

Н. С. Абашина
Д. Н. Козак
Є. В. Синиця
Р. В. Терпиловський

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ
ПОСІБНИК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА

Н. С. Абашина, Д. Н. Козак,
Є. В. Синиця, Р. В. Терпиловський

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ. АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ

навчальний посібник

«СТАРОДАВНІЙ СВІТ»

КИЇВ
2012

УДК 904(477)“639”
ББК Т4(4 Укр)431.1

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В.
А 136 Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. — К.:
«Стародавній Світ», 2012. — 366 с.: 417 рис.

У навчальному посібнику на основі нових досліджень висвітлено процеси формування та історичного розвитку слов'ян у переддержавний період на території Південно-Східної Європи і України, зокрема. Хронологічно книга охоплює період від перших писемних звісток про слов'ян (III ст. до н. е.) до часу формування слов'янських племінних союзів і державних утворень (IX ст. н. е.). Характеристику археологічних культур, які мають пряме або опосередковане відношення до формування та ранньої історії слов'ян, наведено в контексті подій європейської історії, відтворених за писемними джерелами. У додатку вміщено стислий опис основних пам'яток цих культур, розташованих на території України. Окремі розділи книги присвячені господарству та віруванням давнього населення. Посібник ілюстрований картами і схемами, фото і рисунками.

Для викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, вчителів загальноосвітніх шкіл, а також всіх, хто цікавиться історією.

*Схвалено Вченою радою історичного факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка (протокол № 9 від 23 червня 2011 р.)*

Рецензенти:

Г.Ю. ІВАКІН, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.;
М. А. ЖУРБА, д-р іст. наук, проф.

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та
спорту України як навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів (лист № 1,11 — 11007 від 24.11.2011 р.)*

ISBN 978-966-2608-05-2

© Н. С. Абашина, Д. Н. Козак,
Є. В. Синиця, Р. В. Терпиловський, 2012
© Інститут археології НАН України, 2012
© Кафедра археології та музеєзнавства
КНУ ім. Т. Шевченка, 2012
© «Стародавній Світ», 2012

Археологія давніх слов'ян є однією зі складових комплексного підходу до вивчення походження та ранньої історії цього етносу. Як спеціалізована наукова галузь археологічна славістика вивчає культурні процеси в ареалі генезису та ранніх етапів розвитку слов'янства протягом латенського періоду, римського часу та раннього середньовіччя до постання перших слов'янських держав, зокрема — Русі (III ст. до н. е. — IX ст. н. е.). При цьому йдеться не лише про вивчення тих генетично пов'язаних між собою груп старожитностей, у носіях яких ми схильні вбачати праслов'янські та власне слов'янські етнічні угруповання. Пильну увагу археологічна славістика приділяє й культурам осілих сусідів слов'ян зазначеного періоду (кельтів, германців, фракійців, балтів), а також кочовиків Степу (іраномовних народів, насамперед сарматів та аланів, гунів, болгар, аварів, хозар). На різних етапах свого розвитку слов'яни знаходилися в активній культурній взаємодії з носіями зазначених старожитностей, тож повноцінне розуміння культурного розвитку в слов'янському середовищі можливе лише за вивчення цих взаємовпливів.

Територія України посідає ключове місце у слов'янському етногенезі. Саме тут, а також у суміжних районах Білорусі та Росії археологами виявлено найдавніші достовірно слов'янські старожитності середини I тис. н. е. Звідси бере початок велике розселення слов'ян на просторах Балканського півострова та Центральної Європи у VI—VIII ст. Приблизно в цьому ж ареалі в латенський та римський час існували і їхні попередники.

Проблема походження слов'ян розробляється на основі комплексного підходу, тобто спільними зусиллями істориків, лінгвістів, археологів та ін. Проте кожній із зазначених наук властиві свої методи дослідження, тому перед кожною з них можуть бути поставлені певні специфічні завдання. При цьому потрібно враховувати, що мовознавці вважають праслов'янськими етномовні спільності, що користувалися системою праслов'янської прамови. У той же час археологи під праслов'янами розуміють носіїв археологічних культур (етнокультурних груп), на основі яких склалися ранньосередньовічні слов'янські старожитності. Переважна більшість істориків на сучасному етапі досліджень критерієм слов'янства вважає лише самосвідомість, зафіксова-

ну самоназвою, що зустрічається у письмових джерелах, починаючи з VI ст. Розмова ж про праслов'ян на основі свідчень давніших авторів, на їхню думку, позбавлена сенсу.

Зрозуміло, що такі уявлення відбивають різні аспекти етногенезу й не збігаються між собою. Проте, їхнє коректне використання дозволяє повніше уявити загальну картину. Слов'янський культурно-побутовий набір реконструюється, насамперед, на підставі археологічних даних, із залученням у деякій мірі етнографічних та історичних матеріалів. Мова, якою користувалися давні слов'яни, відновлюється лінгвістикою на підставі писемних пам'яток. Нарешті, спільна самосвідомість, що належить до найважливіших характеристик етносу, безпосередньо пов'язана з існуванням самоназви. Її історія може бути простежена на основі вивчення свідчень давніх авторів, зафіксованих у писемних джерелах.

Важливе місце у дослідженні походження й ранньої історії слов'ян належить **мовознавству**, адже мова — надійна ознака будь-якої етнічної спільності. Пошуки витоків праслов'янської мови лінгвісти почали у XIX ст. Порівняльне мовознавство дало змогу виявити найдавніші її шари та зробити висновок про належність слов'янських мов до індоєвропейської мовної сім'ї. Слов'яни складають окрему етнічну спільність у сім'ї індоєвропейських народів.

Становлення слов'янської мови — це процес поступової еволюції діалектів давньоєвропейської мови в самостійну праслов'янську мову. Вірогідно, що у другій половині I тис. до н. е. праслов'янська мова вже розвивалася окремо від інших індоєвропейських мов. Порівняльно-історичне мовознавство свідчить, що територія давніх слов'ян (до початку тісних контактів з іранцями) знаходилася між регіонами проживання германців, західних балтів, кельтів і фракійців.

Підкреслюючи особливу близькість балтійських і слов'янських мов, ряд лінгвістів вважає, що праслов'янська мова сформувалася на основі периферійних діалектів протобалтійської мови. На їхню думку, балто-слов'янська мовна спільність могла існувати аж до рубежу нашої ери.

Найраніші слов'янські гідроніми (назви річок, струмків, озер) виділені В. М. Топоровим і О. М. Трубачовим, а також німецьким лінгвістом Ю. Удольфом. Територія їхнього поширення — верхів'я Дністра, поріччя правих приток Прип'яті, Тетерева, а також обидва береги Дніпра в його середній течії. Проте архаїчні слов'янські гідроніми поширюються компактними групами аж до Центральної Європи і Балкан, а тому, не виключено, відповідають ранньосередньовічній добі широкого розселення слов'ян, а не їхньому ареалу напередодні цих подій.

На думку мовознавців, розпад праслов'янської мовної єдності зумовлений тим, що окремі групи племен, розселяючись на території Європи, губили зв'язки між собою. Велике розселення слов'ян VI—VIII ст. спричинило поділ на окремі слов'янські мови та їхнє становлення в різних регіонах великої слов'янської території.

Не має сумніву, що без залучення даних мовознавства неможливо досліджувати проблеми походження і ранньої історії слов'ян. Проте слабким місцем мовознавства є неможливість точно визначити мовні явища в часі та просторі, до того ж, історія народу, хоч і пов'язана з історією мови, значно ширша, і включає інші важливі характеристики, які не доступні лінгвістиці.

На сторінках історичних (писемних) джерел слов'яни під власним ім'ям, що свідчить про якісно новий рівень самосвідомості, з'являються на початку VI ст., коли вони розпочинають широкий наступ на кордони Візантійської імперії. Такі автори як Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Феофілакт Симоката, Маврикій Стратег у своїх працях відводять слов'янам — склавинам і антам — значне місце як численному народу, що бере активну участь у подіях на Дунаї та Балканах. Особливо важливим є твердження Йордана щодо венетів, які *«ставшись з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів і склавинів»*. Виходячи з нього, можна припустити, що, принаймні, частина венетів (венедів), котрі неодноразово згадуються на сторінках писемних джерел рубезу нашої ери у різних частинах Європи, зокрема, такими авторами як Пліній, Тацит, Птолемей, може мати відношення до процесу етногенезу слов'ян.

Повідомлення писемних джерел щодо ранніх слов'ян детальніше аналізуються в кожному розділі. Тут лише коротко зупинимося на етнонімах, які використовували давні автори по відношенню до слов'ян. Вважається, що назву «венеди / венети» при позначенні слов'ян як етнічного цілого вживали лише сусіди-неслов'яни, здебільшого германці та фіни. Не виключено, що спочатку цей термін позначав інший народ — давніх індоевропейських венедів — і лише згодом був перенесений германцями на слов'ян, що частково зайняли їхнє місце.

Термін «анти» (Anti, Antes, Antoi, Antai), навпаки, використовувався для визначення слов'ян іраномовними етносами, що розташовувалися на південний схід від слов'янського ареалу. Його етимологія (походження) дискусійна. Цей термін закріпився у візантійській літературі для позначення однієї зі слов'янських груп.

Таким чином, етноніми «венеди / венети» й «анти» не є самоназвами і, швидше за все, були дані різним слов'янським спільностям їхніми сусідами — германцями і скіфо-сарматами.

Зовсім інакше інтерпретуються терміни типу «склавини», «стлавини», «склави», які у візантійській традиції з початку VI ст. слугували для визначення однієї з найбільших слов'янських груп. У цьому випадку, безумовно, має місце передача самоназви, близької до сучасної «слов'яни», видозмінена відповідно до латинських (Sclavini, Sclaveni, Sclavi) та грецьких (Σκλάβῆνοι, Σκλαυῆνοι, Σκλάβῖνοι) фонетичних і граматичних норм. Різні форми написання терміну можуть зустрічатися навіть у текстах одного автора і не мають принципового значення. Самоназва слов'ян має доволі прозору етимологію — «ті, хто мають слово», тобто слов'яни — люди

своєї мови (розмовляють зрозумілою мовою). Саме згадка Йорданом в одному ряду зі склавинами антів і венетів не лише сумнівів у тому, що мова йде саме про слов'янські племена, етнографічна й мовна спільність яких у сусідів не викликала сумніву.

Історичною антропологією визначено фізичний тип слов'ян кінця I — початку II тис. н. е. і виділено його серед інших етнічних груп. Антропологи довели, що у різних регіонах слов'янської території існують помітні відмінності у фізичній будові слов'янського населення. Це дало можливість зробити висновок про вплив на фізичну будову слов'ян інших етносів — балтів, германців, фракійців. Проте можливості антропології щодо виявлення слов'янського етнічного елементу в додержавний період обмежені, оскільки протягом століть уявлення слов'ян про потойбічний світ було пов'язано з обрядом кремації небіжчиків. Внаслідок цього ми не маємо повноцінного антропологічного матеріалу для більшості культур латенського, римського та ранньосередньовічного часу на території України.

Останнім часом стало цілком очевидним, що пріоритет у вивченні проблеми етногенезу слов'ян належить саме археології, що стрімко розширює коло своїх джерел, випереджаючи мовознавство та історію. Кількісне нагромадження археологічного матеріалу приводить до якісних зрушень у дослідженні не тільки матеріальної культури, але й різноманітних сторін суспільного життя давнього населення — господарства, соціальної структури, військової справи, первісних вірувань тощо.

Археологічні культури є матеріальними рештками давніх суспільств. Інколи в писемних джерелах можна знайти їхні назви. Здебільшого ці назви невідомі і їх замінює назва археологічної культури.

Термін «археологічна культура» завдячує своєю появою теорії еволюціонізму, що була визначним чинником у розвитку всіх наук у XIX ст. Цей термін вперше застосував Г. Мортільє стосовно виділених ним груп кам'яних виробів, подібних за зовнішніми ознаками та технологією виготовлення. Г. Мортільє розглядав ці групи як хронологічні етапи загального прогресивного розвитку культури людства.

Класифікацію матеріалів за археологічними культурами вперше було здійснено в археології Східного Середземномор'я (мікенська, егейська та ін. культури). В археологію Російської імперії термін «археологічна культура» прийшов із німецької й австрійської археології (культури Гальштат, Ла Тен та ін.) і спочатку вживався лише по відношенню до європейських матеріалів. Наприкінці XIX ст. цей термін перенесли на вітчизняні матеріали — старожитності доби енеоліту В. Хвойка визначив як трипільську культуру. Широко вживав термін «археологічна культура» О. А. Спіцин (ананьїнська, фат'янівська та ін.), а потім і В. О. Городцов (давньоямна, катакомбна, зрубна, сеймінська та ін.).

Перевагою археологічних матеріалів є їхня територіальна й хронологічна визначеність. Однак, для їхнього етнічного визначення

необхідно залучати інші джерела — писемні або лінгвістичні. Саме історична й етнічна інтерпретація археологічних джерел викликає найбільше дискусій серед фахівців. Незважаючи на тенденцію до зближення поглядів археологів-славістів різних шкіл, обумовлену розширенням джерельної бази і вдосконалюванням методик дослідження, до однотайності поки що далеко.

Серед існуючих в археологічній славистиці гіпотез щодо походження і ранньої історії слов'ян можна виділити такі основні напрямки.

Перший із них, автохтоністський у своїй основі (тобто слов'яни розглядаються як споконвічні мешканці тих земель, де їх фіксує історія), склався ще на початку ХХ ст. В. Хвойкою був запропонований «ланцюжок» генетично пов'язаних, на його думку, культур Середнього Подніпров'я: трипільська культура — скіфські старожитності — зарубинецька культура — черняхівська культура — Київська Русь. Цей «черняхівський» напрямок домінував у вітчизняній науці до 1960-х рр.

Прихильники другого напрямку, що сформувався протягом 1950—1960-х рр., акцентують увагу на збереженні зарубинецьких традицій на північ від черняхівського ареалу. Таким чином, з безпосередніми предками історичних слов'ян ототожнюють носіїв київської культури, яка генетично пов'язана через пізньозарубинецькі пам'ятки із зарубинецькою культурою. У наступний час на основі київської культури формуються ранньосередньовічні слов'янські культури — пеньківська й колочинська. Біля джерел цієї концепції стояли В. М. Даниленко й П. М. Третьяков. До цього напрямку тією чи іншою мірою близькі погляди Й. Вернера, К. Годловського, Є. О. Горюнова, М. Б. Щукіна, Д. О. Мачинського, Г. С. Лебедева, М. Парчевського, А. М. Обломського та ін.

До третього напрямку належать гіпотези, автори яких основну лінію слов'янського етногенезу пов'язують із пам'ятками вісло-одерського межиріччя, зокрема поморсько-підкльошової й пшеворської культур. Слід зазначити, що подібний підхід, популярний серед польських археологів у 1930—1960-х рр., зараз практично забутий. Втім, на думку В. В. Седова та І. П. Русанової, які вбачали принаймні у частині носіїв пшеворської культури праслов'ян, саме це населення відіграло провідну роль у процесі слов'янізації носіїв черняхівських старожитностей, а також було безпосереднім попередником творців ранньосередньовічної слов'янської культури — празької.

Останнім часом формуються нові концепції, що включають позитивні здобутки попередніх гіпотез. Цьому значною мірою сприяє величезна кількість нових матеріалів, отриманих у ході багаторічних експедиційних досліджень. Поглиблений аналіз сприяє певному зближенню поглядів представників різних наукових шкіл України, Росії, Білорусі, Польщі. Нові матеріали, зокрема, покладено в основу концепції етногенезу слов'ян, розробленої співробітниками відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України. Її головні положення викла-

дено в колективній праці «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), а також у низці монографій В. Д. Барана, Д. Н. Козака, Є. В. Максимова, Р. В. Терпиловського, Б. В. Магомедова, О. М. Приходнюка, С. П. Пачкової та ін.

Доведено, що північна частина території сучасної України, а також суміжні райони Росії, Білорусі й Польщі, є тією зоною, де відбулося становлення слов'янського етносу. Разом із тим, у межах цієї території в різний час існували археологічні культури, носіями яких були явно не слов'яни. Творці цих культур мали різноманітні зв'язки зі слов'янами або інтегрувалися з ними в процесі формування й розвитку слов'янського етносу.

Застосування ретроспективного методу дозволило простежити безперервний ланцюжок генетично пов'язаних між собою старожитностей на теренах півдня Східної Європи (й зокрема України) від часів Русі до принаймні рубежу ер. Центральне місце у згаданому ланцюжку посідають археологічні культури самого початку середньовіччя, ареали яких співпадають із територіями розселення ранньоісторичних слов'ян, зазначеними у творах візантійських авторів VI—VII ст. З огляду на сказане, у носіях цієї культурної традиції на етапі раннього середньовіччя слід вбачати власне слов'ян, а для більш раннього часу — їхніх попередників — праслов'ян.

Ця концепція, автори якої були відзначені Державною премією України в галузі науки і техніки (1991 р.), становить основу викладу матеріалу у пропонованому навчальному посібнику.

Формування слов'янського етносу відбувалося протягом тривалого часу і пройшло кілька етапів, які у цілому відповідають європейській археологічній періодизації. Праслов'янська доба або заключний етап загальнослов'янського етногенезу включає частину латенського періоду (III ст. до н. е. — середина I ст. н. е.), ранньоримський (до останньої чверті II ст. н. е.) і пізньоримський періоди, який разом із гунським часом включає III—V ст. н. е. Доба великого розселення слов'ян або ранньосередньовічний період — це друга половина V — VII ст. Період VIII—IX ст. пов'язаний із формуванням слов'янських політичних союзів напередодні утворення Київської Русі та інших південно- і західнослов'янських держав.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які науки вивчають питання етногенезу слов'ян?
2. Охарактеризуйте основні писемні джерела, у яких міститься інформація про давніх слов'ян.
3. У чому полягає специфіка вивчення етногенезу слов'ян істориками, мовознавцями, археологами?
4. Які основні сучасні концепції походження слов'ян за даними археології?
5. Чим відрізняється підхід до проблем етногенезу слов'ян у прихильників автохтонізму й міграціоністів?
6. Які хронологічні етапи виділяються в етнокультурному розвитку слов'янських племен на території України на рубежі — в I тис. н. е.?

ЛАТЕНСЬКИЙ ПЕРІОД (III ст. до н. е. — I ст. н. е.)

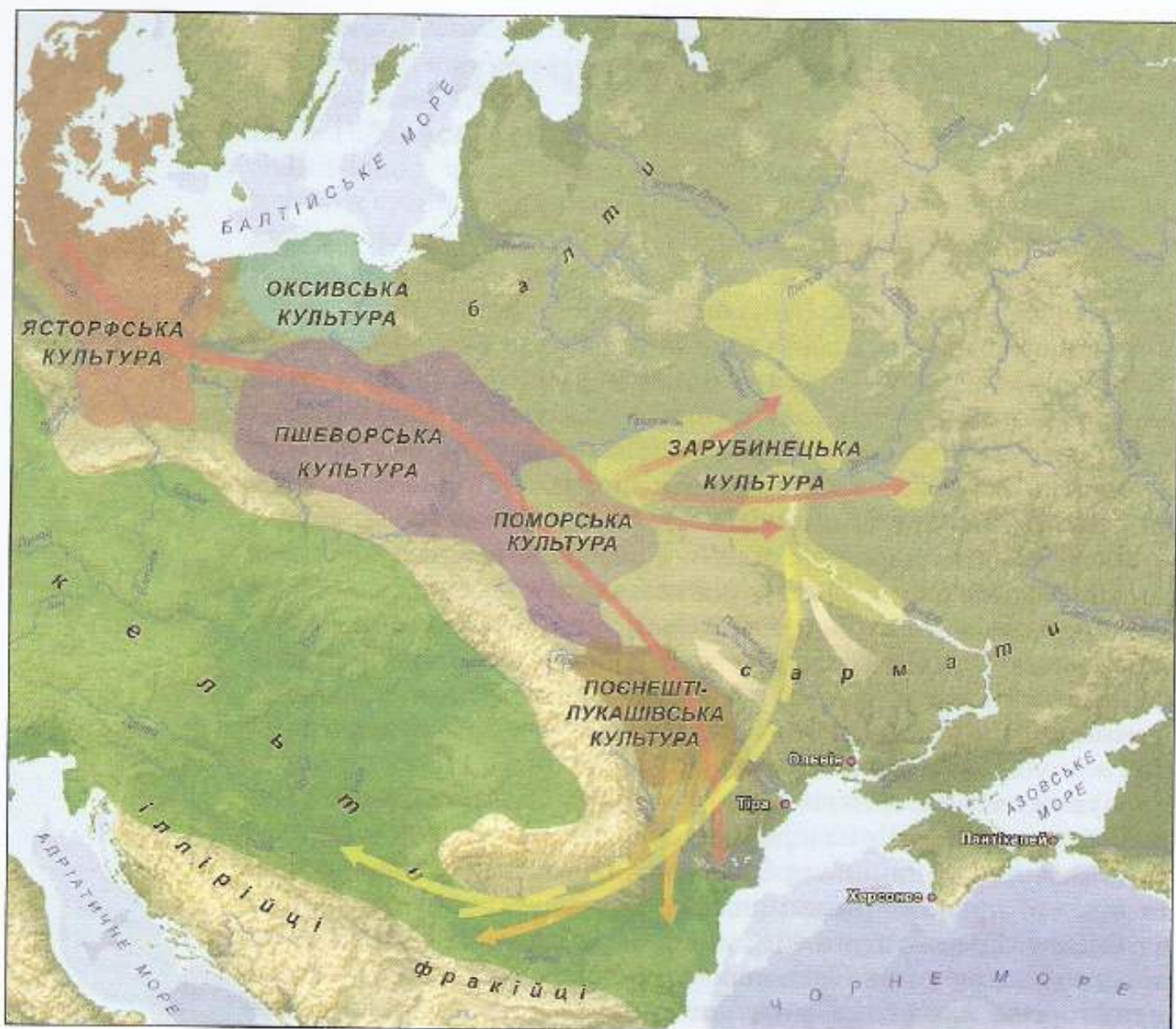
Останні століття до нашої ери позначені колосальними внутрішніми зрушеннями в культурному та соціально-економічному поступі народів Європи. Ці бурхливі зміни призвели до масових міграцій, чисельних військових конфліктів, сформували нові напрямки контактів і значно підвищили їхню інтенсивність. Зазначені чинники порушили поступовий еволюційний розвиток культур початку раннього залізного віку й докорінним чином змінили «культурне обличчя» європейських земель, заселених варварами.

Зауважимо, що тогочасні події в Центральній та Східній Європі дуже нерівномірно відображені у писемних джерелах. Античні автори порівняно добре знали Північне Причорномор'я та етноси, представники яких безпосередньо контактували з еллінами. Грекам були відомі скіфи й підвладні їм народи, котрі мешкали у причорноморських степах і лісостепу та мали тісні торгові відносини з еллінськими осередками узбережжя Понту Евксінського.

Скіфське панування на півдні Східної Європи закінчилося у III ст. до н. е. Рештки степових скіфів змінили кочовий спосіб господарювання на осілий та оселилися на городищах у пониззі Дніпра, а також у передгір'ях Кримських гір. Традиційний спосіб життя зберегла лише невелика орда на чолі із царською родиною, що кочувала у степовому Криму. Столицею новоутвореної Малої Скіфії став Неаполь Скіфський (знаходиться в околицях сучасного Сімферополя). Військово-політична вага Малої Скіфії була порівняно незначною. Натомість, могутність скіфів часів Великої Скіфії (VI—IV ст. до н. е.) у писемній традиції давалася взнаки чи не до середньовіччя. Зокрема, терміном «скіфи» античні автори позначали будь-яких східноєвропейських варварів, незважаючи на їхню мову та спосіб життя.

Місце скіфів у Степу посіли сармати — чергова хвиля іраномовних кочовиків східного походження. Ця подія вплинула на життя й у лісостеповій та лісовій зонах, де виникли нові соціально-політичні об'єднання місцевих племен.

Області, що лежали на північ від земель скіфів та сарматів, залишались майже невідомими грекам і римлянам. Більш

Археологічні культури латенського часу і рух племен у Подунав'я.

докладні відомості вони отримували про західні території, де мешкали кельтські та германські племена.

Кельти, вперше згадані Гекатеєм і Геродотом (V ст. до н. е.) у Південній Галлії та на Верхньому Дунаї, впродовж двох століть завоювали Північну Італію, західні і північні райони Франції, Британію, проникли в Іспанію, Сілезію та Карпатську улоговину. В ході експансії на Балкани у другій половині IV ст. до н. е. кельтські вожді зустрілись з Александром Македонським. Пізніше, на початку III ст. до н. е., кельти виступали як союзники Ганнібала проти Риму під час II Пунічної війни. Близько 270 р. до н. е. кельти-галати на запрошення Антіоха I Сотера оселилися на території Малої Азії, в Анатолії. Очевидно, у ході цього переселення кельти погрозували поселенням причорноморських греків, про що свідчить знайдений в Ольвії декрет на честь Протогена. У цей час, як відомо, кельти-найманці служили у військах практично всіх елліністичних держав від Криму до Єгипту.

Втім, із III ст. до н. е. поступово військова активність кельтів іде на спад. Під тиском римлян, германців і гето-даків кель-

тські племена рухаються на схід і північний схід, досягаючи верхів'їв Тиси, Одери і Вісли. Чимало цінних відомостей щодо життя кельтських і германських племен часів римського завоювання Галлії міститься у Юлія Цезаря (середина I ст. до н. е.).

З кінця II ст. до н. е. середземноморський світ вступає у безпосередній контакт із мешканцями північних областей Європи — германцями. Кімври і тевтони близько 120 р. до н. е. рушили з Ютландії на Дунай, потім до Галлії та, навіть, Італії. Бастарни і скіри згадуються у зв'язку з подіями на Дунаї. Певний час античні автори не відрізняли германців від більш відомих їм кельтів. Уперше назва «германці» з'являється у Посідонія (уривки його твору записано Плутархом) у 80 р. до н. е. Страбон зазначає, що «області за Реном, звернуті на схід, що лежать за територією кельтів, населяють германці. Останні мало відрізняються від кельтського племені».

Територія Нижнього Подунав'я здавна була заселена племенами північних фракійців — гетів (як їх називали греки) або даків (за визначенням римлян). На початку III ст. до н. е. на їхні землі потрапляють кельти, а дещо пізніше — союз племен на чолі з бастарнами, яких давні автори ототожнювали з германцями (Корнелій Тацит) або кельтами (Тит Лівій). Бастарни, як союзники Македонії, брали участь у війнах проти Риму (170—160 рр. до н. е.), а також входили до антиримської понтійської коаліції на чолі з Мітрідатом VI Євпатором у 84—81 та 74—63 рр. до н. е. У 29 р. до н. е. вони були розбиті римлянами й відкинуті за Дунай.

Гето-дакійська спільнота сягає свого розквіту в I ст. до н. е., коли на Карпато-Дунайських землях виник племінний союз, а згодом рання рабовласницька держава на чолі з Бурбестою. Гето-даки вели активну завойовницьку політику, спрямував-

Кельтські накопечники списів та мечі

Кам'яна голова
кельтського бо-
жества (Чехія)

Чорнолоще-
ний посуд
(Пирогівський
могильник
зарубинецької
культури)

ши, зокрема, свої походи на захід проти кельтів-бойів. Не менш активно Бурібіста опановував західним і північно-західним узбережжям Чорного моря, атакуючи еллінські осередки регіону. Внаслідок «гетського погрому» середини I ст. до н. е. на певний час практично припинилося життя в Ольвії. Втім, після смерті Бурібісти його царство розпалося на окремі «князівства».

Попри усю етнічну строкатість варварського світу Європи, матеріальна культура другої половини I тис. до н. е. на величезних обшарах є досить уніфікованою. Провідним чинником, який це обумовив, була кельтська цивілізація. Її вплив на культуру європейських народів у той час можна порівняти тільки із впливом античного світу. Подібно до скіфської культури та еллінізму кельтська культура знівелю-

вала мозаїчну карту європейських культур раннього залізного віку. Кельти створили яскраву культуру, яка одержала в археології назву латенської (від пам'ятки Ла-Тен у Швейцарії, дослідженої у середині XIX ст.).

Культурний вплив кельтів виявився у виникненні і поширенні особливого латенського стилю у багатьох сусідніх племен: іберів, гето-даків, іллірійців, германців. Потужний латенський імпульс призвів до утворення на східній периферії Кельтики від Ютландії до пониззя Дністра низки «латенізованих» культур — ясторфської, оксивської, пшеворської, зарубинецької та поенешті-лукашівської.

Рушійною силою цього процесу були германці, або народи «між кельтами і германцями», культура яких внаслідок тісних контактів із кельтами набула певного латенського забарвлення. Під час стрімкого просування на південь вони втягнули у цей процес місцеві племена, що були у них на шляху. Таким чином, терміном «латенізовані» позначають культури, які за зовнішніми проявами практично не відрізняються від культури власне кельтів (латенської), але носії яких не були етнічними кельтами.

Населення, яке залишило латенізовані культури, практикувало обряд крема-

ції небіжчиків (могильники — «поля поховань», що зараз не мають зовнішніх ознак), а також користувалося посудом двох видів: столовим — з лощеною чорно-сірою поверхнею і кухонним — із шорсткою й часто навмисно шорсткованою поверхнею. Від кельтів були прийняті нові типи знарядь праці, зброї та прикрас і технологія їхнього виготовлення, а також стиль одягу, який скріплювали фібулами латенської конструкції.

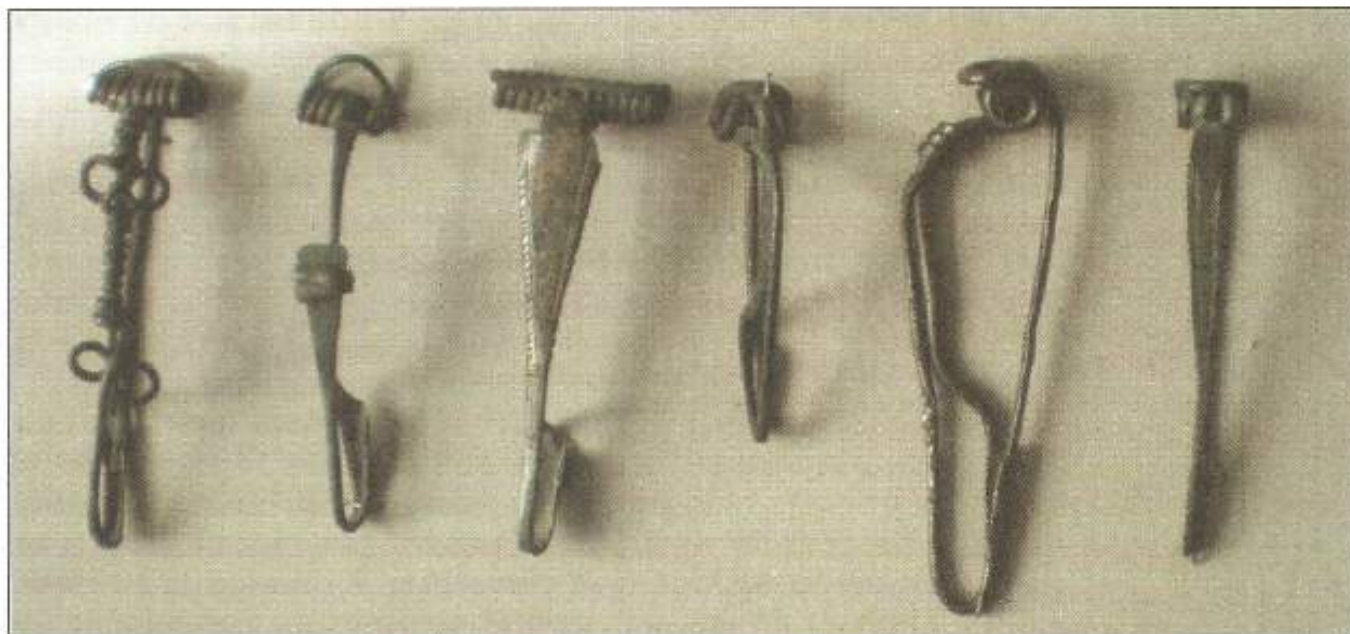
Латенський стиль потрапив на схід і південь від Карпат разом із мігрантами з Північної й Середньої Європи — представниками ясторфської та інших культур, передусім, поморської, що приєдналися до них. Основний потік переселенців був спрямований уздовж схилів Східних Карпат межиріччям Пруту і Дністра. Більша частина мігрантів залишилась у Карпато-Дністровському регіоні, де вони разом із частиною місцевого гетського (фракійського) населення сформували нове етно-політичне об'єднання, яке лишило пам'ятки поєненті-лукашівської культури. В її пам'ятках найбільш чітко простежено традиції ясторфської культури. Можливо, саме це населення мав на увазі Страбон, коли писав про бастарнів, які змішались із фракійцями.

Порівняно невелика частина мігрантів потрапила на територію Подніпров'я і Полісся, поклавши початок латенізації культури лісостепового скіфського та милоградського населення на цих землях. Місцеве населення потрапило в орбіту латенізації, тобто опинилося у сфері впливу нових культур західного походження. Так почався процес формування зарубинецької культури. Слід зазначити, що всі латенізовані куль-

Кухонний посуд (зарубинецькі могильники Дідів Шпиль, Вишеньки)

Фібули латенської конструкції

Бронзова статуетка бика (Словаччина). Латенська культура

тури, у тому числі зарубинецька, були цілком новим явищем, а не результатом еволюційного розвитку жодної з попередніх чи копіюванням якоїсь із синхронних культур.

Очевидно, частина населення з Полісся і Подніпров'я взяла участь у військових походах у Подунав'я. З'явившись на Нижньому Дунаї, ці різноетнічні військові загопи були визначені в античних джерелах кінця III ст. до н. е. як бастарни або скіри. Під час цих війн вони познайомилися з латенською цивілізацією і латенсько-іллірійськими культурами Карпато-Дунайського регіону. Саме тут вихідці з Подніпров'я і Полісся могли перейняти

деякі риси поховального обряду, фібули із трикутним закінченням ніжки тощо, або навіть привести з собою полонених кельто-іллірійців.

Таким чином, впродовж латенського часу на території Центральної та Східної Європи відбувається формування нових етнокультурних спільнот. Каталізатором латенізації виступають прийшли кельтизовані германці, а культурна своєрідність східноєвропейських латенізованих старожитностей визначається внеском місцевого субстратного населення.

1.1. ЛАТЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

Пам'ятки власне латенської культури на території України зосереджені у верхів'ях Тиси у межах Закарпатської області. Разом із пам'ятками Словаччини старожитності Українського Закарпаття складають найбільш віддалену на схід групу пам'яток середньоевропейського Латену.

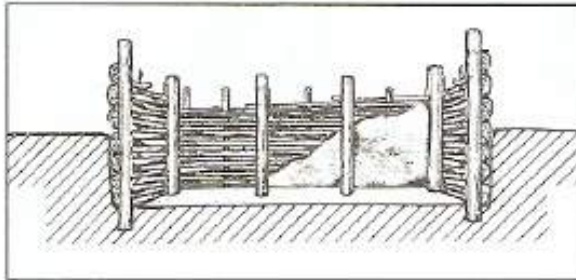
Вивчення латенських пам'яток у Закарпатті почалося ще у середині ХІХ ст. У першій половині ХХ ст. роботи тут проводили чехословацькі археологи, у тому числі Я. Ейснер. Старожитності регіону були систематизовані в 1960-х роках В. І. Бідзілею, а розкопки продовжені М. К. Поповичем і В. Г. Котигорощком.

Латенські пам'ятки у Закарпатті утворюють компактну групу, що зараз нараховує понад 40 пунктів. Найбільш дослідженими є поселення Галіш-Ловачка (на околиці Мукачєва), Великі Ратівці, Нове Клинове, Дякове. На відміну від середньоевропейських кельтських городищ — опідумів, у Закарпатті і Словаччині відомі лише неукріплені поселення. Втім, не виключено, що опідумом було поселення Галіш-Ловачка,

Археологічні культури латенського періоду на території України

оборонні споруди якого знищили у середньовіччі під час розбудови Мукачева.

Селища розташовані переважно на пагорбах із крутими схилами, а їхні розміри не перевищують 1,5—2 га. Певно, роль укріплень в умовах Карпат виконував природний рельєф місцевості та лісові хащі. Крім поселень землеробів, відомі великі виробничі центри з високорозвиненими ремеслами — видобутком і обробкою заліза та кольорових металів (Галіш-Ловачка, Нове Клинове, Дякове, Вовчанське). Спеціалізований залізодобувний центр Нове Клинове у долині р. Ботар (лівої притоки Тиси) займав площу приблизно 50 кв. км і складався з 15 окремих пунктів.

Стіни каркасно-плотової конструкції з глиняною обмазкою

Більшість поселень має нерегулярну забудову, деколи житла розташовані по колу (Великі Ратівці) або в один ряд уздовж схилу (поселення у кар'єрі Ужгородського цегельного заводу). Житла-напівземлянки прямокутні у плані, площею 15—20 кв. м, мали стіни каркасно-плотової конструкції з глиняною обмазкою. У центрі житла роз-

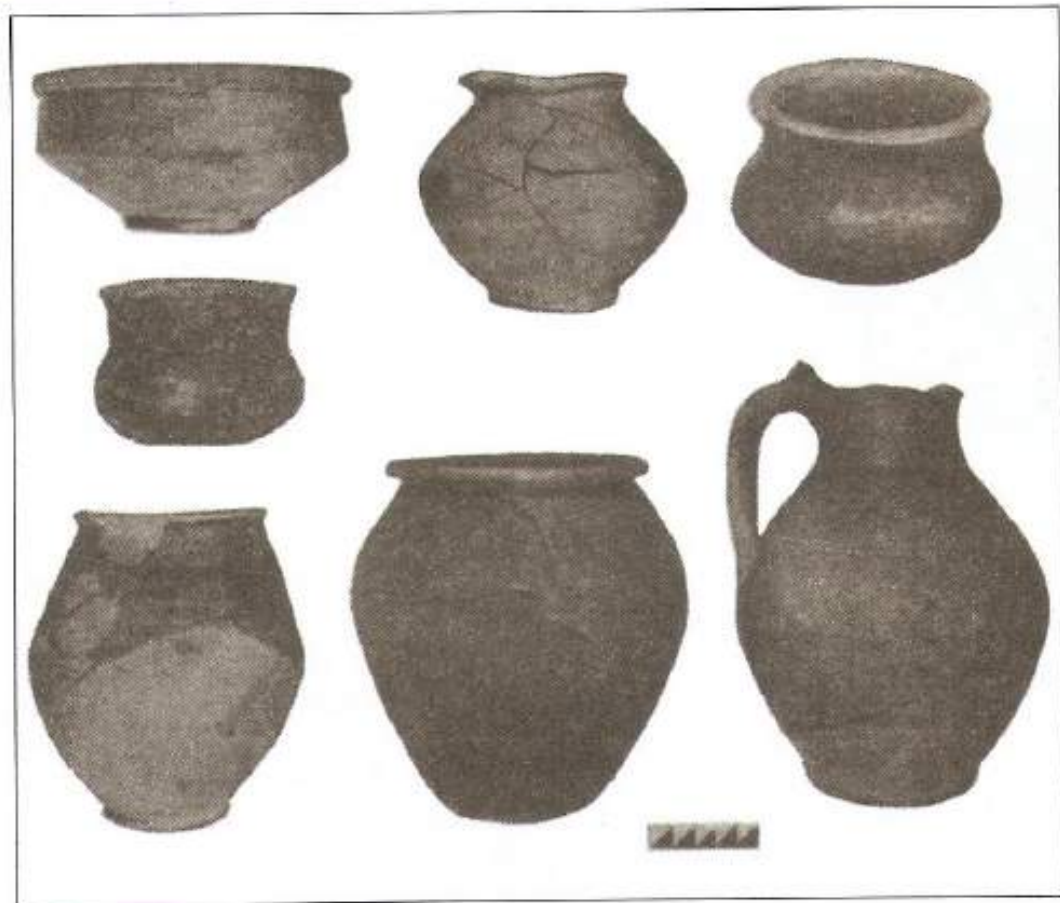
ташоване кругле вогнище діаметром приблизно 1 м, зазвичай обкладене камінням і обмазане глиною. Поблизу нього часто знаходяться пласкі кам'яні плити до 1,5 м завдовжки, які ймовірно були своєрідними лежанками. У деяких житлах уздовж стін залишені земляні останці-прилавки. Вважається, що спеціальних меблів кельти не використовували. Між житлами на поселеннях розташовані господарські ями діаметром 1—1,5 м, глибиною до 1 м.

Поховальні пам'ятки латенського часу в Закарпатті досліджувались переважно ще у XIX ст. Вони представлені окремими курганами з похованнями за обрядом тілоспалення. Тілопокладення зафіксовано лише у трьох похованнях у Галіш-Ловачці. Кремація відбувалась за межами могильника. Її рештки вміщували у невелику округлу ямку чи в урну. Урнами були ліпні горщики або зрідка латенські гончарні посудини. Вони розташовані під насипом кургану на денній поверхні. Небіжчика спалювали у повному вбранні, про що свідчать перепалені фібули, ланцюжки та ін. Серед поховального інвентарю переважаю ліпний посуд — миски, горщики і черпаки.

Графітована кераміка (Галіш-Ловачка)

Кераміка з латенських пам'яток Закарпаття досить різноманітна. Гончарний посуд складає приблизно 40 %. За технологією виготовлення він поділяється на лощений, графітований (із домішкою товченого графіту), розписний і простий сіроглиняний, прикрашений геометричним візерунком і штампова-

*Сіроглиняняний
гончарний посуд
з латенських
пам'яток
Закарпаття*

ним орнаментом. На гончарному крузі виготовляли горщики, миски, глеки, кухлі і великі корчаги-зерновики. Ліпний посуд зроблений як у кельтських, так і у фракійських (гето-дакійських) традиціях. Це столові миски, кухлі і черпаки, а також кухонні горщики, часто прикрашені рельєфним орнаментом.

Сільськогосподарські знаряддя праці представлені залізними наральниками, серпами, косами, сокирами й втульчастими теслами, пружинними ножицями для стрижки овець, кам'яними жорнами від ручних млинів. З виробництвом і обробкою металів пов'язані ковальські кліщі, молотки, ковадла, зубила, тиглі та ливарні форми. Знайдено також предмети озброєння: мечі, наконечники стріл, дротиків та списів. Із предметів кінської зброї відомі деталі вузди (залізні вудила та псалії).

Прикраси представлені різноманітними браслетами з бронзи, заліза, скла, фібулами, намистом зі скляної пасти, ланцюжками та гачками до поясів. Поясні ланцюжки кельтських типів були невід'ємною приналежністю жіночого та чоловічого костюма, а також вбрання воїнів. Основна кількість знахідок може бути датована другою половиною III — серединою II ст. до н. е.

Із Закарпаття походить кілька сотень кельтських монет, значна частина яких знайдена у скарбах. Проте вони майже непридатні для визначення хронології. Річ у тім, що впродовж IV—III ст. до н. е. загопи кельтських вояків служили найманцями майже скрізь у Середземномор'ї, за що звикли отримувати

*Кельтські
монети*

Мініатюрна
кельтська
маска
(с. Пекарі
Черкаської обл.)

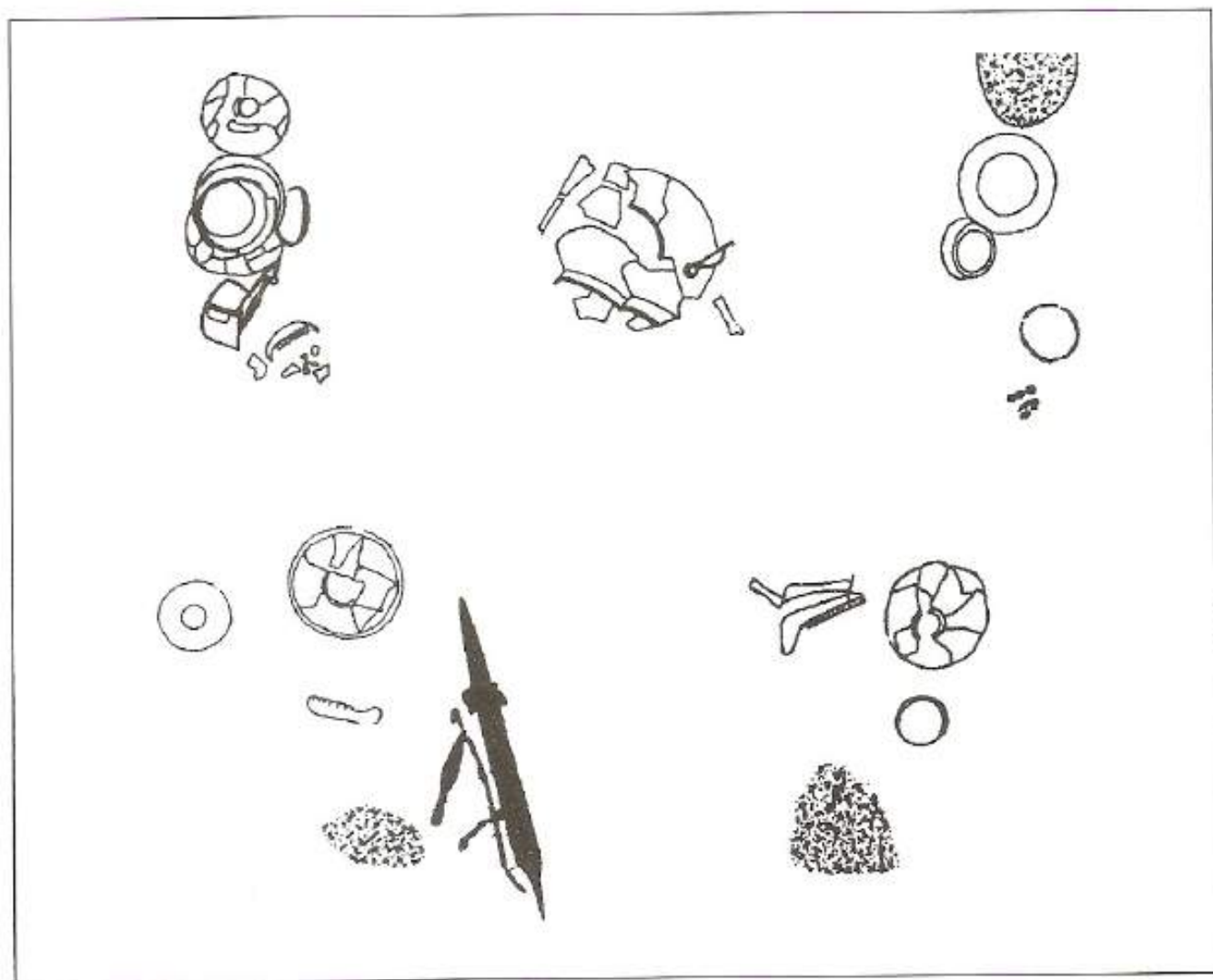
ти платню монетами Філіпа II й Александра Македонського. Саме ці монети згодом імітували в Кельтиці протягом кількох століть.

Отже, перші групи кельтів проникли у Закарпаття у другій половині III ст. до н. е. Вони спромоглися закріпитися тут на кілька століть, створивши досить розвинений осередок латенської культури. Мігранти принесли високорозвинену металургію та досконалу технологію обробітку чорних і кольорових металів. Під впливом європейської латенської культури змінилася місцева культура, поширився гончарний круг, різко збільшився торговий обмін, відбулося тех-

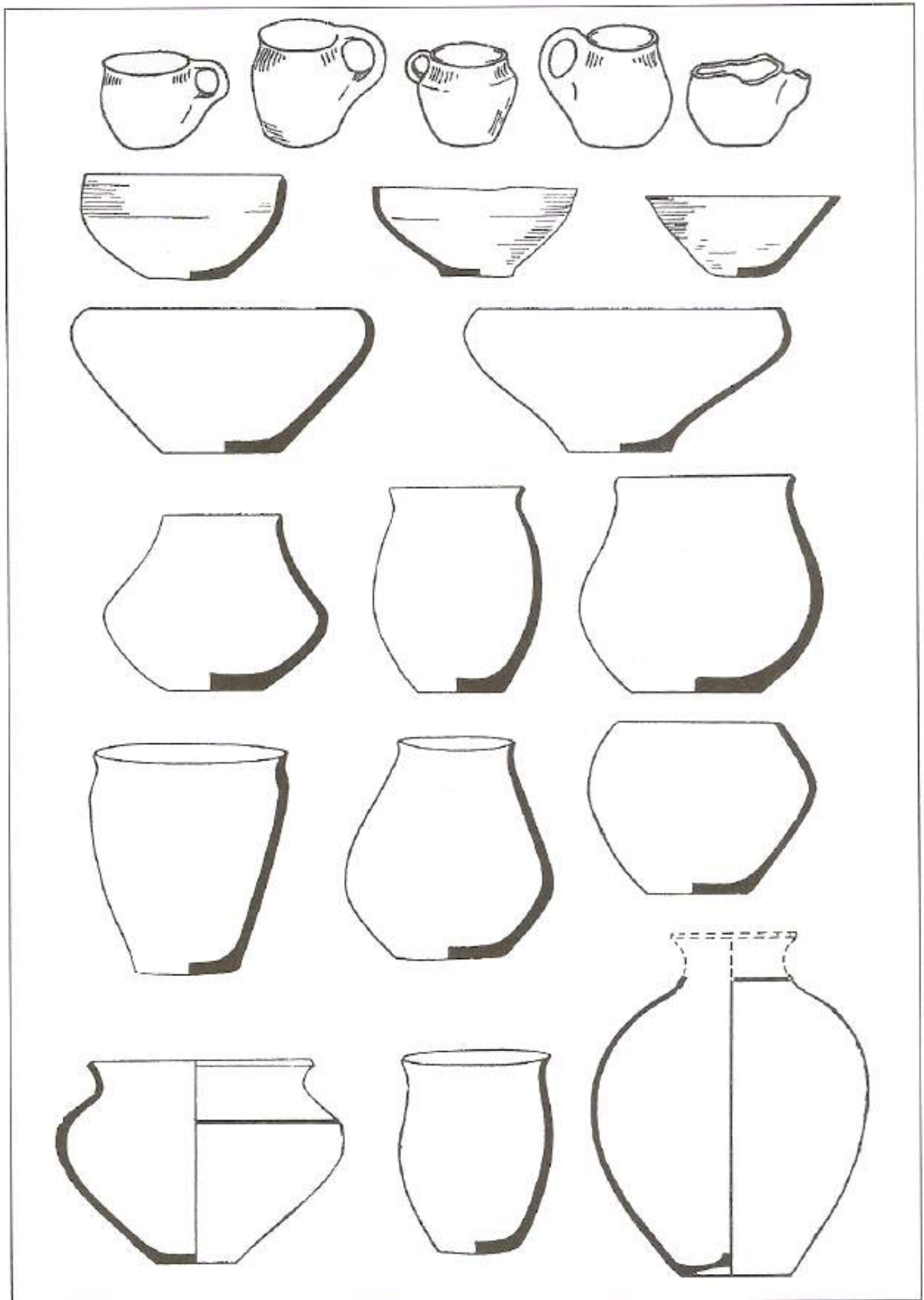
нічне переоснащення землеробства. Деякі селища перетворилися на великі ремісничо-виробничі центри.

Діяльність таких великих виробничих центрів як Галіш-Ловачка і Нове Клинове припинилася приблизно у 60-х рр. до н. е., коли перестала існувати більшість опідумів по всій Кельтиці. На південних схилах Східних Карпат, скоріш за все, ці події пов'язані з нападом гето-даків Буребісти.

Вважається, що латенські пам'ятки Закарпаття залишені прийшлими кельтами і місцевим фракійським населенням, нащадками племен куштановицької культури скіфського часу, асимільованими мігрантами. Пам'ятки, що напевне можуть бути пов'язані з етнічними кельтами, не перетинають Карпат не лише у східному, а й у північному напрямку. На схід від Карпат власне латенські пам'ятки зустрічаються скоріше як «особливі випадки». Такими є матеріали поселення Бовшів у верхів'ях Дністра та тілоспалення у кельтській гончарній урні із Залісся в гирлі Прип'яті. Крім того, на території Галичини зафіксовано два тілопокладення, впущених у кургани більш раннього часу, та кілька скарбів кельтських монет. Втім, на Правобережній Україні виявлено досить значну кількість латенських речей, через що низка дослідників припускає можливість проникнення кельтів аж до Середнього Подніпров'я. Очевидно, групи кельтів тут розчинилися серед місцевого населення, хоча їхня присутність відчувається до I ст. до н. е.

Типи кремаційних поховань латенської культури

Основні типи ліпного посуду з латенських пам'яток Закарпаття

1.2. ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА

Найбільш східною з латенізованих культур є зарубинецька. Її пам'ятки, крім території України, поширені також у Білорусі. Ареал зарубинецької культури охоплює Подніпров'я від річки Тясмин на півдні до гирла Березини на півночі, а також Середнє Посейм'я та Прип'ятське Полісся.

Культура отримала назву за могильником, відкритим В. В. Хвойкою в 1899 р. у с. Зарубинці Київської губ. (суч. Канівський р-н Черкаської обл.). Першою майже повністю дослідженою пам'яткою став могильник у с. Корчувате на південній околиці Києва. Тому культуру деякий час називали зарубинецько-корчуватівською.

Інтенсивне вивчення зарубинецьких пам'яток почалося у післявоєнний період. Особливо значними були розкопки впродовж 1960—1980-х років городищ Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Монастирок біля Канева (Є. В. Максимов), поселення Оболюнь (Луг 4) у Києві (Г. М. Шовкопляс), могильників Пирогів (А. І. Кубишев, Л. Є. Скиба) і Вишеньки (С. П. Пачкова) поблизу Києва, Дідів Шпиль під Каневом (Є. В. Максимов) та ін. Могильники біля сіл Чаплін на Верхньому Дніпрі, Отвержичі, Велемичі у Прип'ятському Поліссі досліджували П. М. Третьяков, Ю. В. Кухаренко, Л. Д. Поболь, К. В. Каспарова. На початку 1990-х рр. на Сеймі в околицях Путивля виділено окрему групу пам'яток типу Харівка (А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський). Зараз відомо понад 500 пам'яток зарубинецької культури, з яких розкопками досліджувалось 70 могильників і поселень.

Зарубинецька культура поділяється на кілька локальних варіантів, кожний з яких вирізняється низкою своєрідних рис. Спільні ознаки найбільш притаманні середньодніпровському, верхньодніпровському (типу Чаплін) та прип'ятсько-поліському регіонам. У той же час найпівнічніші верхньодніпровські пам'ятки (типу Кистені-Чечерськ) і старожитності Середнього

Городище
зарубинецької
культури
Бабина Гора

Посейм'я (типу Харівка) відрізняються значною своєрідністю. У перших із них помітні елементи культури штрихованої кераміки, а у других — центральноевропейських латенізованих культур (насамперед, пшеворської і ясторфської).

На території України поширені переважно пам'ятки ґрунтовно вивченого середньодніпровського варіанту, а також пам'ятки типу Харівка. Кілька поселень верхньодніпровського варіанту (типу Чаплін) досліджено в околицях Чернігова.

Зарубинецькій культурі властиві два типи поселень — городища, що розташовані на краю високого правого берега Дніпра, на мисах чи останцях, і неукріплені селища, які розташовані на невисоких терасах або на підвищеннях у заплавах річок.

Розміри поселень зазвичай невеликі — від 0,1 до 2 га. Втім, городище Пилипенкова Гора на околиці Канева мало площу 1,5 га. У той же час на розташованому неподалік городищі Бабина Гора укріпленнями оточений майданчик площею лише 600 кв. м.

Городища були захищені земляними валами, ровами та ескарпами. Городища Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Ходосівка на Середньому Дніпрі мали по кілька рядів таких укріплень.

Житла зарубинецької культури мають дещо заглиблений (до 0,3—0,8 м) у ґрунт котлован прямокутної форми з довжиною стін 3—4,5 м. Стіни жител мають різну конструкцію. У Середньому Подніпров'ї вони були каркасно-плотовими, тобто каркас із вертикальних стояків переплітали лозою і обмазували з обох боків товстим шаром глини. Для більш північних районів типовими були стіни з колод — зрубної (поліський локальний варіант) або каркасно-стовпової (верхньодніпровський локальний варіант) конструкції. В останньому варіанті стіни зводили з горизонтально покладених розщеплених колод (плах), закріплених у пазах кутових стовпів-стояків.

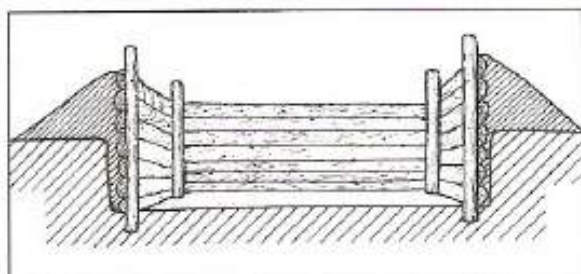
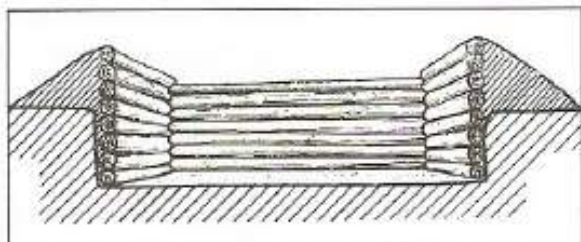
Плахи інколи притискали до земляних стінок котловану за допомогою стовпів, які вкопували посередині стін.

Біля стіни або у центральній частині житла знаходилось вогнище — ділянка долівки діаметром до 1 м, обмежена камінням або глиняними бортиками. Розміри жител та наявність вогнища свідчать, що у них мешкала одна невелика (парна) сім'я.

Крім жител, на поселеннях знайдені численні господарські ями, глибиною до 1 м, більш складні льохи із земляним склепінням і сходишками, а також вогнища просто неба, черені яких були вимощені камінням або уламками глиняного посуду й обмазані глиною.

У межах великих селищ, де одночасно могло функціонувати до 10—20 будівель, житла розташовані більш-менш компактними групами. Усередині такої групи або поряд із нею знаходилася спільна господарська ділянка — скупчення ям-льохів.

Стіни зрубної конструкції

Стіни каркасно-стовпової конструкції

Поховання зарубинецької культури (могильник Дідів Шпиль)

здійснювали за межами могили (на стороні), можливо, на краю могильника. Поховальні ями круглі, наближені до овалу або прямокутні у плані довжиною 1,2—1,6 м. Рештки кремації вміщено у могили різними способами: перепалені кістки знаходяться у глиняних посудинах-урнах, які стоять у невеликих ямах; перепалені кістки, очищені від решток поховального вогнища, містяться у поховальних ямах разом із речами, що не були у вогні; перепалені кістки та речі знаходяться і в урні, і в ямі. Є також могили з поховальним інвентарем, але без решток небіжчика — кенотафи.

Кожний із локальних варіантів зарубинецької культури відрізняється деталями поховального обряду. У Середньому Подніпров'ї і на Поліссі переважають ямні поховання. Урнові складають до 10 %. Рештки небіжчиків тут зазвичай чисті, без вугілля і попелу. У Верхньому Подніпров'ї відомі лише ямні (безурнові) поховання часто із залишками поховального вогнища.

Урнами слугували побутові посудини, переважно столові лощені горщики. Поховальний інвентар досить одноманітний: посуд (горщик, миска і кухоль), інколи деталі одягу, прикраси і побутові речі (фібули, булавки, браслети, ножі тощо). У половині могил Середнього Подніпров'я трапилися кістки домашніх тварин — рештки ритуальної напутньої їжі. На Пирогівському могильнику зафіксовано перепалені кістки жертвних тварин.

Тілопокладення або поховання черепів зустрічаються як виняток. Лише на могильнику Дідів Шпиль, крім 20 звичайних зарубинецьких кремацій, знайдено десять тілопокладень із посудинками пізньоскіфського типу. Можливо, цей факт свідчить про наявність тісних контактів місцевого населення з пізньоскіфськими племенами Нижнього Подніпров'я.

Могильники зарубинецької культури належать до типу «полів поховань», що зараз не мають зовнішніх ознак. Зазвичай вони розташовані поруч із поселеннями приблизно у тих самих топографічних умовах. Найбільшими з досліджених зарубинецьких могильників є Чаплинський і Пирогівський, кожний з яких налічує до 300 поховань. На інших розкопано по кілька десятків захоронень.

Практично усі зарубинецькі поховання здійснені за обрядом кремації, яку

Окремо слід зупинитись на поховальному обряді пам'яток типу Харівка. До останнього часу могильники тут були невідомі. Лише у 2010 р. був досліджений невеликий могильник з 13 тілоспалень біля с. Мутин на Сеймі (Г. В. Жаров і Р. В. Терпиловський). Усі поховання здійснені у керамічних урнах або бронзових посудинах і супроводжувались ритуально погнутими мечами, наконечниками списів та іншою зброєю. Як поховальний обряд, так і інвентар мають чіткі аналогії серед латенізованих культур Центральної Європи — пшеворської і ясторфської. Отже, цей дружинний могильник, очевидно, належав військовій еліті західного походження у складі населення, яке залишило пам'ятки типу Харівка.

Посуд зарубинецької культури ліпний, двох видів — лощений і грубий із горбкуватою поверхнею через велику кількість домішок. Лощений посуд був столовим. Саме він переважає у матеріалах могильників, на відміну від поселень, де його кількість складає 10—20 %. Груболіпний посуд використовували для приготування їжі, зберігання продуктів і води. Вінця горщиків і корчаг часто прикрашені пальцевими вдавленнями або насічкою. Частина горщиків має заглажене горло й спеціально шорстковану поверхню тулубу.

За формою кухонні горщики і корчаги поділяються на ребристі посудини та круглобокі з більш-менш опуклим плечем, причому останні кількісно переважають. Доповнюють керамічний комплекс покоришки у вигляді низьких конічних посудин із короткою пустотілою ручкою, а також диски діаметром до 30 см, які використовували як покоришки або сковорідки-коржівниці.

Лощений посуд мав здебільшого чорний колір, вишукані форми й блискучу поверхню, тому додатково майже не прикрашався. Лощені миски за кількістю займають друге місце після кухонних горщиків. Вони поділяються на гострореберні й круглобокі, інколи мають грановані вінця та кільцевий піддон. Їм кількісно поступаються кухлі у вигляді невеликих горщиків із петельчастою ручкою. Лощені горщики, інколи прикрашені рельєфними «підковками», поодинокі. На пам'ятках Середнього Подніпров'я знайдено кілька ваз — високих ретельно виготовлених посудин із лощеною поверхнею, що мають кілька ручок і кільцевий піддон. Частина лощених ваз із потовщеними гранчастими вінцями, рельєфним і врізним орнаментом, що походить з пам'яток типу Харівка, має певні аналогії серед кераміки західних латенізованих культур.

На поселеннях Середнього Подніпров'я і басейну Сейму

Чорнолощений посуд зарубинецької культури (Пирогівський могильник)

знайдено численні уламки елліністичних і ранньоримських амфор. Інколи вони складають до 15 % від загальної кількості керамічних знахідок на пам'ятці. Зокрема, на Пилипенковій Горі виявлено понад 2000 уламків амфор, що походять з античних центрів виноробства — Коса, Фасоса, Родоса, Пароса, Синопи.

Бронзовий посуд західноєвропейських типів (різноманітні відерця-сітули, казан та великі миски) знайдений у похованнях дружинного могильника Мутин.

Знаряддя праці і побутові речі походять переважно з поселень. Це залізні ножі з горбатою чи прямою спинкою, невеликі серпи з гачковим кріпленням руків'я, шила, долота тощо. Поодинокими є залізні коси та сокири-кельти. Із глини виготовлені пряслиця, тягарці для ткацьких верстатів, ливарні тиглі, з каменю — точильні бруски та зернотерки.

Предметів озброєння знайдено небагато. На деяких поселеннях виявлено бронзові пізньоскіфські та залізні сарматські наконечники стріл. Із Чаплинського могильника походять 10 наконечників списів (листоподібної, ромбічної й стрілоподібної форми). Спорядженням вершника є вудила, знайдені разом із черепом коня на могильнику Велемичі II, а також бронзова і залізна шпори з поселення Оболонь. На городищах Середнього Подніпров'я виявлено кам'яні й глиняні кулі, які, певно, були снарядами для праці.

На цьому тлі виділяється комплекс предметів озброєння з могильника Мутин, що належав професійним воїнам-дружинникам: довгі двосічні мечі кельтського типу, різноманітні наконечники списів, умбони щитів, шоломи, шпори, деталі портупей тощо.

Фібули, шпилька і браслети зарубинецької культури (Пирогівський могильник)

нографічною рисою зарубинецьких старожитностей. Ці вироби демонструють тенденцію до поступового збільшення розмірів трикутного щитка, що є хронологічним показником.

Решта деталей одягу та прикрас представлена металевими браслетами, булавками, кільцями, підвісками різних типів та пронизками, пряжками і поясами гачками, скляним намистом. Поширені бронзові підвіски трапецієподібної форми, виготовлені з тонких пластинок і орнаментовані фігура-

З металевих деталей одягу, що переважно походять із поховань, найчастіше зустрічаються залізні і бронзові фібули, яких відомо кілька сотень. Майже всі вони виготовлені із суцільної дротяної заготовки і належать до середньо- та пізньолатенських схем. Характерним лише для зарубинецької культури є різновид фібул середньолатенської схеми зі спинкою трикутної форми, які вважають ет-

ми з карбованих ліній і крапок. Декор таких підвісок часто є однаковим із декором щитків фібул, знайдених у тих самих похованнях, тобто прикраси складали єдиний ансамбль. Поширеними були скляні намистини, виготовлені з так званого глухого скла (непрозорої скляної пасти різних кольорів). Ці вироби здебільшого дрібні, круглої або циліндричної форми, але відомі й доволі великі поліхромні екземпляри. Підвіска з єгипетського фаянсу у вигляді лева знайдена в Суботіві.

Хронологія зарубинецької культури визначена насамперед за знахідками фібул та античних амфор. Втім, фібули є звичайним хронологічним індикатором зарубинецьких могильників, у той час як фрагменти амфор походять лише з поселень. На думку Є. В. Максимова, античні амфорні клейма з городища Пилипенкова Гора свідчать про виникнення зарубинецької культури у 30—20-х рр. III ст. до н. е. За матеріалами могильників рання дата, зазвичай, визначається як рубіж III/II ст. до н. е. або початок II ст. до н. е. (К. В. Каспарова).

За сучасними уявленнями, усі латенізовані культури виникають одночасно, протягом 225—190 рр. до н. е. (С. П. Пачкова). Розквіт зарубинецької культури, засвідчений найбільш масовими матеріалами, припадає на середину II — I ст. до н. е. Від рубежу ер починається поступова трансформація зарубинецьких пам'яток. Вони здебільшого займають перші тераси або підвищення у заплаві (Таценки, Суботів, Оболонь), зменшується відсоток лощеного керамічного посуду. Головною ознакою закінчення існування «класичних» зарубинецьких старожитностей вважають припинення функціонування великих могильників, найпізніші комплекси на яких можуть бути датовані в інтервалі середини — третьої чверті I ст. н. е.

* * *

Першовідкривач зарубинецьких старожитностей В. В. Хвойка не мав сумніву в тому, що вони залишені місцевим слов'янським землеробським населенням Середнього Подніпров'я — нащадками лісостепоного скіфського населення. Варто зазначити, що він виходив із принципу автохтонного розвитку землеробського слов'янського населення у Придніпров'ї чи не з доби енеоліту. Одночасно німецький дослідник П. Рейнеке висловив думку, що Зарубинецький могильник залишений східногерманським населенням, яке мігрувало з Нижньої Вісли до Чорного моря. О. А. Спіцин вважав, що пам'ятки зарубинецького типу є результатом синтезу культури місцевого населення Лісостепової Скіфії і бастарнів — мігрантів із Центральної Європи.

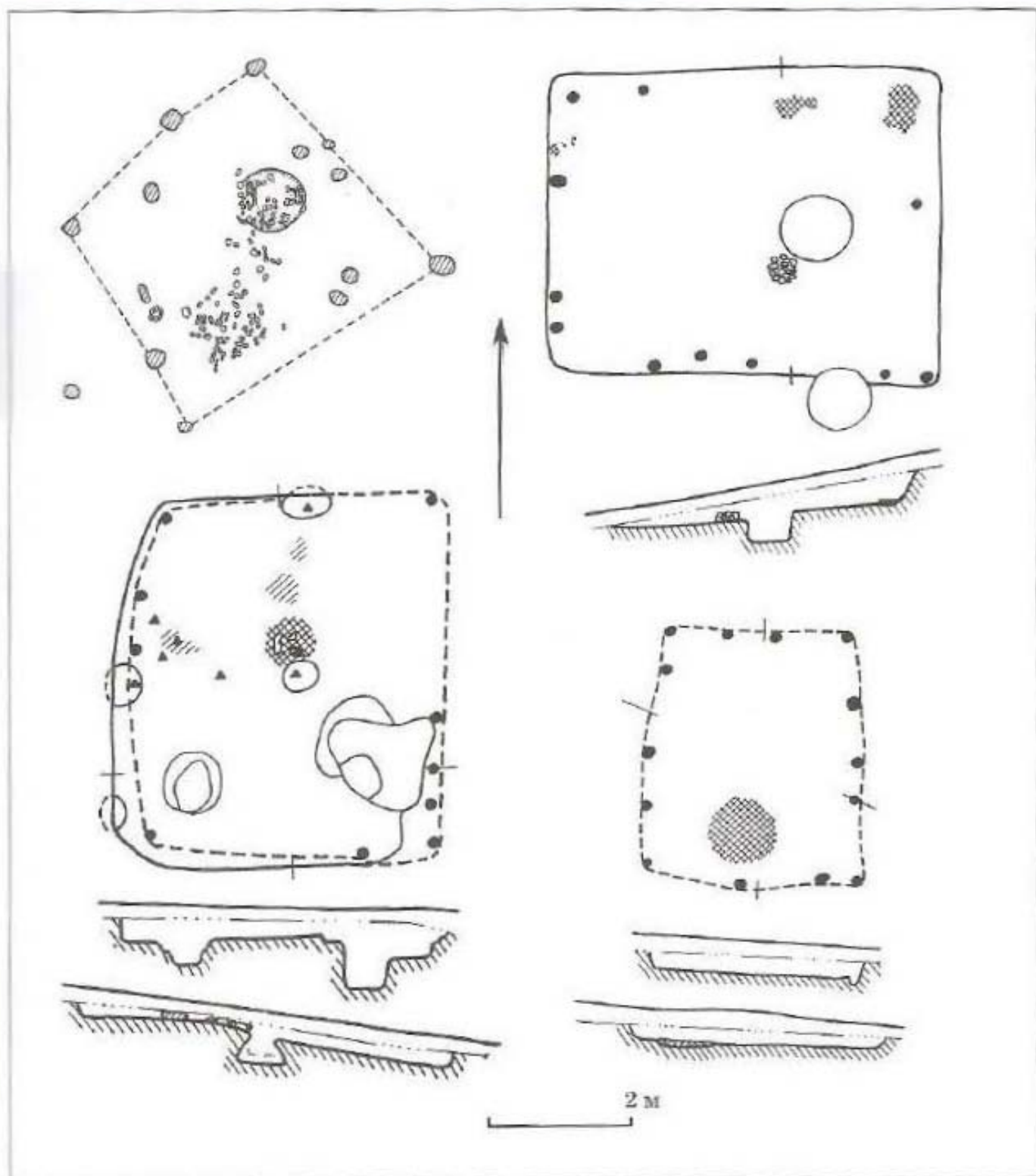
Надалі спроби визначення етнічної приналежності носіїв зарубинецької культури розвивались у руслі цих висловлених ще на початку XX ст. гіпотез. Більшість радянських дослідників у роботах 1950—1970-х років дотримувалися автохтоністсь-

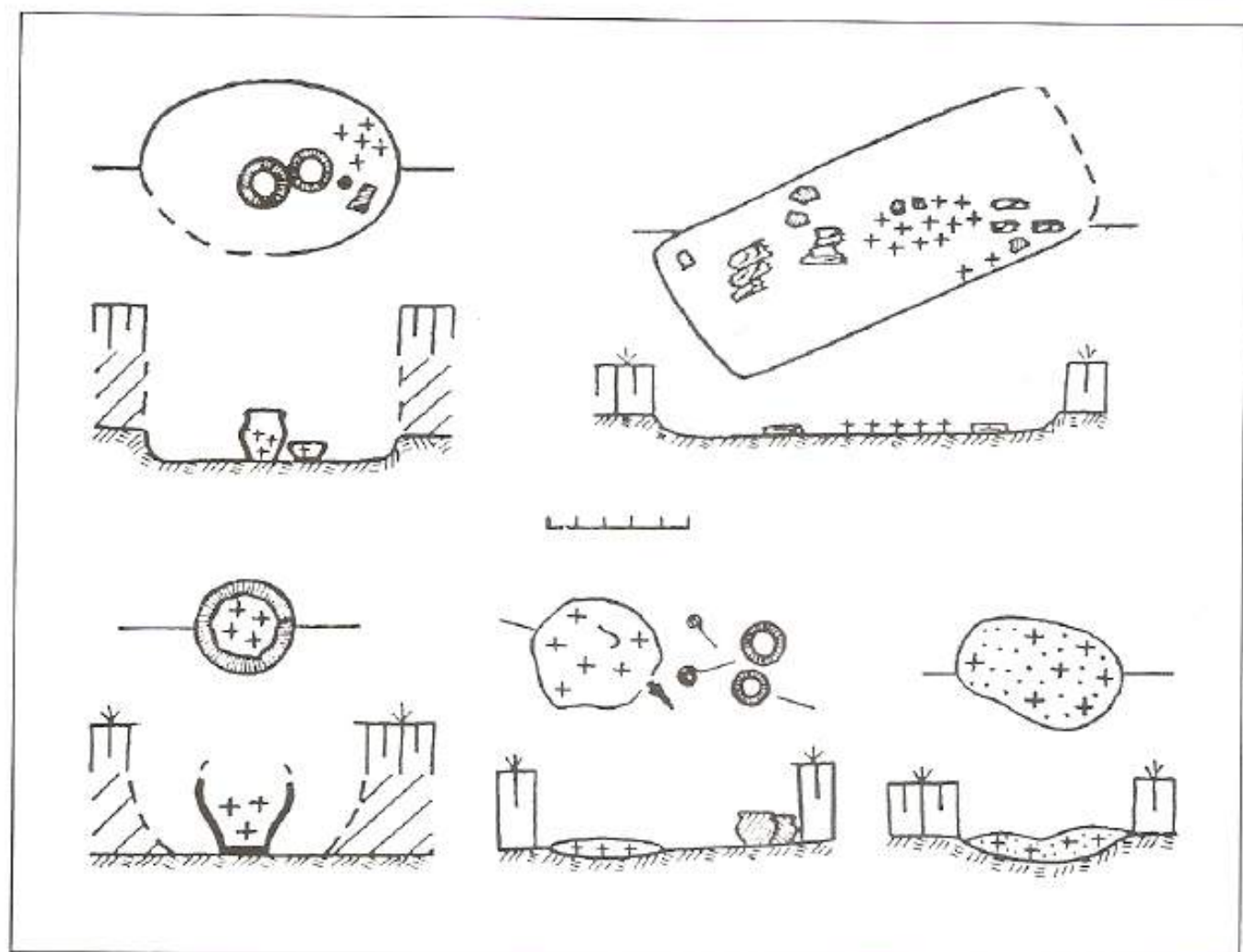
*Декоровані
бронзова
фібула і підвіска
зарубинецької
культури*

ких поглядів, тож виводили зарубинецьку культуру з місцевих лісостепових скіфських або милоградських старожитностей, вважаючи їх незаперечно слов'янськими. Ю. Костшевський, Ю. В. Кухаренко, Д. А. Мачинський і К. В. Каспарова вважали основним імпульсом, що призвів до утворення зарубинецької культури, міграцію носіїв пізньюлужицької та поморської культур, і саме в останніх, на відміну від автохтоністів, вбачали слов'ян. Дещо осторонь від основних гіпотез щодо етнічної інтерпретації зарубинецьких пам'яток, стоїть думка, висловлена у низці робіт 1970-х рр. В. В. Седовим та І. П. Русановою. Ці дослідники без достатньої аргументації схильні були вбачати у носіях зарубинецької культури балтів.

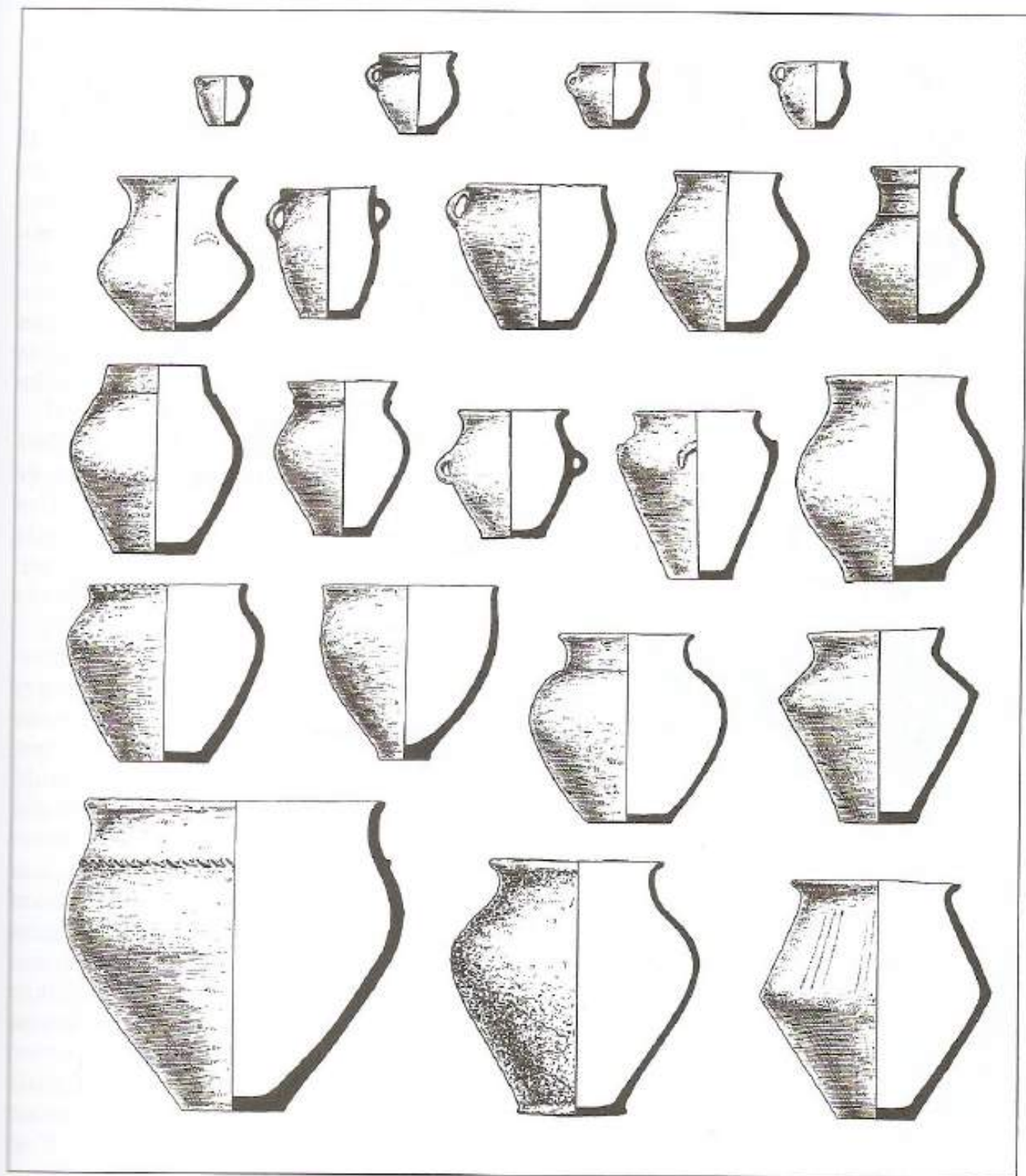
Найбільш прийнятною зараз вважається «синтезуюча» гіпотеза, викладена у роботах П. М. Третьякова, Є. В. Максимова, В. Д. Барана, А. М. Обломського, Р. В. Терпиловського, С. П. Пачкової та ін. Згідно цієї концепції зарубинецька культура є результатом складної інтеграції місцевих і центрально-європейських етнокультурних компонентів. Риси латенського стилю, що відчутні у поховальному обряді, прикрасах, типах фібул і столового посуду, потрапили в зарубинецьку культуру насамперед за посередництва кельтизованих германських племен (носіїв ясторфської культури). Однак не менш вагомим був і внесок місцевих субстратних культур (лісостепова скіфська у Середньому Подніпров'ї та милоградська на півдні Верхнього Подніпров'я, а також східна частина поморсько-кльошової культури Прип'ятського Полісся). Саме цей внесок визначає не лише культурну специфіку окремих локальних варіантів зарубинецьких старожитностей, а й вирізняє її з-поміж інших археологічних культур латенізованого кола. З огляду на таку багатокомпонентність зарубинецької культури, більшість сучасних авторів уникає однозначних етнічних інтерпретацій щодо носіїв зарубинецьких старожитностей. Вбачати ж у цьому населенні праслов'ян можна з огляду на безперервність «ланцюжка» культурних груп, що простежується від зарубинецьких пам'яток до достовірних слов'янських старожитностей початку середньовіччя.

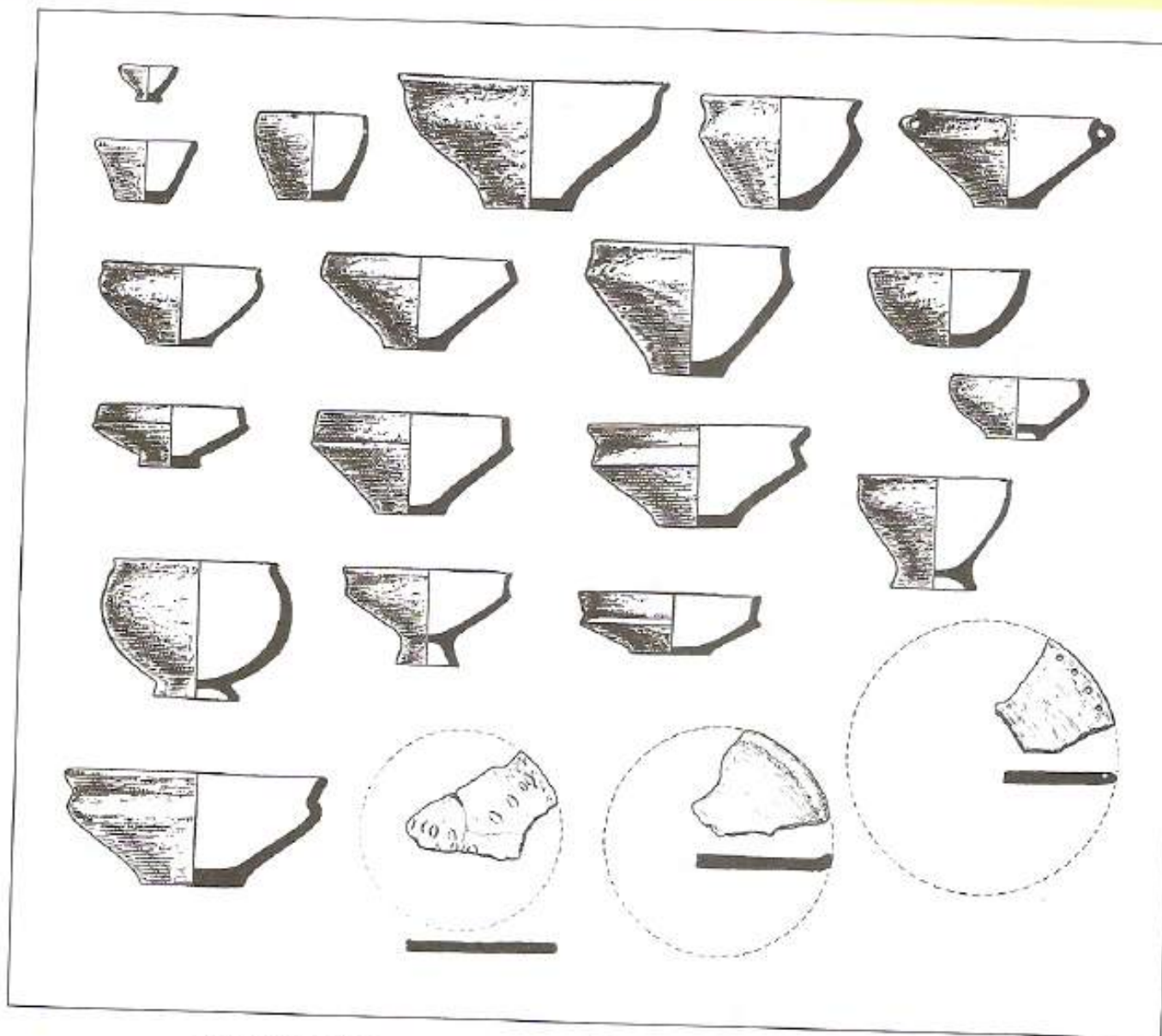
Типи жител зарубинецької культури

Типи поховань зарубинецької культури

Основні типи кружок і горщиків зарубинецької культури

Основні типи мисок та сковорідок зарубинецької культури

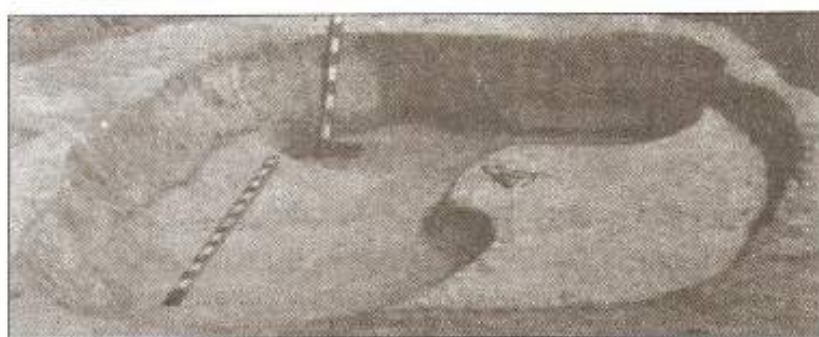
1.3. ПОЕНЕШТІ-ЛУКАШІВСЬКА КУЛЬТУРА

Пам'ятки цієї латенізованої культури поширені у Карпато-Дністровському регіоні в межиріччі Дністра, Прута й Сірета, тобто на частині території Румунії, Молдови та України (переважно у Чернівецькій обл.). Перша пам'ятка — могильник Поенешті був відкритий у Румунії наприкінці 1930-х рр. На території Молдови могильник і поселення біля с. Лукашівка розкопані у 1950-х рр. Г. Б. Федоровим. Дослідник визначив їхню однотипність із румунськими пам'ятками і запропонував об'єднати їх в одну культуру — поенешті-лукашівську.

В українському Подністров'ї аналогічні поселення протягом 1960—1970-х рр. досліджені у Крутликі, Кодині, Соколі, Гринчуку (розкопки Б. О. Тимощука, І. С. Винокура, С. П. Пачкової). Г. І. Смірною розкопано могильник Долиняни. Зараз відомо приблизно 200 поселень, могильників і окремих знахідок поенешті-лукашівської культури, з них до 40 пам'яток розташовано у Подністров'ї.

Розглянемо основні риси поенешті-лукашівської культури, зосередивши основну увагу на пам'ятках із території України й сусідньої Молдови. Поселення неукріплені, розташовані компактними групами — від кількох до двох десятків селищ у кожній. За топографією вони поділяються на мисові й низинні. Деякі з мисових поселень були великими городищами з досить складною системою укріплень (Рудь на Дністрі). Однак більшість являли собою селища площею до 2 га з незначним культурним шаром.

Житла — наземні і напівземлянки, причому на одному поселенні зазвичай співіснували житла обох типів. Напівземлянки площею до 20 кв. м мали у плані прямокутну або овальну форму. У них уздовж стін були земляні останці — основи для лав (лежанок). Наземні будівлі вирізнялися значно більшою площею (до 48 кв. м). Стіни жител обох типів мали каркасно-плотову конструкцію і були обмазані глиною. Опалювались приміщення вогнищами, викладеними камінням чи зробленими з глини, подекуди глиняними печами каркасної конструкції, які розташовані біля стіни.

Житла поенешті-лукашівської культури. Поселення Горошова

*Вогнище
вимощене
камінням.
Поселення
Горошова*

межами могильної ями. Рештки кремації, здебільшого ретельно очищені від залишків поховального вогнища, вміщували в урну, яку встановлювали у могильну яму. Інколи зустрічаються ями поховання (рештки кремації зсипані безпосередньо у могильну яму) та поховання із залишками поховального вогнища. Майже всі поховання на могильниках Поєнешті і Лукашівка були урновими, а у Долинянах — лише 12 з 58 поховань. Урнами слугували переважно чорнолощені горщики, інколи — високі миски з ручками, глеки і вази. Урни, як правило, накрито покришками. Здебільшого цю роль виконували миски. Іноді урни були без покришок. Можливо у цих випадках покришки були виготовлені з органічного матеріалу (дерева) і не збереглись.

Поховальні ями переважно круглі діаметром 0,5—0,8 м, глибиною до 1 м. Інколи могили мали квадратну або овальну форму. В урнах містяться речі, що побували у вогні — прикраси й деталі одягу (фібули, металеві деталі поясів, браслети, намистини). Є речі покладені вже після кремації. Це здебільшого ножі, пряслиця, голки, шила, інколи зброя. У деяких похованнях були посудини-стравиці з напутьною їжею. Зустрічаються також безінвентарні поховання та символічні поховання — кенотафи.

Керамічний комплекс культури складається з ліпного кухонного посуду із шорсткою поверхнею, ліпного лощеного

столового посуду, а також невеликої кількості імпортованої античної та кельтської кераміки, сформованої на гончарному крузі. Кухонний посуд (горщики, миски, кухлі, глеки, конічні покришки, диски-коржівниці та ін.) на поселеннях складає до 90%. Кухонні горщики часто прикрашені наліпними валиками, шипечками, вушками, підковками, деякі мають шорсткований корпус і лощену шийку та низ. Се-

*Кістяна ручка,
кришечка від
урни, фрагмент
глиняного
світильника
(Горошова) та
ложка-ллячка
(Круглик)*

ред лощеного посуду переважають миски і горщики, помітно меншою є кількість глеків. Більшість мисок із потовщеними гранчастими вінцями. Миски мають аналогії серед посуду шеворської та ясторфської культур. Практично на кожному поселенні трапляються уламки античних амфор.

Вироби з металу, каменю, кістки, глини звичайні для латенізованих культур. На поселеннях знайдено знаряддя праці та побутові речі — залізні серпи, ножі, бритви з напівкруглим лезом. Звертає увагу скарб сільськогосподарських залізних знарядь із поселення Круглик — наральник і сім невеликих серпів. Знахідки зброї (наконечники списів, мечі, частини щитів, шолом) походять переважно з території Румунії. У могильнику Доляняни знайдені бронзові наконечники піхов мечів римського типу, проте зброю в могили не клали.

Серед прикрас найчастіше трапляються металеві браслети із шишечками, персні, сережки, намиста з металевих пронизок та скляних намистин. Етнографічною ознакою можна вважати браслети з потовщенням у середній частині. Найбільш характерними деталями одягу є залізні і бронзові фібули, середньо- і пізньолатенської схеми із суцільним чи рамчастим приймачем, серед яких переважають фібули з кульками, а також деталі поясів — округлі пряжки, металеві накладні пластини та своєрідні застібки — «дзьобоподібні» поясні гачки.

Крім згаданих вище уламків елліністичних амфор, скляного намиста й інших прикрас античного походження, є речі, пов'язані з кельтським (бронзовий посуд, фібули, поясні набори, зброя) або германським (фібули поморських типів, коронкоподібні гривні та ін.) світом.

Як і у зарубинецькій культурі, хронологію пам'яток типу Поєнешті-Лукашівка визначено, насамперед, за матеріалами могильників, хоча використовуються також датуючі можливості амфорних клейм, що походять із поселень. Порівняльний аналіз цих категорій речей дозволив визначити загальну хронологію культури від рубежу III/II ст. до другої половини — кінця I ст. до н. е.

Скарб залізних виробів: серпи, фібула, наконечник списа (Круглик)

На думку більшості дослідників, процес формування поенешті-лукашівської культури був подібним до зарубинецької. Латенізований вигляд обох цих культурних утворень пов'язаний із культурою мігрантів (очевидно, германців) з південного узбережжя Балтійського моря. Вихідним регіоном для цих мігрантів визначають насамперед ареал ясторфської культури, з якою поенешті-лукашівські пам'ятки мають найбільше спільних рис. Це стосується структури керамічного комплексу, а також конкретних форм посудин, поховального обряду (домінують поховання в урнах — чорнолощених глеках, горщиках і вазах-супницях, накритих мисками), набору фібул, особливо ранніх, часу становлення латенізованих культур. Разом із цим, доволі виразними є й риси культури субстратного гето-дакійського населення, що визначають своєрідність поенешті-лукашівських пам'яток на тлі латенізованих культур. Спираючись на повідомлення Страбона про бастарнів, які змішались із фракійцями, більшість дослідників вбачає у носіях поенешті-лукашівської культури саме історичних бастарнів.

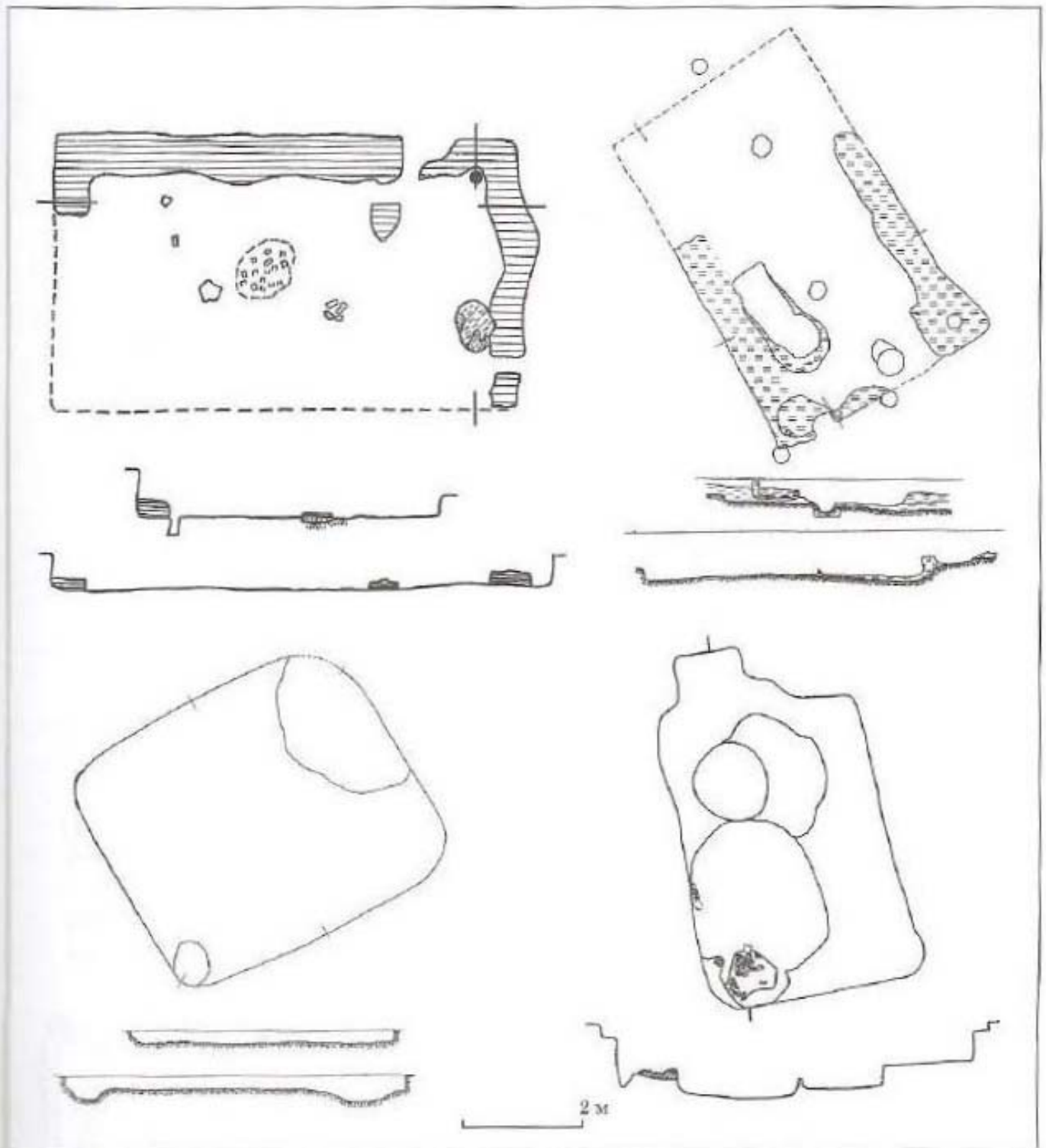
Ліпна кружка
і фрагменти
чорнолощених
посудин
(Горошова)

Поенешті-лукашівські та зарубинецькі старожитності виявляють між собою доволі значну подібність. Проте думки щодо об'єднання їх в одну археологічну культуру (Д. О. Мачинський) або культурно-історичну спільність (М. Б. Щукін) зазна-

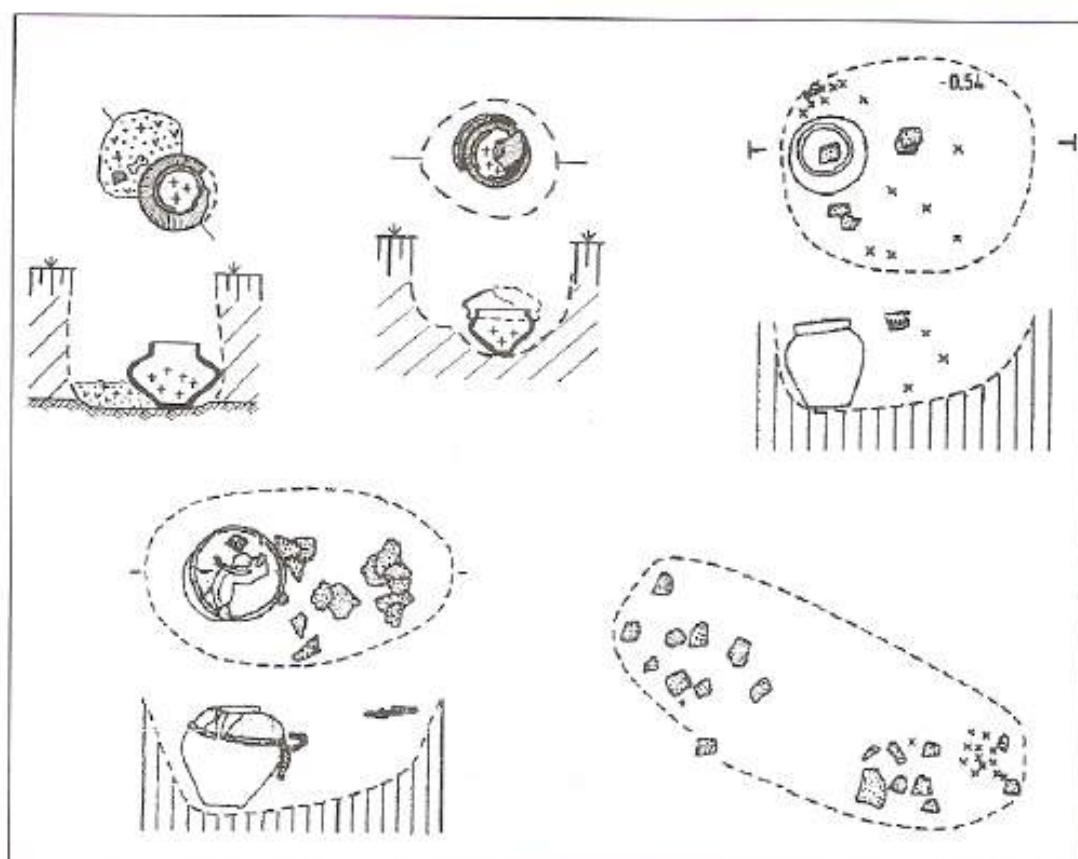
ли ґрунтовної критики інших дослідників, які підкреслюють, що така подібність стосується насамперед латенізованого компоненту в структурі зазначених старожитностей, а він, у свою чергу, визначається культурою мігрантів-германців, вихідців з ясторфського ареалу, які брали участь у формуванні як поенешті-лукашівської, так і зарубинецької культур. Натомість, своєрідність і поенешті-лукашівських, і зарубинецьких старожитностей визначається передусім культурними компонентами, успадкованими від субстратного населення, а це населення в обох ареалах було різним.

Поенешті-лукашівська культура зникає, не залишивши по собі прямих наступників, очевидно, внаслідок складної етно-політичної ситуації на Нижньому Дунаї, викликаній військовою активністю даків Бурєбісти у середині I ст. до н. е. Втім, судячи з матеріалів могильника Долиняни, на півночі ареалу населення пережило катастрофу й пам'ятки поенешті-лукашівської культури існували, принаймні, до початку I ст. н. е. і це населення могло влитися до складу носіїв зубрицької культури, яка формувалась у Верхньому Подністров'ї у середині — другій половині I ст. н. е.

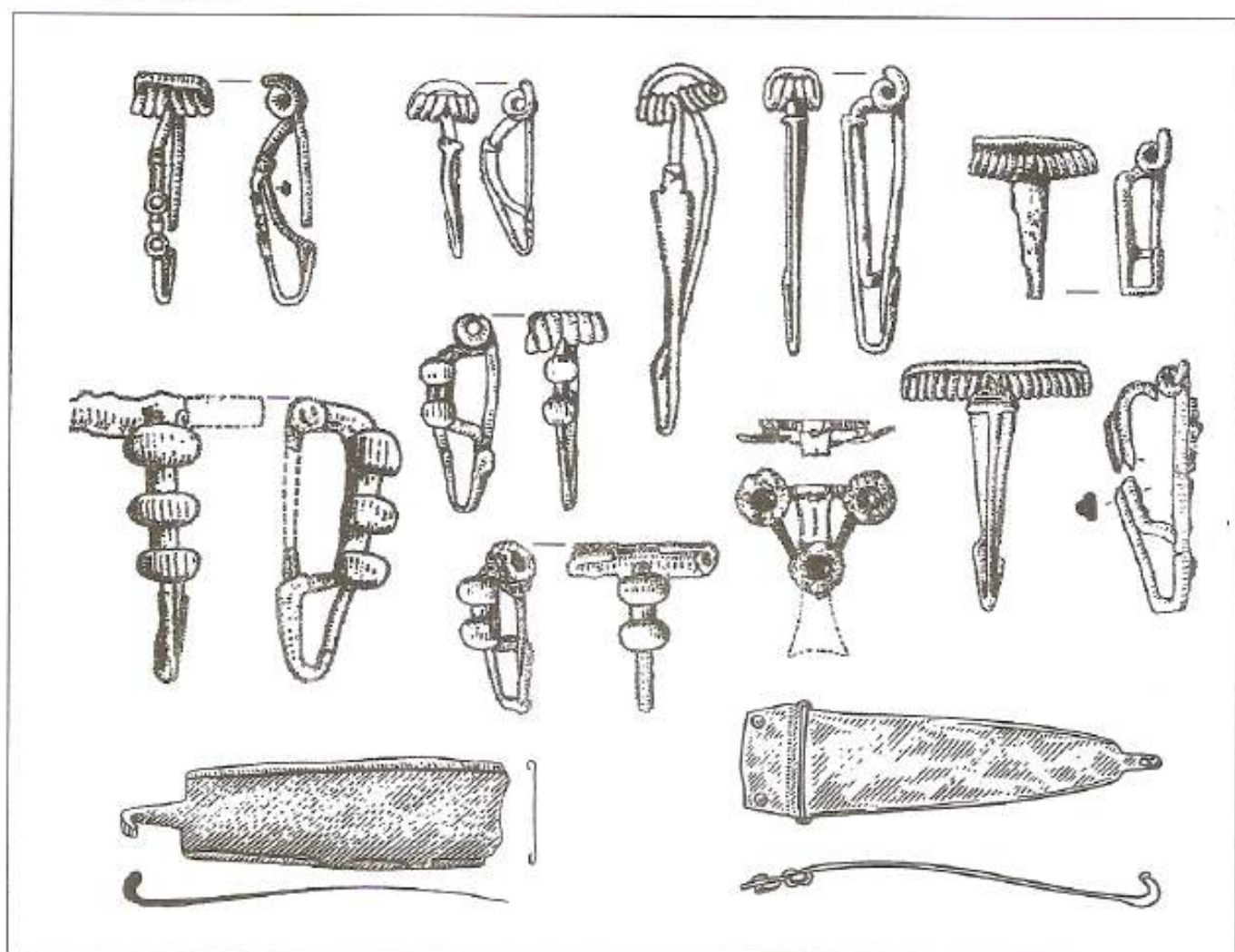

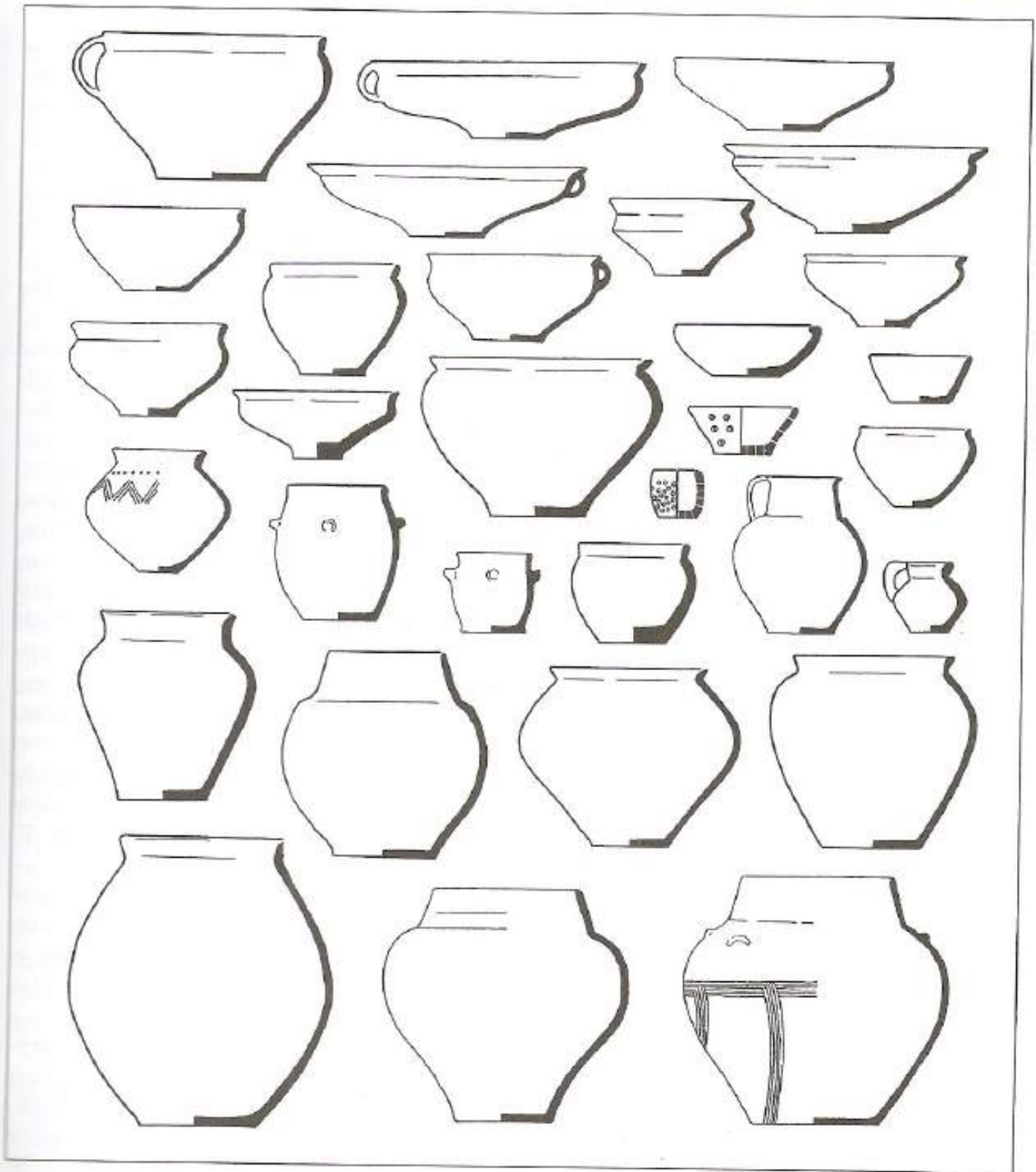
Типи жител поснешті-лукашівської культури

Типи поховань
поснешті-
лукашівської
культури

Фібули та
поясні гачки
поснешті-
лукашівської
культури

Основні типи посуду поєнєшти-лукашівської культури

1.4. ПШЕВОРСЬКА КУЛЬТУРА

Пшеворська культура є однією з найяскравіших культур Європи. Її ареал охоплює Центральну й Південну Польщу, а на території України пшеворські пам'ятки поширені на Волині й у Подністров'ї. Особливістю пшеворської культури порівняно з іншими латенізованими культурами є те, що час її існування охоплює не лише середній та пізній латен (передримський період), але й увесь римський період, а також V ст. — гунський час.

Назву культурі дав могильник біля м. Пшеворська (Південно-Східна Польща), досліджений на початку XX ст. К. Гадачком. Для пшеворської культури характерні напівземлянки і наземні будинки стовпової конструкції з вогнищами у центрі. Крім звичайних селищ, у районі Свентокшиських гір відомі також великі виробничі центри з добування та обробки заліза. За походженням вони пов'язані з кельтською чорною металургією. Залізо і сталь широко використовували при виготовленні різноманітних знарядь праці і зброї, побутових речей і прикрас, що, у свою чергу, забезпечило стрімкий розвиток сільського господарства та різних ремесел. Деяко пізніше чорний метал широко експортували до Римської імперії. Свідченням торгових відносин із римськими провінціями є античні імпорти у пшеворських похованнях — доволі коштовні бронзові, скляні й червонолакові керамічні посудини, скляне намисто, римські мечі, а також численні скарби срібних монет уздовж «Бурштинового шляху», який з'єднував балтійське та середземноморське узбережжя. Значна частина цього шляху проходила вздовж течії Вісли, тобто територією пшеворської культури.

Головну увагу польські дослідники зосередили на вивченні могильників, які належать до типу «полів поховань» і зараз не мають зовнішніх ознак. Поховальний обряд біритуальний — тілоспалення й тілопокладення. Ряд «князівських» поховань вирізняється багатим інвентарем.

На землях між Одрою і Віслою пшеворська культура існувала від рубежу III/II ст. до н. е. до V ст. н. е., але на території України її пам'ятки з'явилися у I ст. до н. е. Внаслідок симбіозу мігрантів із Мазовії й Подлясья з місцевим населенням на Волині та у Подністров'ї сформувався своєрідний східний варіант пшеворської культури.

Пшеворські пам'ятки на території України розташовані у верхів'ях Західного Бугу, верхній і середній течії Дністра. Окремі поховання знайдено у Закарпатті.

Перші пшеворські поховання на території Галичини відомі з кінця XIX ст. У 1930—1960-х рр. пшеворські старожитності тут досліджувались М. Ю. Смішком, І. К. Свешніковим, Г. І. Смирновою, В. Д. Бараном. У 1970—1980-х рр. систематичні роботи у Подністров'ї й на Західній Волині проводив Д. Н. Козак.

На відміну від Польщі, пшеворські поселення в Україні вивчені краще, ніж могильники. Зараз відомо понад 40 селищ. Зазвичай вони невеликі, площею до 0,5 га, і розташовані на низьких терасах або мисах і складаються із трьох—п'яти жител, вогнищ просто неба і кількох ям-погребів.

Серед жител переважають напівземлянки квадратної форми з довжиною стін 3—4 м, відомі також нечисленні наземні будівлі. Стіни мали каркасно-стовпову конструкцію і були обмазані глиною. Уздовж стін залишені земляні останці — рештки лав-лежанок, які накривали деревом. Усередині житла розташоване вогнище на глиняній площадці або кам'яній виступці, інколи трапляються глинобитні печі або печі-кам'яни, вирізані у земляній стінці котловану.

Поховальний обряд досить близький до зарубинецького (як, зрештою, і до інших латенізованих культур). На території України досліджено два невеликі могильники — Звенигородський та Гринівський. Рештки тілоспалення, що відбувалось на стороні, за межами могильної ями, вміщували у керамічну урну, котра, як правило, накривалась кам'яною плиткою, уламками посуду або умбоном щита. Поруч із урною, а іноді, безпосередньо в урні, знаходились побутові речі, знаряддя праці. Частина з них має сліди перебування у поховальному вогнищі. Посуд, уміщений у поховання, здебільшого фрагментований та перепалений.

Специфічною рисою поховального обряду пшеворської культури є наявність зброї в захороненнях воїнів. Зброя, вміщена у поховання, ритуально ушкоджена — поламана чи погнута. Привертає увагу поховання із Гринєва, що належало представнику племінної верхівки. Воно супроводжувалось щитом, двома бойовими ножами, ножицями, наконечником списа, а також мечем у розкішних піхвах, прикрашених ажурною бронзовою накладкою з міфологічним сюжетом. За урну правив великий імпортований глек латенського типу, виготовлений на гончарному круті.

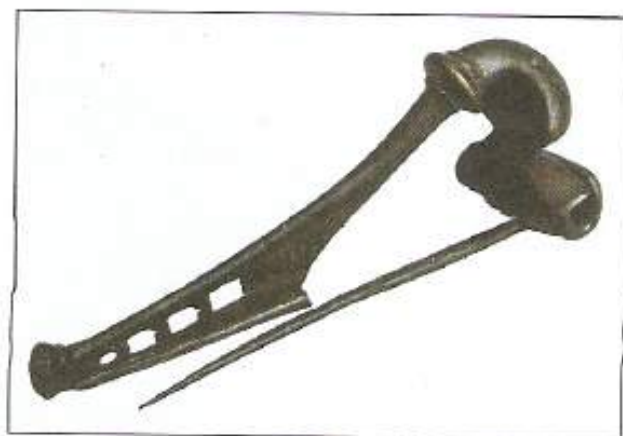
Поховання за обрядом тілоспалення пшеворської культури (Гринів)

*Ліпний
лощений
і кухонний посуд
 пшеворської
культури*

*Фібула пше-
ворської куль-
тури (Гринів)*

Керамічний комплекс пшеворської культури на українських землях мало відрізняється від матеріалів, що походять із Польщі. Він включає ліпні горщики, миски, кухлики, вази. Поширені горщики з відігнутою шийкою та округлим тулубом. Поверхня сильнопрофільованих горщиків часто була комбінованою — верх загладжений чи лощений, а нижня частина шорстка. Столовий лощений посуд (різноманітні миски, вази, горщики) інколи прикрашено врізними геометричними композиціями. Миски здебільшого мають конічну форму і відігнуті потовщені гранчасті вінця. Кружки — конічні, циліндричні, напівсферичні. Лощена кераміка складає приблизно 20 %, як і на поселеннях сусідньої латенізованої культури — зарубинецької.

Речовий матеріал представлений металевими знаряддями праці й побутовими речами (шила, ножі, ножиці, гребінці, ключі тощо), зброєю (довгі двосічні мечі та піхви до них, наконечники списів і стріл, умбони щитів, шпори), деталями одягу (пряжки, фібули, підвіски), прикрасами (скляне та фаянсове намисто, підвіски, амулети). Із глини виготовлені пряслиця, ллячки, тягарці для ткацького верстата, тиглі тощо, з каменю — точильні бруски, зернотерки.

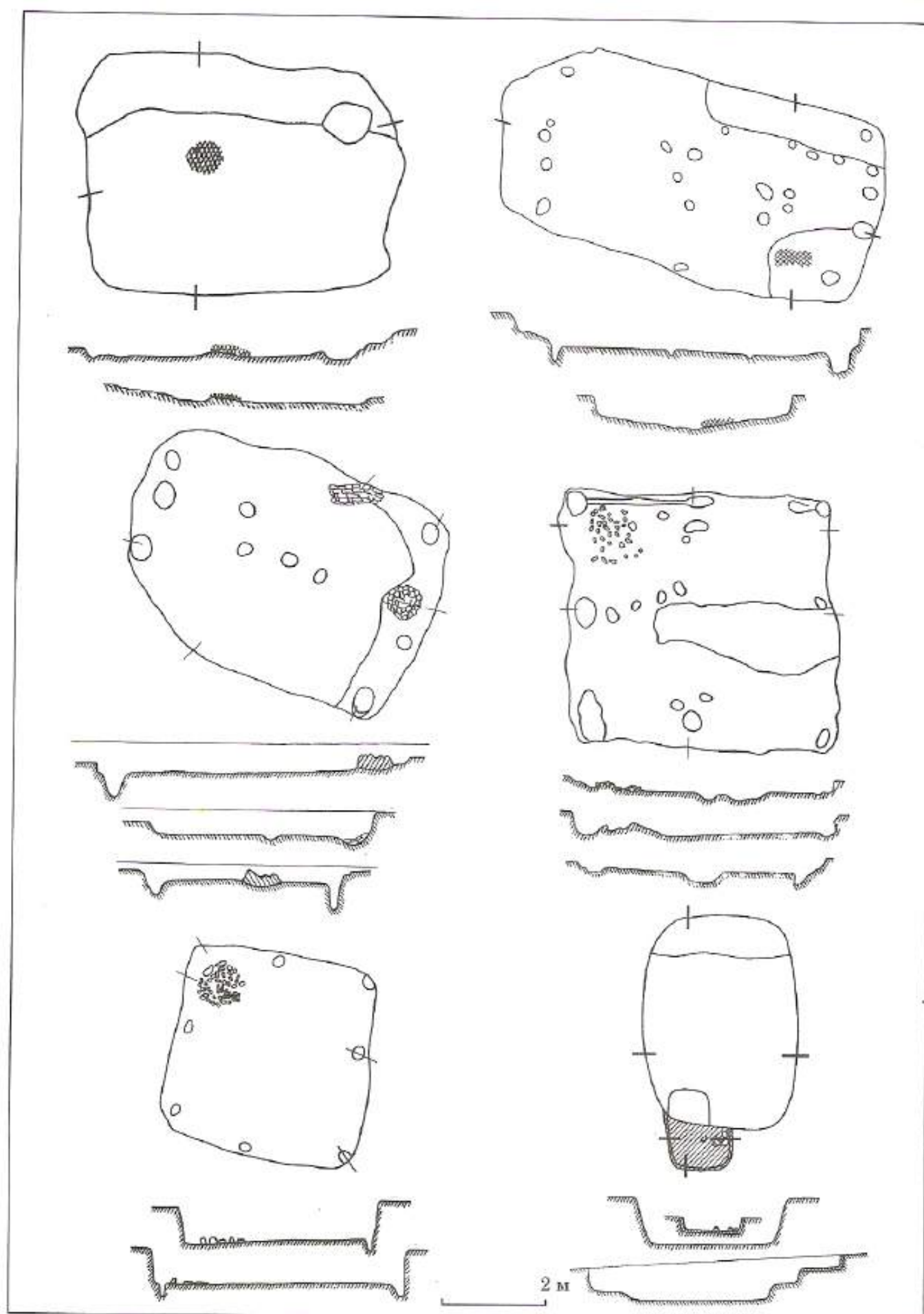
Пшеворська культура була привнесена в Подністров'я і на Волинь у сформованому вигляді. Мігранти — носії пшеворської традиції — прибули на вже заселені території й практично відразу вступили в активні контакти з місцевим населенням, а дещо пізніше — з новим населенням, яке потрапляло у регіон з

півдня (носії липицької культури та сармати) та з півночі (із поліського локального варіанту зарубинецької культури). З огляду на це, пам'ятки південно-східної периферії пшеворського ареалу демонструють доволі яскраві риси своєрідності, а період побутування власне пшеворських пам'яток на українських теренах, на відміну від Польщі, обмежений I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е.

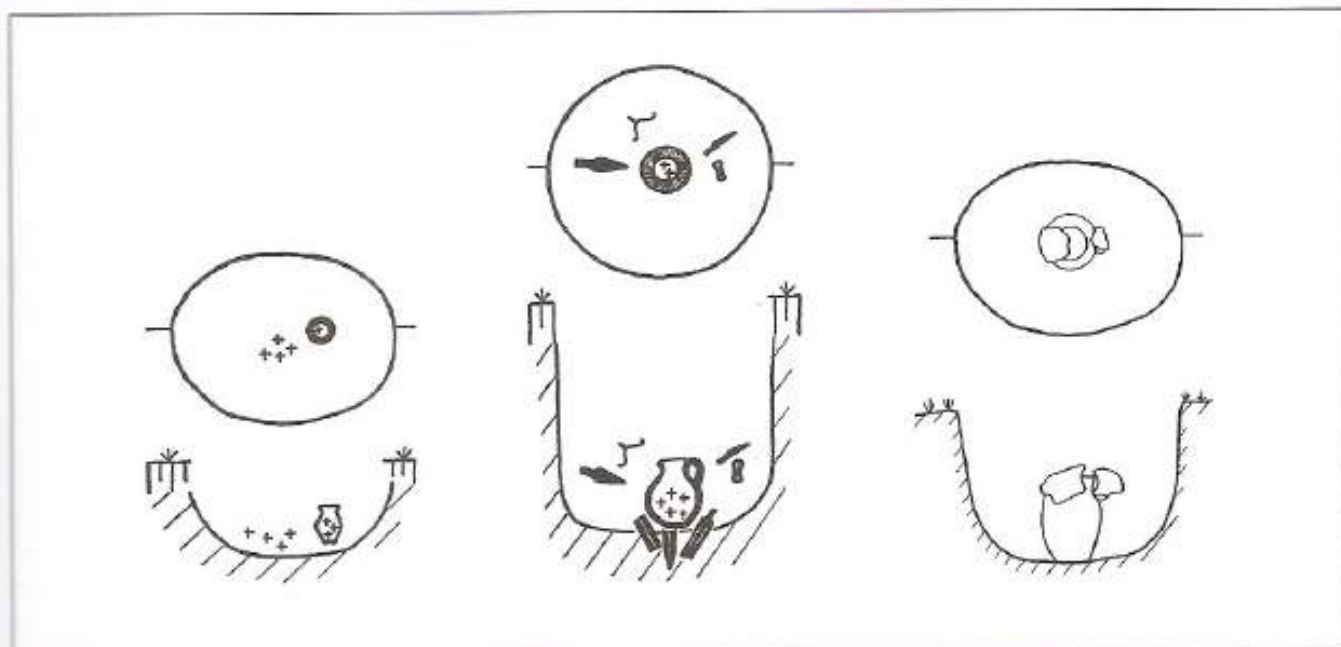
Як і зарубинецьку, пшеворську культуру беззастережно вважали сло-

в'янською у міжвоєнний період та після Другої світової війни й польські (Ю. Костшевський та ін.), й радянські археологи (Б. О. Рібаков, П. М. Третьяков, М. Ю. Брайчевський, Ю. В. Кухаренко). Пізніше дослідники звернули увагу на хронологічні й типологічні лакуни, що відділяють її від достовірно слов'янських старожитностей раннього середньовіччя, та певну близькість до культур германського кола. В. В. Седов та І. П. Русанова запропонували вважати пшеворську культуру поліетнічною, що включала як германські, так і слов'янські компоненти.

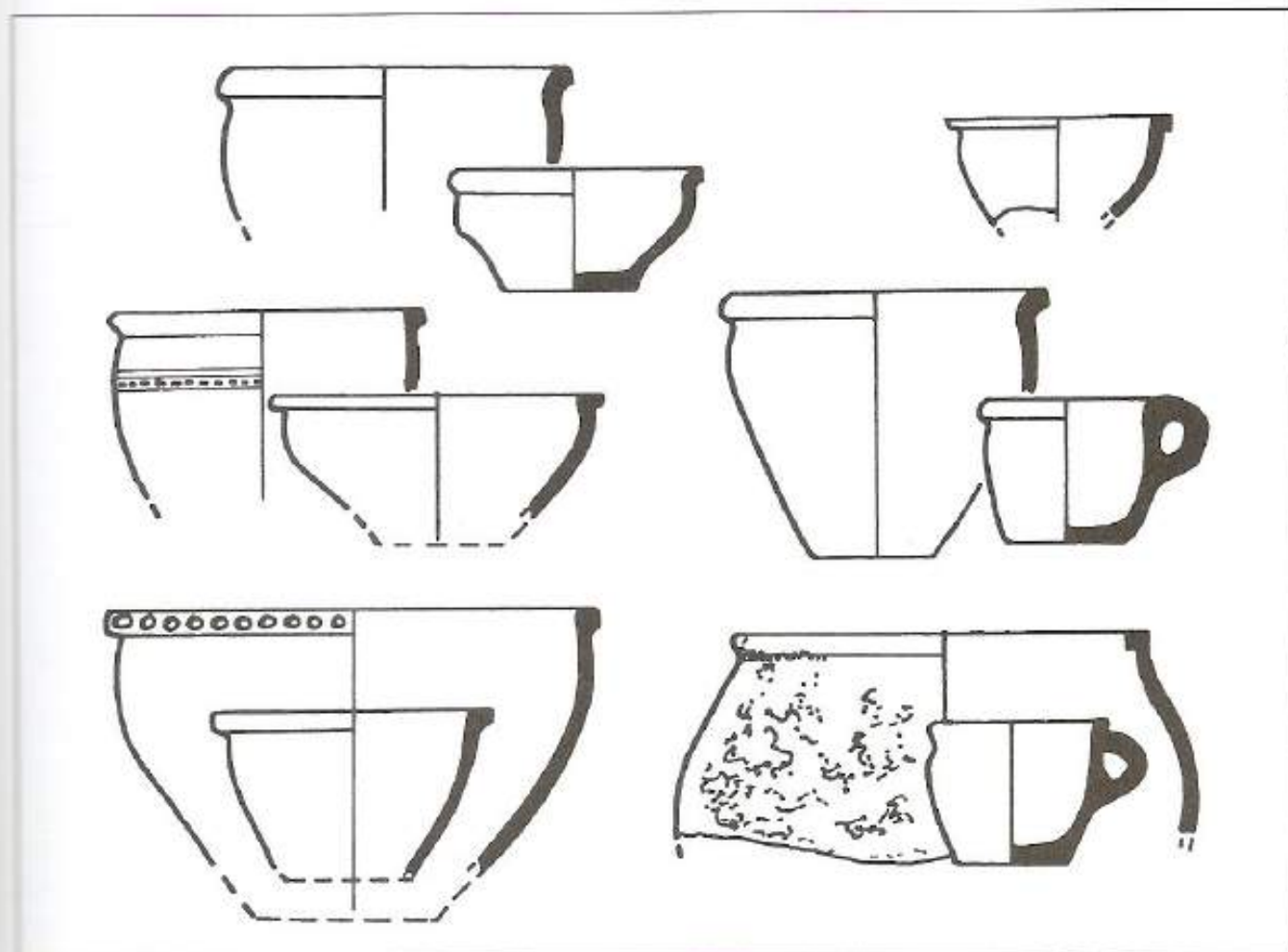
За сучасними уявленнями пшеворська культура складається внаслідок симбіозу місцевої людності поморської та підкльшової культур із мігрантами — германськими племенами з латенізованою культурою. На думку Є. Колендо, котрий проаналізував свідчення Страбона, Тацита і Птолемея (I—II ст. н. е.), пшеворська культура належала лугіям, які знаходились під сильним кельтським впливом. Після рубежу нашої ери відбувається германізація цього союзу племен, надалі відомого як вандали. Етнокультурний процес на східній периферії пшеворського ареалу (західноукраїнських теренах), вочевидь, мав ще більш складний характер, адже пшеворське населення, яке просувалося на південь — південний схід, і без того далеко неоднорідне, стикалося з місцевим субстратним населенням. Ще більше ускладнилася ситуація наприкінці латенського — на початку римського періоду (середина — друга половина I ст. н. е.), коли у верхів'ях Дністра з'явилися мігранти з інших регіонів — носії липицьких пам'яток і вихідці з поліського ареалу зарубинецької культури. Однак головні наслідки цих контактів — формування та побутування зубрицьких старожитностей — проявилися вже у наступному культурно-хронологічному етапі.

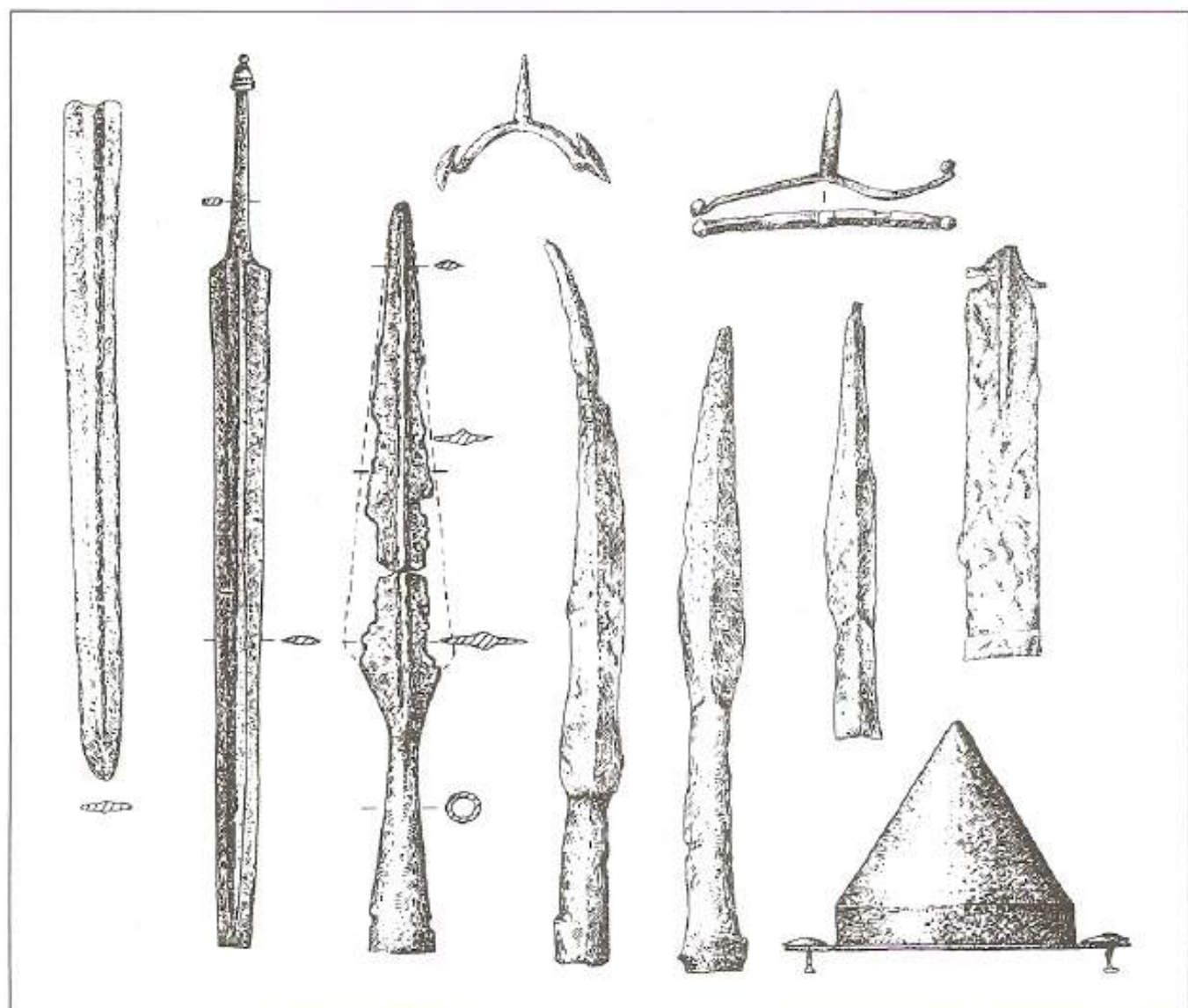
Типи жител пшеворської культури

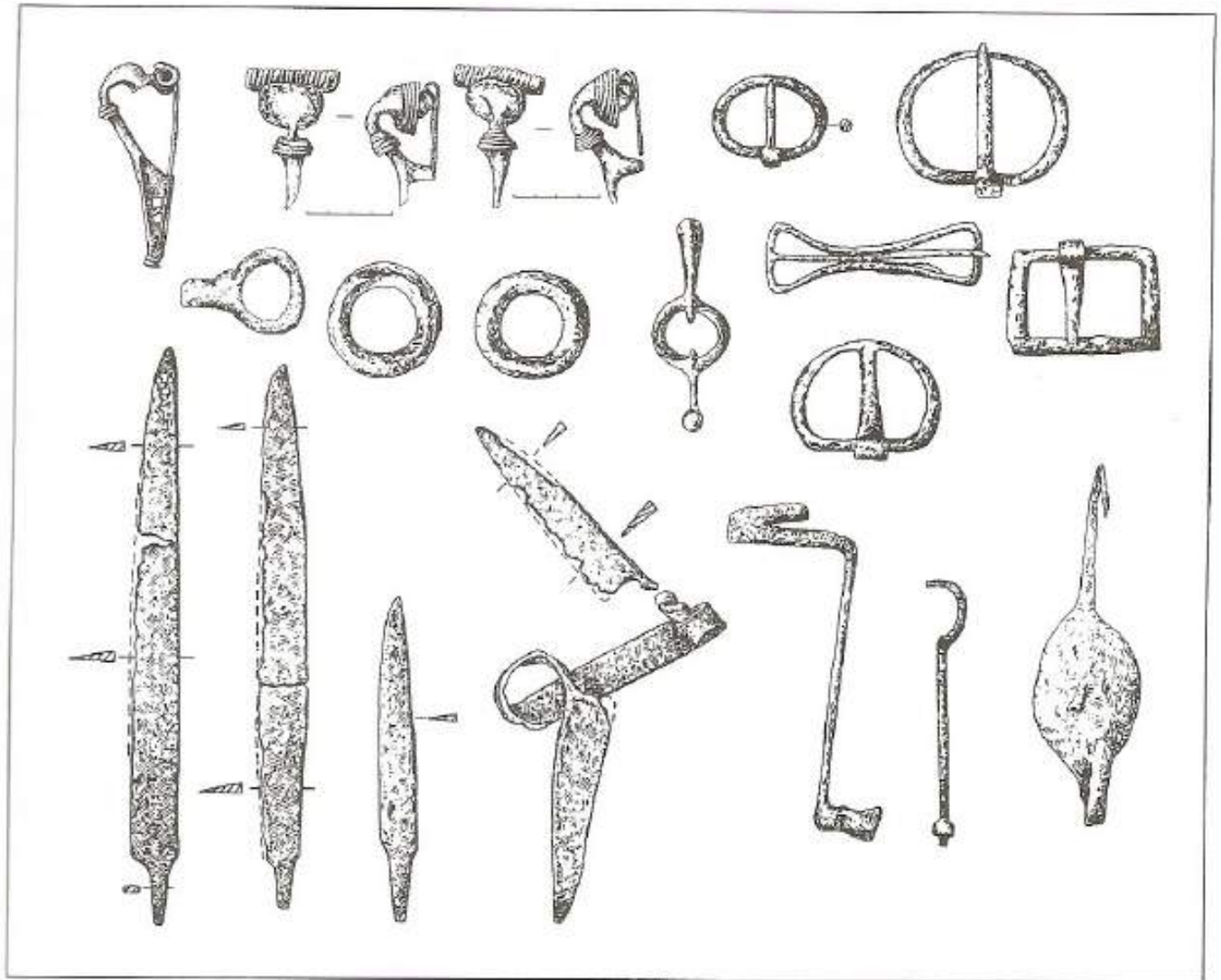
Типи поховань пшеворської культури

Основні типи ліпного посуду пшеворської культури з пам'яток Подністров'я та Волині

Предмети озброєння пшеворської культури

Фібули, пряжки та побутові речі пшеворської культури

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ
ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ**

1. Який вплив мали кельти і латенська культура на європейські народи?
2. Які археологічні культури на території України належать до латенського періоду?
3. Визначіть специфіку латенських пам'яток Закарпаття.
4. Охарактеризуйте проблеми походження та етнічного визначення латенізованих культур в історіографії.
5. Назвіть спільні риси латенізованих культур на території України (зарубинецької, пшеворської і поенешті-лукашівської)
6. Які причини та наслідки кризи зарубинецької культури?

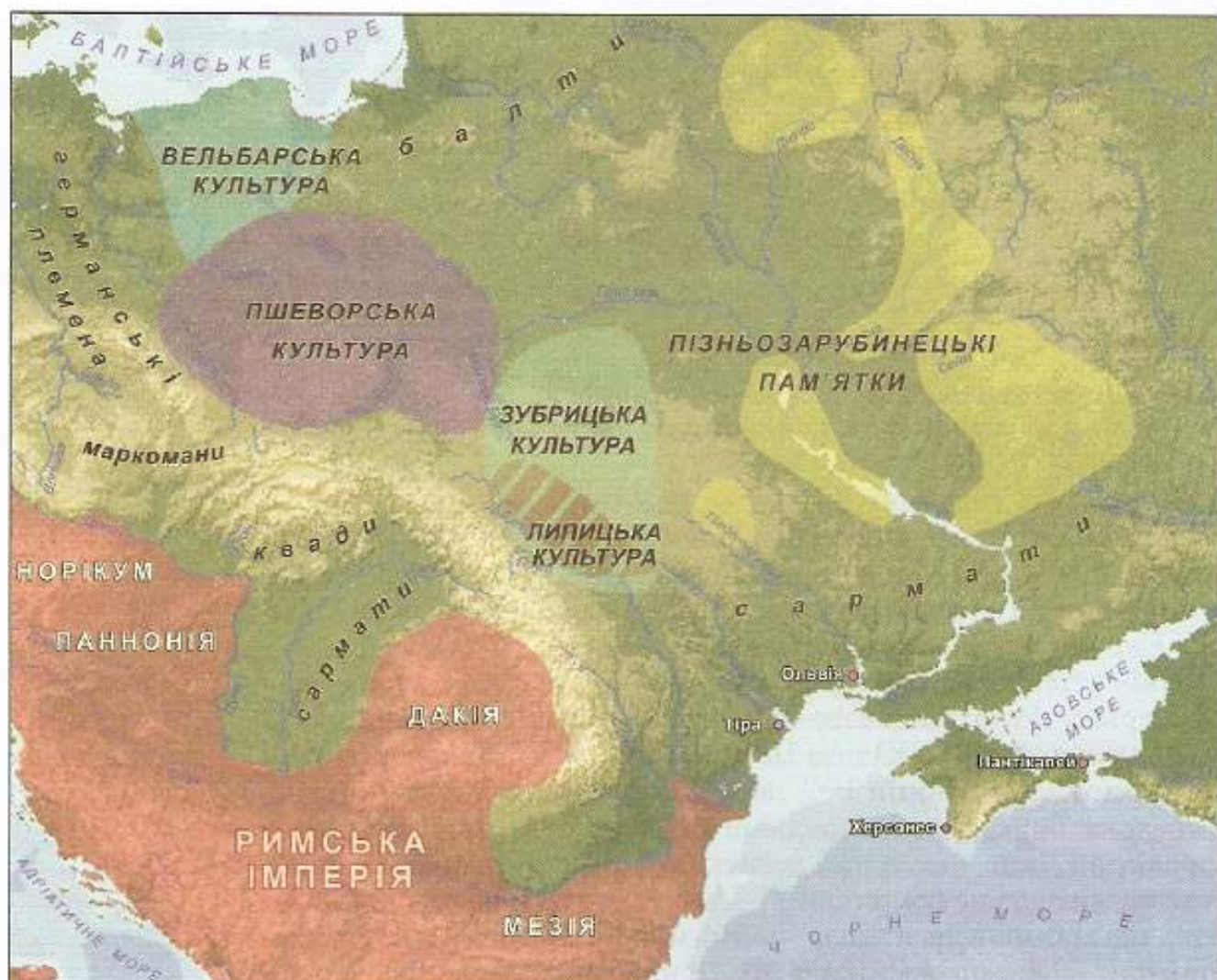
РАНЬОРИМСЬКИЙ ПЕРІОД (I—II ст. н. е.)

Період від середини I ст. н. е. (часу зникнення або суттєвих трансформацій культур латенського періоду) до останньої чверті II ст. (доби Маркоманських війн, що суттєво перекроїли етнокультурну карту регіону) в археології Середньої та Східної Європи визначають як ранньоримський.

Найсуттєвішим фактором змін на початку ранньоримського періоду була військово-політична активність римлян. На землях завойованої Юлієм Цезарем Галлії та підкорених протягом другої половини I ст. до н. е. кельтських племен правобережжя Верхнього і Середнього Дунаю було створено низку провінцій. Їхнє населення досить швидко романізується, втрачаючи латенські (кельтські) риси культури. На землях кельтів, що залишилися поза прямим політичним пануванням римлян (зокрема на північ від Дунаю), руйнівним фактором для латенської культури стала експансія германських племен, які саме в цей час активно просувалися на південь із території сучасних Польщі та Німеччини. Саме цей «подвійний тиск» — як з боку римлян, так і з боку германців — поклав край культурному домінуванню кельтів у варварському середовищі тогочасної Європи.

Знищення Кельтики римлянами та поширення римського культурного впливу, як безпосереднього, так і опосередкованого, вглиб варварських територій докорінним чином змінили «культурне обличчя» Європи. Згасання латенських традицій подекуди спричинило зникнення археологічних культур (зокрема поєншті-лукашівської та ясторфської), а подекуди призвело до суттєвих трансформацій (пшеворська та оксивська культури).

Після низки не надто вдаливих походів вглиб Германії на початку I ст. н. е. римляни відмовилися від спроб прямого підкорення цих земель. Вздовж Рейну та Дунаю створюється система прикордонних укріплень, що, окрім фортифікаційних споруд, передбачала розгалужену інфраструктуру (мережу знаменитих римських військових доріг, порти тощо). Захист кордонів (лімесу) не обмежувався виключно військовими заходами. На «варварському» боці лімесу римляни проводили активну дип-

Карта Центральної Європи ранньоримського часу

ломатичну політику. Доволі ефективним виявилось створення «буферних держав», очолюваних варварськими вождями, яких Рим підтримував насамперед фінансово. У верхів'ях Рейну та Дунаю протягом першої половини I ст. змінюють одне одного

«царства», очолювані готом Катувальдою, маркоманом Марободом та квадом Ваннієм. Виборюючи зверхність у регіоні та прихильність Риму варварські племена виснажували сили у війнах між собою, що цілком влаштовувало римлян. Останні ж втілювали власний принцип «розділяй та володарюй», надаючи підтримку то одній, то іншій стороні цих конфліктів.

Максимальне розширення кордонів Імперії у Європі припадає на початок II ст., коли у 106 р. імператор Траян створив провінцію Дакію на щойно завойованих землях лівобережжя Дунаю (приблиз-

Озброєння римської армії перших століть н. е.: наконечники списів та умбон щита

зо в кордонах сучасної Румунії). У цей час під протекторат римлян потрапили й еллінські осередки у Північно-Західному Причорномор'ї (зокрема Ольвія), що адміністративно підпорядковувалися намісникам придунайської провінції Нижня Мезія. Безпосередня присутність у цих містах римських гарнізонів, жваві торгові стосунки значно інтенсифікували романізацію не лише власне мешканців цих міст, а й варварів, які традиційно підтримували відносини із причорноморськими еллінами.

Лімес не лише роз'єднував античний і варварський світи, але й сприяв різноманітним контактам між ними. Посилються торгові зв'язки Римської імперії з народами Причорномор'я, Прикарпаття і Подніпров'я, що дало поштовх до помітного соціально-економічного розвитку місцевих племен.

Разом із цим, кордони Імперії постійно атакували варварські дружини, яких приваблювали багатства провінцій. У Маркоманських війнах (166—180 рр.) взяли участь германські, сарматські, гето-дакійські племена.

Отримання достовірної інформації щодо місць розселення, звичаїв та намірів племен із глибин Барбарікуму для організації оборони, підкупу чи нацькування варварських вождів одне на одного було необхідною умовою існування Римської імперії. Такі свідчення надходили як від самих варварів, так і від учасників імперських торгових та військових експедицій. Зокрема, свідoctва про області, що лежали уздовж важливої торгової артерії — «Бурштинового шляху», який з'єднував північну Італію з Балтійським узбережжям, — надавали римські купці.

Найцінніші відомості про народи Барбарікуму ранньоримського періоду містяться у працях Страбона (початок I ст. н. е.), Плінія Старшого і Корнелія Тацита (друга половина I ст. н. е.), Клавдія Птолемея (II ст. н. е.).

Прагнучи поєднати свідoctва, отримані з Чорноморського узбережжя та Прибалтики, римські автори поширювали територію добре їм відомих сарматів далеко на північ, приписуючи їм невідомі римлянам землі. Межу «Європейської Сарматії» вони проводили по Віслі, на захід від якої починалася «Велика Германія». Головну увагу звертали на германські племена, що становили найбільшу небезпеку для прикордонних провінцій Імперії. Інформація ж про внутрішні регіони Східної Європи, як і в попередній час, залишалася вкрай скупою й непевною.

Поміж іншими племенами сходу європейського Барбарікума автори другої половини I — II ст. згадують венедів/венетів. У відповідності зі сталою історіографічною традицією саме серед венедів/венетів слід шукати предків слов'ян. Ця гіпотеза базується на повідомленні Йордана, що венети, анти і склави-

Римська сторожова вежа (бурге) на Дунайському лімесі. Фрагмент рельєфу з колони Траяна в Римі

ни VI ст. є прямими нащадками венетів IV ст., з якими воював Германаріх.

Взагалі, етнонім «венети» зустрічається ще до рубежу н. е. На думку мовознавців, етнічна назва «венети» пов'язана з давньоевропейською мовною спільністю, з якої із часом, крім інших народів, вийшли венети Північної Адріатики (від цієї племінної назви походить назва області Венето та м. Венеція у сучасній Італії), кельтське плем'я венетів у Бретані, підкорене Цезарем у I ст. до н. е., і венети — слов'яни.

Відомості про венедеїв/венетів у східній частині Барбарікума стислі. Пліній Старший (23—79 рр.) у «Природничій історії» повідомляє, що землі *«до ріки Вістули [Вісли] заселені сарматами, венедами, скірами і гіррами»*. Ці дані відносяться до 5 р. н. е. і спираються на матеріали експедиції римського флоту до гирла Вісли, подані римським істориком Філемоном. Прив'язка місць мешкання цих племен до Вісли досить відносна. Зрозуміло лише, що йдеться про землі на схід від цієї ріки, адже етнонімія земель на захід від Вісли подана Плінієм у іншому місці, причому він явно набагато краще обізнаний із західним регіоном. Якщо припустити, що у цьому повідомленні Пліній має на увазі тих самих сарматів, яких у іншій частині свого твору він досить упевнено розміщує в Подонні, то виходить, що венедами, скірами та гіррами заселений практично весь обшир Східної Європи від Дону до Вісли.

Більш упевнено про присутність серед венедеїв слов'янських племен можна судити з інформації римського історика Публія Корнелія Тацита (пр. 58—117 рр.). У праці «Германія» (завершена у 98 р.) він дає розгорнуту етнічну карту варварської Європи I ст. Венеди при цьому зображені як великий етнос, що *«обходить розбійницькими шайками всі ліси та гори»* віддалік від морів та на схід від лугіїв, готів і естіїв, на північ від певкінів і сарматів, на південь від феннів. Певкінів — одне з бастарнських племен — інші античні автори пов'язують із гирлом Дунаю, у феннах вбачають фінно-угорські племена півночі лісової зони Східної Європи. Тож, територією розбійницьких набігів венедеїв, згідно Тациту, є значна частина лісової та вся лісостепова смуга Східної Європи.

Тацит наводить конкретний опис важливих рис їхнього життя й побуту. Так, на відміну від сарматів, венедеї-слов'яни будують домівки, а, отже, є осілим землеробським народом. Вони вправні воїни, проводять активні військові дії проти певкінів і феннів і при цьому застосовують продуману тактику. Суттєво, що Тацит, описуючи венедеїв, не вказує до якої з «варварських» мов близька їхня мова. Цього б не трапилось, якщо б венедеї говорили германською чи іллірійською мовою, але дуже вірогідно, якщо вони були слов'яномовними, тобто говорили мовою, невідомою римлянам.

Тацит також повідомляє про великі східногерманські народи лугіїв та вандалів, котрі мешкали між Віслою та Одрою, та готонів на північ від них.

Про венедів повідомляє географ і астроном Клавдій Птолемей (пр. 90 — 170 рр.) у розділі «Європейська Сарматія» його твору «Географія», написаному, вірогідно, в останні роки життя великого александрійського вченого. Венедів («... дуже великий народ...») він розміщує вздовж берега Венедської затоки Сарматського океану (тобто Гданської затоки Балтійського моря). Вважається, що у це повідомлення потрапили і венедо-слов'яни, що жили в «Сарматії» на схід від Вісли, значно південніше Балтійського узбережжя, і ще якісь неслов'янські племена Прибалтики.

Досить цікавим є ще один фрагмент твору Птолемея. На схід від лінії Вісла — Східні Карпати й південніше від венедів за напрямком із півночі на південь він подає такий перелік народів: «... галінди і судіни і ставани аж до аланів...». У перших двох народах схильні вбачати балтські племена лісової зони Східної Європи. Іраномовні кочовики алани у цей час панували в Приазов'ї та Передкавказзі. Що ж до ставанів, які мешкали між ними (ймовірно, у лісостепу), то деякі науковці схильні вбачати у цьому етнонімі видозмінену назву слов'ян.

Ключовою подією в історії східноєвропейського населення на зламі латенського та римського періоду стала так звана «криза зарубинецької культури». Варто зазначити, що це явище навряд чи було безпосередньо пов'язано з експансією римлян і руйнацією латенської та системи латенізованих культур

Карта розселення європейських племен за Тацитом

Залізні
сарматські
наконечники
стріл

у Західній та Центральній Європі. Головним підґрунтям кризових явищ, на думку багатьох дослідників, були екологічні та економічні фактори, які лише посилював фактор військово-політичний, причому для населення зарубинецької культури головною небезпекою становили кочовики-сармати.

У середині I ст. більшість областей проживання зарубинецьких племен опинилася у зоні експансії сарматів. Саме в цей час середньодніпровські зарубинецькі городища Монастирок, Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Ходосівка припинили своє існування. В їхніх валах виявлено сарматські наконечники стріл, а також зафіксовано виразні сліди пожеж.

Проте, об'єктивно, сармати не були зацікавлені у повному фізичному знищенні землеробів. Грабежі не могли забезпечити кочовиків постійним надходженням необхідних товарів, у першу чергу, продуктів землеробства. Тому, рано чи пізно, у силу повинні були вступити певні договірні, а скоріше — данницькі відносини. Становище стабілізувалося, й у I—II ст. н. е. спостерігається проникнення сарматів у слов'янське середовище на порубіжжі степу й лісостепу від Дністра до Дніпра й східніше — до Сіверського Донця. Сарматські поховання з'являються не лише у Потяминні й Пороссі, а й значно північніше (у районі сучасного Кагарлика на Київщині) та на Поділлі.

У II ст. на значній території від Південного Бугу на заході до Осколу на сході відбувається формування кількох нових культурних груп, пов'язане з міграцією зарубинецьких племен. На цій території, що лише частково (у Середньому Подніпров'ї) збігається з ареалом зарубинецької культури, виникають нові спільності, до складу яких, крім зарубинецьких, входять компоненти інших культур.

Взагалі, слід зазначити, що археологічні явища ранньоримського періоду відрізняються поєднанням різноманітних етнокультурних рис порівняно з більш «монолітними» археологічними культурами латенського й пізньоримського періодів.

На пам'ятках Середнього Подніпров'я продовжується розвиток місцевих зарубинецьких традицій. Пам'ятки Південного Побужжя, Подесення, Лівобережжя та басейну Сіверського Донця формуються на основі місцевих традицій, які поєднуються з рисами середньодніпровських пам'яток зарубинецької культури, що свідчить про переміщення населення. Друга хвиля переселень у Подніпров'ї відбувається у середині — другій половині II ст. — це міграція на південь і південний схід нащадків верхньодніпровського зарубинецького населення.

Показово, що пізньозарубинецькі осередки постають не лише у глибині лісової зони, але й на кордоні лісостепу зі степом, поряд із володіннями сарматів. Це зайвий раз свідчить про встановлення стабільних відносин між осілим землеробським населенням та кочовиками.

Кризові явища у зарубинецькому ареалі в середині — другій половині I ст. позначилися й на західноукраїнських теренах,

куди переселилися вихідці з Прип'ятського Полісся. Поступова інтеграція цих мігрантів із носіями місцевого варіанту пшеворської культури заклала основи формування зубрицької культури. У формуванні цієї культури у Верхньому та Середньому Подністров'ї взяли участь також носії липицької культури, у яких вбачають одне з відгалужень «вільних даків».

Гето-даки разом із сарматами та бастарнами протягом більше ніж ста років вели боротьбу з Римською імперією, яку наприкінці I ст. н. е. очолив Децибал. Після їхньої остаточної поразки у 106 р. при імператорі Траяні була створена римська провінція Дація, внаслідок чого почалася романізація місцевого населення. Однак частина даків — «вільні даки» у термінології античних авторів — лишилася поза межами провінції. Птоlemeю поміж «вільними даками» відомо плем'я карпів, яке александрійський географ локалізує на землях між Карпатами та Дністром. Свідченням міграції гето-дакійських племен на початку н.е. на північний схід є дакійська фортеця біля с. Мала Копаня в Закарпатті.

Населення липицької культури мігрувало у Подністров'я у 20—40-х рр. I ст. н. е. Ці племена не займали якоїсь компактної території, а оселилися серед місцевої слов'янської людності. Внаслідок асиміляції, якою супроводжувалися тісні взаємозв'язки населення липицької й пшеворської культури в Подністров'ї, даки поступово розчинилися у слов'янському середовищі. До кінця I ст. більшість липицьких пам'яток у регіоні зникає, а на липицько-пшеворських пам'ятках з'являється помітний зарубинецький компонент. Остаточно дакійські елементи зникають у Подністров'ї наприкінці II ст. н. е., що, мабуть, пов'язано з переселенням нових численних груп зубрицького населення з Волині через експансію східногерманських племен.

Генетична спорідненість пізньозарубинецьких і зубрицьких пам'яток, а також присутність у кожній із цих культурних груп тих чи інших пшеворських і зарубинецьких елементів все ж не дозволяє розглядати їх як локальні варіанти однієї культури. Разом з тим, спостерігається певна тенденція до уніфікації основних елементів матеріальної культури у межах великого регіону — від Волині і Подністров'я на заході до Подніпров'я на сході.

Усе це дозволяє ідентифікувати носіїв зубрицьких і пізньозарубинецьких старожитностей із венедами античних авторів, вбачаючи в них давніх слов'ян.

Проживання на суміжних землях племен, які перебували приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку, створило умови для етнічної інтеграції і консолідації. Процес формування єдиної спільності, імовірно, загальмувався внаслідок руху східногерманських племен через Волинь у напрямку Південного Побужжя та Подніпров'я. Подальший розвиток її західної і східної частини проходив практично відокремлено.

Мечі з сарматських поховань на території України

*Археологічні
культури
ранньоримського
періоду
на території
України*

2.1. ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ

У середині — третій чверті I ст. н. е. зарубинецька культура внаслідок кризи припиняє своє існування, трансформуючись у так звані пізньозарубинецькі пам'ятки. Ознаки кризи «класичної» зарубинецької культури можна побачити, зокрема, у припиненні функціонування усіх зарубинецьких могильників і ряду поселень Подніпров'я, масових міграціях населення із цих корінних територій у різних напрямках аж до Західного Бугу на заході та до верхів'їв Десни, Псла, Сіверського Донця, Осколу та басейну Хопра на північному сході і сході.

Криза зарубинецької культури дала поштовх до виникнення нового археологічного явища за нових історичних умов ранньоримського часу — старожитностей пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту. Монолітної єдності вони не створюють, і основою для їхнього об'єднання у локальні групи є той, чи інший зв'язок із попередньою зарубинецькою культурою. Змінюється матеріальна культура, напрями торгових зв'язків, міжплемінних контактів.

На початку 1950-х рр. була сформульована гіпотеза В. М. Даниленка, згідно якої на півдні лісової зони Східної Європи та у суміжних районах лісостепу наступники зарубинецької культури продовжували своє існування після її кризи. До неї згодом приєдналися П. М. Третьяков та інші дослідники. Це припущення підтвердили результати розкопок поселень Почеп (Ф. М. Заверняев) та Синьково (А. К. Амброз) у Брянській обл. Росії. У 1960—1970-х рр. були проведені дослідження пізньозарубинецьких поселень поблизу Києва (В. І. Бідзіля, С. П. Пачкова, Г. М. Шовкопляс), на Південному Бузі (П. І. Хавлюк), Орелі та Сіверському Донці. У 1980-х рр. роботи на пам'ятках вододілу Дніпра й Дону, на кордоні України та Росії, здійснили Є. О. та В. М. Горюнови, а також А. М. Обломський. Найбільш східний пізньозарубинецький анклав досліджується в басейні р. Хопер А. А. Хрековим.

Частина науковців, зокрема М. Б. Щукін та Д. О. Мачинський, акцентували увагу на рисах відмінності, а не подібності зазначеного кола пам'яток, і не вбачали, принаймні, у більшості груп цих старожитностей, прямого продовження зарубинецької традиції. Вони застосовували по відношенню до цих культурних груп поняття «постзарубинецькі пам'ятки» або «горизонт Рахні — Лютіж — Почеп», підкреслюючи їх скоріше хронологічну, а не культурну подібність. Проте, у даному випадку, йдеться скоріше про термінологічні, а не концептуальні розбіжності з прихильниками основної гіпотези, викладеної нижче.

Пізньозарубинецькі пам'ятки утворюють кілька локальних груп. Пам'ятки типу Лютіж поширені у північній частині Середнього Подніпров'я, на кордоні лісової та лісостепової зон. Розкопки проведено на восьми поселеннях (найбільш масштабні в Лютежі, Оболоні, Крюківщині). Еталоном є повністю розкопане поселення — металургійний центр Лютіж. Низка поселень виникають ще як «класичні» зарубинецькі і продовжують існувати до кінця I—II ст. н. е. Поховальний обряд практично не відомий, можливо, до цього кола старожитностей належать декілька поховань за обрядом кремації в Бортичах, Жукині (?) та Жаботині. Пам'ятки типу Лютіж є прямим продовженням середньодніпровського варіанту зарубинецької культури, про що свідчать подібні типи жител, фібул і особливо форми кераміки.

Пізньозарубинецькі фібули з Середнього Подніпров'я

Пізньюзаруби-
нецьке похован-
ня (могилиник
Рахни)

З могил походять скляні намистини, бронзові фібули, браслети, гривна тощо, а також груболіпні та лощені посудини. У цілому поховальний ритуал зберігає зарубинецьку традицію. Знахідки свідчать про активні контакти із сарматським та пізньоскіфським населенням, а також із античними центрами Причорномор'я.

Пам'ятки типу Почеп розташовані у поріччі Десни (переважно в її верхів'ях). Розкопки проводились на поселеннях Почеп, Синьково, Синьково-Дмитрово (Росія), Киселівка 3 (Україна). Специфіка почепських пам'яток полягає у синтезі культурних традицій зарубинецького середньодніпровського населення та пізньоюхнівських племен. Юхнівське походження, зокрема, мають довгі наземні будинки, деякі побутові речі та прийоми орнаментаци кераміки.

Фібули з пізньо-
зарубинецького
могилиника
Рахни

Пам'ятки типу Картамишево 2 — Терновка 2 поширені в лісостеповій зоні на сході Дніпровського Лівобережжя (у верхів'ях Сейму, Псла й Ворскли) і басейні Сіверського Донця. Комплекси цього періоду зафіксовано на поселеннях Картамишево 2, Гочево 7, Терновка 2 (Росія), Березівка 2 і Більськ (Україна). За набором лощеного посуду ці пам'ятки поділено на дві групи: типу Картамишево (розташовані на захід від вододілу Дніпра й Дону) і типу Терновки (поширені на Сіверському Донці та Осколі). Кераміка пам'яток типу Картамишево 2 має певні західні елементи, що могли з'явитися внаслідок переселення у цей регіон невеликої групи носіїв пшеворської культури.

Менш вивченими поки що є групи пізньюзарубинецьких старожитностей на сході — у басейні р. Хопер, на півночі —

у Верхньому Подніпров'ї (пам'ятки типу середнього шару городища Тушемля) і на заході — у верхів'ях Прип'яті та в прилеглий частині басейну Західного Бугу. Їхні дослідження проводяться останніми роками зусиллями археологів Росії, Білорусі та Польщі.

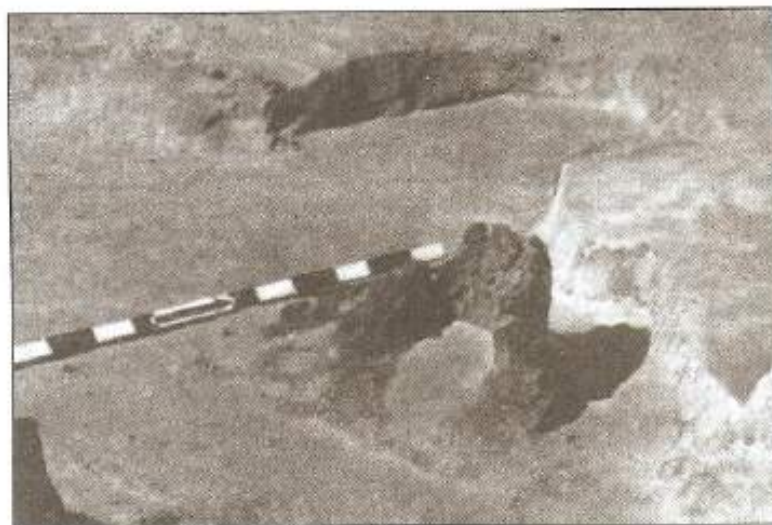
Пам'ятки типу Грині не утворюють компактного скупчення, характерного для інших пізньозарубинецьких груп. Їх відомо лише дев'ять, проте поширені вони від гирла Тетерева до Ворскли й Сіверського Донця (Грині, Вовки, Рябівка 3 та ін.). Пам'ятки типу Грині найбільш подібні до пам'яток верхньодніпровської групи зарубинецької культури типу Кістені — Чечерськ. Імовірно, пам'ятки типу Грині є наступним етапом розвитку цих старожитностей.

Практично усі пізньозарубинецькі поселення розташовані у низьких місцях — на невисоких підвищеннях у заплавах річок або на першій терасі. Особливо яскраво тенденція до зміни топографії простежується у Середньому Подніпров'ї, де протягом першої половини — середини I ст. н. е. припиняється функціонування городищ, і життя продовжується виключно на відкритих селищах у долинах річок. Зміна характеру розселення й топографії поселень могла бути викликана певними еколого-кліматичними чинниками, що спричинило необхідність переносу поселень ближче до води. Розміри їх зазвичай досить малі, проте зустрічаються й великі селища. На поселенні Оболонь до зарубинецького та пізньозарубинецького етапів життя належить 61 напівземлянка й понад 900 господарських ям, хоча одночасно існувало, очевидно, не більше 10—15 жител.

Основним типом жител у кожній групі пам'яток є прямокутні напівземлянки зі стінами зрубної конструкції (довжиною 3,5—4,5 м), близькі до споруд зарубинецької культури. У поріччя Десни, на пам'ятках типу Почеп, частіше, ніж на інших територіях, трапляються житла із центральним опорним стовпом для підтримки даху. Опалювались такі житла вогнищами. На поселеннях Грині й Вовки у житлах були глиняні печі, розташовані в одному з кутів.

Крім численних ям-льохів, відкритих вогнищ та господарських будівель, зустрічаються виробничі комплекси. Центром із виробництва чорного металу, який виник ще у зарубинецький період, було Лютізьке поселення, де досліджено 15 сиродутних горнів та ями для випалювання вугілля й агломерації руди. Очевидно, до пізньозарубинецького часу належать ще два залізобудні центри поблизу Умані.

Рештки залізобудного горна з Лютіжя

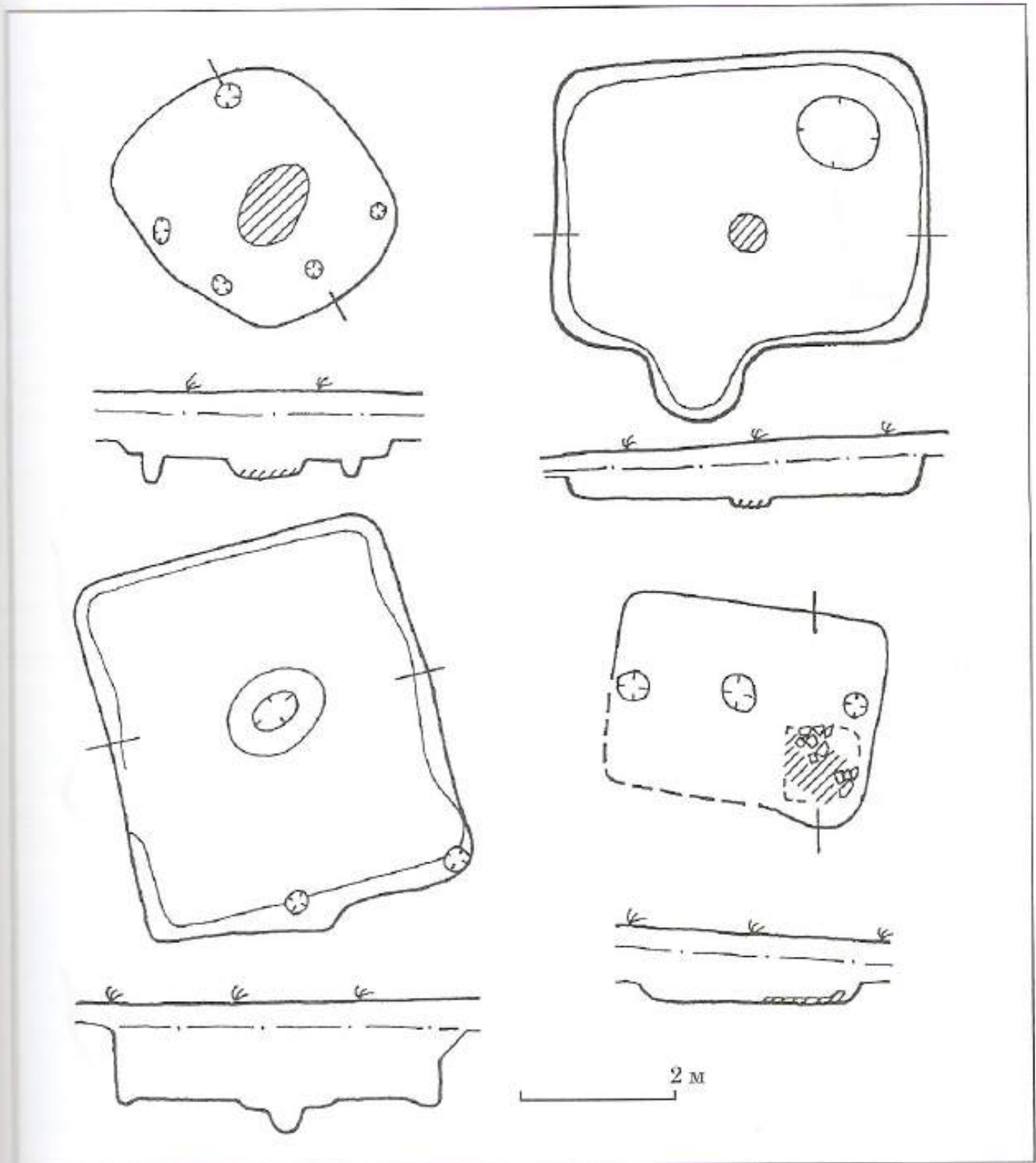

Форми та орнаментация пізньозарубинецького посуду в цілому зберігають зарубинецьку традицію, хоча асортимент лощеної кераміки бідніше, а її кількість менша, ніж у «класичній» зарубинецькій культурі. На пам'ятках типу Картамишево 2 відомі лощені високі миски із зигзагоподібним профілем, інколи прикрашені композиціями у вигляді меандрів і свастик, що знаходять аналогії серед кераміки пшеворської культури римського часу. Специфіка керамічного комплексу пам'яток типу Грині полягає в майже повній відсутності лощеної кераміки, поширенні широкогорлих посудин, а також горщиків, поверхня яких має сліди розчісування гребінцем або тріскою. Ці риси мають верхньодніпровське походження.

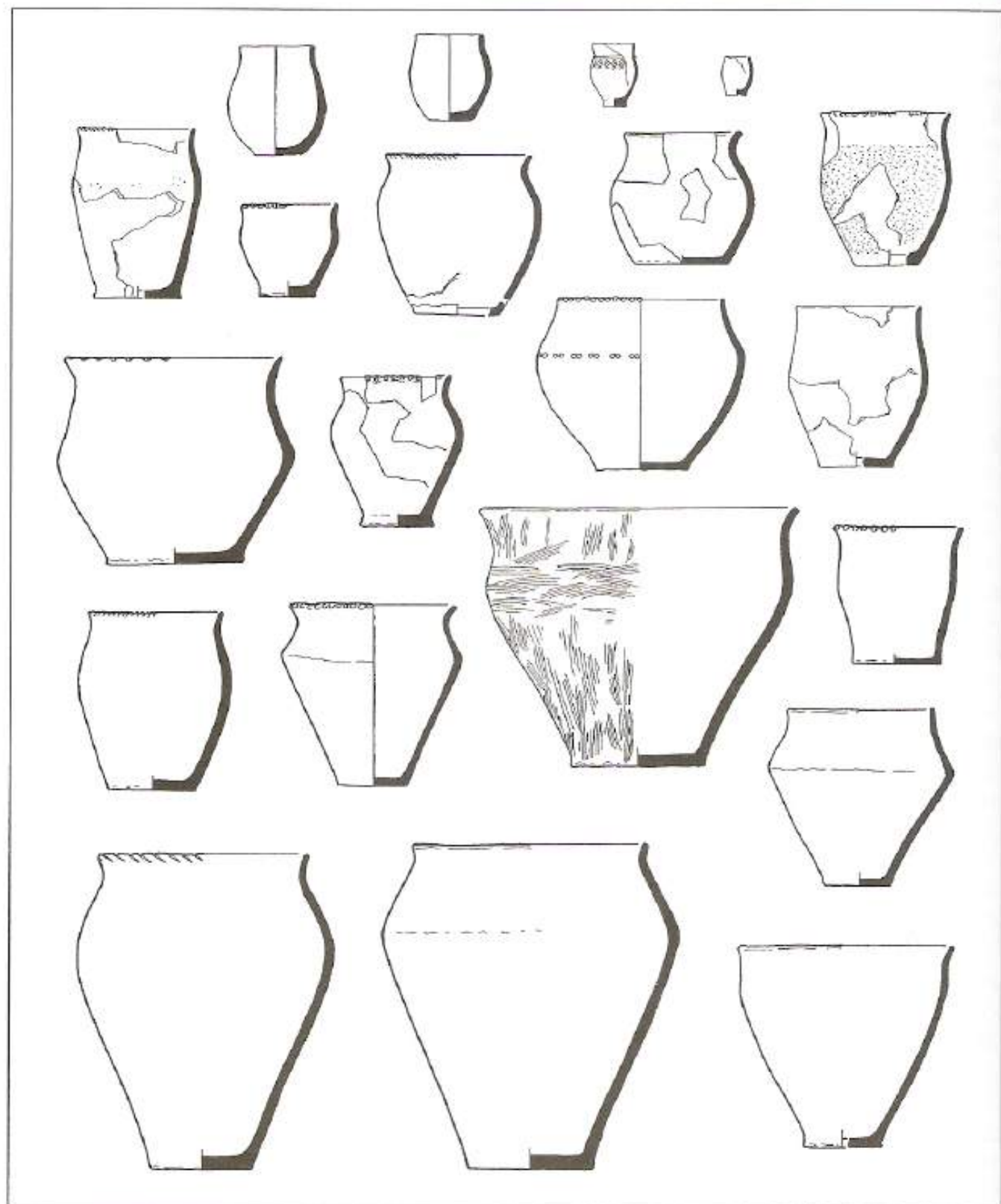
Уламки ранньоримських амфор знайдено на поселенні Оболонь і пам'ятках поблизу с. Йосипівка на Орелі.

На пізньозарубинецьких пам'ятках знайдено залізні серпи (Лютіж, Оболонь, Почеп), ножі, шила, зубила та інші знаряддя, глиняні пряслиця, кам'яні точильні бруски та зернотерки, кістяні проколки тощо. Прикраси представлено античним намистом, різноманітними металевими браслетами та підвісками, пінцетом. Датуючими знахідками є очкові фібули, застібки пізньолатенської схеми «почепського типу», сильнопрофільовані фібули тощо. У кількох поселеннях сходу Дніпровського Лівобережжя (Картамишево 2, Бобрава, Головино 1, Жерновець) та Середнього Подніпров'я (Оболонь, Леськи 3) знайдено найбільш ранні ювелірні вироби, прикрашені виїмчастою емаллю (литі лунниці, Т-подібну фібулу й уламок підковоподібної фібули-скульгами, пластинчасті підвіски). Комплекс прикрас кола емалей, знайдений у Жукині в пониззі Десни, можливо, походить із поховання.

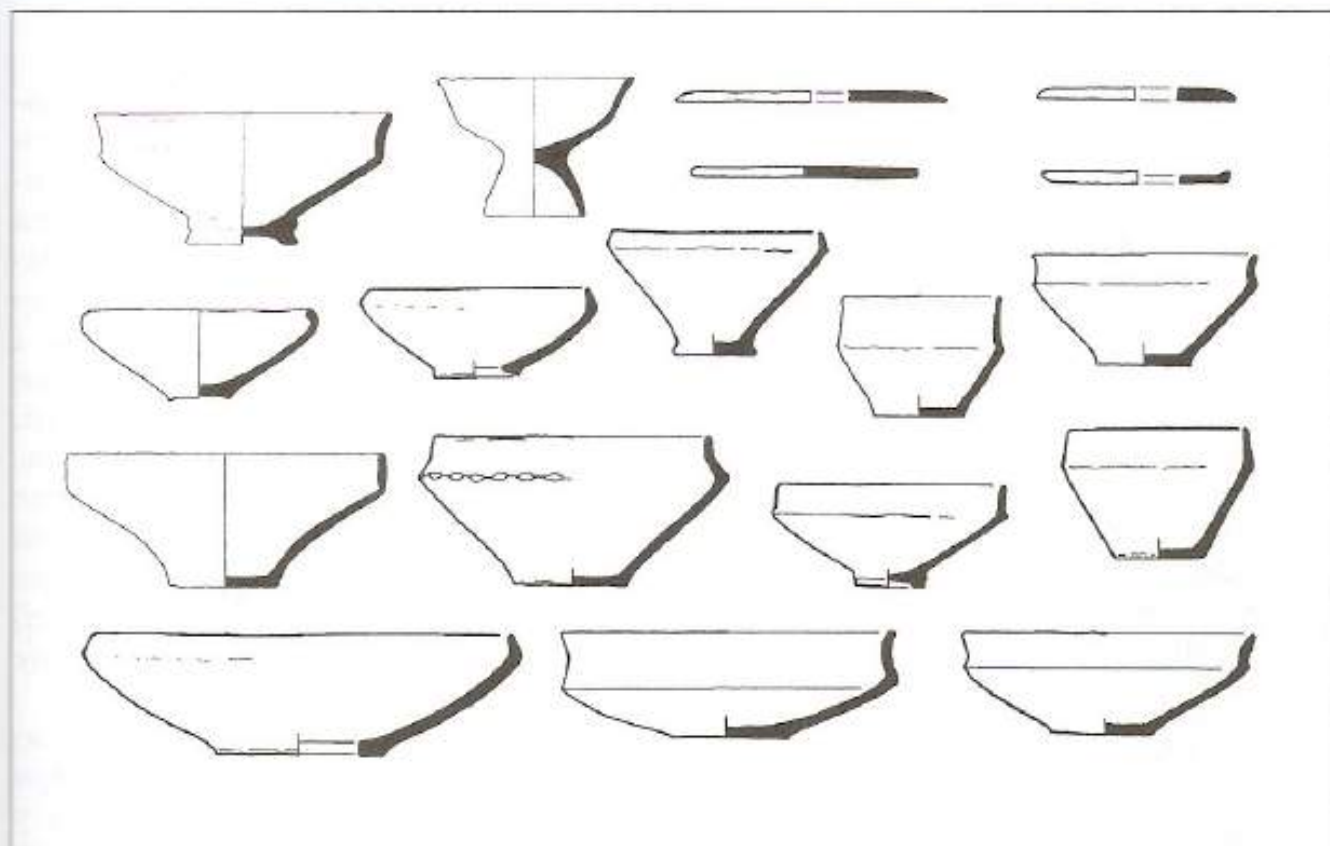
Аналіз хронології свідчить, що пізньозарубинецькі пам'ятки Південного Побужжя, Подесення та вододілу Дніпра й Дону в цілому виникають в один і той самий, досить вузький період. У цілому вони синхронізуються з пам'ятками типу Лютіж, хоча останні й виникають дещо раніше. Друга хвиля пізньозарубинецьких міграцій пов'язана з появою пам'яток типу Грині, які датуються другою половиною II ст. н. е. Судячи з датуючих знахідок, у цей час значна частина відомих нам пам'яток, залишених переселенцями першої хвилі, припиняє своє існування. Таким чином, загальні рамки поширення пізньозарубинецьких пам'яток можна визначити у межах середини I — II ст. н. е.

Типи пізньозарубинецьких жител

Основні типи пізньозарубинецьких горщиків

Основні типи пізньозарубинецьких мисок та дисків-коржівниць

2.2. ЗУБРИЦЬКА КУЛЬТУРА

У другій половині I ст. н. е. пшеворське населення західно-українських земель активно контактувало з носіями поліського варіанту зарубинецької культури, які мігрували на південний захід. Населення зарубинецької культури переселялося на нові землі невеликими, вочевидь, сімейними колективами. Вони не створювали тут нових поселень, а займали вже існуючі пшеворські, змішуючись із місцевим населенням і привносячи в його середовище елементи своєї культури. Так на пшеворських поселеннях з'явилися нові, вже бікультурні, комплекси. Значно зросла чисельність мешканців, що відбилося у розмірах поселень. Площа поселень у цей час зростає до 1,5—2 га, тоді як площа пшеворських поселень латенського часу не перебільшувала 0,4 га. У Верхньому Подністров'ї до пшеворсько-зарубинецьких контактів долучилися також носії липицької культури, що значною мірою визначило локальну своєрідність зубрицьких пам'яток цього регіону.

Назва культури (раніше її називали волино-подільською групою пам'яток) походить від поселення поблизу с. Зубра біля Львова. Зубрицька культура виділена Д. Н. Козаком у 1980-х рр., хоча деякі поселення цього типу досліджувались і раніше. На півночі територія зубрицької культури охоплює верхні течії правих приток Прип'яті, на сході — верхів'я й середню течію Горині. У Подністров'ї її пам'ятки розташовані в Розточчі та Опіллі. Найбільш південні зубрицькі поселення розташовані поблизу м. Кам'янець-Подільського.

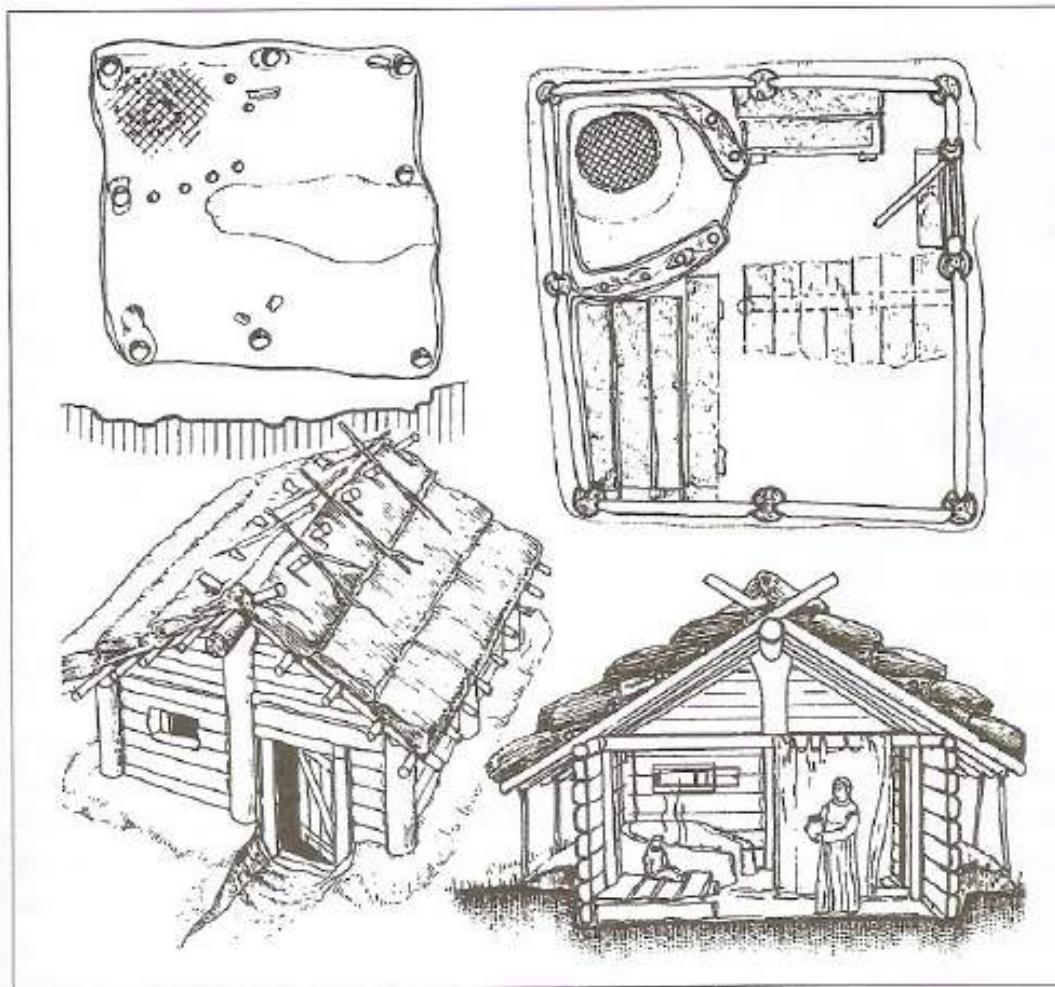
Зараз відомо понад 100 поселень зубрицької культури. Вони розташовані на чорноземних ґрунтах і займають сонячні схили пагорбів, балок, перші тераси над широкими луговими долинами, по яких протікають річки й невеликі потічки, над озерами. Селища зубрицької культури утворюють групи («гнізда»), кожна з яких складається із трьох—восьми поселень. Відстань між поселеннями у групі коливається в межах 1—5 км.

Здебільшого селища мають площу 1,5—2 га. Є також невеликі поселення з кількома житлами, площа яких не перевищує 0,5 га. Територія поселень забудована досить щільно. Широко розкопані поселення Підберізці, Сокільники, Боратин, Линів склалися із чотирьох-шести одночасних жител. На кожне житло припадає від 5 до 10 господарських ям, що значно більше ніж у попередній час.

За способом розміщення будівель і господарських об'єктів поселення можна поділити на дві групи. До першої належать ті, у яких територію поділено на дві частини. Одну, як правило, вищу по схилу, займали господарські споруди (ями-погреби та будівлі). Нижче або ближче до води розміщено житлові будівлі (Линів, Підріжжя, Гірка Полонка). На поселеннях другого типу об'єкти розташовані групами або господарськими комплексами, до яких входили житло та кілька господарських

Бронзова фібула зубрицької культури (поселення Підберізці)

Житло-напівземлянка з поселення Підберізіці. Реконструкція Д. Н. Козака

ям, інколи господарська споруда (Загаї 2, Боратин, Пасіки-Зубрицькі). У Хрінниках (уроч. Шанків Яр) на площі розмірами 150×40 м виявлено п'ять окремих житлово-господарських комплексів, розділених відстанню 23—30 м один від одного. Перший тип планування характерний лише для території Волині. Другий тип — для всіх поселень Подністров'я і для деяких селищ Волині.

Житла зубрицької культури в цілому подібні до пшеворських — це напівземлянки, які складають приблизно дві третини жител, або наземні споруди каркасно-стовпкової конструкції, долівка яких лише злегка заглиблена.

Форма жител-напівземлянок у плані прямокутна, квадратна або овальна. Перші дві переважають у Подністров'ї, третя — на Волині. Звичайними є житла площею 12—16 кв. м із довжиною стін від 3,7 до 5,2 м. Долівка у житлах рівна, добре утрамбована, особливо в центральній частині, інколи підмазана шаром глини або підсипана піском. Деякі житла мали дощату підлогу. У долівках зазвичай фіксуються ряди ямок від стовпів, з яких складався каркас стін, і тих, які слугували опорами сволюку.

У більшості жител опалювальні споруди представлено відкритими вогнищами овальної форми, які збереглися у вигляді про шарку вугликів і попелу, іноді — шматків перепаленого дерева.

Глиняні посудини, пряслиця і ложка-лячка зубрицької культури

У значній кількості напівземлянок зафіксовано материкові виступи-прилавки шириною 0,4—0,6 м і висотою 0,3—0,4 м від рівня долівки. У деяких житлах були ями-погреби, які розміщалися у кутах або попід стіною, деколи — підбосом у стіні (виходять за межі котлованів).

Наземні житла, що складають близько 15 % від загальної кількості житлових споруд, представлені двома типами. Перший поширений лише у межах Подністров'я, другий — на Волині. У Подністров'ї залишки наземних жител являють собою більші чи менші скупчення глиняної обмазки. Не завжди можна визначити форму і розміри споруд, але в усіх були рештки вогнищ, здебільшого викладених із каменю. На Волині виявлено наземне житло у вигляді спалених дерев'яних колод, що мало, очевидно, зрубну конструкцію стін.

Крім жител, на поселеннях були господарські будівлі та ями-погреби різноманітних форм і типів. На ряді поселень виявлено глинобитні або обкладені камінням вогнища просто неба. Не виключено також, що, принаймні, частина таких об'єктів є залишками наземних споруд.

Могильники зубрицької культури не відомі.

Керамічний комплекс зубрицької культури поєднує різні етнокультурні риси. Ліпний посуд складається з кухонних горщиків із шорсткою або навіть хропаватою (рустованою) поверхнею, лоцених столових мисок, а також кухликів та пласких дисків. Частка лоцених посудин зменшується до 6—10 % порівняно з пізньолатенським часом. Як форми посуду, так і його орнаментация поєднують пшеворські, зарубинецькі та окремі липицькі елементи у різних сполученнях. Поширення дисків-коржівниць, невідомих на цій території у попередній час, пов'язано із зарубинецькою традицією. Гончарна кераміка інколи трапляється лише на зубрицьких поселеннях Подністров'я. Це сіроглиняний посуд липицької культури та провінційно-римський імпорт: уламки амфор, сіроглиняних мисок і червонолакового посуду.

Основу керамічного комплексу зубрицької культури (близько 2/3) складають горщики різних форм (присадкуваті широкогорлі, ребристі та біконічні, слабопрофільовані банкоподібні).

Зазвичай такі вогнища розміщені у центрі житла в невеликій ямі, рідше — на невисокому материковому підвищенні. Трапляються також вогнища, черені яких викладено камінням. Вони мають круглу форму (діаметр 0,7—1,4 м) і розташовані в одному з кутів. У деяких житлах виявлено глиняні печі. Відсутність опалювальних пристроїв у низці жител можна пояснити тим, що вогнища розпалювали безпосередньо на долівці. Після обігріву чи приготування їжі залишки вогнища прибирали.

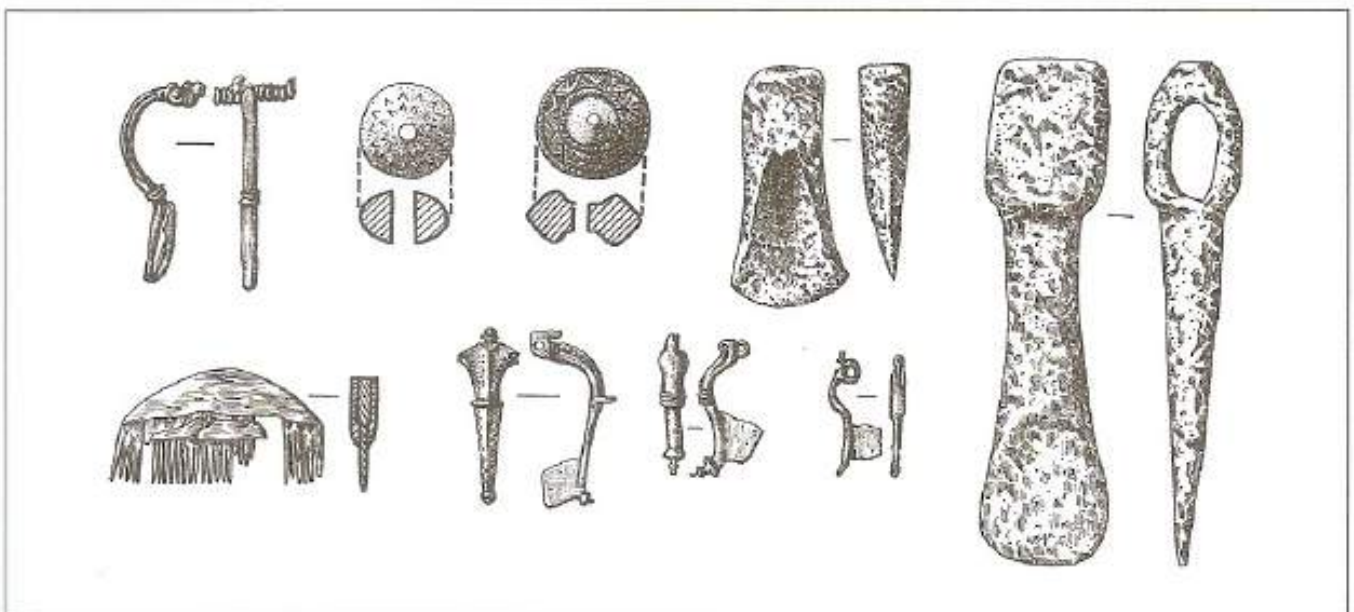
Помітно меншу кількість складають столові миски (глибокі з S-подібним профілем, із чітко виділеним переломом плічок та напівсферичні). Ще менше серед зубрицьких знахідок напівсферичних та конічних кухликів.

Горщики прикрашали пальцевими заціпами або косою насічкою по краю вінець, розчленованими наліпними валиками, шишечками-наліпами або подвійними нігтьовими вдавленнями, а також геометричними композиціями, виконаними врізними лініями. Основним прийомом декорування мисок було лощення, завдяки чому посудини отримували блискучу чорну або брунатну поверхню.

Знаряддя праці у зубрицькій культурі представлено невеликим набором предметів. З поселення Майдан-Гологірський

Лінійний посуд з поселень зубрицької культури (Підберізіці, Гірка Полонка, Зубра)

Речі зубрицької культури

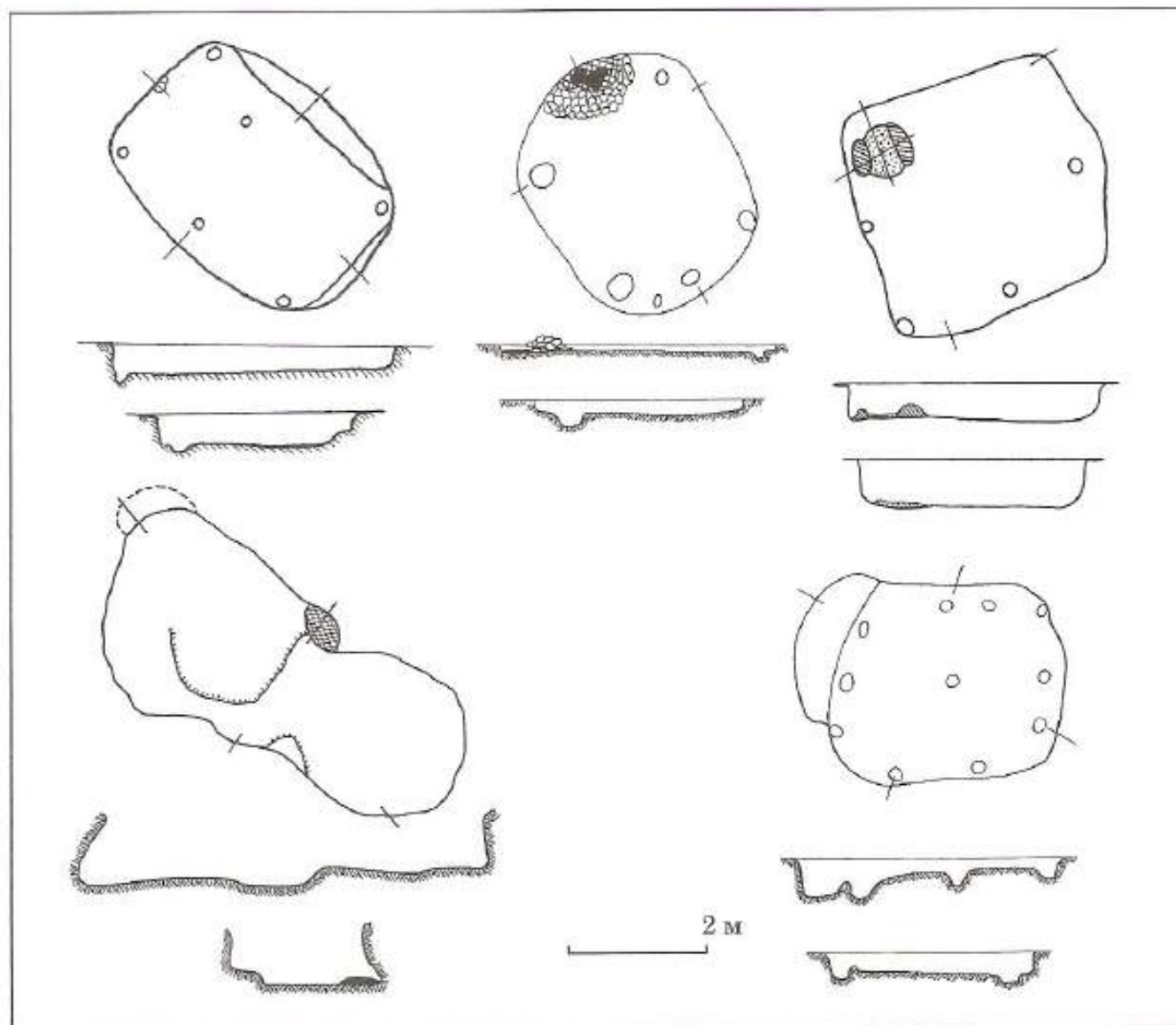

походить вузьколезовий залізний наральник із майже циліндричною втулкою. Такі наральники застосовували на досить досконалому на той час знарядді — ралі з полозом, що як плуг, горизонтально зрізало пласт ґрунту.

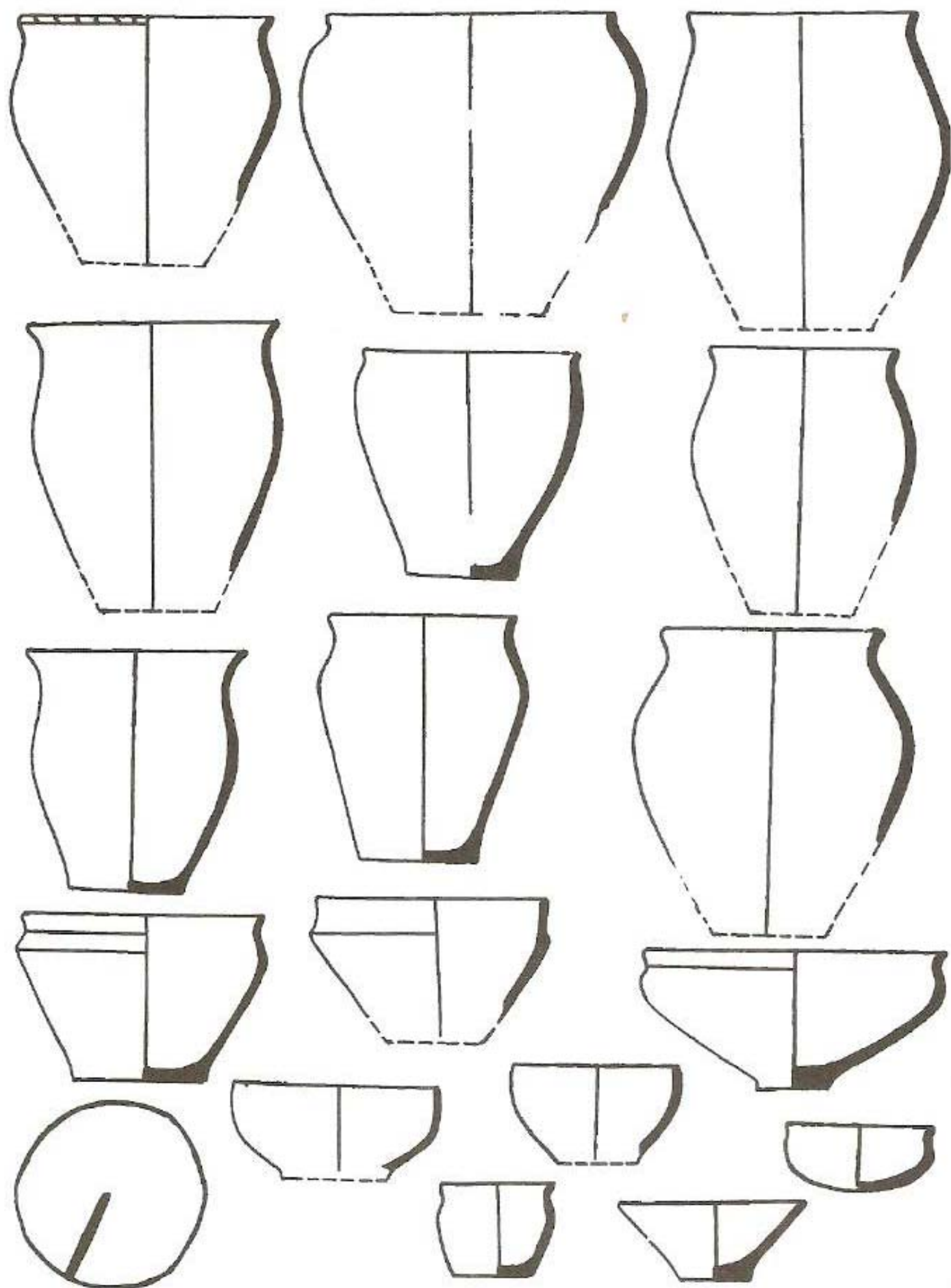
Прикрасами і предметами особистого вжитку є бронзові шпильки і браслет, фібули (похідні від гостропрофільованих, з високим приймачем та ін.), рогові гребені, скляні намисти-ни тощо. Зброя представлена кількома наконечниками стріл, списів, шпорою.

Зубрицька культура сформувалася у середині — другій половині I ст. н. е. На Волині зубрицька культура припинила своє існування в кінці II ст. у зв'язку з експансією східногерманських племен — носіїв вельбарської культури. Пам'ятки на Верхньому Дністрі існували до початку III ст. і трансформувалися у локальну групу черняхівської культури типу Черепин.

Генетична спорідненість пізньозарубинецьких і зубрицьких пам'яток, присутність у кожній із цих культурних груп пшеворських і зарубинецьких елементів дозволяє вважати їхніх носіїв частиною східноєвропейських венетів, про яких повідомляють писемні джерела перших століть нової ери.

Основні типи жител зубрицької культури

2.3. ЛИПИЦЬКА КУЛЬТУРА

Липицькі старожитності не мають генетичних зв'язків із культурою населення Верхнього Подністров'я латенського періоду. Натомість, вони демонструють яскраві риси подібності з культурою Дакії напередодні римського завоювання. Це дозволяє зробити висновок, що появу липицьких пам'яток у регіоні можна пояснити лише переселенням одного з дакійських племен лівобережжя Дунаю до верхів'їв Дністра у першій половині I ст. н. е., до війни даків із римлянами. Мігранти принесли культуру у сформованому вигляді.

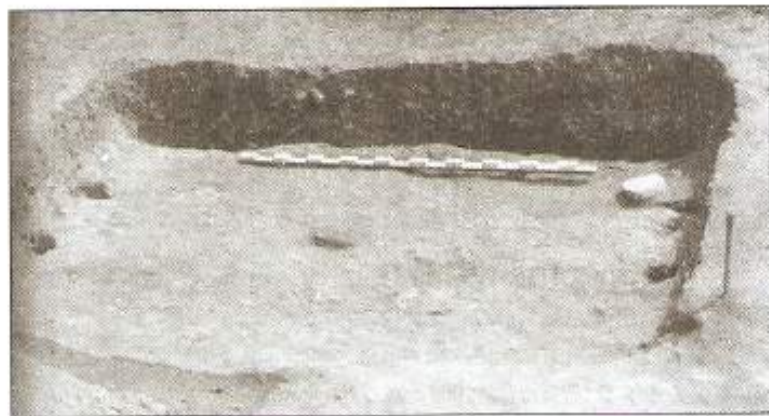
Назва культури походить від першої дослідженої у 1889—1890 рр. І. Коперницьким пам'ятки — могильника поблизу с. Верхня Липиця. В окрему культуру виділена в 1932 р. М. Ю. Смішком. У повоєнний період зусиллями М. Ю. Смішка, І. К. Свешнікова, В. М. Цигилика, Л. І. Крушельницької, В. Д. Барана, Л. В. Вакуленко досліджено липицькі комплекси на багат шарових поселеннях у Черешині, Бовшеві, Незвиську та ін., а також могильники Завалля, Неполоківці II, Болотня, Звенигород, Гринів і три окремих поховання (Чижиків, Колоколін, Рожневі Поля). Найкраще досліджені поселення Ремезівці та Верхня Липиця.

Липицька культура займає територію Верхнього Подністров'я та Попруття, головним чином, Івано-Франківську, Львівську й Чернівецьку області, а також південний захід Тернопільської. Липицькі старожитності розташовані на лівих притоках Дністра трьома скупченнями: між Гнилою Липою й Зуброю; у верхів'ях Стрипи та Золотої Липи; у гирлі Свіржі. На правому березі Дністра розташовані поселення Незвисько й Рожневі Поля II, а також могильник Завалля. Між цими скупченнями знаходяться поселення і могильники пшеворської культури й чисельні селища зубрицької культури. Тобто липицькі племена мешкали черезсмужно із двома іншими культурно-етнічними групами.

Липицькі селища розташовані по берегах невеликих річок та струмків. Розміри їх зазвичай невеликі, хоча поселення у Верхній Липиці тягнуться уздовж берега на 500 м при ширині 100—120 м. Поруч із житлами містилися господарські ями й вогнища просто неба. Не виключено, що заглиблені об'єкти неправильної форми без вогнищ із підвальними ямами є рештками господарських споруд.

На сьогодні досліджено близько 50 житлових споруд липицької культури двох типів — наземних і заглиблених. Переважають заглиблені прямокутні напівземлянки й землянки глибиною до 2,5 м овальної в плані форми. Площа жител — від 6 до 29 кв. м (винятком є дві споруди площею 45 і 46 кв. м із поселень Стрілки I та Верхня Липиця). Уздовж стінок окремих жител залишені земляні виступи—прилавки. Опалювалися заглиблені житла вогнищами розмірами 0,7—1 м або,

порівняно нечасто, глиняними печами. Вогнища найчастіше мали вигляд глинобитних майданчиків, однак трапляються й просто пропечені ділянки долівки, а також викладені невеликими блоками пісковика площадки. У більшості випадків до вогнищ прилягали неглибокі ями, заповнені попелом та золою. Дев'ять напівземлянок мали ями-погреби. У шести

Житло липицької культури з поселення Зелений Гай

житлах простежено вхід у вигляді виступів-приямків у стінці котловану.

Наземні житла мають прямокутну форму й площу близько 20 кв. м. Їхні стінки були каркасно-плотовою конструкцією з глиняною обмазкою. В одному з кутів розташовано глинобитний або викладений камінням черинь вогнища, чи глиняну піч.

Частина споруд липицької культури поєднувала житлову та виробничу функції. На поселенні Ремезівці відкрито дві залізоробні майстерні у вигляді заглиблених споруд, у материкових стінках яких було вирізано по кілька невеликих сиродутних горнів. Їхні топки виходили безпосередньо в котлован споруди. У Липівцях два залізоплавильні горни виявлено поза спорудами.

Безкурганні могильники липицької культури, звичайно, розташовані на невисоких підвищеннях поблизу від поселень. Найбільшу кількість поховань (до 80) досліджено на могильниках у Верхній Липиці та Болотні. Основний поховальний обряд — тілоспалення. Кремація відбувалася на спеціально споруджених майданчиках у межах могильника. У Верхній Липиці зафіксовано три таких майданчики. Перепалені кістки, ретельно очищені від решток поховального вогнища разом із частиною вбрання покійного (пряжками, фібулами) і дрібними речами (ножі, пила, бритви, ключі, кресала, намистини, люстерка, пряслиця) вміщено в урни, які встановлювали у ґрунтові ямки. Зрідка рештки кремації зсипали безпосередньо в могильні ями. Речі могли лежати біля урни або під нею. Більшість урн мали покришки — миски, чаші на високій ніжці, уламки горщиків, рідше кам'яні плитки. Деякі кремації з Болотні, Звенигорода, Завалля, Гринєва поєднують липицькі (урнові поховання, «очищені» кістки, наявність покришок, характерна кераміка) і пшеворські риси (ямні поховання, перепалена кераміка, пошкоджена зброя — меч, наконечник списа).

Частина поховань із Верхньої Липиці, Болотні, Звенигорода — тілопокладення з північною чи західною орієнтацією. Переважна більшість із них супроводжувалася різноманітними речами. Тілопокладеннями були й багаті «князівські»

поховання в Колоколині й Чижикові, що містили імпортований римський бронзовий посуд. Інший інвентар цих поховань має кельто-дакійське походження. Найвність деяких сарматських елементів у поховальному обряді, очевидно, пояснюється проникненням у верхів'я Пруту й Дністра окремих груп сарматів одночасно з населенням липицької культури.

Керамічний комплекс липицької культури значною мірою відрізняється від керамічних наборів латенізованих культур. Він складається з гончарних та ліпних посудин. Ліпний посуд переважає на поселеннях, де складає 82—97%. У свою чергу він поділяється на кухонний із горбкуватою шорсткою поверхнею (тюльпаноподібні й опуклобоккі горщики з розхиленими або загнутими всередину вінцями, інколи прикрашені наліпними шишечками, валиками; слабопрофільовані банкоподібні посудини, а також ребристі горщики з розхиленими вінцями) і столовий із заглаженою, іноді підлощеною поверхнею (ребристі горщики з горизонтально зрізаним краєм невиділених вінців, а також із двома стрічкоподібними ручками, ребристі миски, чаші на високій ніжці, кулясті посудини із загнутою всередину верхньою частиною). Однією з найбільш яскравих складових липицького керамічного набору є ліпні кухлі з лійчасто розхиленими вінцями та масивною вертикальною петельчастою ручкою (т. зв. дакійські чаші).

Гончарний посуд здебільшого походить із могильників, де складає до 50—70%. Він виготовлений на швидкообертівому крузі з добре очищеної глини й має, як правило, сірий колір і добре заглажену, або лощену поверхню. Провідною формою є ребристі горщики на кільцевому піддоні. Також знайдено невеликі посудини із двома вертикальними ручками (наслідування античних канфарів), глечики ребристої й кулястої форми, чаші на високій ніжці, миски та кулясті вази на кільцевому піддоні.

На поселеннях і могильниках липицької культури виділяється значна група ліпних горщиків із перегином стінок вище середини висоти і мисок із ребристим профілем, близьких до посуду зарубинецької та пшеворської культур.

Знаряддя праці й побутові речі представлені ножами, шилами, уламком сокири і напилком, кам'яними жорнами та брусками, глиняними пряслицями і тягарцями для ткацьких верстатів, кістяними проколками і гребенями, залізними ключами від замків і кресалами.

Гончарний та ліпний посуд липицької культури

Окрему групу складають предмети озброєння — мечі та піхви для них, умбони щитів, шпори та наконечник списа. Всі типи зброї мають аналогії у пшеворській культурі та сарматських старожитностях. Отже, їхню наявність на липицьких пам'ятках можна розглядати як результат впливу пшеворських та сарматських племен.

Характерними для липицької культури є різноманітні бронзові фібули провінційно-римських типів — сильнопрофільовані, очкові, смичкові, трубчасті та прикрашені емаллю, а також залізні пряжки з округлими, овальними, прямокутними, ажурними чи напівкруглими рамками.

Надзвичайно широко у матеріалах липицької культури представлені різноманітні античні імпорти. Це уламки амфорної тари, цілі та фрагментовані червонолакові, скляні й бронзові посудини, чисельні моно- та поліхромні скляні намистини, бронзові люстерка тощо. На особливу увагу заслуговують два срібних денарії Фаустини Молодшої кінця II ст., а також знайдена на поселенні у Верхній Липиці гема — сердолікова вставка у перстень-печатку з вирізьбленою фігурою Гермеса. Зазначені знахідки свідчать на користь стійких торгових відносин населення липицької культури з римськими провінціями.

Численні знахідки фібул і імпортів добре датують липицьку культуру часом від початку I ст. до початку III ст. У 20—40-і рр. I ст. починається проникнення носіїв липицької культури у Подністров'я Найбільш ранньою пам'яткою є поховання в Колоколині. Переважну більшість пам'яток датовано другою половиною I ст. Впродовж II ст. більшість липицьких пам'яток припиняє існування. До початку III ст. доживають лише найпізніші пам'ятки з виразними дакійськими рисами — могильник Верхня Липиця й поселення в Ремезівцях.

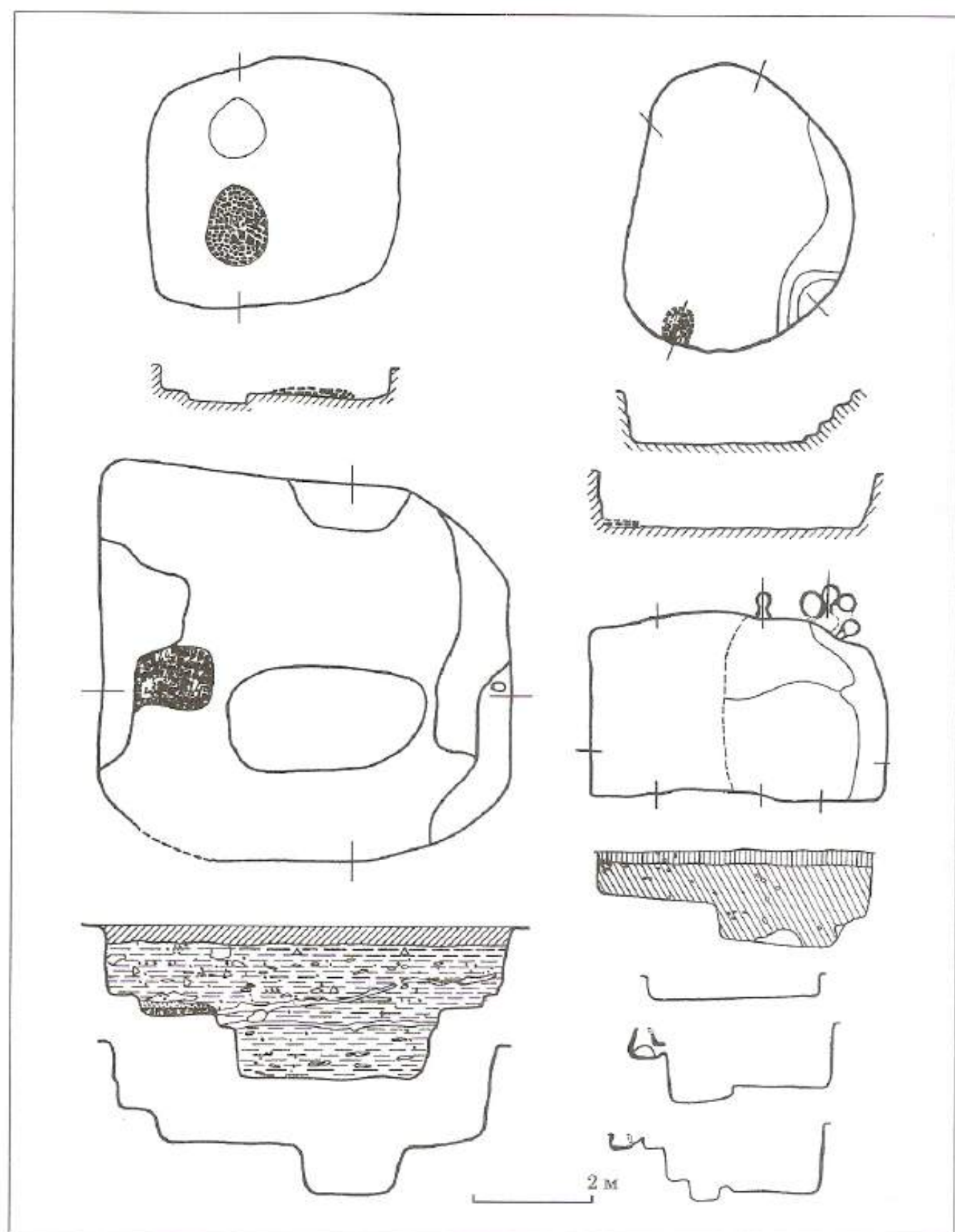
Дослідження Д. Н. Козака продемонстрували складний етнокультурний зміст цих пам'яток. У липицькій культурі Подністров'я, крім суто дакійських, виділено ряд інших компонентів. Це елементи пшеворської, зарубинецької й зубрицької культур, які визначають вигляд липицьких старожитностей більшою мірою, аніж дакійські. Ймовірно, даки на Верхньому Подністров'ї інтегрувалися з місцевою людністю. У I ст. вони опинилися під впливом пшеворських племен, внаслідок чого поряд із липицькими (Болотня, Чижиків) виникли липицько-пшеворські могильники і поселення (Звенигород, Бернашівка). У другій половині — наприкінці I ст. до липицько-пшеворського субстрату додається зарубинецький компонент (Верхня Липиця, Ремезівці).

Якщо привнесення цієї культури на Подністров'я в готовому вигляді з території Dakii не викликає жодних сумнівів у дослідників, то визначити племінну приналежність носіїв липицьких старожитностей значно складніше.

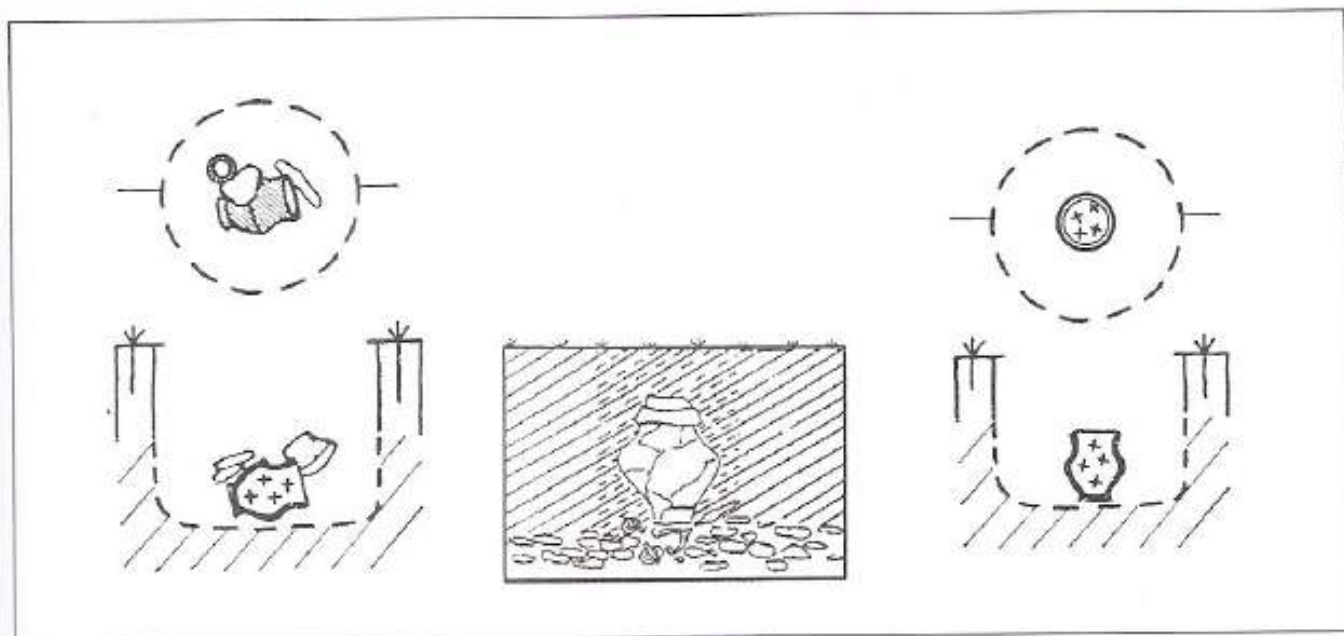
М. Ю. Смішко висловив припущення, що липицькі пам'ятки залишені дакійським племенем костобоків. Цю думку поділяє більшість вчених. Важливо наголосити, що у цьому випадку, крім територіальної відповідності, є й повний збіг у часі. Зникнення липицької культури припадає на останню третину II ст. і пов'язане із просуванням нової хвилі пшеворських племен. Це збігається з розповіддю Діона Кассія про розгром костобоків вандалами-астингами. Проте окрім костобоків, на схід від Карпат у цей час античні джерела знають й інші дакійські племена, зокрема карпів та, ймовірно, бессів.

Гіпотеза про липицьку культуру, як південно-західне відгалуження східних слов'ян, запропонована наприкінці 1950-х років Г. Б. Федоровим, не набула підтримки.

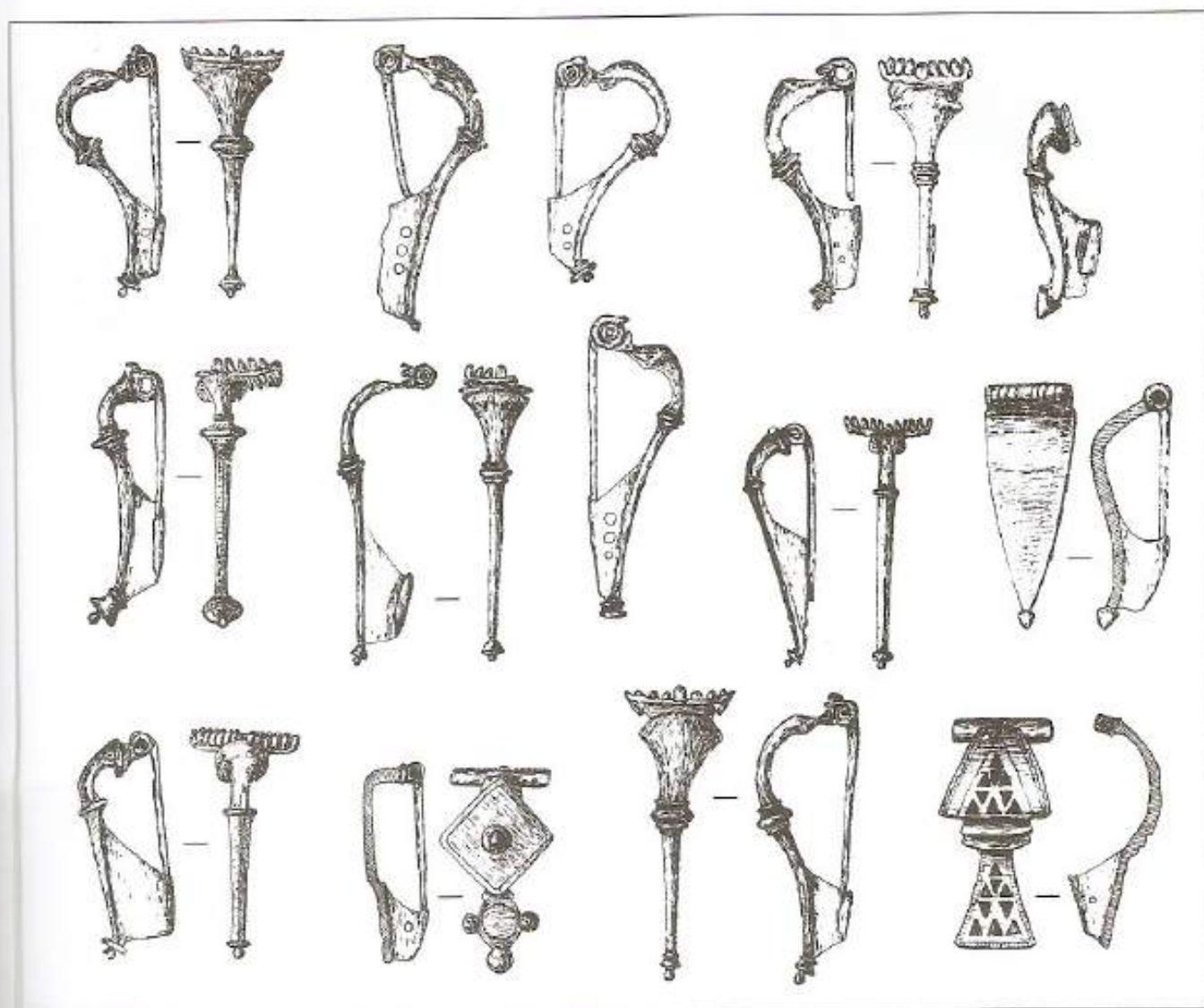
Подальшу долю населення липицької культури простежити доволі складно. Можливо, частина даків залишила Подністров'я, інша частина була асимільована носіями зубрицької культури.

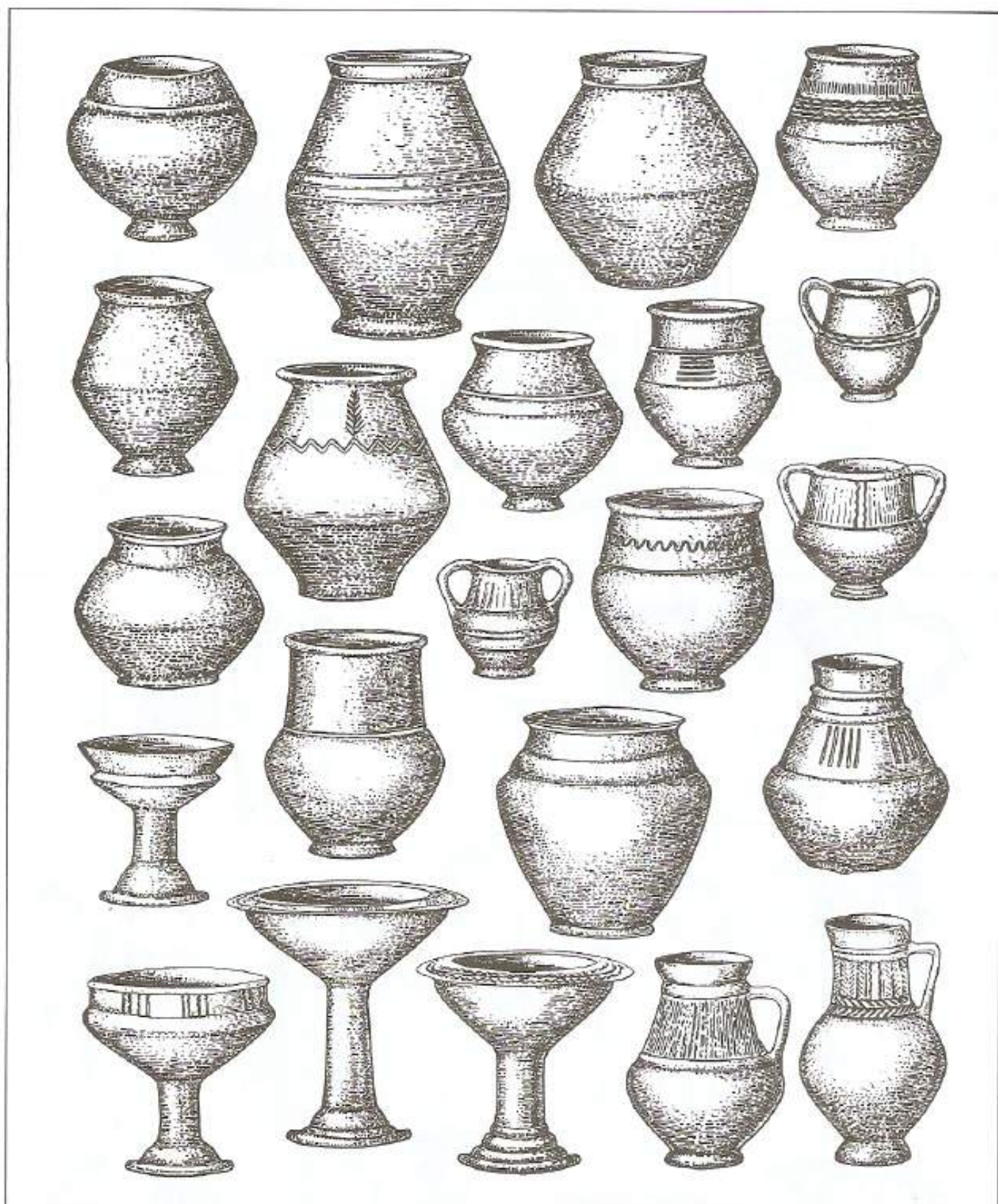
Типи жител липицької культури

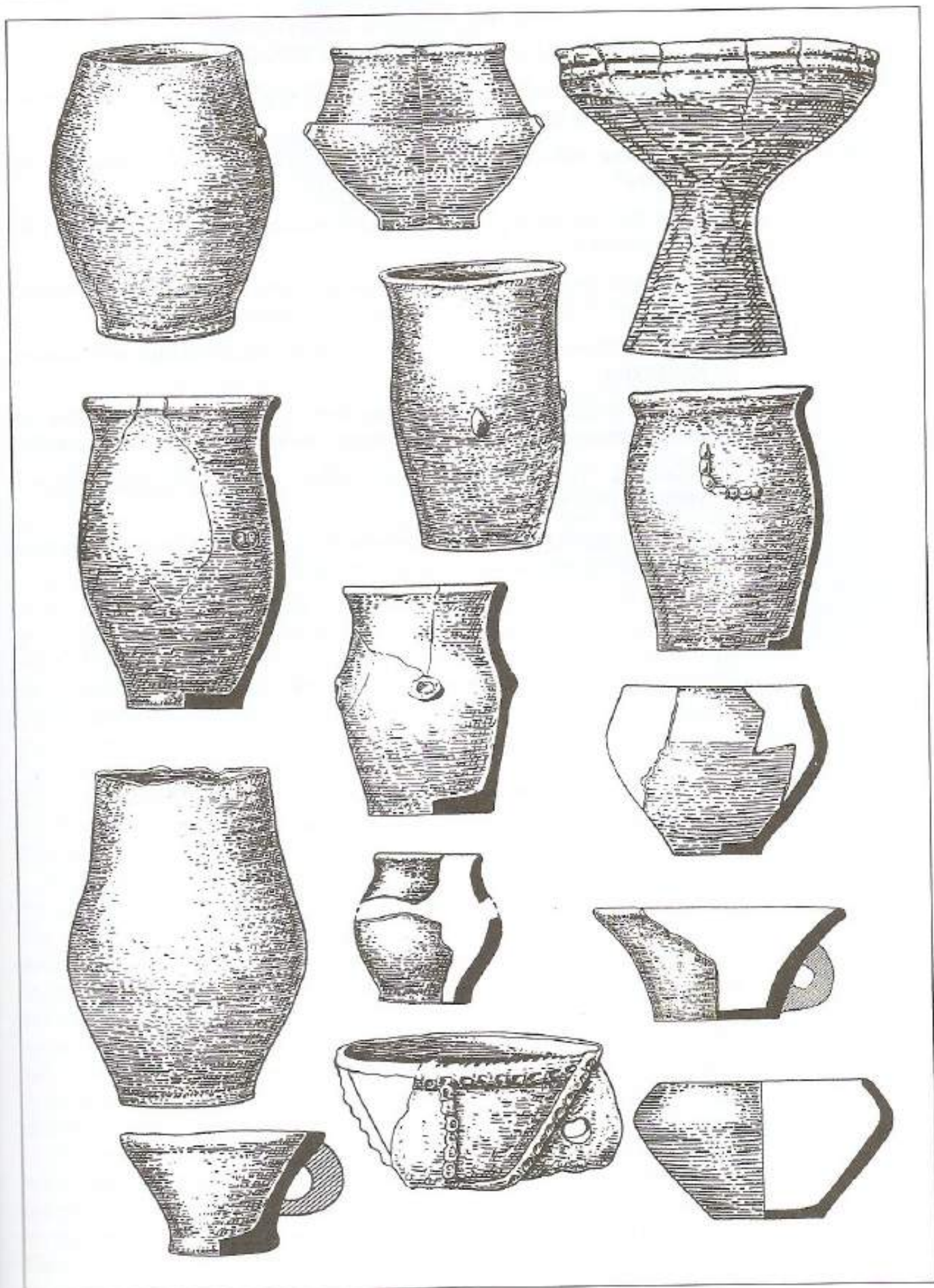
Типи поховань липицької культури

Фібули липицької культури

Основні типи гончарного посуду липицької культури

Основні типи ліпного посуду липицької культури

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ
ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ**

1. У яких писемних джерелах перших століть нашої ери містяться відомості про венедів?
2. З носіями яких культурних груп дослідники пов'язують венедів Тацита?
3. Чим відрізняються пізньозарубинецькі пам'ятки від зарубинецької культури?
4. Надайте характеристику основних груп пізньозарубинецьких пам'яток, поширених на території сучасної України.
5. Охарактеризуйте особливості процесу формування зубрицької культури.
6. Наведіть характеристику липицької культури як північно-східного відгалуження культури населення Нижнього Подунав'я.
7. Наведіть характеристику поховань воїнів ранньоримського часу на території України.
8. Охарактеризуйте взаємовідносини землеробського населення ранньоримського часу з кочовиками-сарматами.

ПІЗНЬОРИМСЬКИЙ ПЕРІОД І ГУНСЬКИЙ ЧАС (III — середина V ст.)

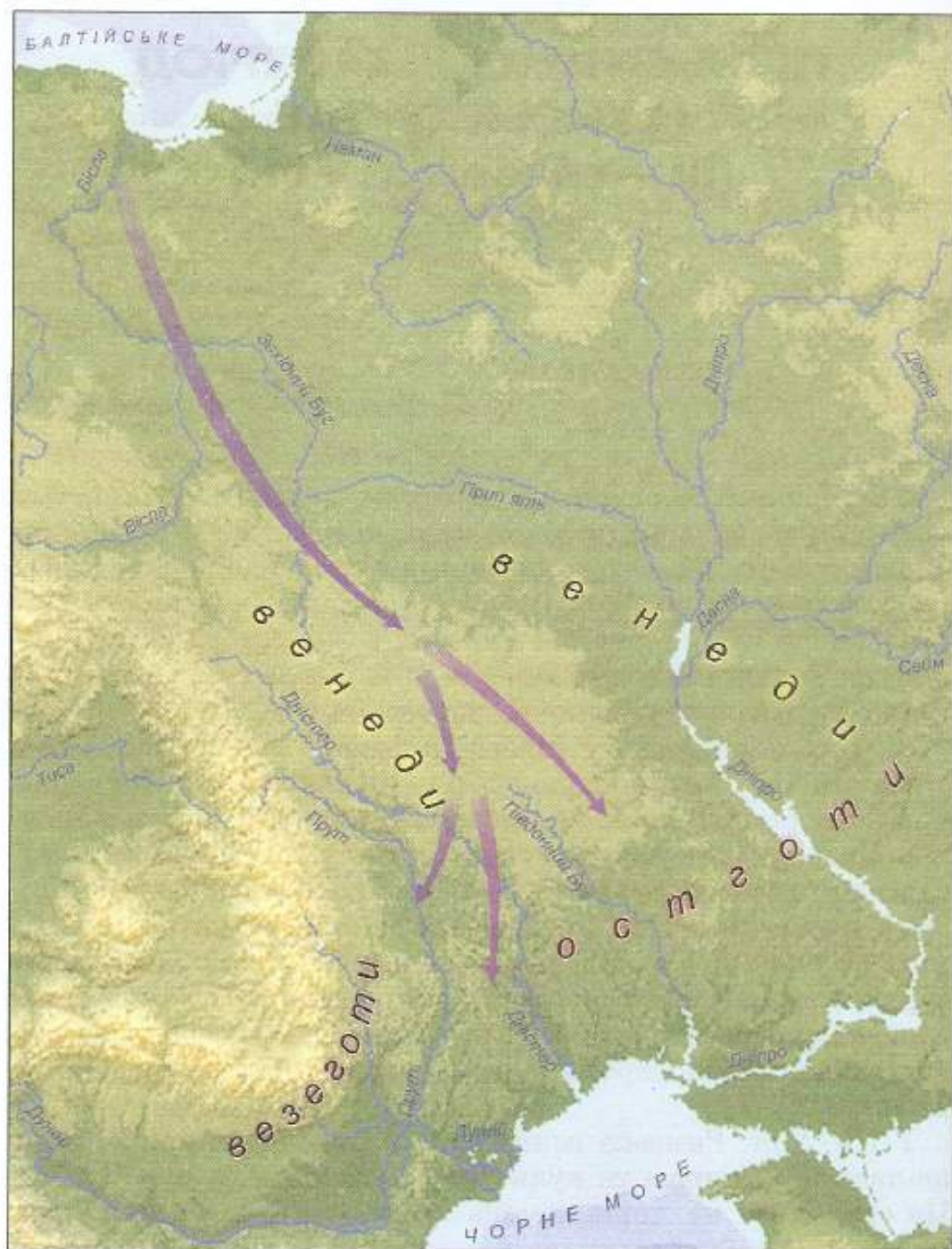
В історичній періодизації рубежем, з якого починається пізньоримський період, є Маркоманські війни 166/167—180 рр. Фіналом пізньоримського періоду, як і всієї епохи античності, і початком нового періоду історії — середньовіччя, вважається 476 р., коли після усунення з престолу імператора Ромула Августула Західна Римська імперія припинила своє існування і трансформувалася у низку «варварських королівств».

Як особливий етап у пізньоримському періоді виділяють гунський час, що тривав від 375 р. (поява гунів у Причорноморських степах) до 454 р. (розгром нападків Аттіли в битві при Недао). Саме поява гунів у Європі сколихнула весь варварський світ, спонукаючи до переміщення величезну кількість населення. Цей процес, який отримав назву Великого переселення народів, тривав і надалі, після завершення бурхливого, але відносно короткого періоду панування гунів. Внаслідок переселень була сформована основа середньовічної політичної карти Європи й започатковано багато народів сучасності.

У III—V ст. Римська імперія, незважаючи на кризу, залишалася політичною та культурною домінантою для Європи. Це стосується не лише земель навколо Середземного моря, яке фактично було внутрішньою водою Імперії, а й ареалів мешкання її варварського оточення. Південно-Східна Європа посідала одне із ключових місць у політичних подіях та культурних перетвореннях, що визначили подальшу долю й Імперії, і європейських варварів. Тож не дивно, що події та процеси у цьому регіоні значно краще, порівняно з попередніми часом, відображені у писемних джерелах.

Протягом практично усього пізньоримського періоду визначальним чинником східноєвропейської історії була військово-політична активність племінного об'єднання готів. Історія цього східногерманського народу від переселення до материкової Європи (близько рубежу I/II ст.) до середини VI ст. найбільш докладно висвітлена Йорданом (485? — 551) у творі «Про походження та діяння гетів» (скорочено «Гетика»), закінченому в 551 р. Йордан походив із романізованої готської родини

Напрямок руху готів у південні землі

(т. зв. «малих готів», які мешкали з IV ст. у Мезії) і перебував на візантійській службі. Автор зазначає, що його книга є епітомою (коротким викладом) ґрунтовної 12-ти томної «Готської історії» Кассіодора (остання до нашого часу не збереглася). Праця Кассіодора, одного з міністрів остготського короля Теодоріха Великого, була своєрідним політичним памфлетом, що мав засвідчити давність готського королівського роду Амалів і підтвердити правомірність зазіхань Теодоріха на панування в Італії. Цей пафос зберігся й у творі Йордана, який слідом за Кассіодором намагався вивести коріння германців-готів від гетів — досить могутнього союзу фракійських племен, що існував впродовж V ст. до н. е. — II ст. н. е. Це ототожнення готів та гетів і відбилося у назві твору.

Проте, «політичне замовлення» не завадило Йордану послідовно та доволі докладно подати справжню історію свого народу, доповнивши працю Кассіодора власними вставками. Значення «Гетики» зумовлене й тим, що Йордан не обмежився історією готів, а й змалював події Великого переселення народів, подав унікальні описи й істотні подробиці різних історичних подій, пов'язаних із рухом племен і їхньою боротьбою з Римською імперією. Суттєвою вадою твору є відсутність чіткого датування подій, особливо щодо раннього етапу історії готів, однак послідовність їхнього перебігу сумнівів не викликає.

Йордан розповідає історію готів із часу їхнього руху зі Скандинавії. За легендою, готи і гепіди на трьох кораблях прибули з «острова Скандза» (Скандинавського півострова) до південного узбережжя Балтійського моря в районі гирла Вісли. Судячи з того, що у II ст. припинили своє існування майже всі пшеворські пам'ятки Мазовії та Подлясья, готська експансія супроводжувалася витісненням і винищенням місцевих мешканців. Натомість тут поширилися пам'ятки вельбарської культури. Її подібність до германських старожитностей Центральної Європи досить переконливо свідчить, що її носіями були готи (або готи і гепіди).

Варто підкреслити, що поняття «готи» є доволі умовним, адже цей термін ще давні автори часто застосовували як узагальнений для позначення всіх східногерманських племен, які були підпорядковані владі готських королів. Відповідно, і вельбарську культуру слід розглядати скоріше як матеріальне відбиття цього союзу східних германців, ніж культуру готів у вузькому (племінному) значенні.

Поширивши владу на місцеву людність, а також зрісши кількісно за рахунок природного приросту населення, «військо готів разом із сім'ями» на чолі з королем Філімером переселилося «в землі Скіфії, що на їхній мові називались Ойум».

Шлях готів пролягав уздовж Вісли, а далі на територію Волині. На деякий час готи осіли на цих землях, витіснивши місцеві слов'янські племена. В останній чверті II ст. всі поселення зубрицької культури Волині припинили своє існування. На них з'являється шар вельбарської культури.

Час появи вельбарської культури на Волині і Північному Поділлі визначено досить точно. Це остання чверть II — початок III ст. Причому в інших регіонах сучасної України вельбарські пам'ятки з'явилися не раніше другої половини III ст.

Кассіодор, готський історик V ст. Мініатюра з візантійського рукопису

Посуд і прикраси вельбарської культури (Польща)

таблицями») — єдиній уцілілій карті Римської імперії, що належить до типу «рисований дорожник». Цей своєрідний путівник по шляхах, якими користувалися римські військові, купці і дипломати, був створений на початку III ст. і доповнений у IV—V ст. На «Певтінгеровій карті» венеди локалізовані у двох місцях — північніше Карпат та між Нижнім Дністром і Дунаєм.

Певно археологічні і писемні джерела відбивають рух венедев на південь на рубежі III ст. Про появу венедев на території, що контролювалась римлянами, може свідчити й той факт, що імператор Волузіан (251—253) серед інших титулів мав титул венедевського.

У Верхньому Подністров'ї від Сокаля на півночі до Хотина на півдні вельбарських пам'яток не виявлено. Але багато їх, що датуються кінцем II — III ст., розташовано у Південному Побужжі. Достеменно встановити, чому саме готи оминули Подністров'я — найкоротший шлях до чорноморського узбережжя та кордону Римської імперії — проблематично. Можливо, наступ готів спромоглися зупинити численні слов'янські племена регіону. Сліди германців губляться на території Малеого Полісся — і сьогодні болотистого району, який відділяє Волинь від Поділля.

Не виключено, що через Подністров'я й Посання пройшли тільки загони вершників-вандалів, яких готи потіснили у верхів'ях Вісли. Свідченням цього є пшеворські поховання воїнів зі зброєю рубежу III ст. між гирлами Золотої Липи і Збруча (Кам'янка Велика, Добростани, Іване-Золоте та ін.).

Готи змушені були повернути на схід — у Південне Побужжя й Середнє Подніпров'я. Імовірно, саме тут готи розділилися на дві частини — остготів (остроготів) і везеготів (візіготів). Основою остготів стало плем'я грейтунгів на чолі з родом Амалів, а ядро везеготів склали тервінги, яких очолював королівський рід Балтів. Везегети, перейшовши в районі Хотина — Кам'янця-Подільського Дністер, через територію

Під тиском готів слов'яни з території Волині відійшли на південь — у Подністров'я, а також до Середнього Подніпров'я. У Подністров'ї різко збільшується кількість поселень зубрицької культури, а вже існуючі розширюють свої межі. Населення регіону зростає у 2,5—3 рази.

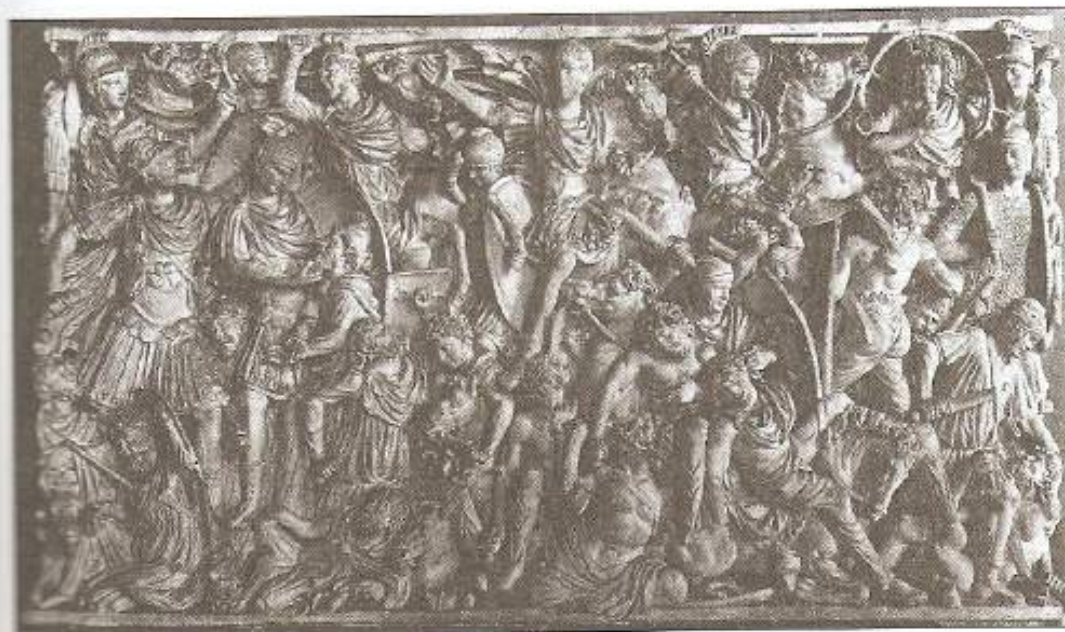
Пам'ятки, близькі до зубрицьких, з'явилися далеко на півдні — у Буджацькому степу (вони дістали назву етулійських). Ці матеріали добре узгоджуються з «Певтінгеровою картою» («Певтінгеровими

сучасної Республіки Молдова і Попруття пройшли у Дакію і Семиграддя (територія сучасної Румунії). Остготи рушили на схід та південний схід у Подніпров'я і вийшли на узбережжя Чорного і Азовського морів: *«Перемігши спалів, готи пішли в ту частину Скіфії, що межує з Понтійським морем»*.

Присутність готів у Причорномор'ї відображена давніми авторами в зв'язку з військовим діями варварських народів Південно-Східної Європи проти Римської імперії у 30—60-ті рр. III ст., що отримали назву Скіфських або Готських війн. Обидві назви є доволі умовними. Перша базується на античній традиції вживати визначення «скіфи» як збірну назву для всіх східноєвропейських варварів, незважаючи на їх племінну або мовну належність. Друга ж підкреслює провідну роль саме готів, хоча грабіжницькі вторгнення здійснювали різні за складом коаліції племен. Разом із готами згадуються й інші племена — гепіди, тайфали, герули, карпи та ін.

Масові періодичні походи варварських народів Південно-Східної Європи на провінції Римської імперії почалися з 232 р. Стосунки готів з Імперією на той час базувалися на федератській угоді (*foedus*), за умовами якої готи були зобов'язані боронити найближчі підступи до імперського кордону від зазіхань інших варварських племен. За це вони отримували платню-стипендію в натуральній та грошовій формі. Причини припинення федератських виплат готам достеменно невідомі, але саме у відповідь на це готи здійснили низку військових операцій. Протягом 247—255 рр. вони неодноразово спустошують придунайські провінції Фракію й Мезію.

Під час Скіфських війн відбувається вторгнення військових загонів готського союзу на Кримській півострів. Сліди руйнації цього часу помітні у більшості античних міст і поселень, а також у римському військовому пості в Хараксі. Установивши контроль над містами Північного Причорномор'я, з яких були

Битва римлян з германцями у 252 р. Фрагмент мармурового саркофагу

виведені римські гарнізони, готи отримали можливість використовувати північнопричорноморські порти (зокрема Ольвію та міста Боспорського царства) як бази для грабіжницьких морських походів. Напади здійснювалися на причорноморські міста Малої Азії, прибережні грецькі міста й острови Егейського моря.

У 267—269 рр. відбувся найбільший військовий похід готів, під час якого після невдалих спроб облоги прибережних міст у Мезії й Малій Азії, варвари вціент спустошили Елладу і взяли в облогу Фессалоніку (суч. Салоніки) і Кассандрію. Міста були врятовані римською армією, а в 270 р. імператор Авреліан (270—275) розбив готів поблизу Наїсса (суч. Ніш). Тиск германських племен на провінції якщо не зникає зовсім, то значно слабшає і не має вже попередніх масштабів та великого значення для Імперії. Авреліан відновив федератську угоду з готами. І все ж імперія виявилася неспроможною утримувати володіння на лівому березі Дунаю — була проведена «евакуація Дакії» — війська, адміністрація та більшість населення цієї провінції були переведені на правий берег.

Експансія готів порушила консолідування слов'янських племен і змінила політичну обстановку у Південно-Східній Європі. Готи встановили політичне панування над місцевими племенами, й у середині III ст. виникли нові племінні об'єднання — остготів на схід від Дністра і Прута, везеготів — між Дністром і Дунаєм (у Дакії та Семиградді). Ці об'єднання склалися з різних племен, проте очолювали їх готські вожді.

Незважаючи на військову перевагу над слов'янами й іншими народами, при збереженні конфронтації готи не могли почувати себе у безпеці, живучи в їх оточенні. Очевидно, слов'яни, як і решта підкорених народів, визнали політичну, ймовірно васально-данницьку, залежність від готських вождів. Військо варварів у Подунав'ї налічувало десятки або й сотні тисяч воїнів. Такі значні сили в готських військових вождів могли з'явитися лише завдяки підкореним скіфо-сарматським, фракійським, слов'янським і іншим племенам.

Сама структура готського суспільства була націлена, по суті, на диктат у середовищі перебування. У везеготів на землях Попруття й Подунав'я, наприклад, була спадкова королівська влада, чітко відособлена від рядового населення родова аристократія, постійні військові дружини. Королі очолювали окремі об'єднання готських племен. Очевидно, готи складали військово-адміністративну касту й у слов'янському суспільстві. Певно, завдяки такій соціально-політичній організації готи майже 200 років панували на землях сучасної України і Молдови.

За таких умов у III ст. формується черняхівська культура — велика соціально-економічна спільнота, яка посіла одне з провідних місць в історії Південно-Східної Європи. Східна частина черняхівської культури вважається археологічним

відповідником остготського племінного об'єднання. Пам'ятки, що розташовані на захід від Дністра, відповідають об'єднанню везеготів.

Черняхівська культура поєднала у собі виробничо-технічні досягнення римських провінцій і місцеві традиції різноетнічних племен, у тому числі й слов'ян, які в попередній час були представлені зубрицькою культурою та пізньозарубинецькими пам'ятками. Відрізняючись єдністю культурних елементів, що обумовлені поширенням провінційно-римських традицій, черняхівська культура разом з тим демонструє специфічні риси, властиві окремим етнічним групам (зокрема дако-гетським, пізньоскіфсько-сарматським, слов'янським), що були нею об'єднані.

Більша частина східногерманських племен, просуваючись протягом III—IV ст. на південь та схід, поступово втрачає свої етнографічні риси. Черняхівські поселення з вельбарською традицією, мешканцями яких можна вважати східних германців, зафіксовані практично у всьому ареалі культури від Подунав'я до Дніпровського Лівобережжя.

Південно-західними сусідами слов'ян Подністров'я в III—IV ст. були племена культури карпатських курганів, які проживали у передгір'ях Карпат. Їхній матеріальний комплекс зазнав значного впливу з боку римських провінцій, а деякі компоненти культури мають аналогії серед гето-дакійських і германських старожитностей Центральної Європи. Через це етнічне визначення творців культури карпатських курганів дискусійне — у них вбачають як гето-даків, так і східних германців. Незаперечними є тісні економічні зв'язки цього населення із черняхівським.

Північніше черняхівської культури, на широкій смузі порубіжжя лісу і лісостепу в III—V ст. давньослов'янські племена створили спільність, представлену київською культурою. На півдні київська культура межувала із черняхівською, на півночі — з балтськими племенами.

Підґрунтя київської культури склали пізньозарубинецькі старожитності. Активну участь у формуванні київської культури взяли групи населення, які просунулися в другій половині II ст. з районів у гирлі Березини й Сожа на південь. Це були нащадки зарубинецького населення, котре ще на початку I ст. відійшло із Середнього Подніпров'я на північ під тиском сарматів. Інші компоненти — пшеворський у Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі й балтський на Верхньому Дніпрі — у ній дуже незначні. Київська культура, яка зберегла лише деякі риси зарубинецької культури латенської доби і пізньозарубинецьких старожитностей ранньоримського часу, є специфічним культурно-хронологічним комплексом пізньо-

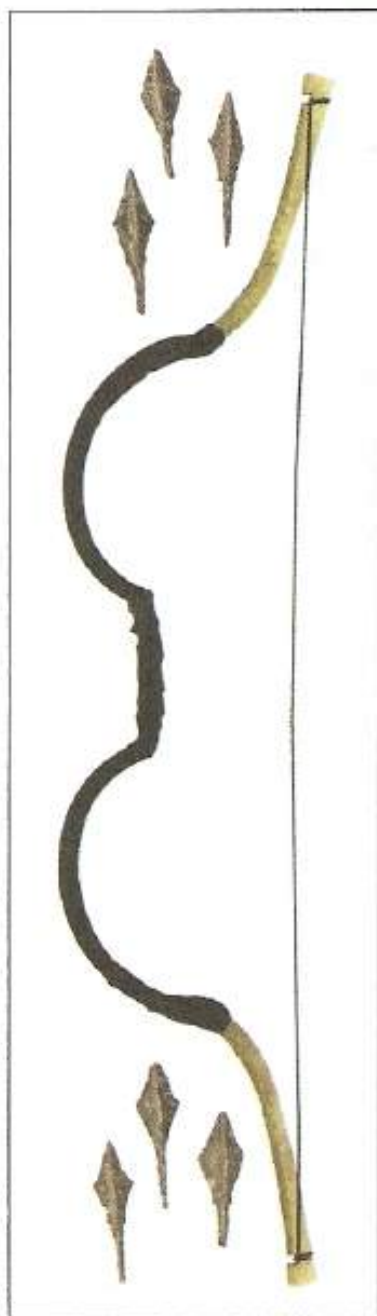

Готський вождь. Мозаїка з Великого палацу у Константинополі

римського періоду. Завдяки своєму географічному розташуванню київська культура залишилась за межами провінційно-римських впливів, що позитивно позначилось на збереженні її самобутності.

Після появи черняхівських пам'яток на Середньому Дніпрі та Лівобережжі в середині III ст. утворюється маргінальна, порубіжна зона з київською культурою. На вододілі Дніпра і Дона черняхівське населення розселилося поруч з київським, що призводить до взаємопроникнення елементів обох культур. У Середньому Подніпров'ї межа між київською і черняхівською культурами простежується більш чітко, проходячи приблизно вздовж Стугни. Деяка частина київського населення входить до складу черняхівських громад. Одночасно у верхів'ях Дністра і Західного Бугу зубрицькі пам'ятки трансформуються у своєрідну групу пам'яток черняхівської культури типу Черешин.

Гунський складний (рефлексивний) лук і залізні вістря стріл

Таким чином, ланцюжок черняхівських поселень із «праслов'янською» традицією тягнеться від верхів'їв Дністра і Західного Бугу через Середнє Подніпров'я до вододілу Дніпра і Дону. На початку IV ст. окремі групи носіїв черняхівської культури з виразною вельбарською традицією просуваються на північ від Стугни, витискаючи населення київської культури з таких поселень як Глеваха.

Не виключено, що у цей час частина середньодніпровських київських племен переселяється у Чернігівське Подесення. На це може вказувати зростання кількості пам'яток у регіоні, починаючи із середини IV ст., деяка зміна характеру місцевої кераміки та домобудівництва.

Така ситуація досить точно відповідає описаним Йорданом війнам короля готів Германаріха (Ерманаріка, Херманаріка) з венетами. Готський історик розповідає, що найвищої могутності остготи досягли у IV ст., коли король Германаріх підкорив войовничі північні народи і заставив їх слухатися своїх законів. Серед переможених Йордан назвав фінно-угорські племена лісової зони — естів, мерю, мордву, чудь, а також венетів. Текст Йордана не дає певної локалізації земель венетів. Можна лише припускати, що вони знаходилися на північ від готських володінь, на межі лісостепової та лісової зон Східної Європи. У писемних джерелах створене Германаріхом військово-політичне об'єднання відоме як «держава Германаріха».

Ймовірно, деяка частина слов'янського населення в південній частині Середнього Подніпров'я й особливо на сході Лівобережжя потрапила в політичну та економічну залежність від держави Германаріха, наслідком чого стала культурна і етнічна асиміляція цих венет-

ських племен. Про це свідчить той факт, що пам'ятки київської культури IV ст. відомі винятково за межами черняхівської території, на північ і схід від неї. Водночас, сама наявність досить чіткого кордону між київською і черняхівською культурами у цей період, нечисленність черняхівських імпортів у лісовій зоні, напевно, свідчать про перебільшення Йорданом значення поразки венетів.

Як зазначають Йордан та римський історик Амміан Марцеллін (пр. 330 — пр. 400), у 375 р. після підкорення сармато-аланських племен Передкавказзя, Подоння і Приазов'я у володіння Германаріха увірвалися гуни. Вони знесли алан-танаїтів частими сутичками, а «з уцілілими заключили союз і приєднали їх до себе». Збільшивши за рахунок підкорення аланів свій військовий потенціал, гуни на чолі з Баламбером перейшли Дон і розпочали війну з остготами. Одночасно менша частина гунів перейшла замерзлу Керченську протоку, як розповідає легенда, йдучи за ланню, й увірвалася у Боспорське царство. Міста Боспору були розгромлені, а їх населення винищене.

Гуни були першим кочовим тюркомовним народом монголоїдної раси, який просунувся в Європу зі степів Центральної Азії. До цього часу степи Європи належали іраномовним кочовикам — сарматам. Вважається, що гуни — це нащадки кочового народу хунну («хун-ну» або «сюнну»), який мешкав у Центральній Азії. Частина цих племен рушила на захід. На шляху вони захопили із собою різні кочові племена Сибіру, Приуралля, Середньої Азії і Поволжя. Кочівницькі завоювання здійснювалися насамперед для підкорення землеробських племен і отримання з них данини, в основному продукцією рільництва.

Військові успіхи гунів досягалися завдяки кінноті. Гунські вершники мали чудову зброю — луки зі зворотним вигином (рефлексивні), підсилені накладками з кістки на кінцях та посередині. Такій потужній зброї відповідали важкі трилопатеві вістря стріл. Не випадково «золотий лук» був однією з гунських воїнських відзнак. Ще одним винаходом гунів було жорстке сідло. Воно мало дерев'яну основу, обтягнуту шкірою й скріплену металевими пластинами. За відсутності стремен саме від сідла залежало, чи зможе втриматися вершник на коні під час бою. Гуни також були озброєні довгими двосічними мечами й арканами, якими стягували ворогів з коней.

Попри упертий опір, гуни досить швидко розгромили «державу Германаріха». Загинув і Германаріх — чи покінчив життя самогубством, коли зрозумів, що готи не в змозі захиститися від гунів, чи був смертельно поранений під час конфлікту з

Реконструкція жорсткого сідла гунського типу, прикрашеного золотими накладками, з поховання першої половини V ст. у Мундальшаймі (Ельзас, Франція)

племенем (родом) росомонів, як розповідає легенда. Вітімір, обраний королем після Германаріха, деякий час чинив опір гунам, але був розбитий і загинув.

Потім Баламбер вирушив походом на везеготів. Після кількох військових поразок везеготи з дозволу імператора Валента перейшли Дунай і оселилися у межах Імперії. Гунські орди, спустошуючи все на своєму шляху, у кінці IV ст. підійшли до кордонів Римської імперії.

Меч і деталі
кінської зброї
гунів

Послабленням впливу гунів на землях українського лісостепу намагався скористатися новий король остготів Вінитарій. Через десять років після смерті Германаріха, приблизно у 385 р., він спробував відновити «державу остготів», почавши з підкорення антів, які були, згідно оповіді Йордана, нащадками тих самих венетів, з якими воював Германаріх. Вінитарій направив військо в землі антів, але отримав поразку в першому ж бою. Потім, діючи хоробріше, жорстоко розправився з антами. За наказом Вінитарія правитель (*regemque*) антів Бож (Бооз) та 70 антських знатних людей — «найперших» (*primatibus*) були розіп'яті. «Найпершими», ймовірно, названі вожді, які очолювали роди і клани.

Ці події порушували встановлений гунами порядок персонального васалітету, відповідно до якого і Вінитарій, і Бож були рівними перед вождем гунів Баламбером. Необхідно було упокорити Вінитарія. У двох битвах Вінитарій перемігав, а в третій, що сталася біля річки Ерак у 386 р., Баламбер власноруч вразив Вінитарія стрілою.

Писемні джерела не дають змоги визначити, на якій саме території відбувалися ці драматичні події. Багато десятиліть точиться наукова дискусія щодо території венетів, сучасної назви річки Ерак і локалізації «землі антів». Майже всі дослідники вважають, що ці події так чи інакше пов'язані з територією сучасної України.

Зрештою, остготське об'єднання, до якого входили різноетнічні групи степових і лісостепових племен, розпалося, а самі готи покинули Південно-Східну Європу і пішли на Захід. Цей рух захопив не лише власне германців, а й інші східноєвропейські племена, що знаходилися в державній орбіті готських королів. Зокрема, з писемних джерел відомо, що разом із готами рушила значна кількість аланів.

Частина готів — носіїв черняхівської культури — переселилася у Південно-Західний Крим після військових поразок у боротьбі з гунами. З ними пов'язані знахідки характерної гончарної кераміки (Інкерман, Озерне 3, Суворово), а також

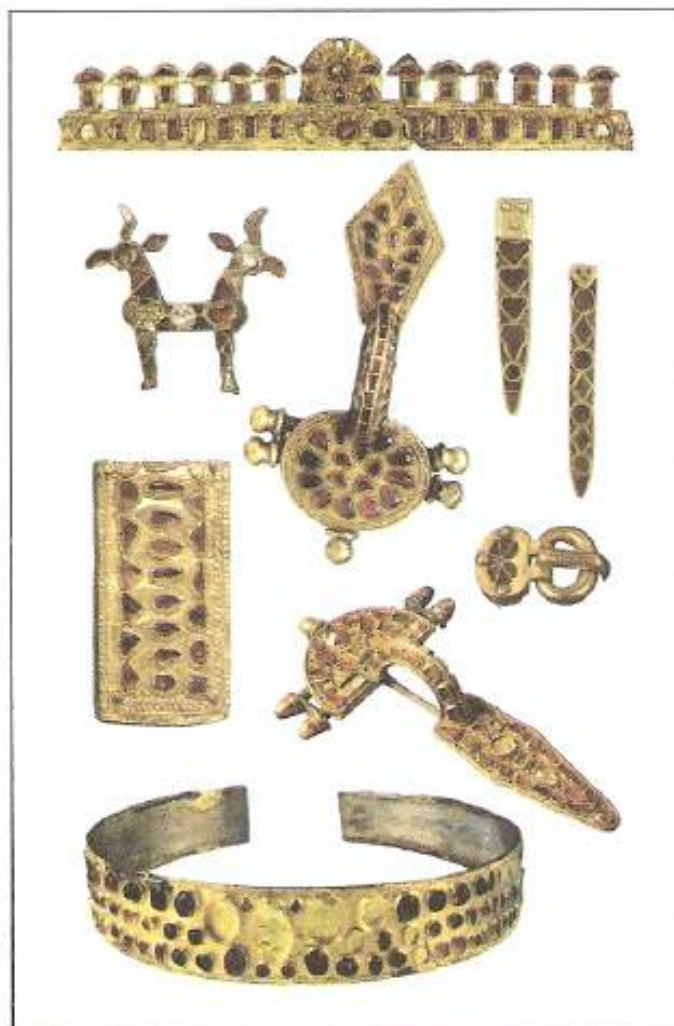
Двопластинчасті фібули і орлиноголова пряжка кримських готів (могильник Скалисте)

інші типові старожитності (гребені, підвіски, фібули, зброя). Кримські готи надовго зберегли свій етнос. Гірська область Південно-Західного Криму, де виникло окреме князівство, до пізнього середньовіччя мала назву «Готія», а вживання готської мови в цьому регіоні фіксували ще й у XVIII ст.

Умови життя населення, що лишилося в лісостеповій частині Подніпров'я, докорінно змінилися. Гунська навала призвела до занепаду економіки і руйнації системи зв'язків, що склалася в часи панування Римської імперії. Життя на більшій частині поселень черняхівської культури припинилося. Протягом відносно нетривалого періоду (близько 50 років) яскрава черняхівська культура занепадає. Здобутки в агрикультурі, ремісничій галузі (використання гончарного круга, складні ковальські схеми, ювелірні технології тощо) зводяться нанівець.

Гунські пам'ятки в Україні — це поодинокі напівзруйновані поховання, виявлені здебільшого випадково у причорноморських степах та в Криму (Антонівка, Кубей, Саги, Олешки, Нова Маячка, Біляус, Марфівка, Дмитрівка, Нікополь та ін.). Поховання не утворюють могильників, інколи зроблені у насипах більш давніх курганів або взагалі не мають зовнішніх ознак. Обряд різноманітний: тілоспалення безкурганні під земляним закладом з кострищами і рештками тризни; тілопокладення під невеликим насипом та безкурганні. Характерна наявність решток коня, зброї і кінського спорядження в похованнях чоловіків та золотих діадем у нечисленних жіночих.

Матеріальна культура гунів являє собою своєрідний сплав різнорідних елементів, що відбивають участь у її створенні багатьох підкорених народів. Постійний притік золота до гунів зумовив виникнення і поширення специфічного декоративного стилю ювелірних прикрас, який отримав назву «поліхромного». Прикраси, фібули, різноманітні пряжки, деталі зброї й кінської зброї цього стилю виготовлені із золота й рясно інкрустовані червоними гранатами (рідше сердоліком чи бурш-

*Вироби
поліхромного
стилю з тери-
торії України*

Одночасно з гунами на півдні України з'являються й інші групи племен тюркського походження. За поховальним обрядом (впускні поховання, орієнтовані головою на схід), вони походять з Південного Приуралля та Північного Казахстану, тобто мова йде про населення, що приєдналося до гунів на тих же «примусово-союзних» умовах, що й алани. За результатами антропологічного аналізу, кочовики гунського союзу належали до мішаних європеїдно-монголоїдних типів.

Гунська навала сколихнула весь варварський світ, спонукаючи до переміщення величезну кількість населення. Почалася доба Великого переселення народів. Римські політики нерідко використовували гунів у боротьбі з варварськими племенами та навіть у внутрішній боротьбі як у Західній Римській імперії, так і в Східній. У 395 р. Римська імперія була розділена між двома співправителями — синами імператора Феодосія. Доля цих держав склалася по-різному — у 476 р. Західна Римська імперія припинила своє існування, а Східна імперія зберегла свою територіальну цілісність і через кілька століть отримала нову назву — Візантія.

За допомогу римлянам гуни отримали північну частину Паннонії. На Середньодунайській рівнині були майже ідеальні умови для кочового життя. У Потиссі гуни облаштували свою столицю, яка складалася з великої кількості круглих

тином). Інколи тонким листом золота (фольгою) покривали бронзові або срібні вироби, що створювало ефект масивної золотої прикраси, всипаної коштовним камінням. Прикраси поліхромного стилю стали археологічним маркером гунського часу.

У степах Північного Причорномор'я в останній третині IV ст. з'являються аланські катакомбні поховання з речами черняхівської культури (Дмухайлівка, Моспінська, Хортиця, Ковпаківка). Набір черняхівських предметів виходить за межі звичайного торгового обміну і свідчить, що певна група алан у останній третині IV ст. була тісно інтегрованою у черняхівське середовище. Це пояснюється встановленням данницьких відносин між частиною черняхівського населення й аланами, що з боку гунів було платою за допомогу в підкоренні готів. Відомі аланські поховання і пізнішого часу — першої половини V ст. (Кантемирівка, Яременки, Орлик).

дерев'яних будинків, накритих полотном, що нагадували юрти.

Гунська держава досягла найбільшої могутності в часи Аттіли, який правив у 434—445 рр. разом з братом Бледою, а потім до 453 р. одноосібно. Аттіла включив до своїх володінь переможені варварські племена Центральної Європи. Їхні воїни стали складовою частиною гунського війська. Влада Аттіли поширювалась на схід майже до Волги й на захід до Рейну. Підкорені народи були змушені платити данину та брати участь у військових походах.

Організація імперії гунів базувалася на військовій системі васальних царств. Вождями в імперії Аттіли були передусім сини і родичі. Північне Причорномор'я входило до складу гунської держави під назвою Припонтійської Скифії. Її правителем був Еллак — старший син Аттіли.

Частина слов'ян, яка потрапила у залежність від гунів після розгрому держави Германаріха, як і інші підкорені народи, також була змушена брати участь у походах по Європі. Посол Східної Римської імперії до ставки Аттіли в 448 р. Пріск Панійський наводить окремі деталі, які свідчать, що там він спілкувався зі слов'янами. Хоча слов'яни в Пріска прямо ніде не названі, він записав такі слов'янські слова: мед (*medos*), страва (*strava* — тризна за небіжчиком).

Після поразки на Каталаунських полях у 451 р., раптової смерті Аттіли в 453 р. і нищівного розгрому гунської армії коаліцією германських племен в 454 р. у битві на річці Недава (суч. Недава) гунська держава розпалася. Вожді підлеглих гунам східногерманських та інших, у тому числі слов'янських, племен після падіння держави Аттіли швидко відновили свої позиції.

Вцілілі гуни і підлегли їм готи і алани повернулися на свої колишні місця проживання у Північному Причорномор'ї, де писемні джерела згадують утигурів, кутригурів, болгар та ін. На Лівобережжі Дніпра в цей час з'являється могильник Новогригорівка з виразними рисами культури дунайських гунів, а також ряд інших поховань. На території сучасної України гуни затрималися ненадовго, вирушаючи у зворотну мандрівку на схід. Комплекси культури гунів, сформованої в Паннонії, з'являються в Приураллі, і навіть далі, у Східному Приараллі. Дунайські алани осіли на Боспорі і Північному Кавказі.

*Археологічні
культури
пізньоримсь-
кого періоду
на території
України*

3.1. ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРА

Вельбарська культура є новоутворенням римської доби. Вона сформувалася в Польському Помор'ї наприкінці I ст. н. е. на основі мігрантів зі Скандинавії та за участі місцевої оксивської культури. Основний ареал вельбарської культури охоплює Північно-Східну Польщу, де тепер відомо близько 300 пам'яток. На території Східної Європи (на північно-західних землях України та південно-західних Білорусі) пам'ятки вельбарської культури з'явилися внаслідок міграції її носіїв на рубежі ранньо- і пізньоримського періоду.

Культура отримала назву, запропоновану Р. Волонгевічем у 1974 р., за могильником у Вельбарку поблизу гирла Вісли. До цього її називали східнопоморсько-мазовецькою, а в Україні і Білорусі — «волинською групою полів поховань» або «пам'ятками типу Дитиничі — Брест-Трішин», оскільки перший могильник такого типу в Східній Європі був досліджений на території України біля с. Дитиничі М. Ю. Смішком і І. К. Свешніковим наприкінці 1950-х рр., а згодом Ю. В. Куха-

ренко провів дослідження могильника на околиці Трішин у м. Брест.

У подальшому було відкрито і досліджено ряд поселень з матеріалами цього типу на Волині і Північному Поділлі (Д. Н. Козак, М. О. Тіханова, П. І. Хавлюк) та могильник Петровичі в Білоруському Поліссі (В. Г. Белевець).

Ю. В. Кухаренком, Д. Н. Козаком і В. Г. Белевцем узагальнено та проаналізовано всі наявні пам'ятки типу Дитиничі — Брест-Трішин, що дозволило віднести їх до вельбарських старожитностей, хоча і з деякими місцевими особливостями.

Таким чином, у межах Східної Європи вельбарські пам'ятки поширені на Західній Волині (до Горині), Північному Поділлі та в Турово-Пінському Поліссі, а також у Білоруському Побужжі. До найбільш повно вивчених пам'яток в Україні належать могильники в Дитиничах, Любомлі, Басві та поселення Лепесівка, Боратин, Городок, Загаї II, Линів, Рованці, Хрінники (уроч. Шанків Яр) та ін., у Білорусі — могильники Брест-Трішин, Петровичі, а також окремі поховання на могильниках Велемичі 1 і 2.

Поселення вельбарської культури в Польщі та Білорусі порівняно з могильниками досліджені недостатньо. Більш широко їх вивчення проведено на території України. Тут поселення розташовані на мисах і південних схилах перших або других терас річок, а також на високих берегах великих рік. Селище Йосипівка 3 розташоване на останці площею до 10 га в долині р. Покрова (басейн Західного Бугу). Здебільшого площа поселень складає 2—3 га. На них звичайно розташовано 4—7 жител та десятків господарських будівель. Відомі також великі селища (Лепесівка, Хрінники, Йосипівка 3), які налічували десятки жител, існували довгий час і були, очевидно, торгово-ремісничими, адміністративними і культовими центрами.

На поселеннях відкриті наземні та заглиблені житла. Характерною рисою усіх жител є наявність великої кількості стовпових ямок як уздовж стін, так і посередині. Наземні житла мали прямокутну форму. Їхні стіни каркасно-плотової конструкції були обмазані глиною, тому рештки жител зараз мають вигляд великих скупчень обпаленої глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Житла площею від 60 до 120 кв. м, як правило, розділені стінками-перегородками на два приміщення. Одне з них було житловим і мало добре втрамбовану земляну долівку, посередині якої знаходилося вогнище. Інше

Житло вельбарської культури (поселення Хрінники)

приміщення було господарським (майстернею або стайнею). Відомі й великі однокамерні житла з такою ж конструкцією стін, які, очевидно, мали громадське призначення (Лепесівка, Велика Слобідка).

Більшість житлових споруд на вельбарських поселеннях — це напівземлянки площею 12—20 кв. м, які мають овальну чи прямокутну, іноді досить видовжену, форму. Долівка заглиблена в материк до 0,3—1 м. Уздовж стін деколи залишений материковий останець, який використовували як основу для лави-лежанки. У ряді жител у долівці розташовані ями-погребі. У більшості напівземлянок решток опалювальних споруд не збереглося.

Крім житлових будівель, на поселеннях відкриті господарські споруди із заглибленою в материк основою. Їхні форми різноманітні — овальні, круглі, прямокутні. Площа від 6 до 44 кв. м. Унікальна млинова споруда з ротаційними жорнами досліджена на поселенні в Хрінниках. На поселенні Йосипівка 3 виявлено три колодязі з дерев'яною обшивкою.

На великих селищах у Лепесівці та Хрінниках досліджено святилища.

*Поховання
вельбарської
культури.
Могильник
Дитиничі*

Поховальний обряд вельбарської культури на території Польщі представлений тілопокладеннями й тілоспаленнями на безкурганних могильниках, що нерідко налічують по кілька сотень могил. На Помор'ї поширені також кам'яні кургани чи кола з валунів навколо поховань. Крім рядових могил, відомі й окремі «князівські» поховання.

Усі могильники Східної Європи безкурганні. Основний поховальний обряд — кремація за межами могильної ями з подальшим розміщенням її решток разом із попелом і золою переважно в ямі, або рідше, — в урні. Зокрема, усі поховання на могильниках Дитиничі (21 могила), Брест-Трішин (75), Любомль (12) ви-

явилися кремаціями. Урнами слугували горщики, інколи — миски, вази і глеки. Як правило, поховання супроводжуються кількома глиняними посудинами-приставками із напутньою їжею, особистими речами, прикрасами і деталями вбрання (бронзовими фібулами і пряжками, скляними і бурштиновими намистинами, роговими гребенями, пряслицями). Майже на всіх речах помітні сліди перебування у поховальному вогнищі. Важливою рисою обряду є наявність перепалених уламків ліпного і гончарного посуду. Кількість інвентарю в урнових похованнях більша, ніж у ямних. У могилах зазвичай відсут-

*Посуд
вельбарської
культури*

ня зброя і взагалі вироби із заліза. В окремих випадках у верхньому шарі могильних ям лежали кам'яні брили або аморфні крем'яні відщепи.

Могильник у Петровичах містив 40 інгумацій та 33 кремаційних поховання. Кілька вельбарських тілопокладень відомо також на Волині (Гірка-Полонка, Могиляни, Баїв, Хрінники). Тілопокладення з Рудки належало особі «князівського» рангу і містило багатий інвентар: бронзові миску і казанок, скляний кубок, ліпні та гончарні посудини, срібні шпори, фібулу, ніж та ін.

На вельбарських могильниках виявлено ями неправильної форми заповнені золою. У деяких з них знаходилися великі камені — валуни, уламки глиняного посуду, кістки тварин. Можливо, це були жертвні ями, пов'язані зі скандинавським звичаєм запалювання жертвовного вогнища біля могили, рештки якого вміщували в особливу яму.

У вельбарській культурі переважає ліпний посуд. Поширені горщики і кухлі із загнутим усередину краєм, а також мископодібні широкогорлі посудини і різноманітні лощені миски (тюльпаноподібні, ребристі, циліндричні). До керамічного комплексу входять також вази, глечики, кубки, кружки. Всі види посуду орнаментовані. Переважають заглиблені і рельєфні геометричні фігури (каннелюри, трикутники, зигзаги, горизонтальні лінії).

Для кухонних горщиків характерна шорсткована (рустова) поверхня і заглажені шийка та низ. Миски часто прикрашені невеликими Х-подібними вушками чи псевдовушками. З кінця III ст. на вельбарських пам'ятках з'являється невелика кількість гончарної кераміки черняхівського походження.

На поселеннях і в похованнях знайдено знаряддя праці (мотика, коса-горбуша, долота, струги та ін.) і побутові речі (ножі,

Фібула
вельбарської
культури.
Поселення
Йосипівка 3

шила, глиняні тягарці до вертикальних ткацьких верстатів, пряслиця тощо), а також наконечники стріл та шпору.

Металеві деталі одягу, прикраси та побутові речі мають численні аналогії в надійно датованих комплексах (насамперед, похованнях) кінця II — IV ст. на території Польщі. Специфічними для вельбарської культури є деякі типи підв'язних арбалетоподібних фібул, пряжок, одношарові та багаточастинні рогові гребені, ритони для напоїв та ін. Етнографічну особливість жіночого вбрання складають пластинчасті браслети із закінченнями у вигляді голівок вужів, S-подібні застібки та намиста з бурштину. Крім того, у вельбарських комплексах на території України трапляються черняхівські речі (фібули, гребені тощо).

Унікальними знахідками є глиняний світильник з поселення у Боратині і бронзова фігурка бога Сарапіса з житла-святилища у Хрінниках.

Характерною рисою вельбарських пам'яток на території Східної Європи є наявність у її комплексі елементів іншої північно-західної культури — пшеворської. Це явище можна пояснити тим, що окремі вельбарські групи, рухаючись через Мазовію й Подлясьє на південний схід, втягували в міграційний потік пшеворські племена.

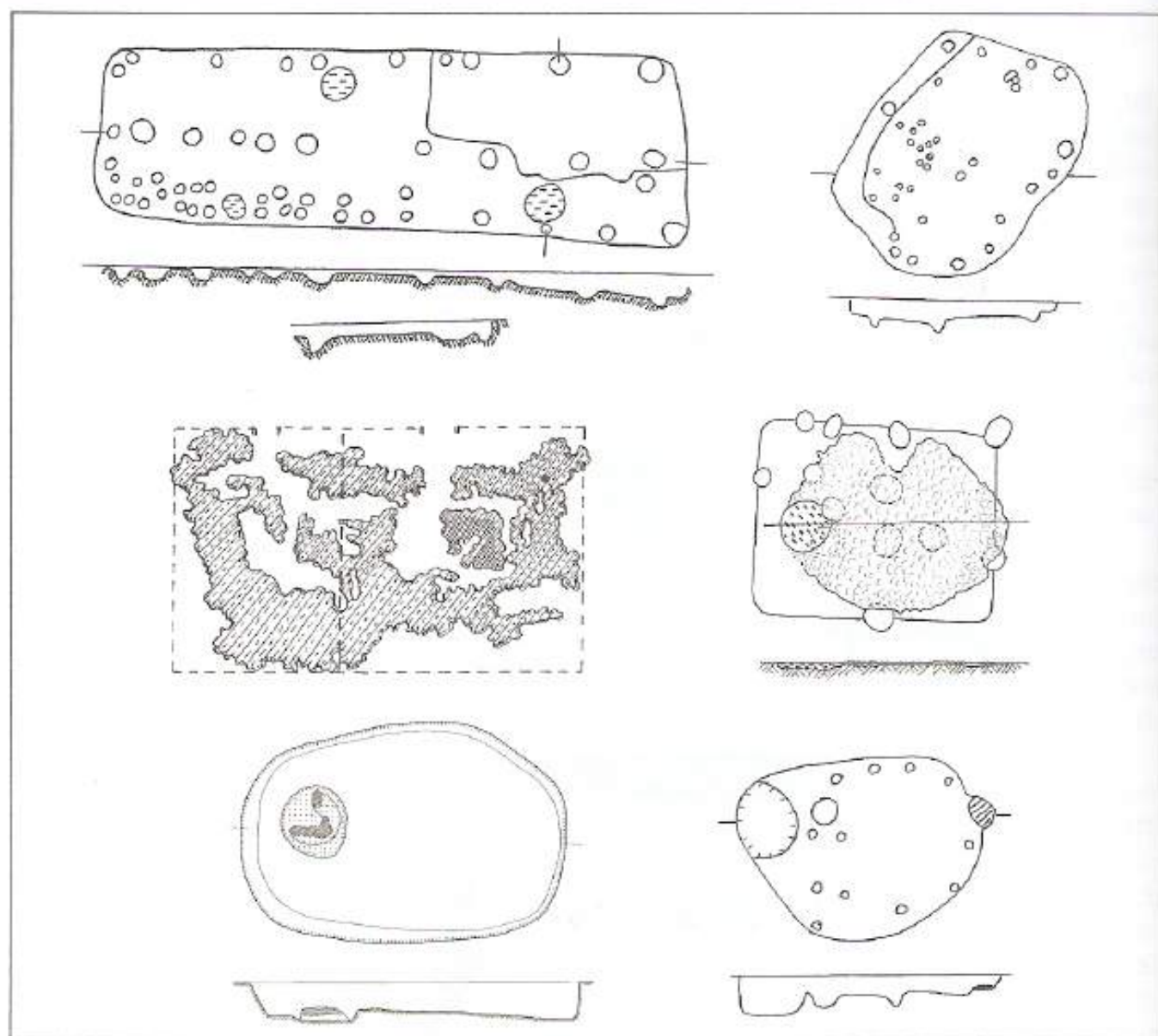
Носії вельбарської культури брали активну участь у процесах етнокультурної інтеграції, що супроводжували формування черняхівської культури. Природно, що це вельбарське населення, просуваючись протягом III—IV ст. на південь і схід, згодом втратило свої етнографічні риси і набуло черняхівських. Зокрема, на півдні Волині, в зоні контактів із черняхівською культурою, у III ст. утворилися змішані вельбарсько-черняхівські пам'ятки баївської групи. Чимало пам'яток, таких як поселення Лепесівка чи могильник Чернелів-Руський, які починають своє існування як вельбарські, з плином часу перетворюються на черняхівські, що характеризуються значним переважанням гончарної кераміки над ліпною, своєрідним набором прикрас та ін. Черняхівські пам'ятки з вельбарською традицією, відомі практично у всьому ареалі цієї культури від Подунав'я до Дніпровського Лівобережжя (поселення Велика Слобідка в Середньому Подністров'ї, Шершні на Південному Бузі, Оленівка, Велика Снітинка, Глеваха в Середньому Подніпров'ї, Білопілля на Сумщині тощо).

Як уже зазначалося, носії вельбарської культури потрапили у Східну Європу в останній чверті II ст. У цей час на Волині з'явилися поселення Лепесівка, Боратин, Линів, могильники Любомль, Могиляни-Хмельник тощо. Мігранти займають місця проживання зубрицького населення, витискаючи його на захід, у верхів'я Дністра і Західного Бугу. У другій половині III ст., коли в регіон просунулася нова хвиля мігрантів, виникли вельбарські пам'ятки Дитиничі, Дерев'яне, Ромош, Загаї II. На території Волині і Турово-Пінського Полісся

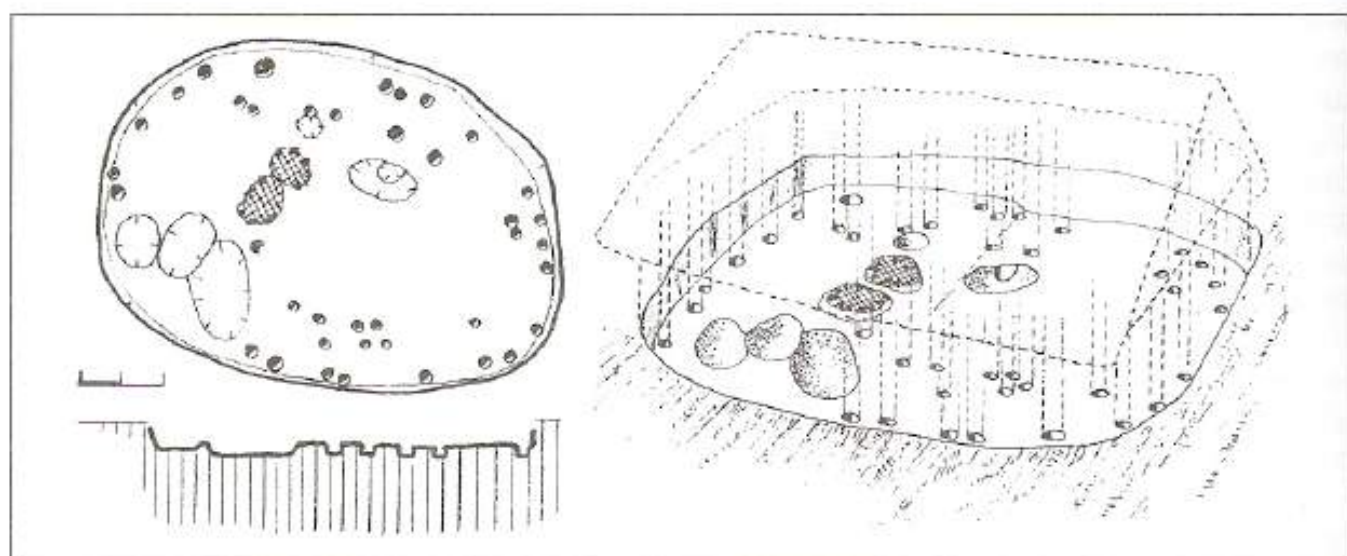
*Качинський
скарб*

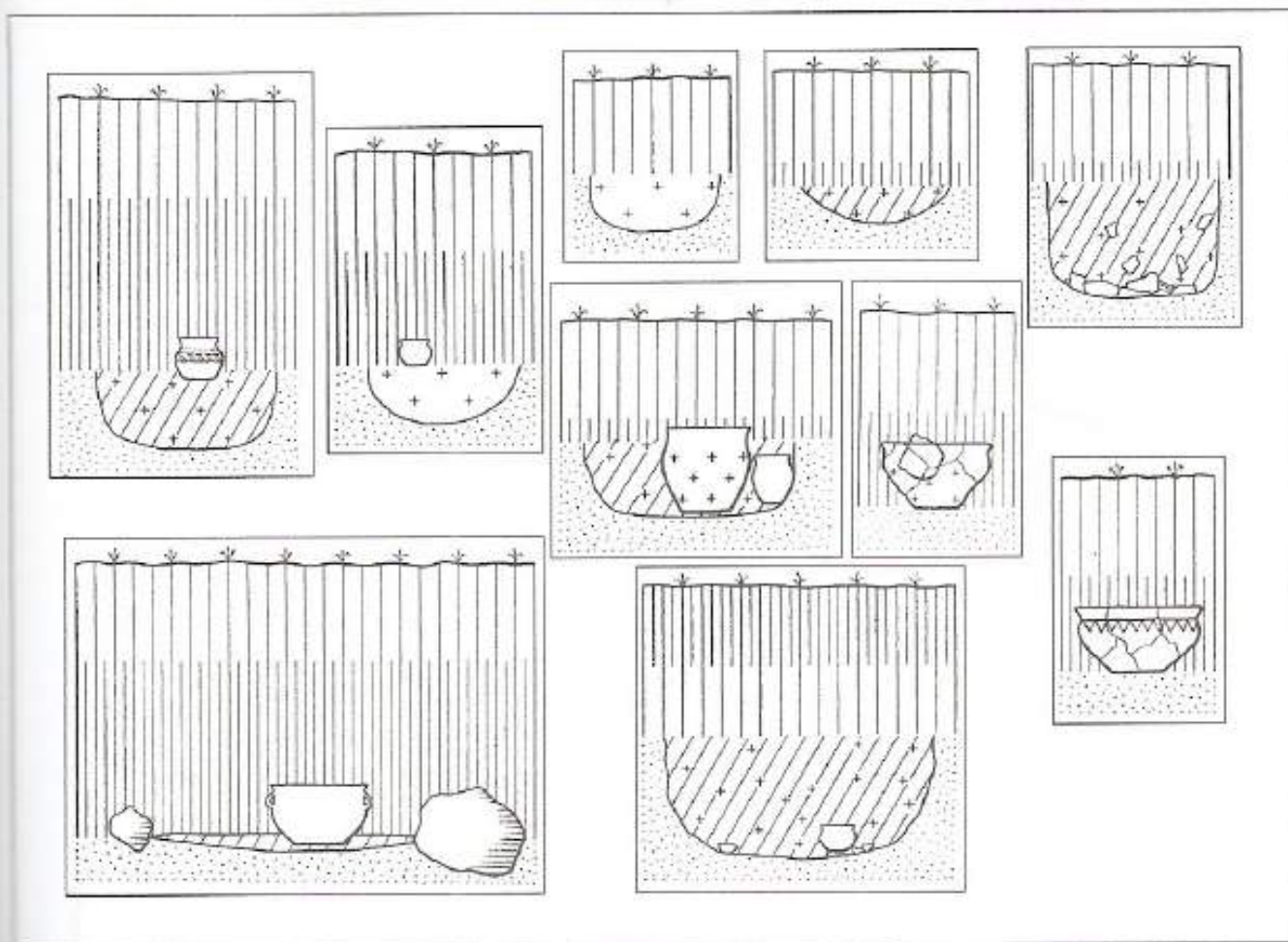
вельбарська культура існувала цілісним масивом у практично незмінному вигляді до кінця IV ст. У цей час вельбарські пам'ятки зникають, не лишаючи жодних слідів у культурі Східної Європи ранньосередньовічного часу. Подібність вельбарської та пшеворської культур до старожитностей германського кола Центральної Європи переконливо свідчить, що їх носіями були східногерманські племена, найбільш імовірно, готи.

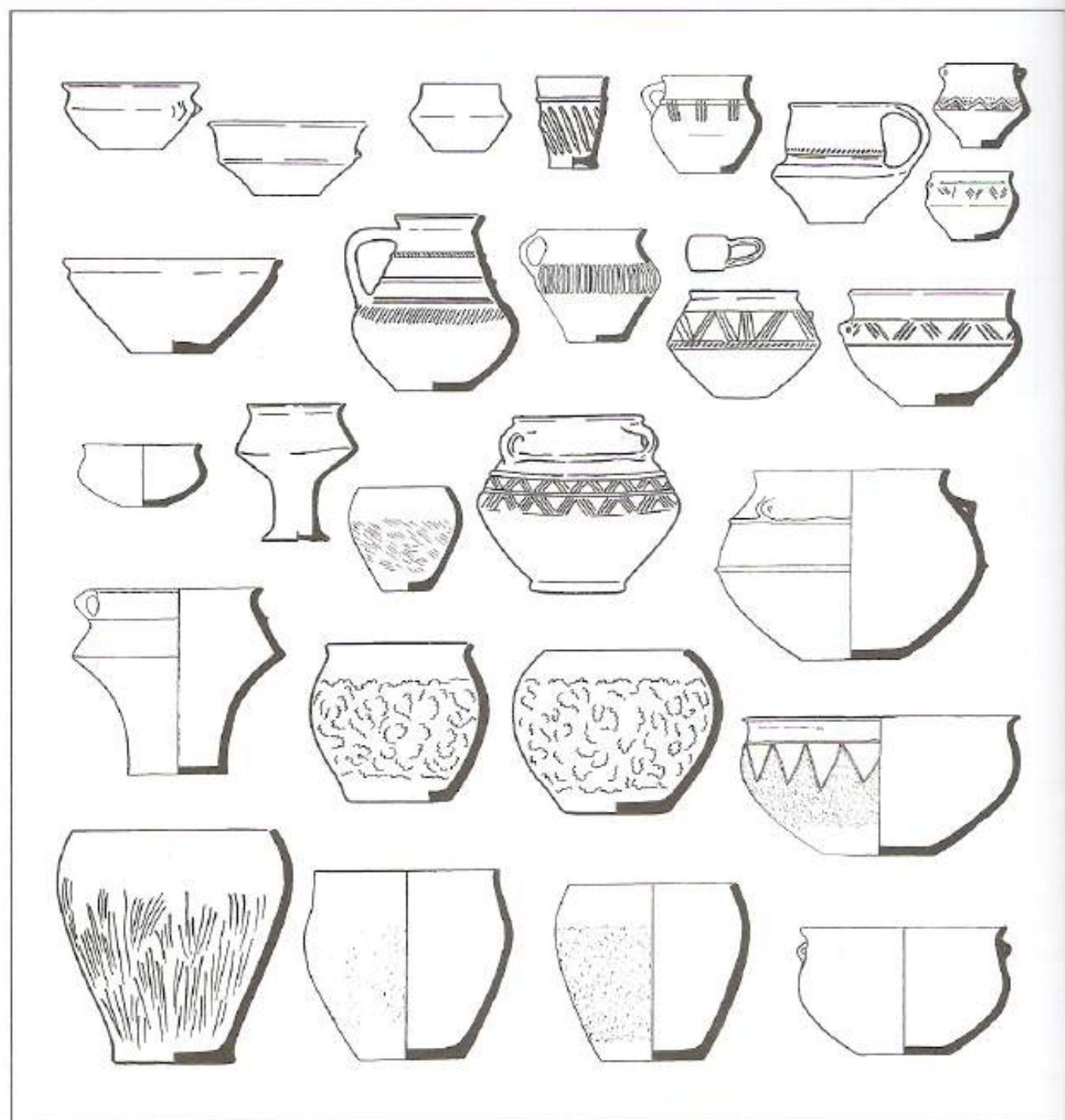
Типи жител вельбарської культури

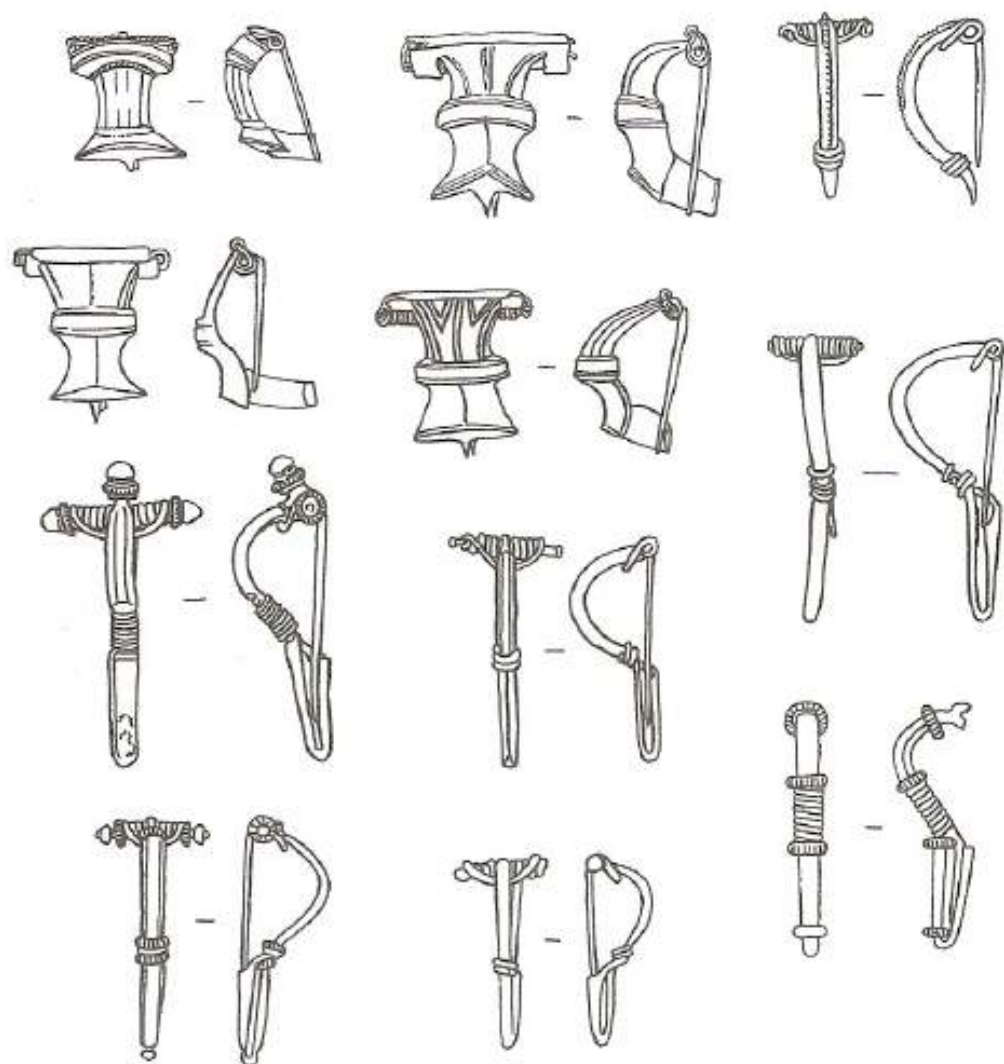
Житло вельбарської культури з Боратина. План та реконструкція Д. Н. Козака

Типи поховань вельбарської культури

Основні типи посуду вельбарської культури

Фібули вельбарської культури

3.2 ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

Найяскравішою культурою не лише України, але й всієї Східної Європи римського часу є черняхівська. Вона охоплює величезну територію, що включає більшу частину сучасної України (за винятком північних районів у лісовій зоні та степових областей Лівобережжя), Молдову, а також західні частини Курської та Білгородської областей Росії та східну Румунію (тут вона має назву «культура Синтана де Муреш»).

Розкопки
могильника
у с. Черняхів
на Київщині.
Рисунок
В. В. Хвойки

Першим дослідником пам'яток черняхівської культури був В. В. Хвойка, який у 1899—1901 рр. провів розкопки могильників у селах Ромашки і Черняхів на Київщині. Один із цих могильників і дав назву новій культурі. Приблизно в той же час у верхів'ях Західного Бугу і Дністра почав розкопки черняхівських старожитностей К. Гадачек. У різний час дослідженнями цих пам'яток займалися М. Ю. Смішко, А. Т. Сміленко, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський, Е. О. Симонович, Н. М. Кравченко, М. О. Тіханова, В. Д. Баран, І. С. Винокур, Б. В. Магомедов, Г. В. Федоров, Е. А. Рікман та ін.

Ареал поширення пам'яток черняхівської культури, насамперед, охоплює лісостепову зону, у той час як степ був заселений порівняно слабо й життя осілого населення тут пов'язане з долинами річок. Досить щільно черняхівські пам'ятки займають узбережжя Чорного моря на захід від гирла Дніпра.

На території України зараз відомо близько 3500 пам'яток черняхівської культури. Серед них розкопані поселення Неслухів і Ріпнів на Західному Бузі, Черепин, Теремці й Сокіл на Дністрі, Журавка й Обухів у Подніпров'ї, Кам'янка-Анчекрак у Причорномор'ї, могильники Черняхів, Косаново, Компанійці, Гаврилівка, Чернелів-Руський і багато інших.

Поселення, як правило, розташовані на схилах невеликих річок, потічків, поблизу родючих ґрунтів та джерел питної води. Розміри поселень, звичайно, невеликі — 200—300 м у довжину й 100—180 м завширшки. Але відомі і селища довжиною до 1—2 км.

Крім численних селищ, відомі три черняхівські городища: Башмачка в Надпоріжжі, Олександрівка на Інгульці та Городок у пониззі Південного Бугу. До систем їх фортифікації входили рови, вали, ескарпи, кам'яні стіни та башти. Городища стояли на південно-східному кордоні черняхівського ареалу, контролюючи «степовий коридор», яким постійно просувалися кочовики. Городища виконували не тільки оборонні функції,

але й були адміністративними центрами та резиденціями військових вождів.

Лише деякі з поселень черняхівської культури розкопано широкою площею, що дало змогу простежити їх планіграфію. Досить типовим є розміщення садиб уздовж схилу на відстані кількох десятків метрів одна від одної. Господарські споруди розташовані поряд з житлами або займають вільну ділянку. На дослідженому широкою площею селищі Журавка Вільшанська житла різного за походженням населення (носіїв київської та вельбарської традицій) групувались спочатку на різних ділянках, лише згодом вони розташовуються поруч.

Житла черняхівської культури можна звести до трьох типів: заглиблені в материк напівземлянки і землянки, поширені в лісостеповій зоні; наземні глинобитні житла, що переважають в Прутсько-Дністровському межиріччі; кам'яні будівлі, характерні для Північного Причорномор'я.

Як напівземлянки, так і землянки мали прямокутну у плані форму, з дещо заокругленими кутами. Котловани напівземлянок заглиблені до 0,8—1,2 м, землянок — до 2 м. Площа таких жител складає 10—20 кв. м, інколи напівземлянки мають площу до 30 кв. м.

Стіни, як напівземлянок, так і землянок, очевидно, мали каркасно-плотову конструкцію і були обмазані доволі товстим шаром глини. Ямки від опорних стовпів знаходились по кутах та вздовж стін. Дах покривали здебільшого солом'яною та обмазували глиною. У деяких житлах уздовж стін котловану розташовані материкові виступи—прилавки, які могли бути основою лав-лежанок.

Наземні будинки мали площу 10—30 кв. м, хоча відомі й багатокамерні наземні споруди до 65—120 кв. м. За плануванням, розмірами і деталями конструкції деякі з них подібні до «тринефних» германських жител. Їхній дах підтримували два ряди товстих стовпів. Стіни були каркасно-плотової конструкції, про що свідчать відбитки пруття і деревини на обпалених шматках глиняної обмазки. Такі споруди часто поєднували під одним дахом житлові та господарські приміщення.

Типовою кам'яною будівлею був двокамерний, рідше трикамерний або однокамерний будинок розмірами 5,5—6 × 15—20 м. Всі такі будинки мали прямокутну форму. Багатокамерні споруди складаються з кількох послідовно розташованих приміщень з окремими входами. Одне з таких приміщень звичайно було господарським. У деяких з них простежені ясла для худоби.

Рештки кам'яних конструкцій укріплення на городищі черняхівської культури Башмачка (Дніпропетровська обл.)

Незалежно від конструкції, житла черняхівської культури опалювались, як правило, відкритими вогнищами, що були розташовані на долівці в одному з кутів або біля стінки. Черинь підмазували глиною, інколи підкладали камінням. У ряді жител зафіксовані глиняні печі, а також каміни, вирізані в материковій стінці котловану.

На пізньому етапі на черняхівських пам'ятках Середнього Дністра з'явилися житла зрубної конструкції у вигляді невеликих прямокутних напівземлянок з піччю-кам'янкою в одному з кутів (Теремці, Бакота, Сокіл). Ці житла практично не відрізняються від провідного типу слов'янських жител другої половини I тис. н. е.

Майже на кожному поселенні черняхівської культури знайдені господарські споруди, а також ями-льохи та вогнища просто неба — залишки літніх кухонь. Господарські споруди були переважно наземними і мали стіни каркасно-плотової конструкції з глиняною обмазкою.

Серед виробничих споруд особливо виразними є двоярусні гончарні горни, у яких випалювали посуд. Їх відомо близько

50. Знайдено також залишки гончарних майстерень (Журавка, Глеваха).

Черняхівські могильники розташовані поряд з поселеннями. Зафіксовано кілька сотень могильників і окремих поховань; приблизно на 40 пам'ятках проведені значні дослідження. Могильники належать до типу «полів поховань» і нараховують від кількох десятків до двох—трьох сотень захоронень. У давнину могили, очевидно, були позначені на поверхні, оскільки вони рідко перекриті одна одною. Винятком для черняхівської культури є кургани (Кантемирівка, Військове).

Поховання черняхівської культури за обрядом тілоспалення (могильник Легедзине)

Поховальні обряди черняхівського населення досить різноманітні. Більшість могильників біритуальна, тобто тут поєднано тілоспалення й тілопокладення. Однак відомі окремі могильники лише з тілопокладеннями (Чернелів-Руський).

Переважають тілопокладення й у Північному Причорномор'ї. Тут виявлено велику кількість поховань у ямах з підбоями (катакомбах) або у ямах з виступами-заплечиками, що складаються з вхідної ями і викопаного у ній вузького заглиблення, яке і було поховальною камерою. Залишені уступи-заплечики — слугували опорою для дерев'яного або кам'яного перекриття.

У тілопокладеннях, як правило, небіжчики поховані випростаними на спині головою на північ або на захід.

Кремація відбувалася переважно за межами могильника. Кальциновані кістки здебільшого вміщено в урни, рідше прос-

то в невеликі ями. За іншими ознаками — наявністю залишків поховального вогнища, каменів у могилах, розмірами і формою ям, складом інвентарю тощо — виділено різні варіанти тілоспалень.

У тілопокладеннях знаходять, насамперед, металеві деталі одягу і прикраси (бронзові і срібні пряжки, фібули, намиста, підвіски), предмети побуту (кістяні гребені, глиняні пряслиця, залізні ножі, шила), а також інвентар, пов'язаний з культом мертвих — посуд для їжі та її рештки (кістки тварин, ячна шкаралупа). Усі ці речі містяться і у могилах з тілоспаленнями, але тут вони звичайно пошкоджені вогнем. В окремих могилах знайдено до 20 посудин різних типів. Поховання зі зброєю на черняхівських могильниках поодинокі, причому зафіксовано її переважно в похованнях з кремацією пшеворського типу (Компанійці, Малаешти).

Крім рядових поховань, трапляються тілопокладення представників родовой й племінної верхівки, що мають паралелі в Центральній Європі. Звичайно вони виділяються за інвентарем, що включав набір для участі померлого у «потойбічному бенкеті» (посуд для вина, нерідко коштовні скляні кубки, приналежності ігор), але найважливішим критерієм для таких тілопокладень є наявність ями великих розмірів з дерев'яною конструкцією, спорудження якої вимагало чималих зусиль всієї громади.

У германській міфології бенкет і битва вважаються почесною долею воїнів у потойбічному світі. Коли ховали вільного члена громади, до його могили вкладали набір посуду з напоями та їжею. З цим «сервізом» небіжчик, незалежно від віку, мав у потойбічному світі достойно приєднатися до кола бенкетуючих предків.

Складовою частиною поховального обряду була тризна, рештки якої простежено у вигляді уламків посуду, кісток тварин та вугликів у засипці могили або поруч із нею. Частина тілопокладень має сліди ритуального порушення могил.

У поховальному обряді черняхівської культури простежено хронологічні зміни. Для раннього етапу характерні тілопокладення північної орієнтації з численним інвентарем. У тілоспаленнях раннього періоду чітко фіксуються пшеворські, гето-дакійські, зарубинецькі й вельбарські риси. Пізніше поширюються тілопокладення орієнтовані головою на захід, а інвентар обмежений деталями одягу й прикрасами.

Для всіх пам'яток черняхівської культури головною культуровизначальною і об'єднуючою ознакою є гончарний (кружальний) посуд сірого кольору, виконаний в єдиному стилі з певним набором форм. Єдина технологія виробництва і єдність форм та орнаментативності посуду на всій території Центральної і Південно-Східної Європи дозволяє вважати, що ця технологія гончарного виробництва була перенесена на територію Украї-

Скляні кубки черняхівської культури (Косаново)

ни гончарями — вихідцями із римських придунайських провінцій. Це були ремісники-торговці, а може й полонені. Поступово місцеві майстри також засвоїли нову для них технологію гончарної справи.

Функціонально керамічний посуд черняхівської культури поділяється на три категорії: тарний, кухонний та столовий.

До посудин призначених для зберігання води та їстівних запасів, у першу чергу, зерна, належать піфоси (корчаги, зерновики), здебільшого виготовлені на гончарному крузі. Їх висота сягає від 0,6 до 1 м, об'єм вимірюється кількома десятками літрів.

У формувальній масі кухонного посуду містяться мінеральні домішки, що робило його стійким до багаторазових перепадів температур у домашньому вогнищі. Кухонний посуд представлений найбільш масовим видом — опуклобокими горщиками

із шорсткою поверхнею. Їхні форми їх варіюють від кулеподібних до видовжених, по-різному оформлені вінця і днища. Також трапляються мініатюрні горнятка й уламки ліпних сковорідок. Для готування сиру призначалися циділки або сита — невеликі посудинки у формі горщиків або полумисків із численними отворами.

Столовий посуд черняхівської культури дуже різноманітний. Це миски, вази без ручок, одно- і триручні вази, одно- і дворучні глеки, сулії, кухлі, кубки, керамічні відерця. Чіткі форми столових посудин, декор, що поєднує блискучі лощені поверхні з матовими орнаментальними полями, свідчать про розвинений естетичний смак майстрів.

З усіх видів столового посуду найчисельнішими є гончарні миски — ребристі або із заокругленим профілем.

Кухонні гончарні горщики черняхівської культури (Суми)

Столовий гончарний посуд черняхівської культури

Серед столового посуду помітне місце займають посудини для напоїв. Цим черняхівський комплекс різко відрізняється від посуду тих культур, з якими пов'язують слов'янську лінію розвитку (пізньозарубинецькі пам'ятки, зубрицька, київська культури). У той же час він демонструє значну близькість з вельбарським набором форм, що підтверджено й типологічними паралелями.

Керамічні кубки, як гончарні, так і ліпні, належать до найбільш вишуканих видів черняхівського посуду. У більшості випадків на їх поверхню нанесені орнаментальні мотиви, у тому числі за допомогою штампів. Часто керамічні кубки імітують престижні скляні вироби майстерень Східного Середземномор'я. Деякі вази, глеки і кубки прикрашені складними орнаментальними композиціями, які мають певний зміст. Широко відомі «календарі» з Ромашок, Лепесівки й Військового.

Оскільки черняхівська культура виникла на стику античного і варварського світів, окремі типи її посуду мають різні генетичні витoki. Гончарні горщики, миски і піфоси майже без змін повторюють форми, що масово виробляли в майстернях дунайських провінцій Римської імперії. У багатьох типів гончарних глеків є також римські прототипи, але більшість з них набуває біконічного профілю, притаманного посуду вельбарської культури. У деяких типах гончарного посуду можна простежити форми ліпних вельбарських або пшеворських і навіть ютландських зразків.

Ліпний посуд значно поступається за кількістю кружальному. Лише на пам'ятках типу Черепин у верхів'ях Дністра і Західного Бугу він становить половину всього керамічного комплексу. Серед ліпного посуду виділено кілька груп, які відповідають тим чи іншим етнічним компонентам у складі черняхівських племен. На пам'ятках типу Черепин та деяких поселеннях Середнього Подніпров'я і Дніпровського Лівобережжя (Журавка, Хлопків, Жуківці, Новолицивське, Великий Бобрин, Краснопілля) зустрічаються ліпні горщики, що нагадують форми київської культури. Поширеними також були «ельбські горщики» («кумפי») — округлободі, з невиділеним горлом і загнутими всередину вінцями та рустованою поверхнею, аналогічні виробам вельбарської й пшеворської культур. У басейнах Дністра і

Керамічні кубки черняхівської культури (Чернелів-Руський, Компанійці)

Ліпний посуд черняхівської культури (Черепин)

*Ліпні горщики
вельбарського
типу: з рустова-
ною поверхнею
та «ельбський»
(могильники
Компанійці,
Токи)*

Дунаю зрідка трапляються ліпні конічні миски з масивним вушком, відомі в Румунії під назвою «дакійські чаші». На пам'ятках черняхівської культури відомий також ліпний посуд скіфо-сарматської традиції.

Окремі категорії керамічного посуду складають амфори та імпортовані глеки і миски, вкриті червоним лаком і прикрашені вишуканим рельєфним орнаментом.

Асортимент виробів із заліза в черняхівській культурі на раховує до 80 найменувань. Переважна більшість — це різні сільськогосподарські знаряддя: кілька десятків залізних наральників та чересел (плужних ножів), серпи із черешком або гачком на кінці руків'я, мотики, лопати, коси. Відома також велика кількість ремісничих знарядь і побутових речей: ножів, шил, стамесок, скобелів, свердел, голок, ножиць, рибальських гачків, кресал, замків і ключів різних типів тощо.

З предметів озброєння на черняхівських пам'ятках знаходять довгі двосічні мечі, кинджали, бойові сокири, наконечники стріл, дротиків та списів, деталі піхов і щитів (умбони та руків'я), зі спорядження коня та вершника — шпори та вудила. Їхні найближчі аналогії походять з пшеворської культури. Дротики, списи, луки зі стрілами вважаються озброєнням народного ополчення. Мечі, щити, сокири — це зброя воїнів-професіоналів, тобто дружини. Такі деталі спорядження вершника, як шпори, мали не лише бойове призначення, але й були ранговою ознакою військової верхівки.

З каменю виготовлені бруски і ротаційні жорна, які цілі або в уламках відомі майже на кожному черняхівському поселенні. З кістки і рогу виготовлені численні проколки, коньки, тушики, кочедики, гребені. З дерева виготовляли відра, у тому числі із залізними ручками, вушками та обручами, різні скриньки з металевими скобами і замками. Такі поширені речі

як різноманітні пряслиця, тягарці до ткацьких верстатів та риболовних сіток зроблено з глини. Побутовими речами були бритви, туалетні пінцети та копоушки з бронзи і срібла.

Найпоширенішими деталями одягу були двочленні бронзові, інколи срібні або залізні, арбалетоподібні фібули з підв'язною чи суцільною ніжкою. Рідше зустрічаються фібули з довгим приймачем і двопластинчасті. Поширені також різні поясні пряжки, порівняно менше бронзових або срібних поясних накладок і наконечників.

Прикраси в черняхівській культурі представлені численним намистом зі скла, сердоліку,

*Кістяні гребені
черняхівської
культури
(Коблеве)*

буриштину, коралів, а також підвісками — відерцеподібними, лунницями, «сокирами Тора», мушлями. Комплекс прикрас доповнюють сережки, браслети, шийні гривни, каблучки.

Важливими предметами імпорту були скляні кубки різних типів.

Досить часто на поселеннях і у окремих скарбах трапляються римські монети. Переважно це денарії I—II ст. н. е. з якісного срібла, яким «варвари» надавали перевагу, на відміну від сучасних їм «зіпсованих» монет. Монетний метал був головним джерелом надходження срібла, отже, частина його перетворювалась на ювелірні вироби.

Слід зазначити, що значна частина римських ювелірних виробів, намиста, скляного посуду, монет потрапила на територію черняхівської культури як військова здобич, отримана під час Готських (Скіфських) війн. А періодичне надходження римських речей і монет на цю територію у наступний час узгоджується з систематичними виплатами готам, які здійснювали римляни у відповідності з федератськими договорами.

Хронологічні межі черняхівської культури охоплюють період від середини III до першої половини V ст. Її формування, на думку більшості дослідників, припадає на першу половину III ст. і відбувається у західних регіонах України і у Молдові.

*Фібули
черняхівської
культури*

Комплекс жіночих прикрас (могилище Велика Бугайівка)

Розквіт культури охоплює другу половину III — IV ст., період занепаду — кінець IV — першу половину V ст.

У всьому ареалі черняхівської культури існує вражаюча однотипність посуду, виготовленого на гончарному крузі, а також побутових речей, деталей одягу та прикрас (бронзові фібули, пряжки, кістяні гребені, намисто, підвіски та ін.). При цьому зберігається певна різноманітність типів жител і поховального обряду, що свідчить про присутність у складі черняхівської спільності різних етнічних груп.

Очевидно, більшість населення на пам'ятках Верхнього і Середнього Подністров'я (типу Черепин) становили слов'яни. Для них характерні житла-напівземлянки і ліпний посуд, форми якого близькі до кераміки ранньосередньовічних слов'ян. Значний слов'янський компонент присутній на черняхівських пам'ятках Лісостепу України.

Локалізовано також етнокультурні елементи, залишені сарматським, пізньоскіфським і фракійським населенням. Кам'яне домобудування, поховання за обрядом тілопокладення в могилах із підбоями та заплечиками, домінування серед ліпного посуду скіфо-сарматських форм, великий відсоток амфор дає підстави вважати, що у Північному Причорномор'ї мешкало пізньоскіфсько-сарматське населення. Для старожитностей, розташованих у межах річки Дністра, Пруту і Дунаю типовими є великі наземні глинобитні житла і специфічний гето-дакійський ліпний посуд, що і визначає значною мірою етнічний склад населення регіону.

Присутність готів простежується майже в усьому черняхівському ареалі за поширенням ліпної кераміки вельбарського типу та, меншою мірою, тринефних великих жител. Компактно вельбарські пам'ятки розташовані на Волині та в межах річки

Південного Бугу й Дніпра, де пролягав шлях готів з Нижнього Повіслення до Північного Причорномор'я.

Феномен черняхівської культури пояснюється постійними контактами з провінціями Римської імперії, з одного боку, і владою готських вождів, які створили з різних народів своєрідну державу, з іншого.

Занепад черняхівської культури припадає на рубіж IV—V ст. і пов'язаний із навалюю гунів. Після розгрому гунами готське об'єднання, до якого входили різноетнічні групи племен, розпалося, а самі готи покинули Південно-Східну Європу і рушили на Захід.

Хоча гунська навала призвела до суттєвих змін в етнокультурній ситуації на території сучасної України, життя на низці черняхівських поселень продовжилося і в першій половині V ст.

* * *

Проблема етнічної приналежності племен черняхівської культури викликала найбільш гострі дискусії впродовж усього XX ст. Уже в першій публікації матеріалів Черняхівського могильника (1899) В. В. Хвойка визначив ці старожитності як слов'янські, виходячи з концепції автохтонного розвитку слов'ян у Придніпров'ї. Ця ідея знайшла підтримку в російського археолога О. А. Спіцина й чеського дослідника Л. Нідерле (1913).

У Західній Європі пам'ятки, розкопані В. В. Хвойкою, стали відомі в 1906 р., завдяки роботі П. Рейнеке. На його думку, могильники Черняхів і Ромашки були залишені групами прийшлих германців, швидше усього, готів. Незабаром могильники такого типу були відкриті на Нижньому Дніпрі (Ніколаєвка-Козацьке) і в Румунії (Синтана де Муреш), що продемонструвало значний ареал поширення черняхівських старожитностей. Специфічний гончарний посуд із цих пам'яток відрізнявся від кераміки германців Центральної Європи. Проте висновки Е. Бреннера, Е. Блюме й М. Еберта щодо етнічної інтерпретації цих пам'яток здебільшого базувалися на концепції перенесення германської культури на південь Східної Європи.

Пануючою в німецькій науці стала концепція «готсько-понтійських впливів», сформульована в роботах Г. Косінни (1932). На його думку, готи, прийшовши в Причорномор'я, сприйняли місцеву культуру, засвоїли досягнення римської цивілізації і потім відіграли цивілізаторську роль по відношенню до сусідніх народів, аж до Скандинавії і Подунав'я. Базуючись на цій концепції, польський учений В. Антоневич найбільш чітко у довоєнній літературі сформулював ідею гетерогенності черняхівської культури (1934). Він вважав, що нова «готська» культура складається зі скіфських, сарматських, фракійських,

елліністичних, провінційно-римських і германських компонентів.

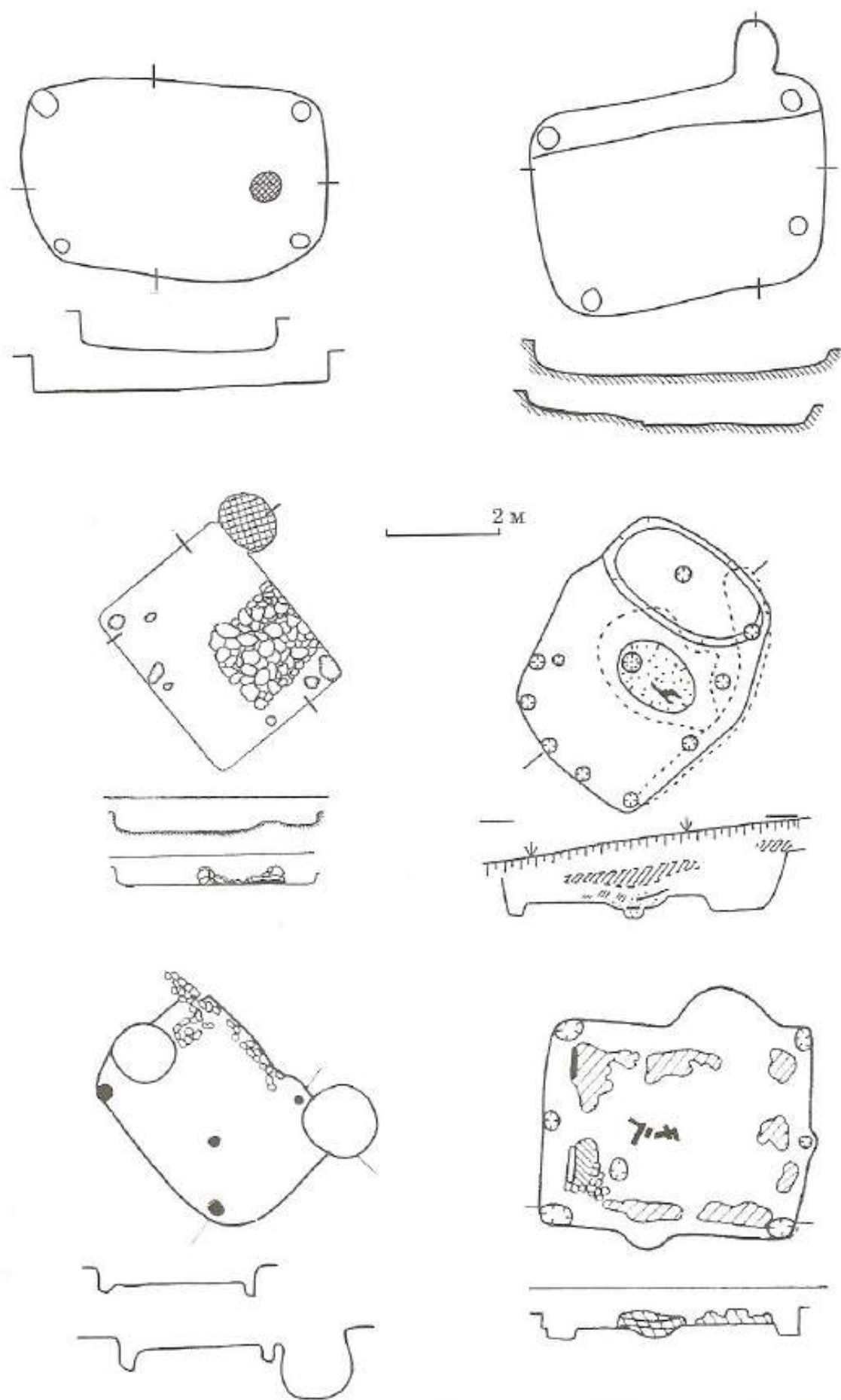
Наприкінці 1930-х років дискусія про етнічну належність полів поховань вийшла за рамки наукової й стала чинником ідеологічної й політичної боротьби. Ряд положень про цивілізаторську місію готів були використані фашистськими ідеологами для «історичного обґрунтування» територіальних домагань і проповіді расизму.

Реакція на це найбільш яскраво виявилася в роботах радянських учених 1930—50-х рр. — прихильників слов'янства черняхівської культури (О. Д. Удальцов, В. О. Рибаків, М. І. Артамонов). Всі вони базувалися на принципі автохтонізму. Ці ідеї отримали подальший розвиток у працях В. П. Петрова й М. Ю. Брайчевського, підготовлених у 1960-ті роки.

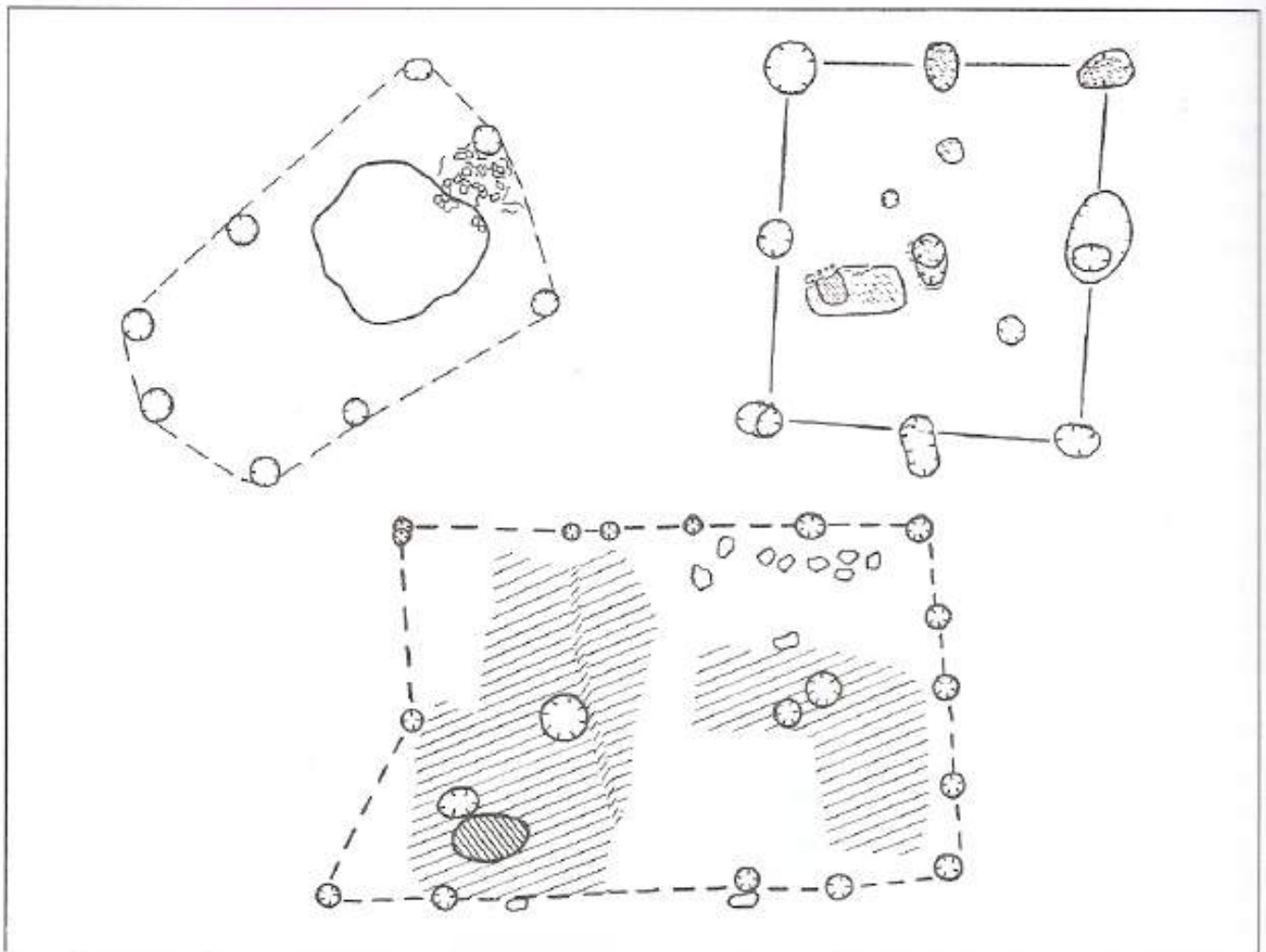
В. П. Петров розглядав черняхівську культуру як варварську модифікацію античної цивілізації, а значну її відмінність від попередніх і наступних старожитностей пов'язував зі зміною історичних епох. Зміна історичних епох, на його думку, була обумовлена зміною цивілізаційного центру.

Згідно гіпотези М. Ю. Брайчевського, яку підтримала Є. В. Махно, черняхівська культура ототожнювалася з антами. Оскільки у писемних джерелах анти фігурують до початку VII ст., М. Ю. Брайчевський поширив цю дату і на черняхівську культуру. Проте, типологічні і хронологічні лакуни між черняхівською культурою і попередньою зарубинецькою, з одного боку, і наступними слов'янськими ранньосередньовічними старожитностями, з іншого, виявилися нездоланими.

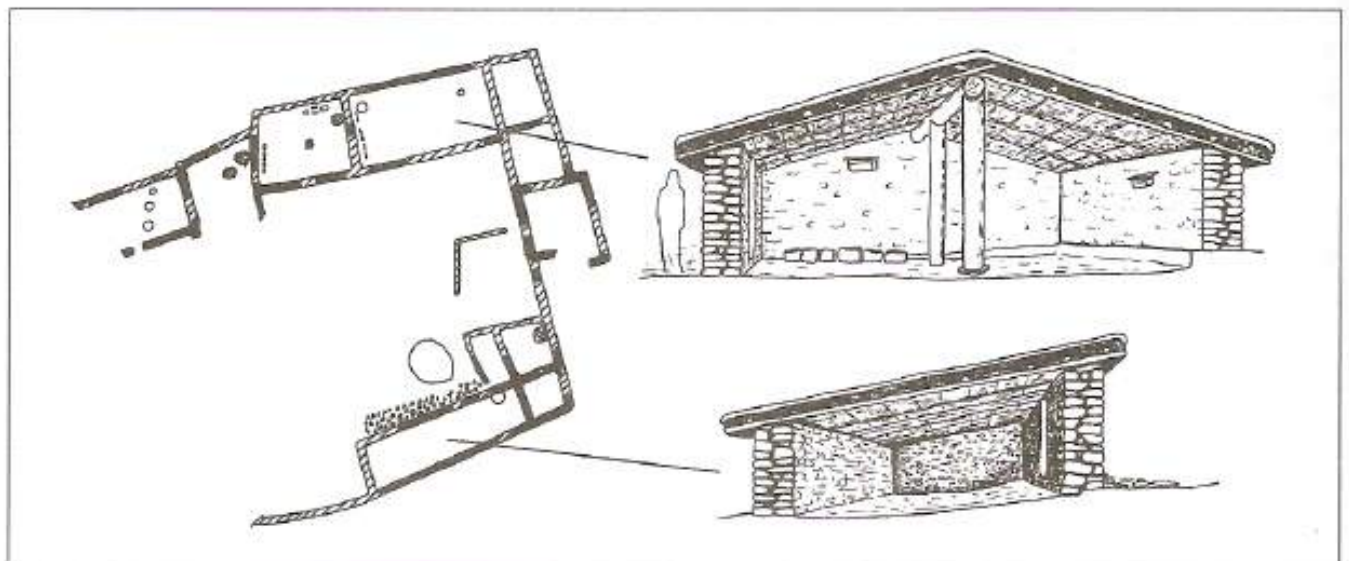
Погляди на черняхівські старожитності як витвір якоїсь однієї з етнічних груп тогочасного населення тепер становлять лише історіографічний інтерес. Сформульована наприкінці 1960-х рр. П. М. Третьяковим гіпотеза про поліетнічний склад носіїв черняхівської культури була згодом розвинена у чисельних роботах низки авторів і зараз має найбільшу кількість прибічників. Дискусії останніх десятиліть, головним чином, точаться навколо питання про ступінь участі тієї чи іншої етнічної групи у формуванні та розвитку черняхівської спільноти. На думку Е. О. Симоновича й І. С. Винокура, провідна роль у цих процесах належала слов'янам, М. Б. Щукін і Б. В. Магомедов головною рушійною силою вважають готів.

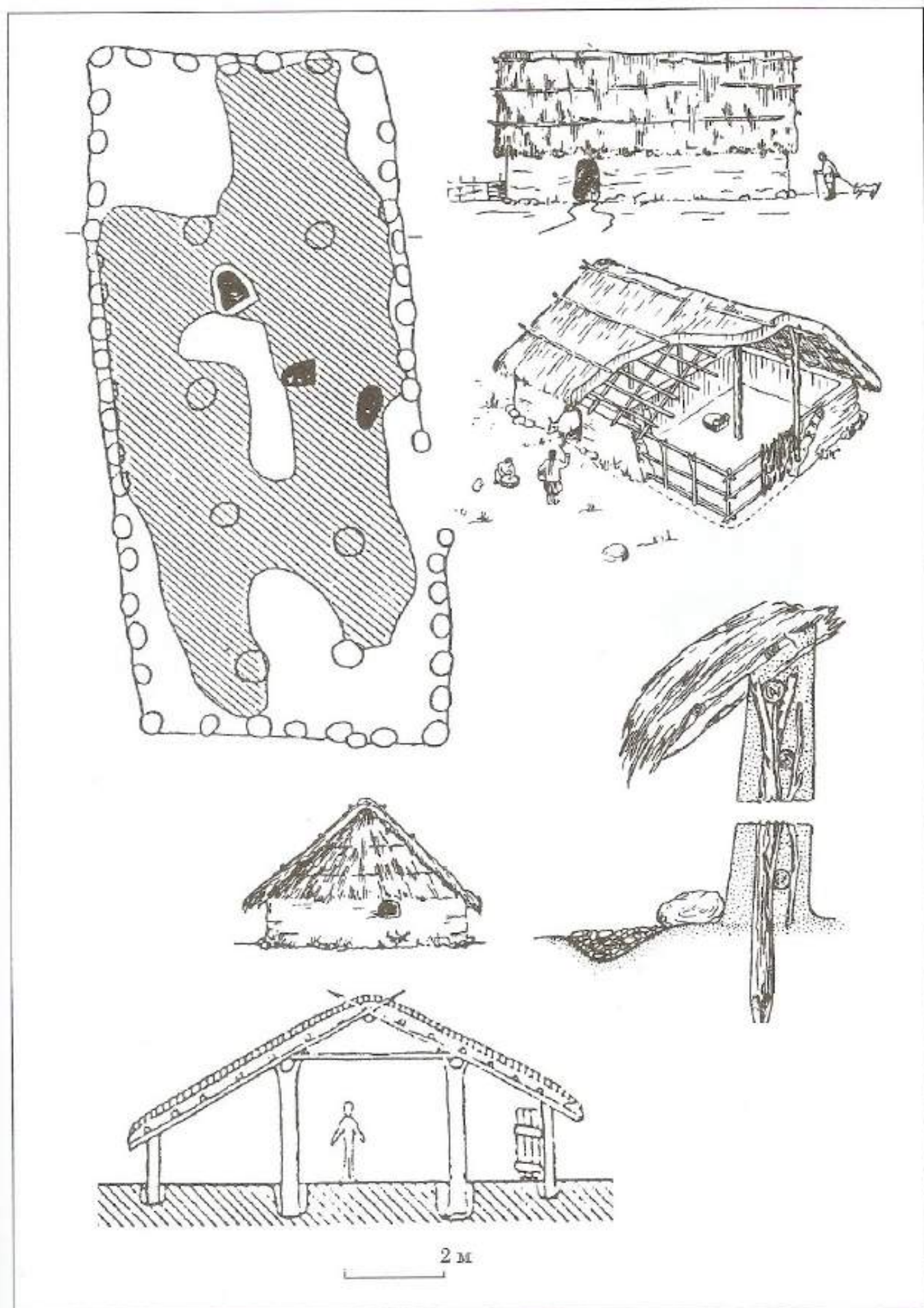
Типи заглиблених жител черняхівської культури

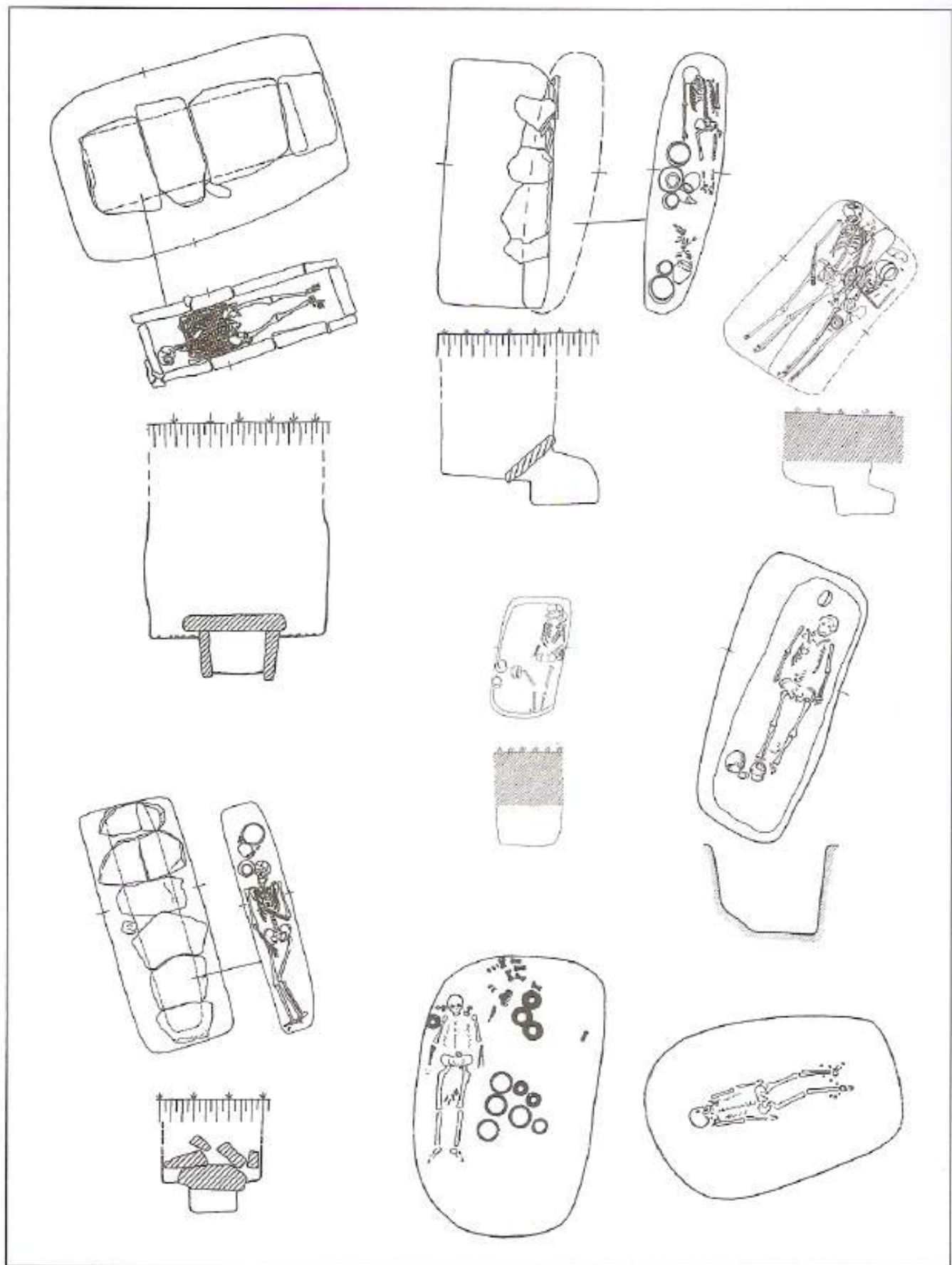
Плани наземних жител черняхівської культури

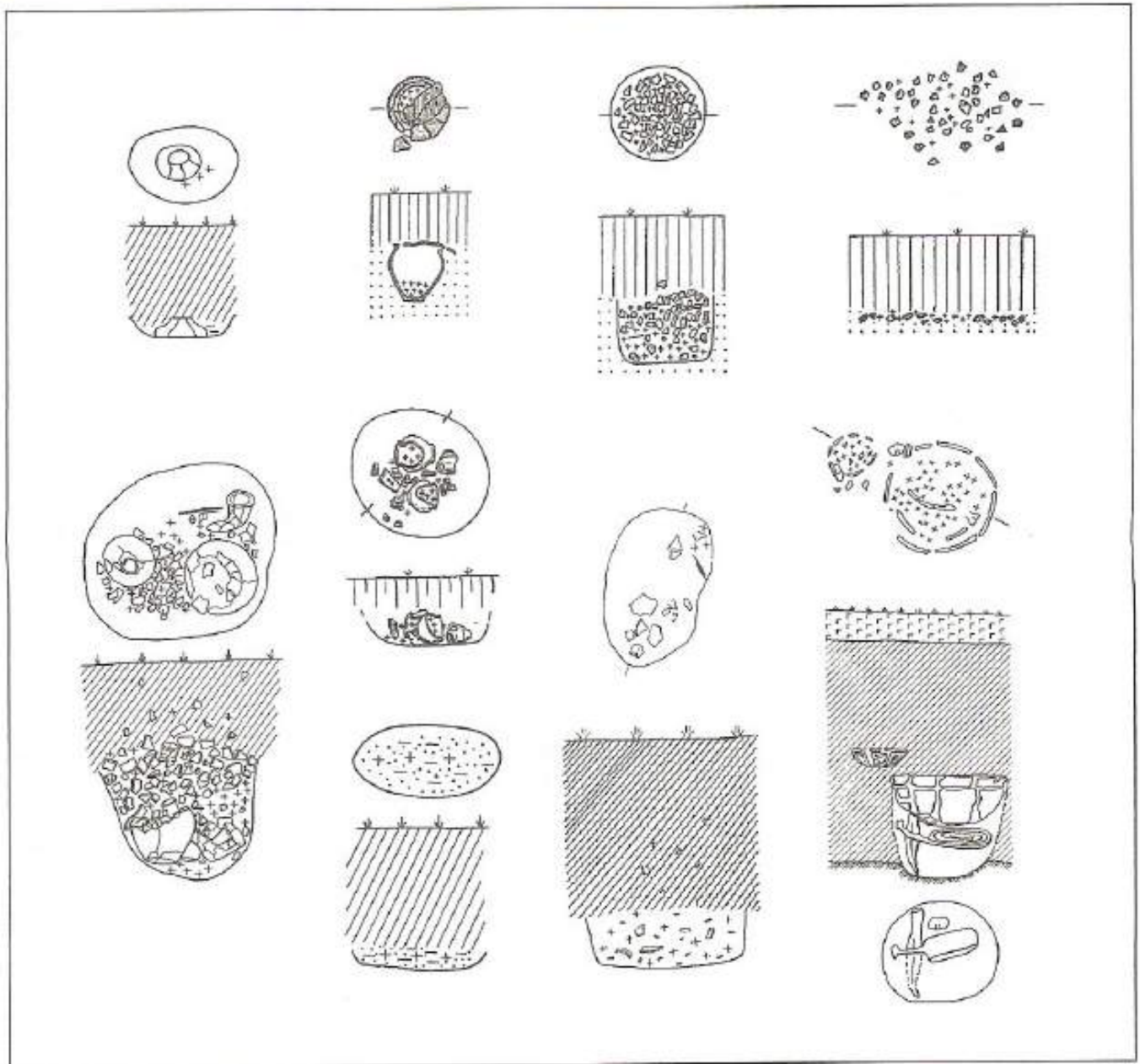
Житла на кам'яних фундаментах. План і реконструкція Б. В. Магомедова

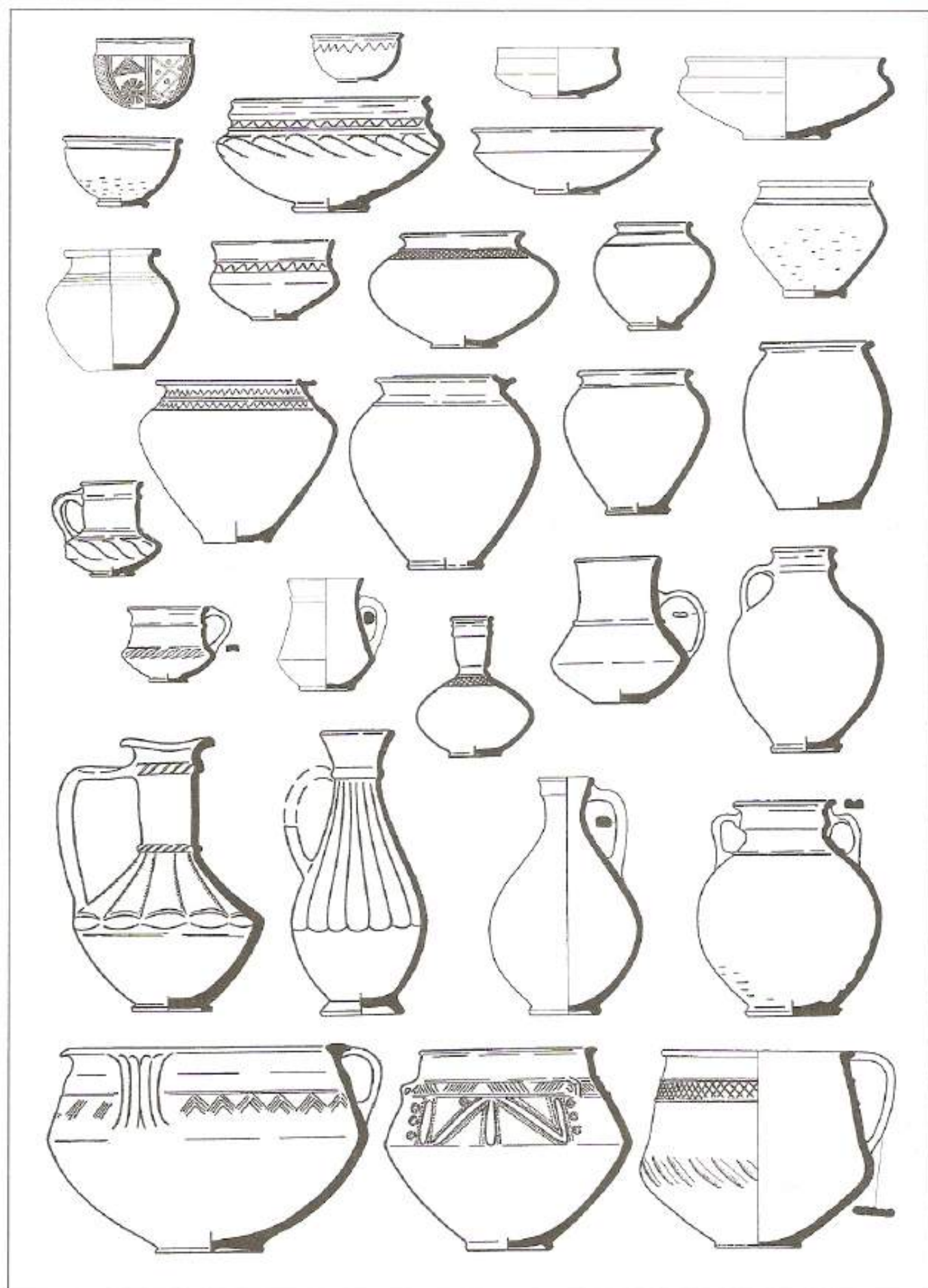
Наземний будинок черняхівської культури. План і реконструкція Е. А. Рікмана

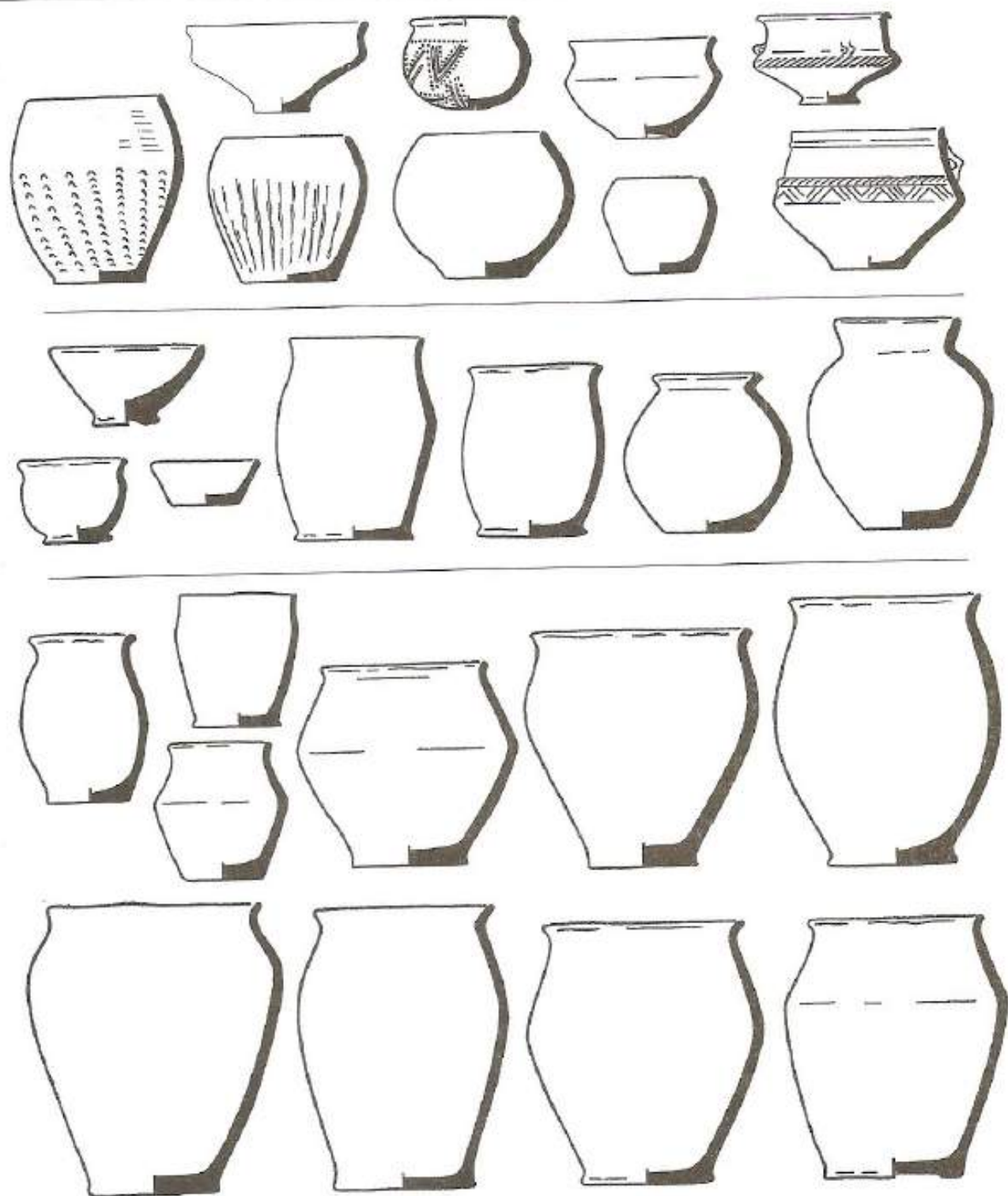
Типи поховань за обрядом тілопокладення черняхівської культури

Типи поховань за обрядом тілоспалення черняхівської культури

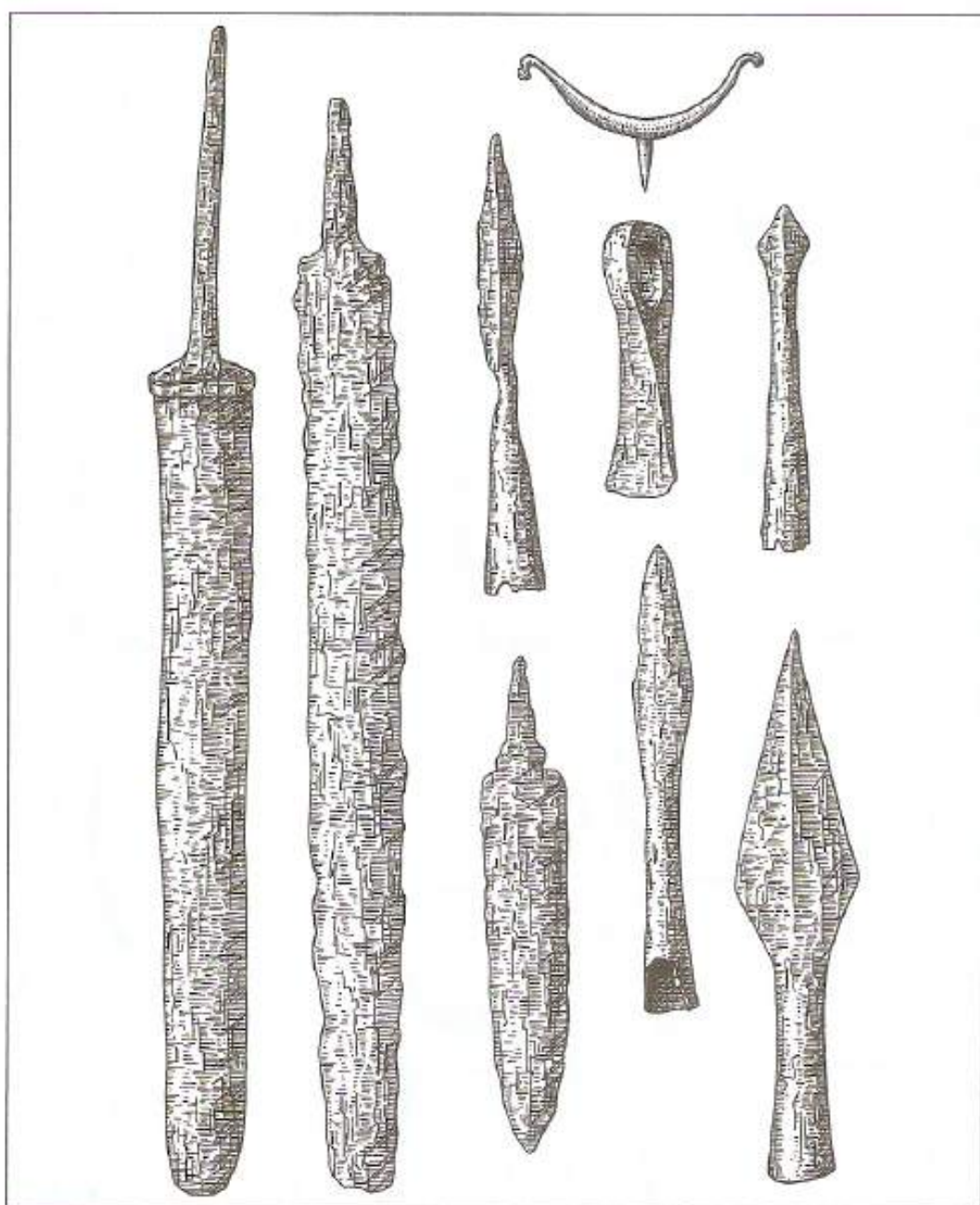

Основні типи гончарного посуду черняхівської культури

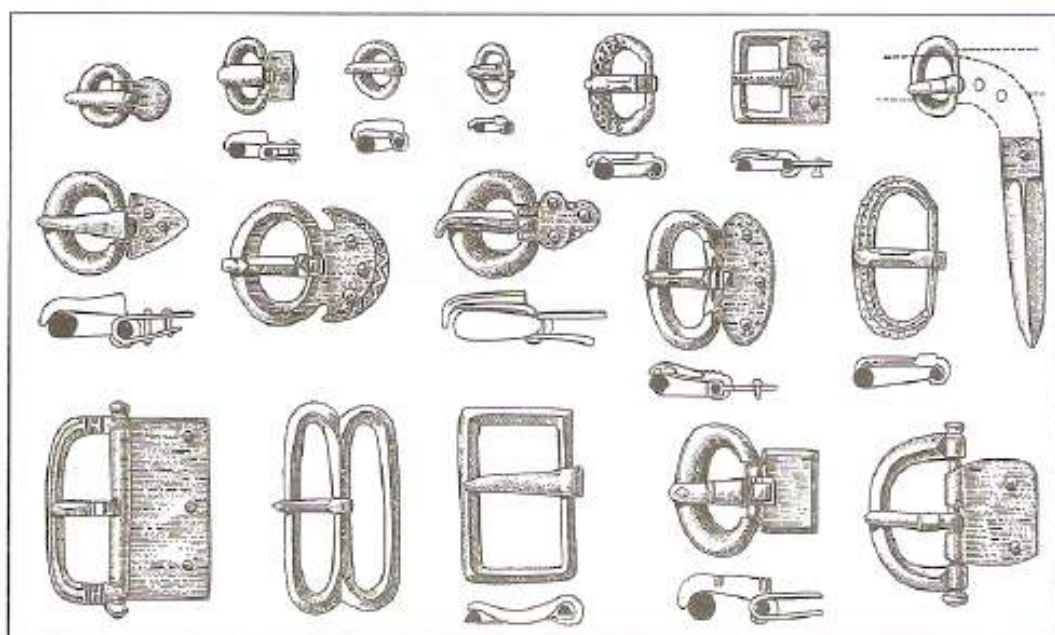

Лінійний посуд черняхівської культури: вельбарсько-пшеворського типу (вгорі); скіфо-сарматського типу (посередині); слов'янської традиції (внизу)

Зброя черняхівської культури

Пряжки черняхівської культури

3.3. КИЇВСЬКА КУЛЬТУРА

Київська культура генетично пов'язана із зарубинецькою через пізньозарубинецькі пам'ятки I—II ст., хоч і не була прямим їх продовженням. Київська культура також є новоутворенням пізньоримського часу. Вона сформувалась внаслідок складної перебудови пізньозарубинецьких традицій та їх інтеграції із західними (пшеворськими) і північними (балтськими) елементами.

Перші старожитності цього кола були відкриті на околицях Києва наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. В. М. Даниленком, який запропонував назвати їх «пам'ятками київського типу». В подальші роки більш ніж на 50 пам'ятках проведені розкопки різного масштабу. Найцікавіші матеріали отримані під час розкопок у Козаровичах, Обухові та Глевах на Київщині (Є. В. Максимов, Н. М. Кравченко, Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина та ін.), Улянівці, Роїщі та Олександрівці на Чернігівщині (Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун та ін.), Бормлі на Сумщині (Г. М. Некрасова, Р. В. Терпиловський), Шишино на Білгородщині (А. М. Обломський), Абідні й Тайманові поблизу Могилева (Л. Д. Поболь).

Пам'ятки київської культури належать до кількох культурно-хронологічних типів (або локальних варіантів): середньо- і верхньодніпровського (типу Аби́дня), деснянського, сейминсько-донецького (східнолівобережного). На півночі пам'ятки київської культури виявлені М. В. Лопатиним та О. Г. Фурасєвим у басейні Західної Двіни та у верхів'ях р. Велика. Вони представлені старожитностями типу Заозер'я, в ареалі яких відомі пам'ятки як верхньодніпровської (Заозер'я, Городок), так і деснянської (Узмень, Фроли) традицій. Найбільш західні пам'ятки відомі на території Польщі поблизу білоруського кордону (Кутова та ін.). В останній час з'явилися перші відомості щодо київських поселень та могильників на р. Хопер та в Самарському Поволжі (роботи А. А. Хрекова й Д. О. Сташенкова).

Якщо пам'ятки Подніпров'я розташовані більш-менш компактно, то старожитності на Хопрі та Волзі є окремими анклавами, зв'язок яких із західними групами поки не з'ясований. У межах України відомі пам'ятки середньодніпровського, деснянського та східнолівобережного локальних варіантів; окремі поселення верхньодніпровського типу виявлено на Чернігівщині.

Поселення розташовані на краю надзаплавних терас, інколи — на підвищеннях у заплавах річок. У Середньому Подніпров'ї та Подесенні ряд поселень займають схили зволожених балок корінного берега (Глевах, Білгородка, Обухів 2, 3, 7, Олександрівка 1). Площа поселень порівняно невелика — 0,5—2 га. Як правило, кількість одночасно існуючих будинків на поселенні не перевищувала десятка. Однак селище

Житло-напівземлянка кийвської культури (Роїще)

стовпової конструкції встановлювали всередину котловану. Часто для підтримки даху застосовували центральний опорний стовп. Відкрите вогнище у вигляді ямки чи обпаленої ділянки долівки знаходилося у центральній частині житла. Зрідка використовували печі (кам'янки або глиняні), розташовані в одному з кутів.

Поряд з напівземлянками, на ряді поселень Чернігівщини досліджені житла, які можна вважати зрубамі, зведеними на рівні материка або навколо заглибленої частини. Опалювальними пристроями в них були глиняні печі-каміни, вирізані в материковій стінці.

Поселення Борожня. Житло кийвської культури

Від них збереглися черені з каміння або викладені черепками, інколи в декілька шарів. На Лівобережжі відомі своєрідні печі у вигляді ям, обкладених черепками й обмазаних глиною (Калинівка, Гочево). Ймовірно окремі вогнища використовували і як ритуальні споруди. Про це свідчить знахідка каменя з петрогліфами біля дев'ятишарового череня на поселенні Обухів 3.

Особливе місце серед господарських споруд займають залишки колодязя на поселенні Олександрівка.

Грунтові могильники без зовнішніх ознак розташовані поблизу поселень. Вони невеликі й, як правило, складаються з

Олександрівка 1 мало досить великі розміри — відстань між крайніми дослідженими спорудами кийвської культури складає 420 м. Тут досліджено 24 житлові та 20 господарських споруд.

Переважають житла-напівземлянки, форма яких у плані наближена до квадрату з довжиною стін 3,3—5 м і заглибленою на 0,5—1,2 м долівкою. Стіни зрубної або каркасно-

На деяких поселеннях відомі також господарські будівлі, що інколи перекривають кілька ям-льохів. На відміну від жител, при спорудженні господарських будівель широко використовували глиняну обмазку. До господарського комплексу входили також численні ями-льохи з вертикальними або розширеними в нижній частині стінками, та вогнища просто неба, що, можливо, були залишками літніх кухонь.

5—15 поховань за обрядом тілоспалення на стороні. Переважна більшість поховань — ямні, майже без інвентарю. У невеликих ямах округлої форми разом із кальцинованими кістками містяться рештки поховального вогнища. Іноді зустрічаються предмети вбрання (фібули, пряжки та ін.), пряслиця тощо. У кількох похованнях із Козаровичів знайдено численні уламки перепаленого посуду. У верхів'ях Псла виявлено кілька поховань, де кальциновані кістки було вміщено в посудини-урни (Куліга, Гочево). Крім кількох кремацій, на могильнику Шишино виявлено поховання черепа. Фрагментований посуд, що походить з більшості поховань, імовірно, засвідчує проведення ритуалів під час кремації на кшталт тризни з розбиттям посуду.

Посуд київської культури ліпний. Формувальна маса, як правило, містить великі зерна шамоту, через що поверхня посудин звичайно горбкувата. Кухонний посуд представлений різноманітними за формою горщиками, а також дисками-сковорідками з потовщеними краями. Часто зустрічаються великі товстостінні посудини (корчаги) для зберігання збіжжя і води. Для горщиків і корчаг київської культури характерно поєднання округлобоких, ребристих (біконічних) і слабопрофільованих форм. Зрідка вони мають орнамент у вигляді насічок чи пальцевих вдавлень по вінцях або розкосів гребінцем по поверхні посудини.

Керамічний комплекс найбільш ранніх пам'яток характеризується збереженням пізньозарубинецьких традицій, що увібрали в себе ряд пшеворських елементів. Особливо це зауваження стосується столового посуду — високих лощених мисок, іноді прикрашених орнаментом у вигляді трикутників, зигзагів чи свастик.

Для заключного етапу типовим стає поширення ребристих (біконічних), округлобоких і слабопрофільованих горщиків, які знаходять певні аналогії в наступних культурах — колочинській і пеньківській.

З київських пам'яток походять знаряддя праці й побуту: залізні ножі, шила, серпи, свердло, скобелі, пружинні ножиці, ботало та ін., а також кістяні тушики, кочедики, голки, спиці тощо. Із глини робили тиглі і лячки, тягарці для вертикального ткацького верстату та численні пряслиця, переважно ребристі сплюснені з великим отвором. З каменю виготовляли бруски, жорна, зернотерки.

Знахідки зброї обмежені поодинокими наконечниками стріл та списів, спорядження вершника — шпорами та уні-

Ліпний посуд київської культури з Подніпров'я (вгорі) і Подесення (внизу)

Фібули
київської
культури

кальними срібними прикрасами для кінської зброї з поселення Роїще.

Частина прикрас, зокрема бронзові фібули і пряжки, скляні намистини, була черняхівським імпортом. Місцевими майстрами виготовлялись переважно залізні фібули і пряжки пізньоримських типів.

Характерними для київської культури є ювелірні вироби, здебільшого підвіски-лунниці, а також різноманітні фібули, браслети, ланцюги та інші речі, прикрашені виїмчастою емаллю. Це литі бронзові речі, що мають заглиблення (виїмки), заповнені різнокольоровою (переважно червоною, рідше білою, зеленою, жовтою) склоподібною масою. Здебільшого ці вироби також мають ажурні наскрізні отвори геометричної форми. Набір прикрас доповнюють трапецієподібні підвіски з бронзової бляхи.

Хронологія київської культури визначається часом від рубежу III ст. до середини V ст., у межах якого виділено три етапи.

Для раннього етапу (кінець II — III ст.) характерні контакти із балтськими племенами лісової зони. Продовжують існувати і розвиватися прикраси із виїмчастою емаллю, які виникли ще у пізньозарубинецький час. Типовим є використання шпор та пряжок середньоевропейських типів. Новаціями є підв'язні фібули. Провінційно-римський імпорт надходив зрідка.

На середньому етапі (друга половина III — IV ст.) відбувається розквіт київської культури. Встановлюються зв'язки із черняхівською культурою, пам'ятки якої з'явилися у Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі. Поширюються підв'язні і воїнські фібули, а також фібули з довгим приймачем, різноманітні пряжки, рогові гребінці, «танаїські» амфори, столовий гончарний посуд черняхівського виробництва.

Пізній етап (кінець IV — перша половина V ст.) збігається із заключною фазою черняхівської культури. Її вплив відчутний майже в усіх регіонах київської культури, про що, насамперед, свідчать знахідки гончарної кераміки. У вжитку речі, ха-

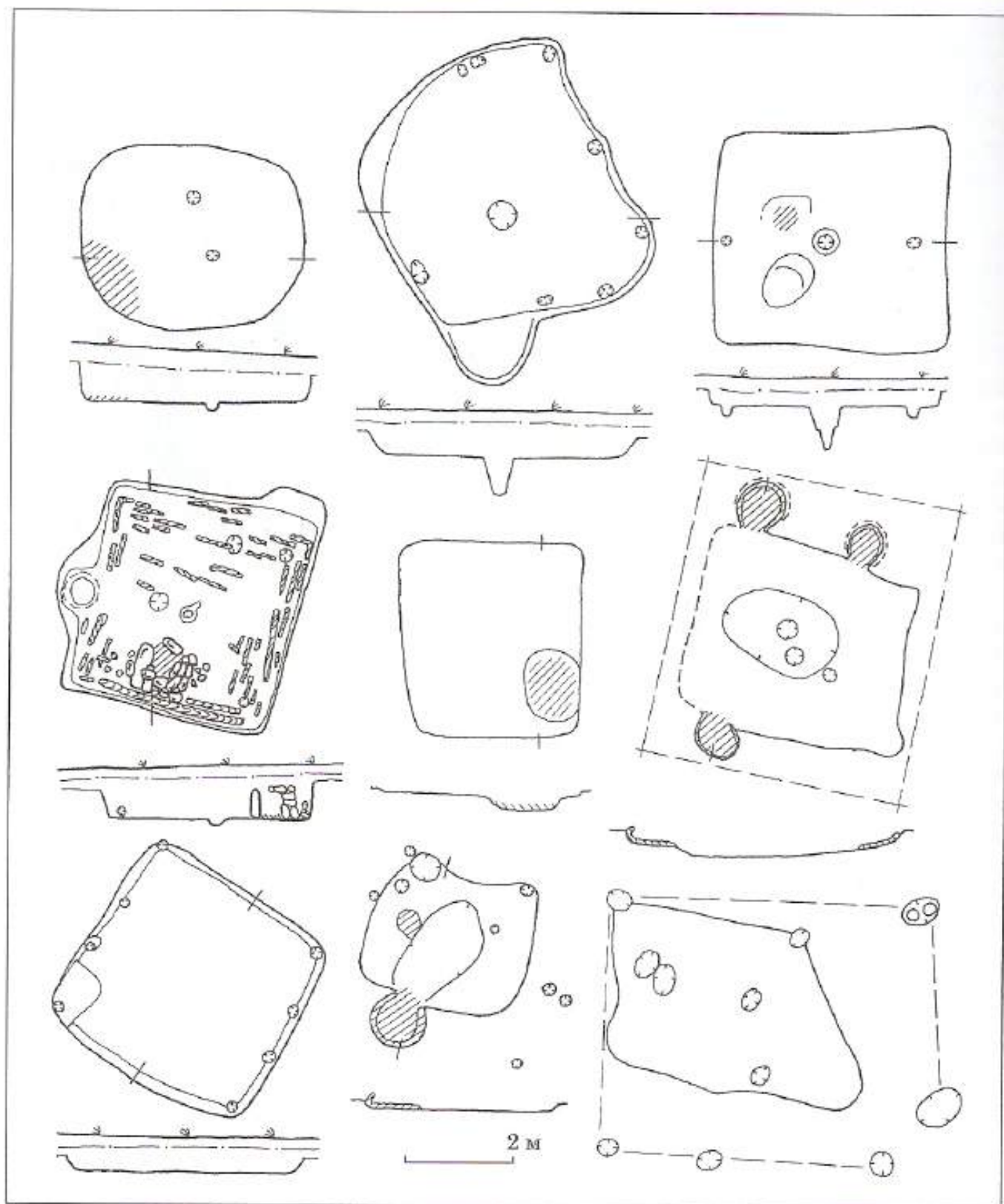
рактерні для гунського часу: скляне намисто, браслети з потовщеними кінцями, фібули прибалтійського типу лостерко із центральною петлею тощо.

Простежуються два напрямки зв'язків київської культури. З одного боку, вона тісно пов'язана з населенням лісової зони Східної Європи. Зокрема, пам'ятки типу Заозер'я виникають внаслідок просування на північ київського населення з Верхнього Подніпров'я в середині і другій половині III ст., а на початку IV ст. — з Подесення. Взагалі, протягом IV ст. деснянські племена відзначались особливою активністю — їх вплив відчувається від Західної Двіни до вододілу Дніпра і Дону. З іншого боку, носії київської культури у Середньому Подніпров'ї і Лівобережжі перебували у тісному контакті з черняхівським населенням. Про це, передусім, свідчить низка черняхівських пам'яток, де крім гончарного посуду, зафіксовано ліпний посуд «київської» традиції (Хлопків, Велика Бугаївка, Журавка Вільшанська, Дмитрівка та ін.). Впродовж першої половини V ст., коли лісостеп залишає більша частина черняхівського населення, спостерігається рух на південь київських племен та їх прямих нащадків.

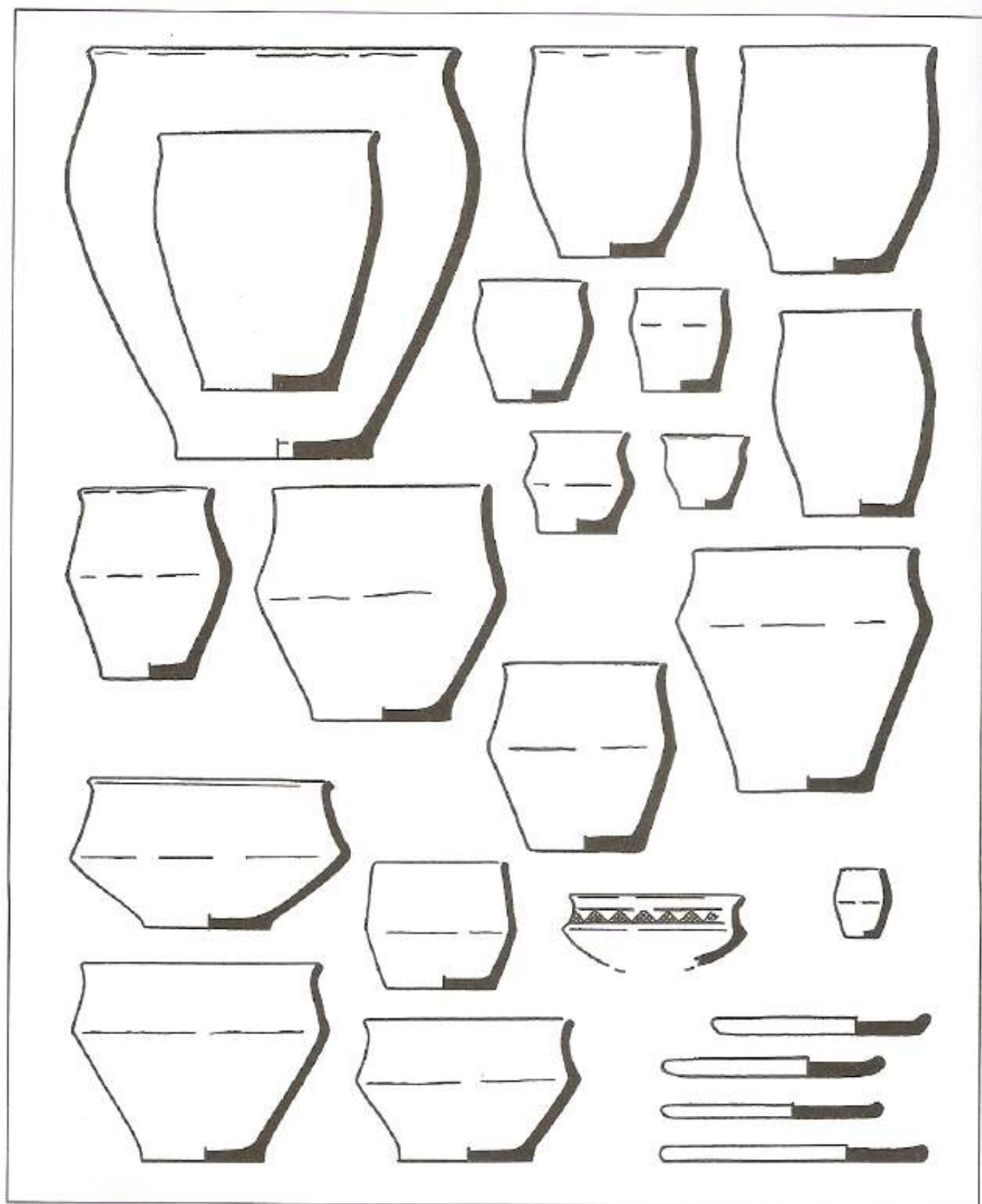
Переважна більшість археологів розглядає київську культуру як ланку, що сполучає зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки II ст. до н. е. — II ст. н. е. з ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками колочинської та пеньківської культур. Тому київські племена вважаються безпосередніми предками ранньоісторичних слов'ян (можливо, венетами Йордана).

Фігурний ланцюг і підвіски з емаллю київської культури

Типи жител кївської культури

Основні типи ліпного посуду кївської культури

3.4. КУЛЬТУРА КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ

Територія Прикарпаття в пізньоримський час була зайнята населенням, яке залишило пам'ятки, що одержали назву «культура карпатських курганів». В окрему культуру виділена М. Ю. Смішком у 1960 р., хоча перші кургани були розкопані ще наприкінці XIX ст., а значне накопичення матеріалу відбулося у 1930-х роках, коли ці землі перебували у складі різних держав — Польщі, Румунії та Угорщини.

Пріоритет у дослідженнях належить поховальним комплексам, які були відкриті раніше ніж поселення, вивчені в більшій кількості і, власне, визначають своєрідність культури. Розкопки курганів проводили М. Ю. Смішко, Б. О. Тимошук, В. М. Цигилик та ін.

У середині 1960-х років Л. В. Вакуленко почала розкопки поселень, виявлених поряд з курганными могильниками. Дослідженням поселень займалися також Б. О. Тимошук та І. П. Русанова. У цілому на Прикарпатті досліджувалось 10 поселень і 36 могильників, які нараховують більше 700 курганів, з них близько 200 були розкопані.

На території Румунського Прикарпаття археолог В. Міхайлеску-Бирліба дослідив більше ніж 30 курганів на могильниках Бранешти-Немцишор, Тирзія, Гура Секулуй.

Пам'ятки культури карпатських курганів розташовані вздовж північно-східних схилів Карпатської дуги у верхній течії Дністра, Прута й Сирета в межах Українського і Румунського Прикарпаття. На противагу думці, яка склалася в науці раніше, встановлено, що культура карпатських курганів не поширюється на територію Закарпаття.

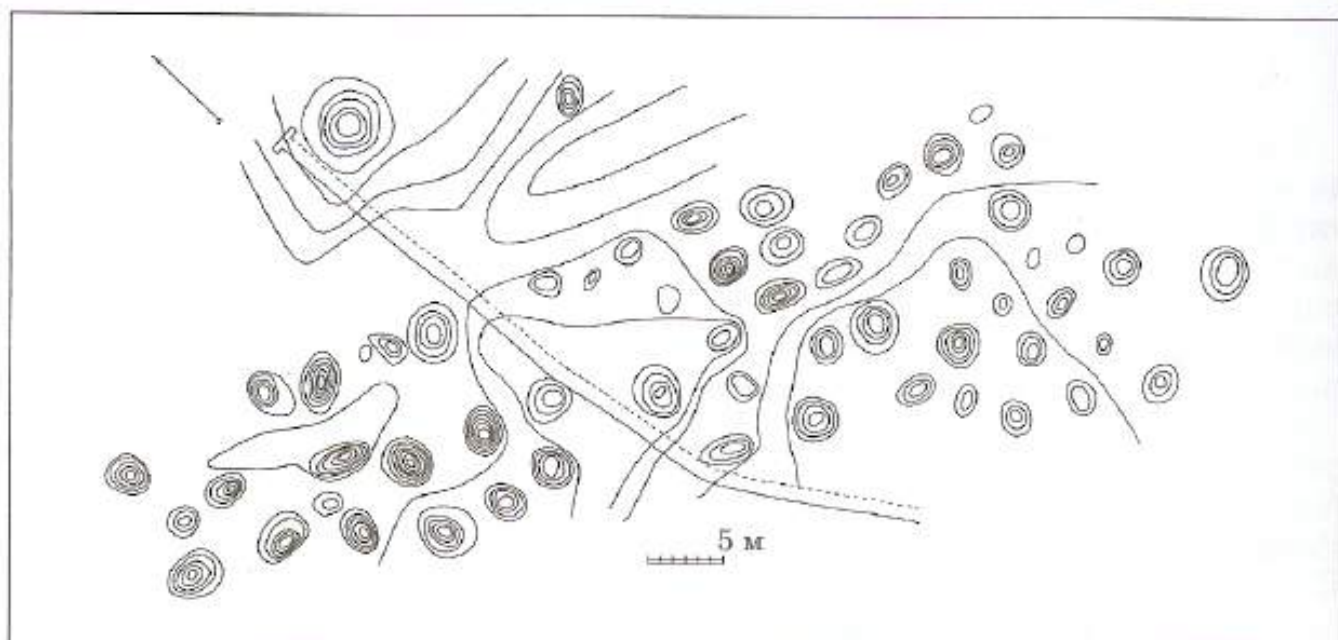
Поселення неукріплені і розташовані на мисах чи похилих схилах. Звичайно їх площа не перевищує 2—3 га, але деякі з них тягнуться вздовж гірських річок та струмків на відстань до 1 км. Найбільш широко розкопані поселення Глибока й Гореча II, на яких досліджено відповідно 16 і 13 жител.

Житла представлені як наземними, так і заглибленими в землю спорудами. Наземні мали прямокутну форму й каркасно-глинобитну конструкцію стін. Їхня площа — від 12 до 40 кв. м. У центральній частині на долівці знаходились глинобитні черені вогнищ діаметром приблизно 1 м. Інколи черені споруджені з каміння, обмазаного товстим шаром глини.

Менш поширеними були напівземлянки, площа яких

*Напівземлянка
культури
карпатських
курганів
(Королівка)*

План могильника культури карпатських курганів (Шепарівці 1)

складала 9—12 кв. м при глибині 0,5—0,9 м. Кількість таких будівель зростає на заключному етапі існування культури, очевидно, внаслідок посилення контактів із черняхівським населенням Середнього Подністров'я. Опалювальні пристрої в напівземлянках різноманітні — вогнища, глинобитні печі та печі-кам'янки.

На поселеннях наявні також господарські споруди, ямильохи та вогнища просто неба. У Печеніжині та Голині відкриті двоюрусні гончарські горни, аналогічні черняхівським, а в Пилипах — комплекс ям-зерносховищ, де знайдено чимало обгорілого зерна.

Яскравою визначальною рисою культури є поховальні пам'ятки — кургани, які зазвичай насипали безпосередньо на місці кремації небіжчиків. На території Українського Прикарпаття кургани збереглися лише в лісах на вершинах узгір'я та високих берегах річок, на відстані 0,5—1 км від поселень. Виявлені як невеликі могильники, що склалися з 4—20 курганів (Пилипи 1—3, Трач 2 і 3, Грушів), так і ті, що нараховували до 60—100 насипів (Шепарівці 1 і 2, Товмачик), часто у вигляді окремих груп у межах одного могильника.

Насипи тепер мають куполоподібну форму висотою 1—1,5 м, діаметром 10—12 м. У переважній більшості досліджених курганів помітні залишки поховального вогнища у вигляді пропаленого до 10—15 см ґрунту, обвуглених дерев'яних колод, кальцинованих кісток, перепалених уламків посуду. В окремих випадках виявлені залишки тілоспалень, які були здійснені на стороні.

У деяких курганах простежено залишки кам'яних (шар каміння у насипах, коло в основі насипу, великі камені на вершині кургану, кам'яна стінка навколо поховального вогнища) та дерев'яних (прямокутні споруди, огорожа навколо майданчика з вогнищем) підкурганних конструкцій, а також ровики

діаметром 4—7 м, завширшки 0,2—0,3 м і глибиною 0,2—0,55 м, які оточували майданчик поховального вогнища.

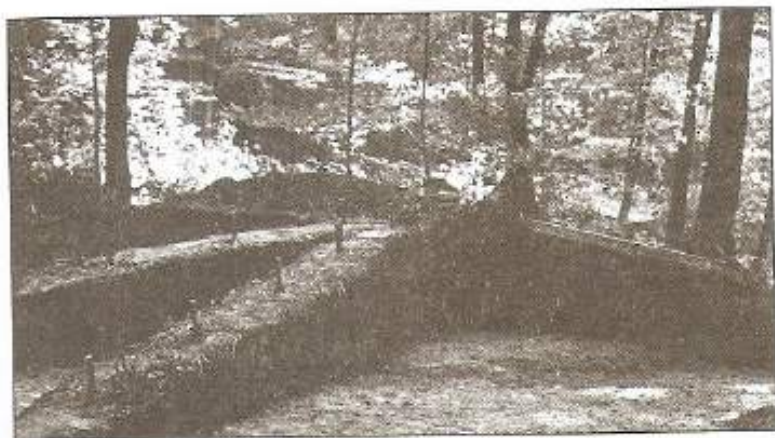
Під курганом могло знаходитись як одне поховання, так і декілька. Кальциновані кістки, очищені, або разом із попелом і вугіллям, вміщували в урни або ямки чи залишали на поверхні. Часто майданчик старанно підмітали, збираючи залишки вогнища у купку на його краю. Урни іноді накриті кам'яною плиткою або покришкою. Характерною рисою обряду є звичай розбивати й кидати у поховальне вогнище посуд.

Серед тварин, спалені рештки яких виявлені у похованнях, а це кінь, бик, вівця, свиня, собака і птиця, перше місце посідав кінь. Присутність спалених кісток коня, іноді навіть в кількості 2—3 особин, зафіксована в кожному з тих курганів, де проводилося вивчення палеозоологічного матеріалу. Можна думати, що переважання саме коней серед жертвних тварин у карпатських курганних похованнях свідчить про їхню особливу роль у житті прикарпатського населення.

Поховальний інвентар складався з посудин-стравниць із жертвовною їжею і напоями, яких іноді нараховується до 11. Звичайно в курганах знаходять не більше однієї-двох речей. Це предмети вбрання (фібули, пряжки, намиста) та особисті речі (знаряддя праці, кістяні гребінці). У деяких похованнях містилися світлоглиняні амфори і римські монети. У двох курганах (Нижній Струтинь, Пилипи) були знайдені схожі скляні чаші червоно-фіолетового (пурпурного) кольору прикрашені стрічками блакитного скла, виготовлені в майстернях східних римських провінцій.

Посуд, зроблений на гончарному крузі, у культурі карпатських курганів значно переважає ліпний. Гончарний посуд демонструє значний вплив провінційно-римських традицій. Він здебільшого походить з могильників і за технологічними ознаками поділяється на кухонний і столовий. Столовий має лощену або заглажену поверхню, здебільшого світло-сірого або темно-сірого кольору, зрідка чорного. Це тонкостінні миски, глеки, чаші на високій ніжці, вази, у тому числі триручні, глечики, кухлі, кубки. Орнаментований такий посуд пролощеними та врізними геометричними візерунками, зрідка — складними штампами.

Кухонний посуд представлений горщиками, а тарний — великими піфосоподібними посудинами — зерновиками, які містять значну домішку кварцу і піску. Іноді домішок так багато, що вони виступають на поверхню посудини і створюють враження, нібито вона ними посипана. Посуд з поверхнею такого

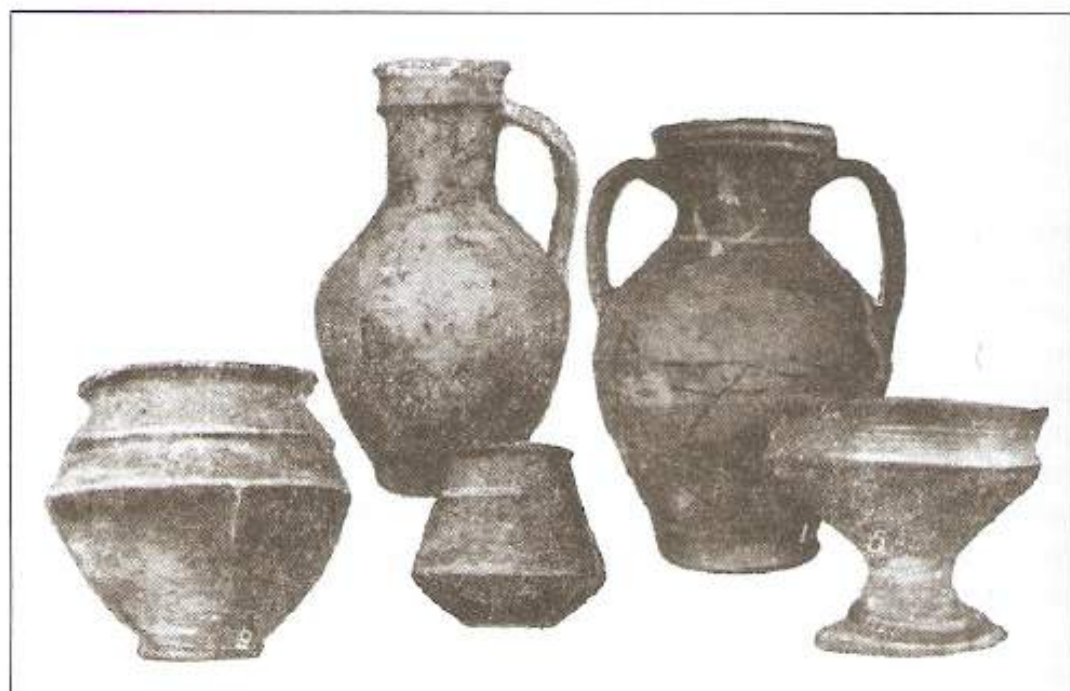

Курган в процесі розкопок (Пилипи 1)

Скляні чаші (Нижній Струтинь, Пилипи 4)

*Гончарний
посуд культури
карпатських
курганів*

типу є характерним саме для культури карпатських курганів. В припічних ямах гончарних горнів в Печеніжині знайдена велика кількість таких зерновиків, отже, це був посуд місцевого виробництва. Піфосоподібні посудини для зберігання припасів широко побутують у римських придунайських провінціях і прилеглих територіях, звідки очевидно і був запозичений цей тип посуду.

Ліпний посуд за технологічними особливостями також поділяється на столовий і кухонний. Два столових опуклобюких горщика мають коричневу лощену поверхню. До кухонного належать горщики, сітулоподібна посудина, чаші-плошки і чарки.

Римськими імпортами є червоноглиняні й світлоглиняні амфори, глиняні дворучні глеки та гострореберна чаша.

У курганах і об'єктах поселень знайдені залізні знаряддя праці, здебільшого пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, і побутові речі: наральник, серпи, уламок мотички, ножі, долото, зубило, шило, цвяхи, скоби. Озброєння та кінське спорядження представлене наконечниками списів і дротика, втоками, стрілою, кинджалом, вудилами, шпорою і бронзовою бляшкою, що служила прикрасою кінської зброї. З каменю виготовлені жорна і бруски. Із глини — пряслиця, тягарці до ткацьких верстатів тощо.

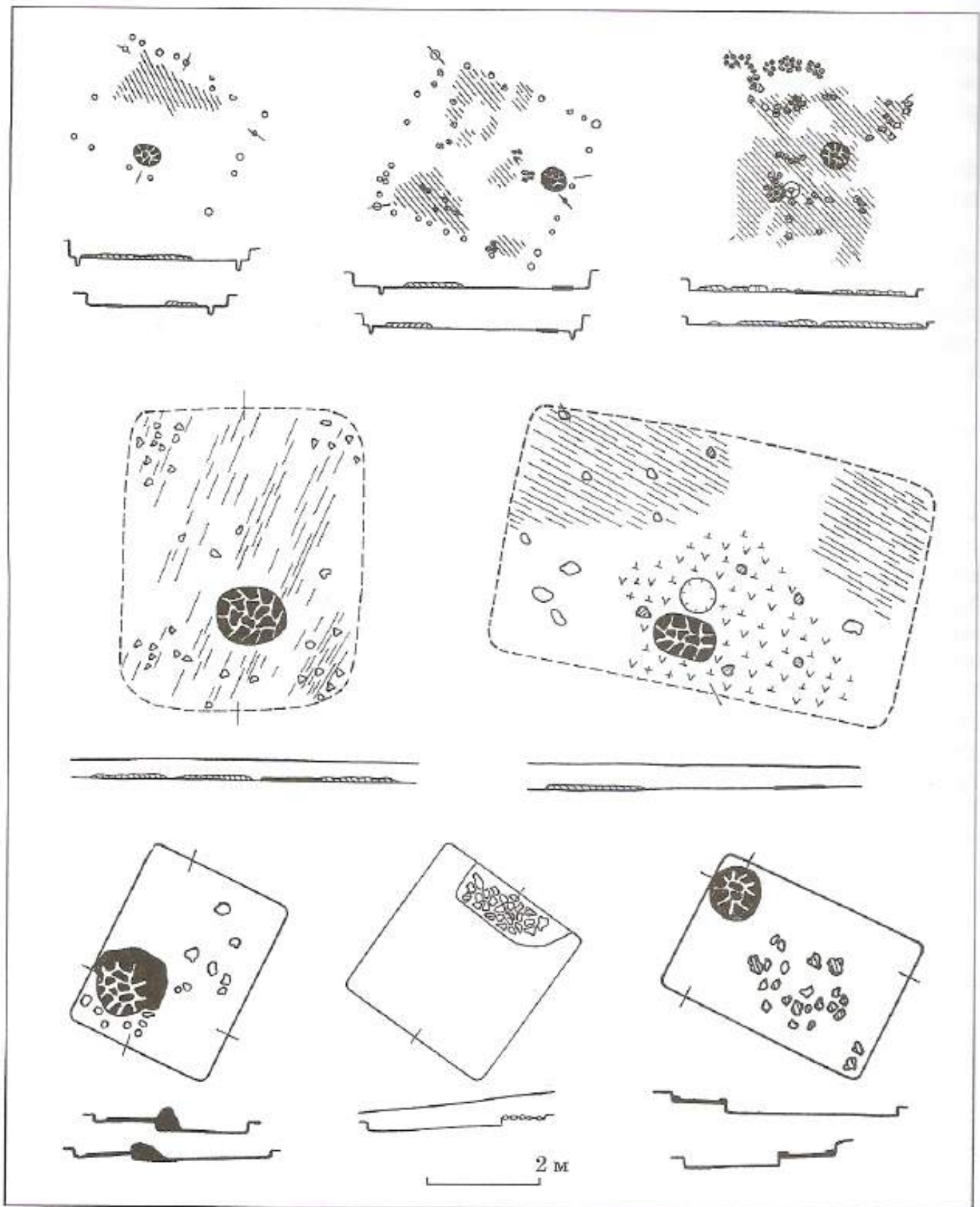
Прикраси і металеві деталі одягу представлені срібними, бронзовими та залізними пряжками, сердоліковими багатогранними і скляними намистинами, кошикоподібною підвіскою, залізним браслетом, уламком срібної пийної гривни, роговими багаточастинними гребенями, а також залізними і бронзовими фібулами, переважно, арбалетоподібними (одно- і двочленними) та своерідними двопластинчастими.

Речові знахідки з пам'яток культури карпатських курганів переконливо демонструють, що це населення було інтегровано в тогочасний європейський племінний світ і мало зв'язки з різними регіонами Європи.

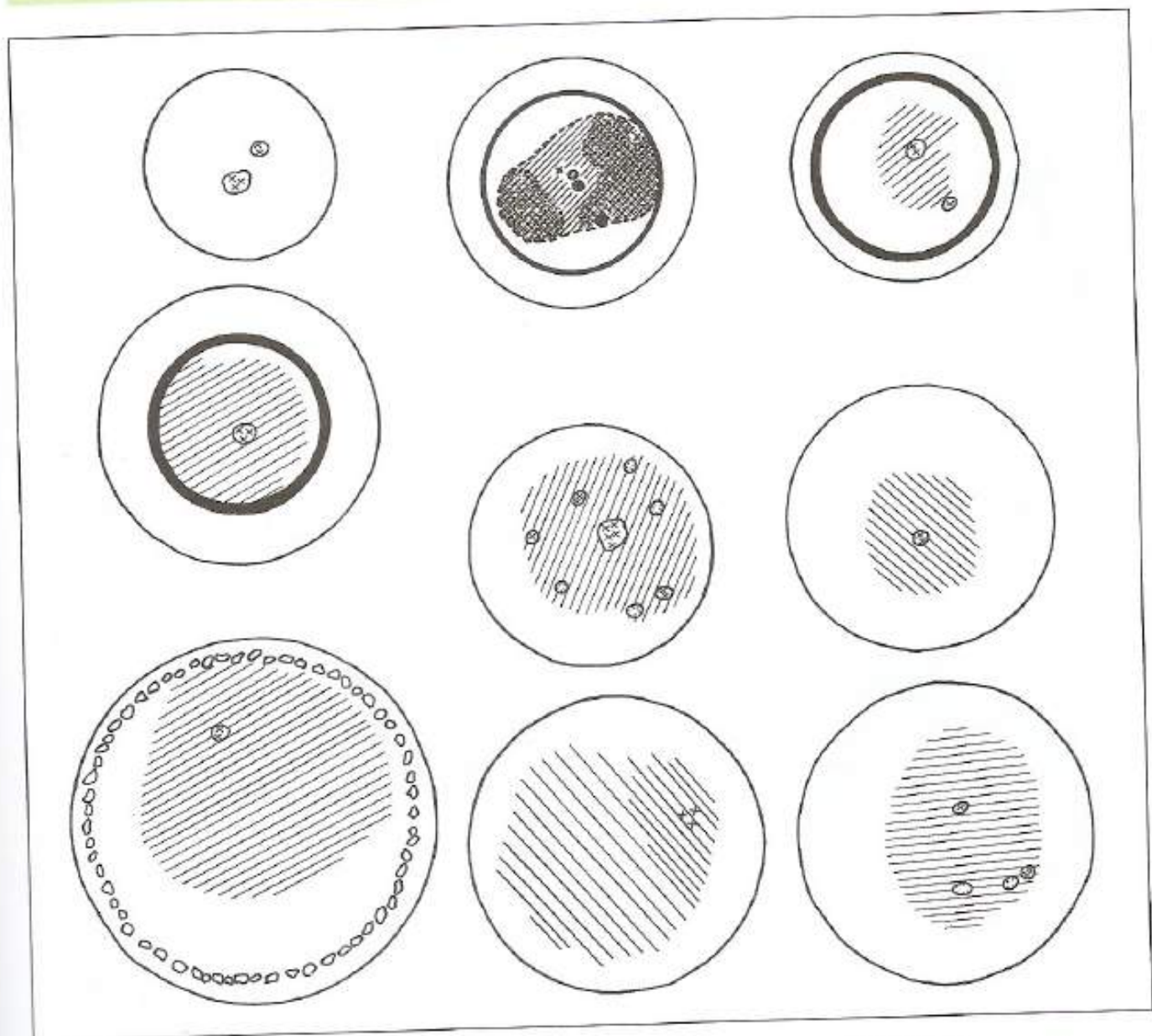
Хронологія культури карпатських курганів за знахідками фібул і пряжок, амфор, монет, скляних чаш досить чітко визначена у межах від III до кінця IV — початку V ст.

Стосовно етнічної належності творців культури карпатських курганів М. Ю. Смішко висунув припущення, що ними були карпи — одне із дакійських племен. В. Г. Котигорошко вважає, що культура карпатських курганів є археологічним уособленням племені костобоків, які неодноразово згадуються у творах античних авторів. Аналіз археологічних матеріалів і повідомлень писемних джерел дозволив Л. В. Вакуленко висунути гіпотезу про належність культури карпатських курганів германському племені тайфалів.

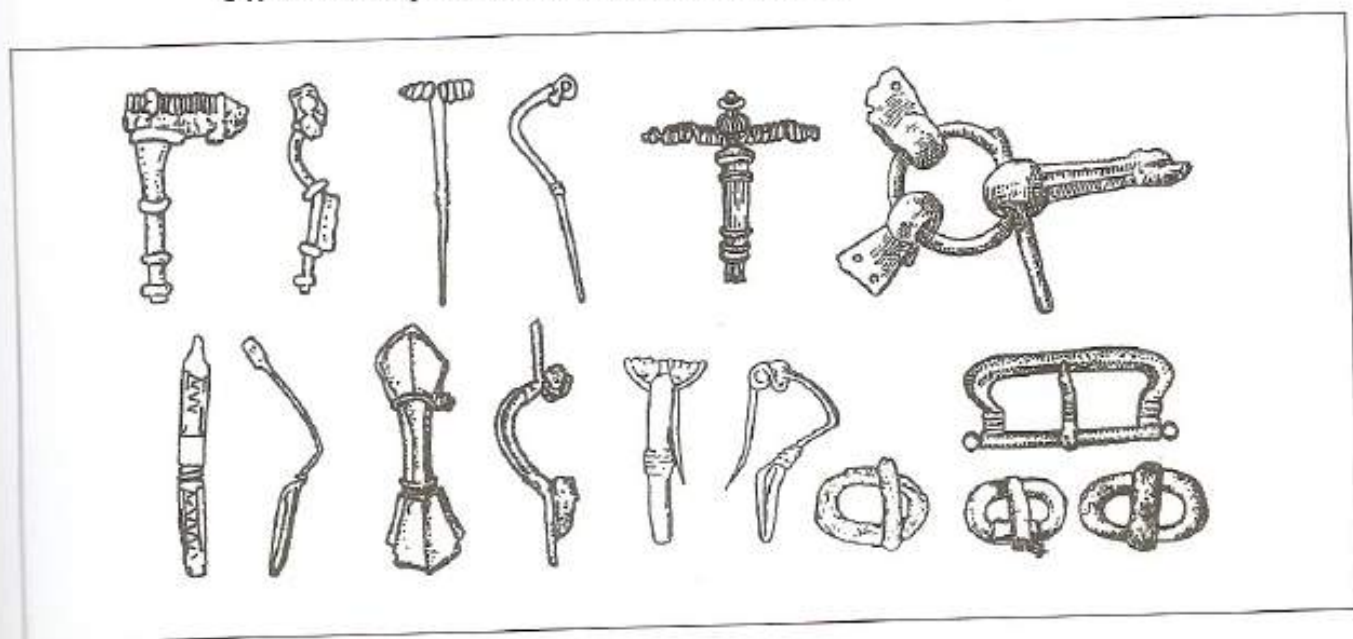
Як вважає більшість дослідників, носії культури карпатських курганів представляли собою змішану етнічну групу, що складалась із гето-дакійських та, певно, германських компонентів. Питання про її походження лишається відкритим. Ця культура з'явилася у Східних Карпатах у сформованому вигляді, внаслідок переселення варварських племен. Кінець культури пов'язаний з відходом населення під тиском гунів. Отже, культура населення Прикарпаття цього часу належить до кола культур пізньоримського періоду, що охоплювали народи різного походження поблизу дунайського лімесу і зникли на початку доби Великого переселення народів.

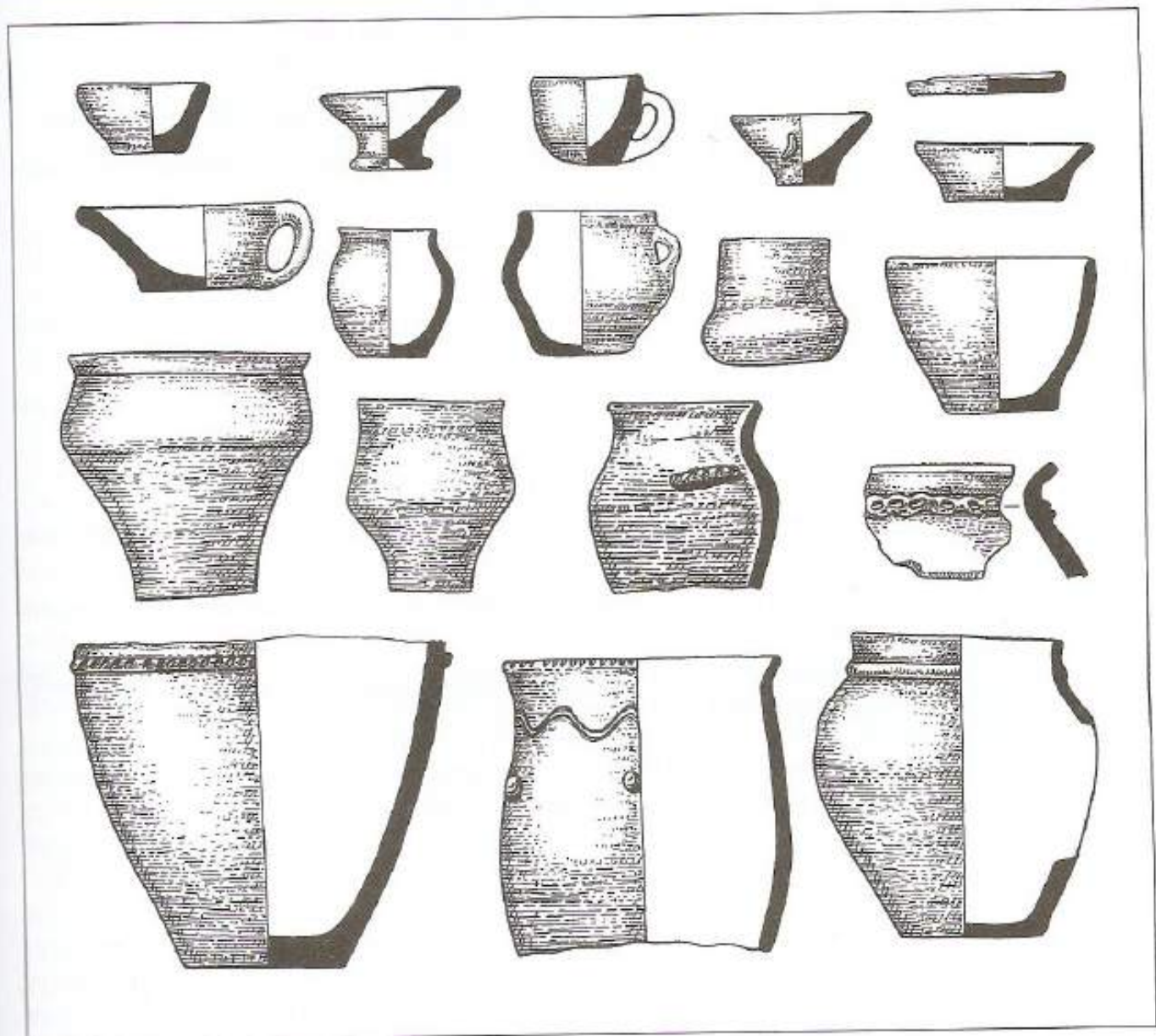
Основні типи жител культури карпатських курганів

Різновиди обряду поховання культури карпатських курганів

Фібули, пряжки і вудила культури карпатських курганів

Типи лінного посуду культури карпатських курганів

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ
ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ**

1. Хронологія та періодизація пізньоримських старожитностей.
2. Охарактеризуйте пам'ятки матеріальної культури германських племен у Східній Європі.
3. Які процеси вплинули на формування черняхівської культури?
4. Які елементи черняхівської культури свідчать про поліетнічний склад її носіїв?
5. У чому проявляється вплив провінційно-римської культури на черняхівську?
6. Що викликало розпад черняхівської культури?
7. У чому особливості формування київської культури і які напрямки міграції її носіїв?
8. Що свідчить про контакти населення київської та черняхівської культур?
9. Назвіть особливості поховальних пам'яток культури карпатських курганів.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РУБЕЖУ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I тисячоліття н. е.

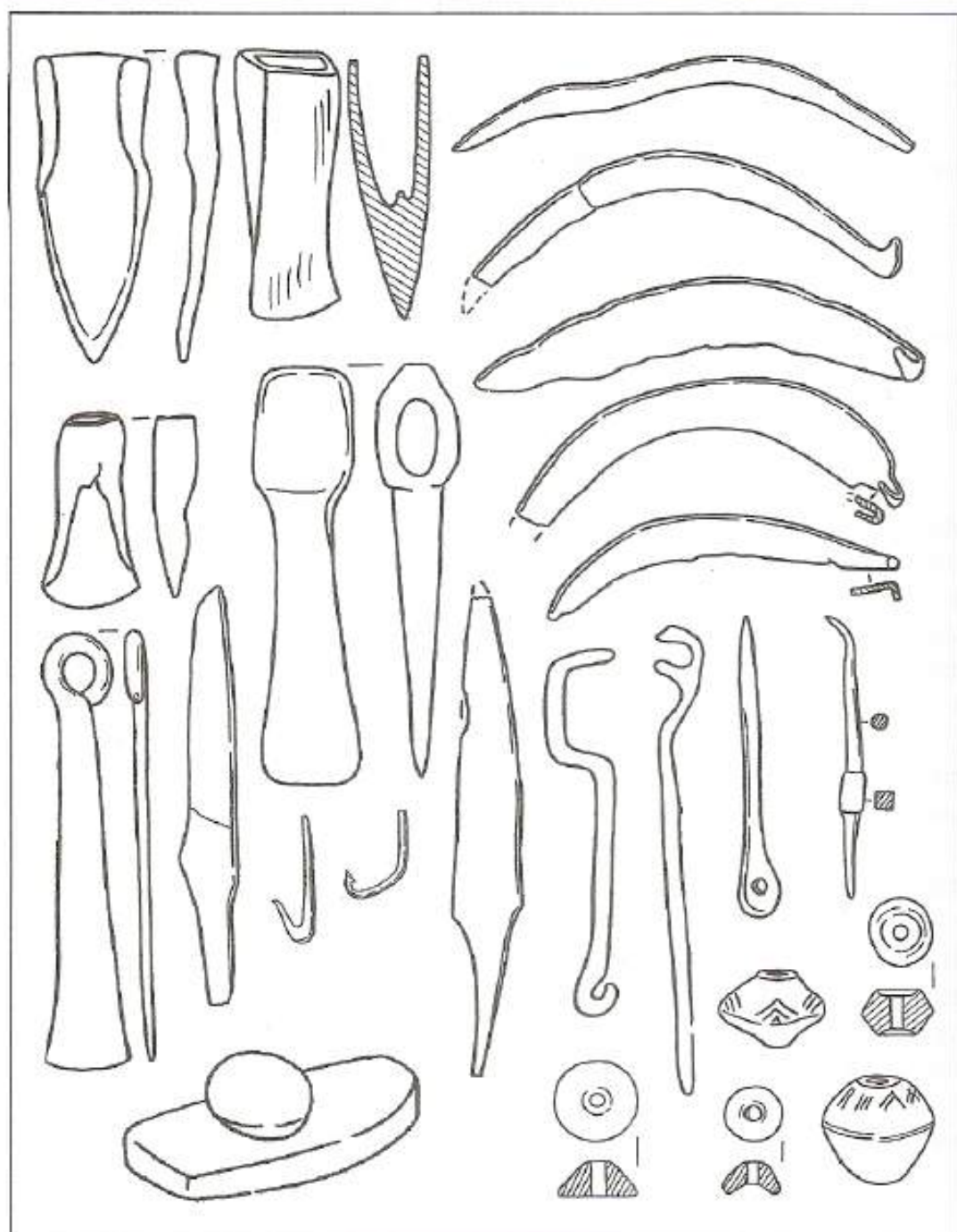
У межах сучасної України майже вся територія була придатною для потреб землеробства (за винятком у цілому незначних площ), а також природні умови сприяли веденню сільського господарства. Господарство осілого населення, яке лишило по собі археологічні культури рубежу ер — першої половини I тис. н. е., базувалося на землеробстві та приселищному тваринництві, про що красномовно свідчить розташування поселень на зручних для рільництва ґрунтах та поблизу луків, придатних для випасу худоби. Головною системою землекористування, очевидно, був переліг. В умовах півдня лісової зони певний розвиток отримала й підсіка (вируб). Обробляли також землі в заплавах.

Суть підсічної системи землеробства полягає в тому, що на заздалегідь обраній лісовій ділянці дерева підсікали, а потім після висихання вирубували. Повалені дерева та кущі, трав'яний і дерновий покрив за допомогою вогню перетворювали на попіл, який удобрював ґрунт.

У перший рік звільнену від лісу ділянку з посівами достатньо було лише заборонувати за допомогою знарядь для вторинного обробітку ґрунту — смик-борони та борони-суковатки. За етнографічними даними, під час подальшого використання підсічні ділянки простіше було обробляти легкими безполозимими ралами. Втім, відносна тривалість зарубинецьких, пізньозарубинецьких, зубрицьких і київських пам'яток суперечить можливості використання підсічної форми землеробства як основної, оскільки за подібної форми господарювання жителям довелося б часто переселятися.

Переліг міг з'явитися на території сучасної України ще на рубежі ер або навіть раніше. Згодом він набуває певного поширення спочатку в короткотерміновій формі, коли родючість ґрунту відновлювалася природним шляхом через кілька років. У разі тривалого перелігу землі використовували 2—3 роки, потім давали їм «відпочити» 2—7 років під пасовищем або кошовицею. За цей час землі відновлювали родючість. На таких ділянках можна було влаштовувати тимчасові літні загони для худоби простої конструкції. Ділянки використовувалися

Знаряддя праці
та побутові
речі латенського і ранньоримського періоду

під рілля після початкового освоєння або після відновлення родючості. На ділянках землі, що була під перелогом, не потрібно було ретельно обробляти ґрунт важкими знаряддями плужного типу. Наступного року їх достатньо було «ралити» — обробити легким ралом.

У II ст. до н. е. — II ст. н. е. на території України користувалися переважно дерев'яними ралами. Залізні насадки (вузьколопатеві наральники) відомі лише у населення Закарпаття, поодинокі їх знахідки трапляються у матеріалах поєнешті-лукашівської (Круглик), та зубрицької (Майдан-Гологірський) культур, що перебували під впливом високорозвинених культур Подунав'я (звідки, можливо, і була запозичена нова система землеробства — переліг). На зарубинецьких пам'ятках

вони досі не відомі, що, мабуть, свідчить про обмеженість ареалу поширення, у який зарубинецька культура не входила. Ці наральники мають у цілому невеликі розміри. Отже, ймовірно, залізні наконечники мали лише допоміжне значення і їх наявність не може вказувати на поширення такої форми орних знарядь.

Перелогова система могла бути важливою в другій чверті I тис. н. е. для носіїв черняхівської і вельбарської культур, культури карпатських курганів. Переліг став значним кроком у розвитку землеробства. Черняхівське населення другої чверті I тис. н. е. у лісостепу, можливо, вже перейшло до регулярного орного землеробства.

Фактично друга чверть I тис. н. е. стала визначальною з точки зору розвитку техніки обробки ґрунту. З того часу стає можливою глибока оранка. При цьому зорана земля, підхоплена відвальною дошкою, відсувається убік і перевертається, що позитивно позначається як на знищенні бур'янів, так і на підтримці родючості ґрунту.

Практика використання сільськогосподарських угідь до повного їх виснаження призводила до необхідності періодично змінювати постійні місця проживання й, таким чином, поступово освоювати нові території (так звана землеробська колонізація). Екстенсивне землекористування за наявності великої кількості вільних земель було досить продуктивним і давало змогу з мінімальною витратою сил отримувати відносно великі врожаї. Саме тому високопродуктивне землеробство черняхівської культури зуміло створити умови для утримання професійних ремісників (ковалів, гончарів тощо).

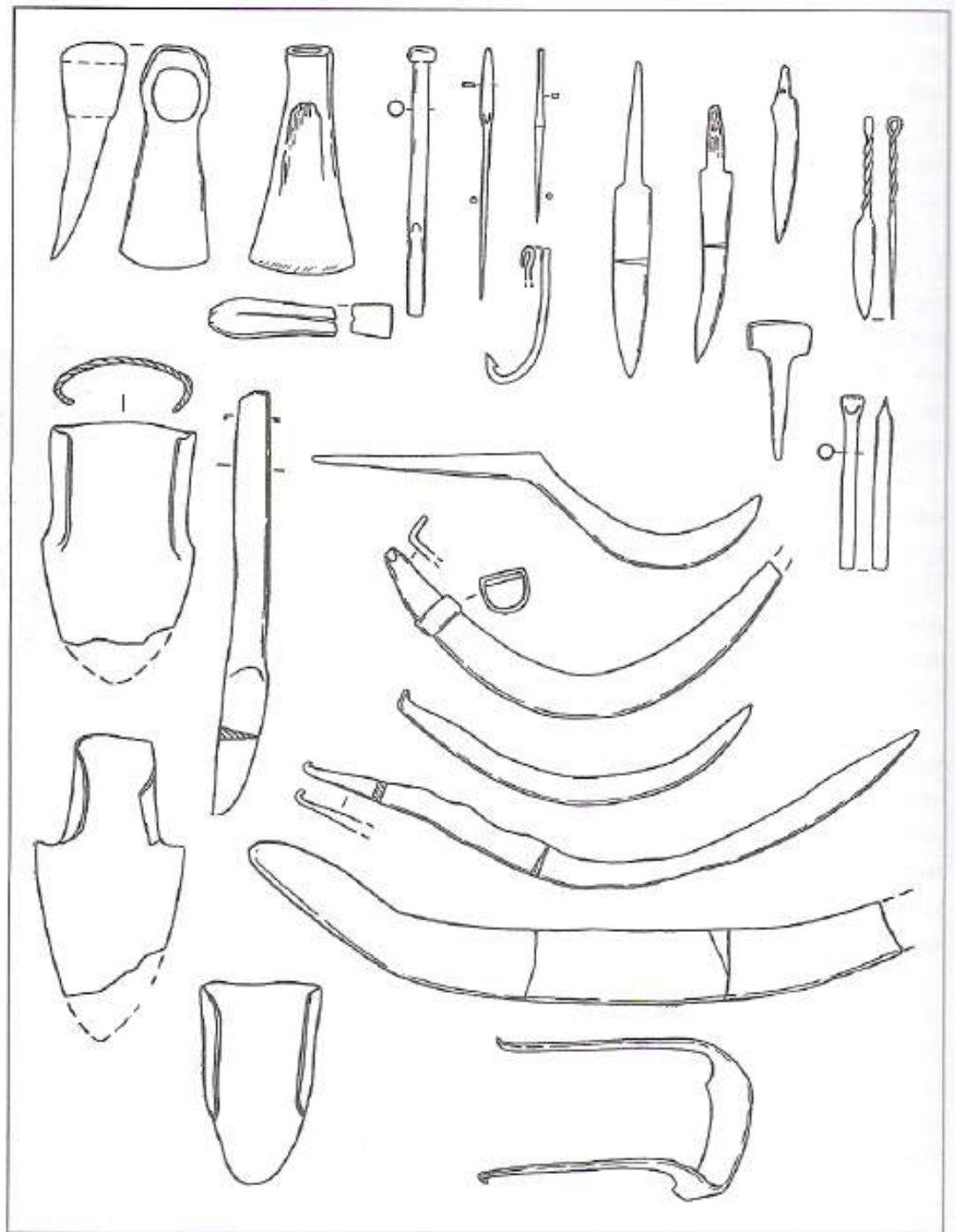
Черняхівська система землеробства відрізнялася від попередніх місцевих культур значним впливом агрокультури римських провінцій. Землероби черняхівської культури були дуже вимогливими до природних умов, обираючи ділянки під поля. Для них характерна певна екологічна ніша, пов'язана здебільшого з наявністю рівнинних чорноземів. Основна складність освоєння земель лісостепу (переважно чорноземів, які можна було використовувати за перелогової системи на початковому етапі) полягає в піднятті цілини. Цілину степів можна орати ралом із залізним наральником. Отже, очевидно, що можливість обробляти цілинні землі з'явилась уже в III—IV ст. У такий спосіб можна було розширювати вже існуючі посівні площі або освоювати нові. Згодом перелогова система поступово була замінена перелогом із використанням однолітнього пару.

Вузьколезовий наральник. Поселення черняхівської культури Волоське

Широколезовий наральник. Поселення культури карпатських курганів Пилипи 2

*Знаряддя
праці та
побутові речі
пізньоримського
періоду*

На застосування староорних земель населенням черняхівської культури можуть вказувати доволі істотні знахідки зернівок бур'янів у її матеріалах та їхні відбитки на кераміці. Ідентичні матеріали культури карпатських курганів та вельбарської, ймовірно, свідчать про подібну ситуацію. Для цих культур також характерні знахідки бур'янів, притаманних посівам на староорних землях.

Найбільше знахідок землеробських знарядь відомо з пам'яток високорозвиненої черняхівської культури, однак аналогічні знаряддя тою чи іншою мірою наявні і в інших археологічних культурах другої чверті I тис. н. е. Зокрема, значно збільшився асортимент наральників найрізноманітніших типів. На пам'ятках черняхівської культури їх налічується близько 30.

Форми наральників досить різноманітні — вузьколопатеві; з незначними плечиками; широколопатеві; з'являються форми з незначною асиметрією плечиків. З матеріалів культури карпатських курганів та вельбарської походить по одному, а з пам'яток київської культури — декілька вузьколопатевих наральників. Інша важлива деталь — чересло — відома лише із черняхівських матеріалів.

Отже, населення черняхівської культури використовувало усі типи орних знарядь від найпростіших рал з прямим гряділем до знарядь плужного типу — кривоградільних рал з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою.

Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту — мотички — відомі лише із черняхівських пам'яток. Ймовірно, вони ще не набули значного поширення.

Палеоботанічні матеріали (відбитки на кераміці й обвуглені зернівки) демонструють переважання невибагливих рослин — головним чином, проса, а також ячменя плівчастого і пшениці плівчастої (двозернянки) на пізньозарубинецьких та зубрицьких пам'ятках. Це також опосередковано свідчить про використання заплавного і підсічного землеробства. Схожий асортимент злаків був у населення київської культури: просо звичайне, ячмінь плівчастий, плівчасті пшениці, меншою мірою голозерні пшениці і жито; вирощували також горох. З технічних культур відомі льон і коноплі, з городніх — редька, ріпа.

У населення липицької культури і культури карпатських курганів значного поширення також набули овес і чумиза (італійське просо). Обпалені зерна цих злаків у великій кількості містилися в ямах-зерносховищах культури карпатських курганів.

Східногерманське населення, що залишило пам'ятки вельбарської культури, на території як України, так і Польщі вирощувало плівчасту пшеницю двозернянку, ячмінь плівчастий, овес, пшеницю голозерну, жито, просо, горох, сочевицю.

Для черняхівської культури характерна значна різноманітність зернових культур. Зокрема, у лісостепу використовували той самий набір, що й у сусідньої київської культури, а в Прутсько-Дністровському межиріччі та в Причорноморському степовому регіоні віддавали перевагу голозерним пшеницям (м'якій та карликовій) і особливо плівчастому ячменю, а також різноманітним бобовим — гороху, віці ервілії, чині, сочевиці.

На рубежі і в перші століття I тис. н. е. основні сільськогосподарські культури були яровими, що підтверджується також складом бур'янів, серед яких спориш, гірчак в'юнковий, лобода біла, кукуль, осот. А в другій чверті I тис. н. е. населення лісостепу, можливо, вже використовувало системи землеробства із чергуванням ярових і озимих культур. Зокрема, на це вказу-

ють супутники озимих у матеріалах черняхівської культури — в'юнок польовий, волошка синя, стоколос житній та польовий. Мабуть, у посівах озиме жито чергували з яровою пшеницею, просом чи ячменем.

У кінці I тис. н. е. — першій чверті I тис. н. е. урожай збирали за допомогою невеликих серпів, знахідки яких особливо численні в Закарпатті, а також на пам'ятках зарубинецької й поєнешті-лукашівської культур. Майже всі ці серпи слабовигнуті. За способом кріплення — це гачкові, втулчасті, стовпчикові. Поодинокі знахідки знарядь із черешком, що продовжує лінію леза.

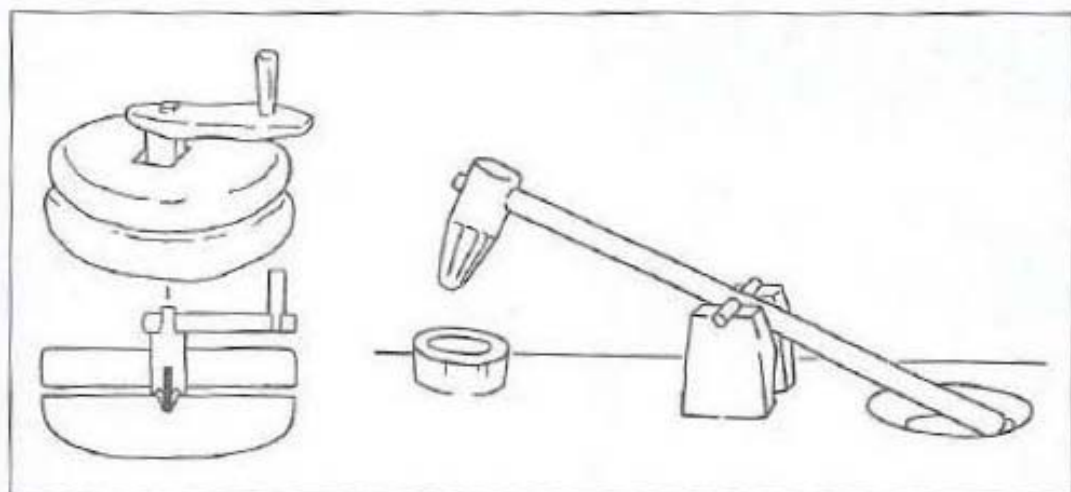
Кількість землеробської продукції в другій чверті I тис. н. е. збільшилася порівняно з попереднім періодом. Урізноманітнілися і вдосконалилися типи знарядь збирання врожаю. Найбільша кількість серпів походить із черняхівських пам'яток. Вони також відомі і в культурі карпатських курганів, і в київській. Це слабовигнуті серпи з різними типами кріплення до руків'я. Серпи з більшою вигнутістю леза походять із черняхівських і київських пам'яток, на яких вони можуть бути черняхівським імпортом. Поряд із такими знаряддями в західній частині черняхівського ареалу і в культурі карпатських курганів знайдено серпи з прогресивним типом кріплення — черешком, відігнутих від леза.

Урожай (зернові, коренеплоди) зберігали у великих корчагах, мішках, плетеній тарі, які розміщували в коморах (наземних господарських будівлях, які відомі майже на кожному поселенні), ямах-льохах, погребях. Господарські ями у великій кількості відомі на поселеннях усіх археологічних культур. Вони мають циліндричну чи грушоподібну форму, діаметр 1,0—1,5 м, глибину 1,0—1,3 м. У другій чверті I тис. н. е. з'являються великі комплекси для зберігання землеробської продукції, зокрема відоме зерносховище на поселенні культури карпатських курганів Пилипи 4.

Зерно переробляли, насамперед, на крупу і основним харчовим продуктом із зерна була каша. На дисках-сковорідках випікали коржі.

*Зерносховища
на поселенні
культури
карпатських
курганів
Пилипи 4*

Реконструкція жорен пізньоримського часу та ножної ступи з черняхівського поселення Кам'янка-Анчекрак

Для подрібнення зерна на рубежі і в перші століття н. е. застосовували одноручні сферичні й дворучні плоскі кам'яні зернотерки. Прості у виготовленні знаряддя знаходять мало не на кожній пам'ятці. На поселенні Галіш-Ловачка в Закарпатті зернотерки різних форм виявлено у великій кількості.

Ротаційні жорна лише почали входити у вжиток. Вони відомі в матеріалах зубрицької (Пасіки-Зубрицькі), зарубинецької (Бабина Гора) і липицької культур. На поселенні Пасіки-Зубрицькі жорна знаходились у господарській споруді, яка включала систему ям-погребів і прилавоків. Будівля слугувала сховищем для продуктів землеробства, а також була місцем помелу зерна мешканцями поселення.

Подібні за формою жорна, верхній камінь яких має наскрізний отвір і паз, що його перетинає, відомі на пам'ятках рубежу ер у Закарпатті Галіш-Ловачка й Нове Клинове. Масивні жорна виявлено на дакійській пам'ятці Мала Копаня.

У другій чверті I тис. н. е. знаряддя для переробки врожаю представлено всіма трьома видами — зернотерками, ступами та жорнами. Зернотерки знаходять дуже часто. Кам'яні ступи, ножні і ручні, вперше було знайдено на пам'ятках черняхівської культури Північно-Західного Причорномор'я, де камінь широко використовували для будівництва та інших господарських потреб.

Жорна поширені в другій чверті I тис. н. е. на всій території сучасної України. Проте туфові жорна, що походять із черняхівських і київських пам'яток (як імпорт чи залучення форми) мають доволі примітивний устрій. У Європі вже існували прогресивніші форми, зокрема, такі, як легкі ручні ротаційні жорна з поселення Глибока культури карпатських курганів.

Млинову споруду кінця IV ст. н. е. знайдено на Хрінницькому поселенні вельбарської культури на Волині. Тут використовували ротаційні жорна з круглим отвором у бігуні (верхньому камені) та наскрізним отвором у нижньому камені (лежаку). Маховий шток (ручка) для обертання кріпився нижнім кінцем до бігунка збоку за допомогою джгута. Верхній кінець

Жорна в господарській споруді вельбарської культури (Хрінники)

яець тощо), сировини для виготовлення одягу (вовна, шкіра), матеріалу для різних виробів (кістка, роги), тваринництво забезпечувало населення тягловою силою і засобами пересування.

З'ясувати склад свійського стада допомагають археозоологічні матеріали (кістки, знайдені в об'єктах і культурному шарі). Тваринництво, у якому переважав м'ясо-молочний напрям, відповідало осілому способу життя населення й кормовій базі. Перше місце посідала велика рогата худоба, друге свині, третє дрібна рогата худоба або коні. Незначна кількість кісток коней, можливо, вказує на те, що конину рідше вживали в їжу, ніж яловичину, баранину чи свинину. Подекуди, зокрема на черняхівських поселеннях Верхнього Подністров'я і Побужжя, кількість корів та свиней була приблизно однакова. У південних районах черняхівської культури (де жило скіфо-сарматське й фракійське населення) друге місце належало дрібній рогатій худобі (вівцям і козам). Серед залишків їжі трапляються також кістки свійської птиці. Зокрема, курячі кістки знайдено в пам'ятках усіх археологічних культур I тис. н. е.

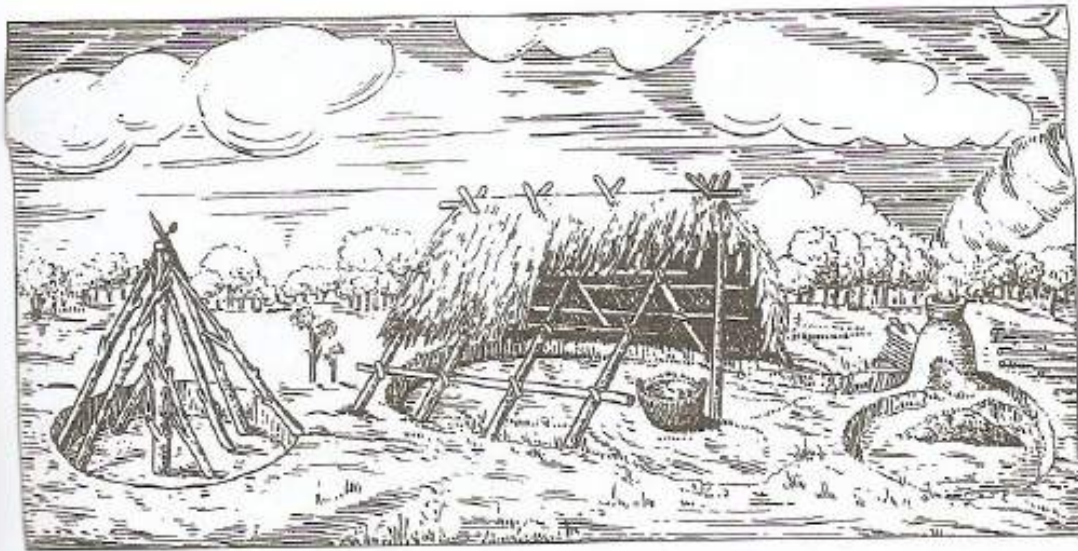
На пам'ятках черняхівської культури знайдено коси-горбуші та їхні фрагменти. Як і серпи із черешковим типом кріплення й відігнутим руків'ям, вони були поширені в західній частині черняхівського ареалу. У матеріалах пам'яток синхронних археологічних культур коси-горбуші не виявлені.

Чимале значення мали різні промисли, пов'язані із полюванням, рибальством і збиральництвом. Мисливство, крім додаткових продуктів харчування, дозволяло отримати хутро і шкури диких звірів, головним чином, для пошиття одягу чи окремих його деталей. Полювали на кабанів, оленів, лосів, зубрів, турів, косуль, зайців. Важливе місце займала здобич хутрового звіра, насамперед, бобрів, куниць, ведмедів, вовків, лисиць. Кістки тетері і рябчика знайдено на пам'ятках черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї.

На багатьох поселеннях зустрічаються луска та кістки риб. Відомі і знаряддя риболовлі — великі залізні гачки та од-

напіврухою прилаштовувався до бруса або стелі. Такою конструкцією користуватися було легше, ніж жорнами з коротким руків'ям, оскільки потрібно було докладати менше зусиль для обертання. Продукт помелу на таких жорнах був невисокої якості, мав значну домішку перетертого каменю.

Поряд із землеробством розвивалося тваринництво і птахівництво. Крім продуктів харчування (молока, м'яса,

Залізоборні горна на площадці Лютізького центру металургії

ношильні остроги. У Хотянівці біля поселення зарубинецької культури знайдені рештки вузького і довгого човна, видовбаного з товстого стовбуру.

Для черняхівського населення полювання, очевидно, не мало особливого значення в господарстві, оскільки в цій культурі найнижчі показники кісток диких тварин серед всіх культур раннього залізного віку Східної Європи.

Землеробство, тваринництво і промисли давали змогу розвиватися, а також частково були сировинною базою для ремесел та інших галузей господарства.

В окрему галузь одним з перших виокремилосся металургійне виробництво, що об'єднувало процеси видобутку руди, підготовки її до плавки, отримання металу та його обробку. Металургія ніколи не була домашнім виробництвом, із часу виникнення мала общинний характер.

Кельтські досягнення в чорній металургії та металообробці сприяли розвитку цих галузей у Південно-Східній Європі. Про це красномовно свідчать такі спеціалізовані центри рубежу нашої ери як, наприклад, латенське Нове Клинове та зарубинецький Лютіж. У Новому Клинові відкриті ямні горни одноразового використання. Лютізькі горни являли собою наземні глинобитні споруди із циліндричною шахтою багаторазового використання. Під час плавки залізо осідало в нижній частині горна, а шлак випускали у спеціальну яму поряд з піччю. У Лютіжі, очевидно, мешкала група давніх металургів, про що свідчить співвідношення трьох жител з 15 сиродутними горнами для добування заліза з болотяної руди й кількома сотнями ям для випалювання вугілля з дубових дров. Горни, аналогічні до лютізьких, зафіксовано в Подністров'ї, на поселенні липицької культури в Ремезівцях. Очевидно, до II ст. н. е. належить велике скупчення ямних горнів одноразового використання поблизу Умані.

На відміну від кельтських, зарубинецьких і пізньозарубинецьких центрів, липицьке, черняхівське і вельбарське мета-

*Залізобудні горна на площадці
Уманського
центру
металургії*

лургійне виробництво було розпорошене — тут не знайдено потужних центрів, подібних до Свентокшиського на території пшеворської культури (Польща). Горна наземного типу відомі на поселенні черняхівської культури Іванківці у Подністров'ї, а на поселенні Лопатна в Молдові горна були складені з вапнякових плит на глиняному розчині. Майже на всіх поселеннях знайдено крицю чи шлаки.

Основною сировиною у ковалів було крицеве залізо, якість якого поліпшували шляхом цементації залізних напівфабрикатів. Для цього їх закладали у вогнетривкий тигель разом з товченим деревним вугіллям, подрібненими кістками або рогом, який щільно закривали і ставили у піч або ковальське горно на довгий час. Таким чином залізо насичувалося вуглецем, перетворюючись на залізовуглецевий сплав — сталь. Взагалі цементація заліза була досить трудомісткою і складною, тому сталь була дорогою і йшла тільки на якісні вироби, найчастіше її наварювали лише на леза ножів або робочі частини інших знарядь та зброї.

Кузні з ковальсько-слюсарними інструментами зустрінуті лише на латенських пам'ятках Закарпаття. На решті території виробничих споруд, які, безумовно, були би пов'язані з металообробкою, на пам'ятках рубежу — першої половини I тис. поки що не виявлено. Знахідки ковальсько-слюсарних інструментів також поодинокі. Їхній асортимент обмежений ковальськими лещатами, пробійниками, зубилами, що, звісно, не відбиває весь обсяг та технологічне різноманіття робіт по металу. Тому головним показником рівня розвитку ковальського ремесла є самі залізні вироби.

Серед пам'яток латенізованих культур асортимент залізних виробів налічує близько 40 найменувань, більша частина яких є предметами хатнього вжитку та побуту, деталями одягу та прикрасами, значно рідше знаряддями праці й, лише у поодиноких випадках, предметами військового спорядження. У кельтських та черняхівських майстрів асортимент значно ширший — до 80 назв. При цьому помітно вища питома вага знарядь праці, особливо землеробських, а також зброї. Втім, ковалі залишалися універсалами, що працювали «на замовлення», а не на ринок.

Залізні предмети будь-якої форми виготовляли за допомогою прийомів ковальської ковки. Мікроструктура ковальських виробів свідчить про досконалість пластичної обробки металу в гарячому вигляді. Ковалі використовували найбільш складні технологічні прийоми. Стійке сполучення в одному предметі таких технологічних прийомів як ковальське зварювання (в тому числі пакування — поєднання кількох штабок металу в масивну заготовку), цементування та гартування вказує на кельтські, а пізніше, і провінційно-римські традиції.

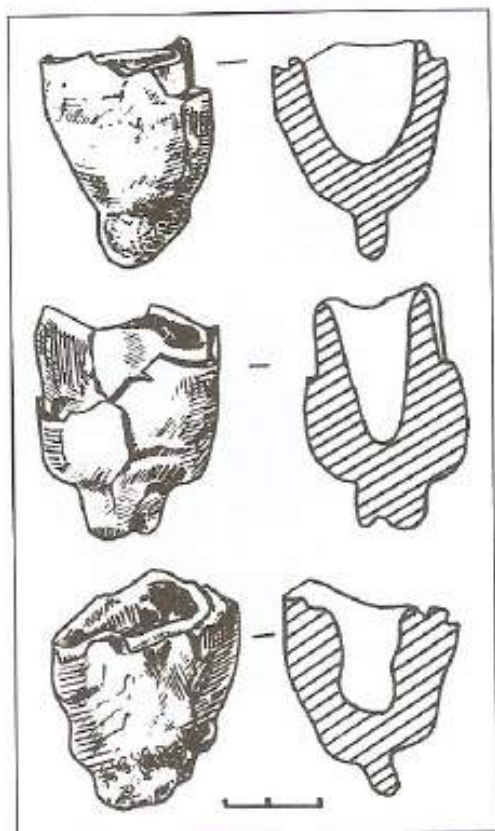
З кольорових металів виготовляли прикраси, деталі одягу, кінське спорядження, інколи посуд. Обробкою кольорових металів, імовірно, спочатку займалися ковалі-універсали, згодом це стало окремою галуззю виробництва. На території Східної Європи не було промислових запасів кольорових металів, основна кількість потрібної сировини (бронзи) ввозили із Семиграддя (Румунія).

Для плавлення кольорових металів у невеликій кількості спеціальні печі були непотрібні, у пригоді ставали звичайні хатні вогнища чи ковальські горни. З ювелірним ремеслом можна пов'язати деякі приміщення: три житла-майстерні на городищі зарубинецької культури Пилипенкова Гора, житло на пізньозарубинецькому Почепському поселенні, житло-майстерня в Черепині (черняхівська культура).

До знахідок, які безпосередньо пов'язані з ювелірним ремеслом, належать ложка-лялька з поселення Пасіки-Зубрицькі, а також велика кількість глиняних тиглів із вогнетривкої глини з поселення зубрицької культури Сокільники. Обставини знахідки у Сокільниках можуть свідчити, що ювелір працював не у спеціальному приміщенні, а на вулиці, і метал розплавляв на відкритому вогнищі.

Знахідки речей з кольорових металів на поселеннях трапляються дуже рідко, частіше вони містяться в похованнях (фібули, пряжки тощо), але найбільш повно асортимент ювелірних виробів представлено в скарбах. Скарби початку

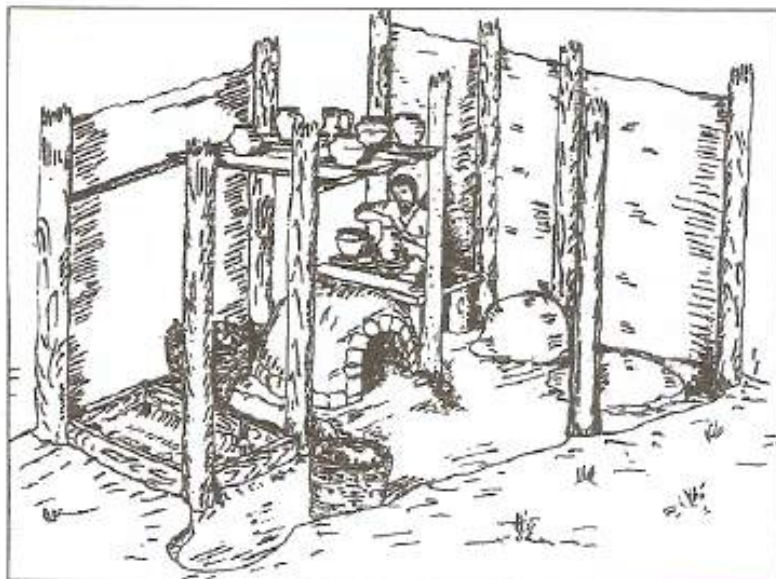
Глиняні бронзоливарні тиглі з поселення зубрицької культури Сокільники I

Речі з виїмчатою емаллю: бронзова ажурна підвіска (Баршівка), фібула (Межигір'я)

Гончарна майстерня черняхівської культури (Журавка Вільшанська). Реконструкція Е. О. Симоновича

I тис. н. е. рідкісні й дуже обмежені за кількістю речей (дві—три жіночі прикраси). Скарби речей другої чверті I тис. н. е., знайдені на пам'ятках київської культури, більші за обсягом (Межигірський, Борзнянський, з поселень Хлепча, Шишино 5 та ін.).

Речі з кольорових металів рубежу н. е. — фібули, каблучки, браслети, підвіски, пронизки, шпильки — виготовлені здебільшого простим куванням, відливання застосовували рідше. З II ст. з'являються вироби з виїмчатою емаллю геометричного стилю, які набули найбільшого поширення в київській культурі. Такі бронзові литі ажурні прикраси мали виїмки геометричної форми, які заповнювали різнокольоровою склоподібною масою.

Виготовлення ліпного посуду лишалося домашнім ремеслом у населення більшості культур рубежу ер і першої половини I тис. н. е. — зарубинецькій, поєнпті-лукашівській, пізньозарубинецькій, зубрицькій, київській, вельбарській. У латенській, липицькій, шеворській, черняхівській і культурі карпатських курганів використовували гончарний круг, і виробництво посуду набуло товарного характеру.

До впровадження гончарного круга при виробленні посуду користувалися поворотною підставкою. Асортимент ліпного посуду на рубежі ер і в першій половині I тис. н. е. був досить різноманітним. Виходячи з ретельності виготовлення столового посуду зарубинецької культури, можна дійти висновку, що всередині общин працювали майстрині-керамістки.

У другій чверті I тис. н. е. виробництво посуду на гончарному крузі широко застосовується в черняхівській культурі, а також у культурі карпатських курганів. Оскільки в ареалах цих культур гончарний посуд з'являється в готовому досконалому вигляді, можна припустити, що техніка гончарного

виробництва була привнесена ззовні гончарями — вихідцями із римських придунайських провінцій. Поступово місцеві майстри засвоїли нову для них технологію гончарної справи разом з основними формами провінційно-римської кераміки. До племен київської і вельбарської культур невелика кількість гончарного посуду надходила з черняхівських майстерень.

Залишки гончарного виробництва у вигляді горнів або

керамічних шлаків відкрито на десятках черняхівських поселень. На деяких пам'ятках знайдено рештки майстерень (Журавка, Глеваха). Залишки горнів для випалювання посуду відкрито майже на 50 поселеннях черняхівської культури на території України й Молдови та на кількох пам'ятках у Румунії. Зазначимо, що вони не утворюють значних скупчень, на відміну від пшеворської культури, де поблизу сучасного Кракова працював потужний центр виробництва гончарного посуду. Іноді на одному поселенні черняхівської культури знаходилося кілька гончарних горнів, а одна передгорнова яма могла об'єднувати дві або три печі.

Конструкція черняхівських гончарних горнів у цілому однакова і складається за класичним принципом з нижньої паливної та верхньої випалювальної камер. Діаметр споруди досягав 1,5 м. Верхня камера мала куполоподібне перекриття. Камери відокремлені одна від одної горизонтальним перекриттям з отворами-продухами. Взагалі конструкція черняхівських горнів наслідує провінційно-римські випалювальні печі, хоча і в спрощеному вигляді. Гончарні печі аналогічної конструкції досліджені також на поселеннях культури карпатських курганів у Голині та Печеніжині.

Формування виробів відбувалося на повільному гончарному крузі. У майстернях на поселеннях Журавка і Глеваха використовували ножний гончарний круг.

Для того, щоб надати посуду сірий або чорний колір застосовували так званий відновлювальний (редукційний) випал без доступу кисню. При окиснім випалі вироби набували червоного, теракотового кольору.

Майстер витрачав на виготовлення однієї середньої посудини 8—10 хвилин, виробляючи щодня від 30 до 80 посудин, що могло забезпечити попит ринку в радіусі десятків кілометрів. В умовах надлишку дешевої ремісничої продукції домашнє виробництво ліпного посуду в черняхівському суспільстві западає.

Ремісничого характеру набуло в пізньоримський час виробництво гребенів з оленячого та лосиного рогу, вельми поширених у черняхівській культурі. Такі гребені склалися з кількох платівок із зубцями, що з'єднувалися з обох боків за допомогою металевих заклепок пластинчастими накладками. Виготовлення гребенів вимагало низки операцій із застосуван-

Гончарний горн з поселення культури карпатських курганів у Печеніжині

ням, крім сокир та ножів, спеціальних тонких пилок та свердел тощо. Поблизу с. Велика Снітинка на Київщині досліджено майстерню, у якій виготовляли гребені, що діяла з кінця III до середини IV ст. Тут знайдено сотні пластин-заготовок для гребенів, бронзовий дріт на заклепки, різне знаряддя, тисячі обрізків-відходів оленього рогу.

Унікальним свідченням тісних контактів із черняхівськими племенами є майстерня на поселенні київської культури Олександрівка I поблизу Чернігова, в якій знайдені напівфабрикати гребенів та обрізки рогів. Жодна заготовка не мала пропиляних зубців, просвердлених отворів під заклепки тощо. Очевидно, кінцева робота проводилася більш вправним гребінником. Можливо, напівфабрикати гребенів виготовляли спеціально на замовлення черняхівських майстрів.

На поселенні черняхівської культури в Комарові (Буковина) досліджено склоробну майстерню. Майстри, що належали до провінційно-римської школи склоробства, виготовляли тут кубки, намиста й навіть віконне скло. Щоправда, працювали вони в Комарові недовго і значного розповсюдження їх продукція не мала.

Крім металу та глини, найбільш уживаним природним матеріалом було дерево. Багато деревообробних інструментів походить з поселень черняхівської культури: сокири, струги (скобелі), тесла, долота, ложкаподібні свердла. На пам'ятках решти археологічних культур рубежу — першої половини I тис. н. е. знайдені лише окремі деревообробні інструменти.

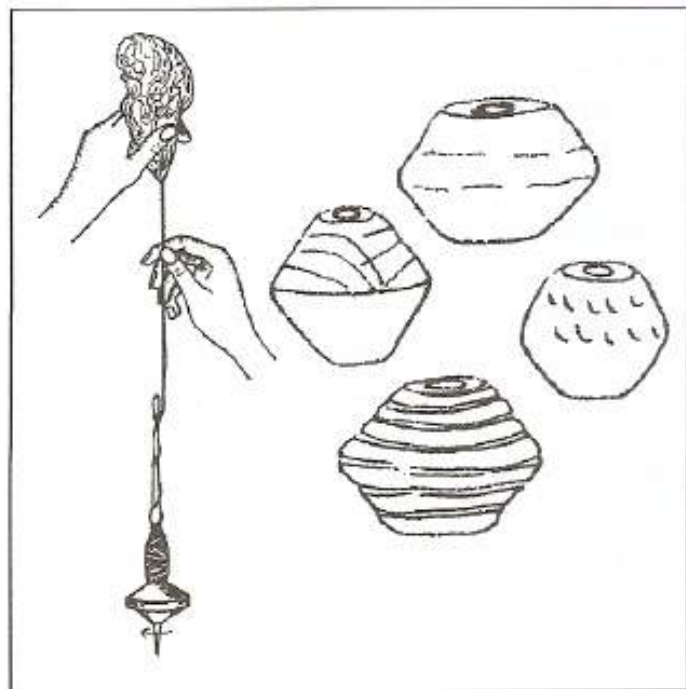
Деякі знаряддя були вузько спеціалізованими — струги із широким і вузьким лезом, спеціальні скобелі (Бовшів II). Можливо, ним користувалися теслі, які вдовольняли потреби общини. У черняхівській культурі з'являється токарний верстат — на поселенні Бовшів II знайдено залізний різець, на

кількох пам'ятках знайдені обточені на токарному верстаті пряслиця з мергелю.

Обробка каменю та шкіри здебільшого мала домашній характер. Лише в черняхівській культурі відоме спеціалізоване виробництво ротаційних жорен. Воно існувало на Південному Бузі біля сіл Жорнище та Лугова, де жорна виготовляли з місцевого туфу. З каменю також виготовлені язичницькі ідоли.

На поселенні Добринівці у Подністрів'ї досліджено ряд виробничих комплексів, пов'язаних з обробкою шкіри, що свідчить про високий рівень розвитку чинбарства у черняхівських племен.

Глиняні пряслиця зарубинецької культури та їх використання

Потреби людей у тканинах задовольнялися на рівні домашнього виробництва. Звичайною знахідкою є пряслиця до веретен, якими сукали нитки з льону, конопель та овечої вовни. На поселеннях знаходять глиняні тягарці, що натягали нитки основи на вертикальних ткацьких верстатах.

Отже, орне високопродуктивне землеробство у населення черняхівської культури, хоча й було екстенсивним, створило умови для утримання професійних ремісників. Черняхівська культура значною мірою була продуктом ремесла та торгівлі. В її носіїв як самостійні виробництва виокремилися металообробка, гончарство, гребенярство та, почасти, каменярське ремесло і чинбарство. В інших археологічних культурах рубежу — першої половини I тис. н. е. рівню ремесла відповідала лише металургія та металообробка, а у латенській, пшеворській, липицькій та культурі карпатських курганів — ще й гончарство.

Майстри-ремісники зазвичай працювали на замовлення в межах общини або групи общин, одержуючи за свою працю продукти сільського господарства. Відомості про початки товарного виробництва, тобто виробництва товарів не на замовлення, а на ринок, є тільки стосовно черняхівського гончарного ремесла.

Недостатній ступінь розвитку ремесел не передбачає інтенсивної внутрішньої торгівлі. Виняток становлять промисли, пов'язані з обмеженими джерелами сировини, передусім, виробництво заліза. Певну роль відігравав дарообмін між общинами, зумовлений політичними і родинними зв'язками. Предметами такого обміну були різноманітні речі та продукти.

У той же час у народів Південно-Східної Європи існувала досить розвинена система економічних зв'язків. Завдяки транзитній торгівлі по Дніпру і річках його басейну, античні товари доходили й до племен зарубинецької, а пізніше київської культур, і далі на північ та схід, а по Дністру — до населення пшеворської, липицької й зубрицької культур. Основними імпортованими товарами було вино і оливкова олія в амфорах (їхні численні уламки знаходять на поселеннях передусім зарубинецької культури), сіль, столовий посуд, бронзові фібули, прикраси, скляне важило.

*Прядіння та робота за вертикальним ткацьким верстатом.
Рисунок П. Л. Корнієнка*

Пряслиця і тягарці до ткацьких верстатів черняхівської культури

Значно менший товарообмін відбувався в західному напрямі. Звідти надходили бронзові вироби: фібули, браслети, поясні гачки, підвіски, металеві деталі поясів, шийні гривни у вигляді корон (Дашів, Ліски, Вільхове, Залісся).

Намисто
черняхівської
культури зі
скла, бурштину
та сердоліку

Великому обсягу античних товарів, очевидно відповідав зворотний потік експорту. Можливо, кельтські та зарубинецькі племена експортували залізо, що вироблялося у Закарпатті, Середньому Подніпров'ї та Південному Побужжжі, а також розраховувалися продукцією лісових промислів — хутром, медом, воском.

Уявлення про асортимент товарообміну населення Причорномор'я й Середземномор'я, можна одержати з «Історії» Полібія (II ст. до н. е.): *«Для необхідних життєвих потреб країни, що оточують Понт, постачають нам худобу та величезну кількість безумовно чудових рабів, а з предметів розкоші постачають у достатку мед, віск та солону рибу. Одержують вони з продуктів, якими багаті наші країни, олію та всякого роду вино; хлібом вони обмінюються з нами, то доставляючи його в разі потреби, то одержуючи...».*

Особливо економічні зв'язки у народів Південно-Східної Європи активізуються у другій чверті I тис. н. е. Торгівля з античним світом досягає в цей час найвищого розвитку. Як і раніше, з Причорномор'я та Східного Середземномор'я надходили предмети розкоші та престижу. Уламки амфор, у яких завозили вино та оливкову олію, відомі практично на всіх досліджених черняхівських і карпатських пам'ятках. З міст Малої Азії довозили також червонолаковий посуд (гличики, миски, тарілки). З близькосхідних (Єгипет, Константинополь) і рейнських майстерень потрапляли до населення черняхівської культури різноманітні скляні кубки, намисто. Взагалі намисто — здебільшого різноманітне скляне, а також з єгипетського фаянсу, бурштину, сердоліку, коралів і мушель, — було наймасовішою групою імпортованих виробів, якими користувалося східноєвропейське населення.

Металевий посуд римської доби надходив у Східну Європу в значно меншій кількості, ніж глиняний або скляний. Напевно, він опинився тут не стільки в результаті торгівлі, скільки як здобич у грабівницьких походах або як дарунки військовій старшині від римської адміністрації. Металеві посудини дуже цінували, тому їх нерідко знаходять серед скарбів або в похованнях еліти.

Нааявність такої торгівлі передбачає існування торговців-посередників, у руках яких накопичувалися товари. На території черняхівської культури можна припускати існування

Скляна посудина з черняхівського могильника Оселівка

торгових факторій на поселенні Кам'янка-Анчекрак на березі Березанського лиману. У вельбарській культурі такими факторіями можуть бути поселення на Волині — Шанків Яр на березі Хрінницького водоймища та Лепесівка.

Безперечно, у пізньоримський час існувала налагоджена торгівля сіллю. Західні землі постачалися з родовищ Галицького соледобувного району. Факт видобування солі на Закарпатті поблизу Солотвина підтверджується знахідкою римських монет у давній копальні. Продукцію цього родовища доставляли в інші землі, передусім — по Середньому Дунаю. Розробляли запаси приморських озер. Сезонне промислове поселення черняхівської культури знайдено на косі Арабатська Стрілка, між Сивашем та Азовським морем. Звідси самоосадну сіль везли у південні і східні території України.

Скоріш за все, торгівля між племенами київської та черняхівської культур зводилася до обміну натурального продукту на ремісничі вироби. З черняхівської території до населення київської культури надходив гончарний посуд, жорна з туфу, бронзові фібули та пряжки, деякі залізні знаряддя — наральники, серпи, сокири, скобелі.

До римського періоду належать сотні скарбів та окремих знахідок римських монет, майже без винятку римських денаріїв, знайдених на території України. Суттєво, що переважна більшість цих монет датується II ст. н.е., а екземпляри III—IV ст. рідкісні. Це пояснюється різною якістю монетного металу, який внаслідок економічної кризи Римської імперії постійно погіршувався. Для східноєвропейських сусідів Римської імперії монетний метал був головним, якщо не єдиним джерелом надходження срібла, тому основна маса срібла перетворювалася в скарби або йшла на ювелірні вироби. Незалежно від способів довозу монет з Імперії (торгівля, викуп за полонених, військові контрибуції, подарунки вождям) постійною вимогою варварів лишалося дотримання певного стандарту чистоти срібла. Цьому стандарту відповідали денарії, які випускали до початку III ст., на що римські партнери змушені були зважати.

Основу надходжень римських монет ранніх випусків і монет III ст. становила військова здобич періоду Готських війн, а основу надходжень монет IV—V ст. — активна торгівля місцевого населення з римськими провінціями. Аналіз функцій римських монет свідчить про існування в середовищі черняхівського населення зачатків грошового обігу. Процес його

*Римський
бронзовий глек.
Могильник Чер-
нелів-Руський*

*Срібні денарії
імператора
Марка Аврелія
(161—180)*

Поселення Гірка
Полонка II.
Рисунок
П. Л. Корнієнка
за реконструкцією
Д. Н. Козака

Пізньюзарубинецькі поселення, а також поселення пшеворської, зубрицької і київської культур утворюють компактні групи по три—чотири (іноді й більше). Такі скупчення поселень отримали в літературі назву «гнезда» або «кущі». Відстань між поселеннями в кожній такій групі складає 1—2 (рідше 3—4) км. Нерідко їх розділяють тільки річки, струмки або яри. Гнезда поселень відокремлюються від таких сусідніх скупчень незаселеними ділянками завширшки від кількох до 20—30 км. Зокрема, пам'ятки зубрицької культури утворюють 10 скупчень з 3—8 селищ. Відстань між селищами в групі становить від 1 до 5 км.

Група («гнездо») поселень або кілька груп відповідала племені. У племені етнічна спільність поєднується із соціально-політичною структурою на чолі з вождем. Така соціально-політична організація отримала назву «вождівство» або протодержава-чіфдом (від англ. *chief* — «вождь»). Найважливішою функцією вождів була організація життя спільноти (виробництва, захисту території або військового походу) і

централізований перерозподіл отриманого продукту будь-якого виду — і урожаю, і військових трофеїв. Як і інші соціальні інститути, вождівства пройшли довгий шлях від ранніх простих форм до більш складних. На одній і тій самій території вождівства виникали, розвивалися і розпадалися через вплив різних несприятливих факторів, перш ніж виникла держава.

Можливо зміни, пов'язані з кризою зарубинецької культури, що відбулися у I—II ст., засвідчують розпад ряду складних вождівств, які археологічно представлені верхньодніпровським, прип'ятсько-поліським та середньодніпровським локальними варіантами зарубинецької культури. Їхній розпад знаменує початок нового циклу простих вождівств на пізньозарубинецькій та зубрицькій основі і на значно ширшій території порівняно із зарубинецьким часом.

Рівень суспільного розвитку творців черняхівської культури був суттєво вищим. Поширення великих поселень з різноманітними житлами, господарськими спорудами і загонами для худоби, багаті поховання, грошові та речові скарби — усе це вказує на існування в черняхівському суспільстві сусідської або територіальної общини. Прискорений розвиток черняхівського (меншою мірою — культури карпатських курганів та вельбарського) населення, очевидно, пояснюється його включенням у систему соціально-економічних відносин римських провінцій і політичною консолідацією, що об'єднала різноетнічні племена і сприяла руйнуванню моноетнічної племінної організації.

Разом із тим, у деяких регіонах черняхівського ареалу (у Верхньому Подністров'ї і на північній периферії) поширені поселення з житлами-напівземлянками, у яких переважав ліпний посуд. Скоріш за все, соціальний розвиток у цих областях був достатньо архаїчним порівняно з південно-західним регіоном черняхівської культури, розташованим ближче до римських провінцій. Отже, черняхівська спільність, завдяки прогресивним процесам культурної та економічної інтеграції, набула ознак ранньодержавного об'єднання.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ
ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ**

1. Які системи землекористування фіксуються археологічними матеріалами на території України на рубежі — у першій половині I тис. н. е.?
2. Які землеробські знаряддя праці та переробки врожаю знайдено на археологічних пам'ятках рубежу — першої половини I тис. н. е. на території України?
3. Які галузі ремесла виокремилися у латенський та римський час?
4. Які типи сиродутних горнів знайдено на археологічних пам'ятках першої половини I тис. н. е. на території України?
5. У матеріалах яких археологічних культур рубежу — першої половини I тис. н. е. є посуд, виготовлений на гончарному крузі? Поясніть, чому таку технологію використовували тільки у цих культурах.
6. Які функції виконували римські монети, знайдені на території України?
7. Охарактеризуйте зовнішньоекономічні зв'язки населення на території України в латенський та римський час.
8. Поясніть особливості планувальної структури селищ, виявлені на археологічних пам'ятках.
9. Охарактеризуйте найважливішу функцію, яку виконували вожді племен.

СВІТОГЛЯД ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РУБЕЖУ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I тисячоліття н. е.

Вже від рубежу ери давні слов'яни, як і сусідні з ними народи на території України мали досить розвинену міфологію і організовані форми культу. Основою духовного життя, формою та системою культурних цінностей давніх спільнот було язичництво. Воно базувалось на багатобожжі із великою кількістю культів.

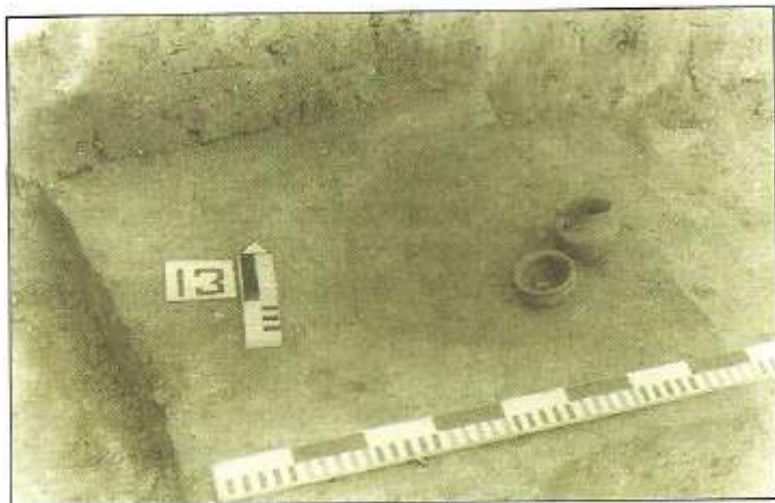
Язичництво еволюціонувало від обожнення стихій, явищ і об'єктів природи (поклоніння сонцю, місяцю і зіркам, вогню і воді, грому і вітру, землі і деревам, лісам і гаєм, річкам і озерам) до їх конкретизації в людиноподібних (антропоморфних) божествах.

З вірою у священний вогонь був тісно пов'язаний поховальний обряд — кремація. Згідно із віруваннями, вогонь очищав померлих та вивільняв їх душі. Через вогняне очищення небіжчик ставав недоступним для злих сил. Померлий зорієнтувався до верху-неба шляхом кремації і до низу-землі самою могилою, що відповідала його ролі посередника між світом живих і богами, між одноплемінниками й пращурами. Поховання супроводжувалося поминальним бенкетом — тризною (у деяких писемних джерелах він має назву «страва»).

Таким чином, поховальний обряд свідчить про наявність добре розвинених і складних анімістичних уявлень, тобто уявлень про душу. Слов'янські, як і інші землеробські племена рубежу — першої половини I тис. н. е., вже мали той світоглядний рівень, при якому взаємозв'язок живих і мертвих родичів був не безпосередній, а здійснювався через культ пращурів. Давні слов'яни шанували померлих прародичів, вважали їх покровителями і приносили їм жертви.

У потойбіччя душі померлих супроводжували жертвовною їжею, що містилася в посуді-

Поховання за обрядом тілоспалення на могильнику зарубинецької культури Дідів Шпиль

нах-приставках. Частіше у похованнях знаходяться побутові речі, якими люди користувалися за життя, і які могли прислужитися їм у світі мертвих, прикраси — фібули, підвіски, скляне намисто. Нерідко трапляються уламки навмисно розбитих глиняних посудин, у тому числі такі, що побували у поховальному вогнищі. Розбивання посуду над померлим або під час похорону пов'язано із ритуалами знищення.

На могильниках зарубинецької культури досліджено поховання, у яких разом з кальцинованими кістками людини містяться кальциновані кістки тварин, що можна розглядати як рештки жертвопринесення.

Зігнутий меч та інші предмети озброєння в поховальній урні (могильник Мутин)

У похованнях пшеворської культури речі часто зіпсовані — разом зі смертю господаря умертвляли і його речі, аби вони могли слугувати йому в потойбічному світі. Близькі до пшеворських поховальних ритуалів звичаї, очевидно, використовували й племена, що залишили пам'ятки типу Харівка в Посеймі — у всіх похованнях-кремаціях дружинного Мутинського могильника мечі та списи були зігнуті. Відомі випадки, коли зброю чи інші гострі речі встромляли у дно поховальної ями або у скупчення кальцинованих кісток, можливо, з метою нейтралізувати небіжчиків і ускладнити їм можливість покинути могилу.

У населення київської культури основні ритуали, напевно, відбувалися біля поховального вогнища, а не біля могили. До ями вміщували тільки символ спалення — жменю кальцинованих кісток та вугілля, уламки посудин, кістки жертвних тварин.

Для черняхівської культури характерно співіснування обрядів тілоспалення й тілопокладення. При цьому тілопокладення складають 60—70%. Є могильники, особливо в Північному Причорномор'ї, де обряд тілопокладення є єдиним. У той же час, поки що невідомі могильники виключно з тілоспаленнями. У більшості деталей обряду тілопокладення дослідники фіксують скіфо-сарматські традиції. Щодо кремації, тут простежено риси поховальної обрядності всіх народів, що жили на території України у другій чверті I тис. н. е. — давніх слов'ян, даків, східних германців.

Трапляються могили без захоронення небіжчика, так звані кенотафи, що містять лише поховальний інвентар. Вони відомі у багатьох давніх народів. Вважається, що такі могили облаштовували для одноплемінників, які померли чи загинули далеко від домівки. Відправляючи всі прийнятні ритуали, люди вважали, що цим вони забезпечують померлому необ-

хідні умови для пристойного потойбічного життя. Іноді в кенотафах містяться кальциновані кістки тварин. Найбільшу їх кількість — 33 поховання — зафіксовано на Пирогівському могильнику. Не виключено, що це особливі ритуали жертвопринесень або «заміщення» небіжчика.

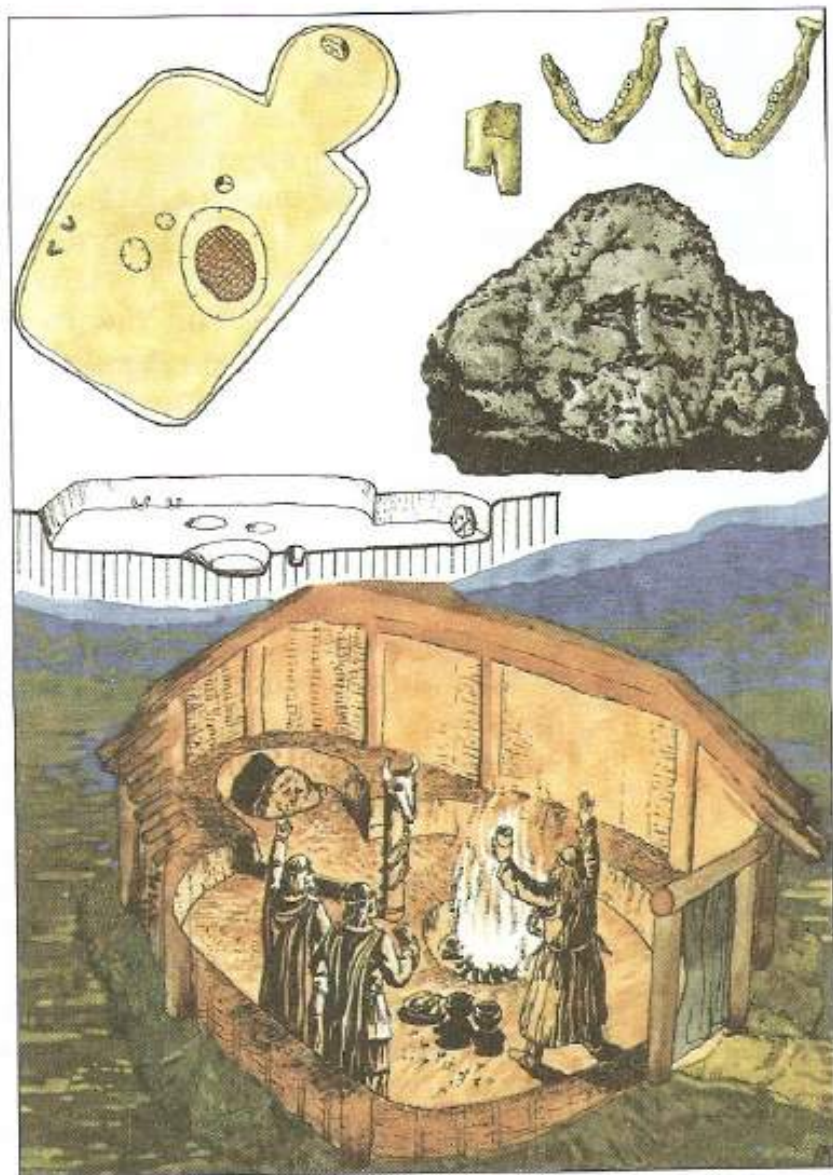
Сьогодні у розпорядженні науковців серед великої кількості залишків матеріальної культури є споруди і предмети, які тією чи іншою мірою відображають вірування давнього населення України.

До найбільш помітних археологічних споруд, пов'язаних з язичництвом, належать святилища, тобто місця молінь та жертвопринесень.

Археологічні матеріали свідчать, що ранньослов'янські племена, як і інші землеробські народи Європи, вже з рубежу ер мали святилища з антропоморфними богами. Общинні святилища були сакральними місцями невеликих розмірів. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією або кількома, об'єднаними сімейними зв'язками, общинами. Подібні пам'ятки характерні для всього I тис. н. е. За морфологічними ознаками їх можна розділити на три типи: святилища-житла, святилища відкритого типу (капища), святилища-жертovníки (требища або вівтарі).

Святилища-житла розміщені на селищах і відрізняються від звичайних жител наявністю ритуальних предметів (ідол, священний посуд) і жертвового вогнища. Це найбільш рання форма святилищ. До них належать святилища в Загаях (зубрицька культура) і Горошевії (поєншті-лукашівська культура).

У Загаях святилище розташоване в центрі селища. Це заглиблена споруда, яка за формою нагадує тулуб людини. В її центрі був жертвовник у вигляді ями овальної форми, заповненої вугіллям, поцелом, дрібними перепаленими кістками та уламками кераміки. Біля нього знайдено дві нижні людські

Святилище на поселенні зубрицької культури Загаї П. Реконструкція П. Л. Корнієнка за матеріалами розкопок Д. Н. Козака

*Житло-свят
илище на
поселенні
попнешти-лука
шівської куль
тури Горошова*

с. Горошева. В її центрі була яма овальної форми, на краю якої знаходилися рештки вогнища. На вогнищі й у ямі, крім попелу, вугілля та перепалених кісток тварин, а також дрібних уламків кераміки, виявлено перепалені людські кістки.

Святилища відкритого типу відомі на селищах черняхівської культури (Іванківці, Ставчани, Бакота). Головним атрибутом таких святинь були один або кілька ідолів із комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, кострищ, жертовників). Сама назва святинь такого типу — капище — походить від давньоруського слова «капъ» — ідол.

Святилище у Ставчанах розташоване у східній частині черняхівського селища. У центрі його знаходився ідол з вапняку висотою 1,9 м у вигляді чоловіка з бородою і головним убором конічної форми та кубком для пиття у вигляді рога (ритон) у руках. Ззаду добре передані плечі і спина, нижче якої вибито зображення коня. З ритонем пов'язані церемонії ворожіння щодо майбутнього врожаю, а зображення коня символізує один з проявів сонячного божества. З чотирьох боків від ідола знаходилися залишки вогнищ, а навпроти на відстані 3 м стояла конусоподібна стела із солярним знаком у верхній частині.

У західній частині черняхівського поселення в с. Іванківці знайдено трьох ідолів, виготовлених з вапняку. Один з них стояв вертикально, другий лежав на рівні материка і був коліс зсунутий зі свого місця, третій — розбитий і закопаний у землю. Центром святини був трьохликий ідол (так званий «Триглав»). Це чотирьохгранний стовп, висотою приблизно 3 м, який завершений зображенням голови людини. З півночі, сходу і заходу на відстані 17—20 м від ідола розташовані три невеликі будівлі з глинобитними стінами. У західній і східній будівлях, які були дещо менші за північну, знаходилися вогнища-жертовники. А поряд з північною виявлена вимостка з плаского каміння, можливо, вівтар. Перед ідолом розпалювали вогнища, від яких залишилися невеликі заглиблення, заповнені вугіллям та попелом.

У центрі капища на черняхівському поселенні в Бакоті розміщені спеціально принесені великі камені зі слідами обробки та дії вогню. Біля них лежав уламок підтесаного каменю, прямокутної форми. Імовірно, нижня частина ідола, неподалік від

щелепи. У ніші навпроти жертовника містилося висічене з каменю-пісковика підтрикутної форми антропоморфне зображення — погруддя старого, з довгим волоссям, густою бородою та бровами.

Близька за формою антропоморфна споруда з нішею відкрита на поселенні поенептілукашівської культури біля

якого у заглибленні виявлено два людських черепи. Навколо каменів простежені жертівні ями з кістками тварин і уламками посуду.

Виділено кілька типів кам'яних ідолів. Відомі ідоли у вигляді простих тесаних стовпів без зображень (Бакотський, Раковець-Чеснівський, Блищанський, Ставчанський). Здебільшого вони чотирикутні в перетині, із заокругленою, інколи потовщеною верхньою частиною. Близькі до них стовпоподібні ідоли з Іванківців («Триглав») і Кременної з ледве потовщеною й заокругленою верхньою частиною, на якій схематично передано риси людських облич.

Окремим підрозділом антропоморфних стовпів є зображення, що нагадують античні герми — чотиригранний стовп завершується погруддям людини з рельєфно модельованою пластикою обличчя (Іванківці).

У статуй-півфігур (Калюс, Ставчани, Іванківці, Блищанка, Непоротів, Козлів) нижня частина тіла лишається не відтвореною, замість неї — монолітний блок. У верхній частині зображена голова, плечі, руки, атрибути (зокрема ритони), знаки.

Святилища-жертівники споруджені безпосередньо на поселеннях вельбарської культури Хрінники й Лепесівка, а також на могильнику черняхівської культури Олександрівка.

Готське святилище-жертівник на поселенні Лепесівка являло собою велику наземну споруду (15,5 × 8 м) із чотирма вогнищами всередині. В одне з них, найбільш потужне і, очевидно, основне, черинь якого складався із семи шарів, вмонтовано дві триручні вази на високих конічних піддонах. На долівці знаходились роздавлені та цілі посудини. Уламки великих піфосів знайдено і біля споруди. Довкола неї розташовано вогнища, а неподалік — спеціальні площадки, підмазані глиною. У вогнищах та біля них виявлено «хлібці» — імітації хлібних буханців з глини.

На Хрінницькому поселенні вельбарської культури святилище-жертівник знаходилося в центрі селища. Воно мало складну конструкцію, центром якої був вівтар у вигляді округлого чотирьохшарового вогнища, розташований на невисокій прямокутній глиняній площадці з укопаними по кутах горщиками. Жертівник мав огорожу — глиняну стіну висотою 0,5 м з дерев'яними конструкціями згори.

Кам'яні ідоли зі святилищ черняхівської культури: трилична «герма» (Іванківці), статуя-півфігура та антропоморфна стела (Ставчани)

Святилище-жертвник на Хрінницькому поселенні вельбарської культури

Біля жертвника знаходився заглиблений майданчик ущерть заповнений кістками. Судячи з їхнього складу, у жертву приносили свійських тварин — бика, свиню, коня, собаку (вовка), вівцю (козу) і диких звірів — кабана, ведмеда, а також птахів. Там здійснювали й людські жертвопринесення.

Виходячи з того, що такі святилища складної конструкції знайдені на пам'ятках готів (вельбарської культури) очевидним є їхнє західне походження. Проте, в ареалі вельбарської культури на території Польщі такі пам'ятки досі не відомі, можливо через недостатню вивченість селищ. Важливо підкреслити, що всі тепер відомі культові об'єкти давніх германців були лише місцями для принесення жертв.

Отже, ритуальні дії та жертвопринесення на Хрінницькому святилищі були направлені на вшанування германських богів. Інформації в писемних джерелах про міфологію материкових готів небагато, оскільки вже у IV ст. почалася їхня християнізація. Набагато більше свідчень про скандинавську міфологію, основною ідеєю якої є вічне оновлення магічної сили богів та родючості землі через смерть і відродження.

Принагідно зазначимо, що серед готів могли поширюватися й культури, характерні для тогочасної Римської імперії. Про це, зокрема, свідчить знахідка фрагменту бронзової статуетки Сарапіса в одному з жител на поселенні вельбарської культури в Хрінниках.

Можливо рештки жертвника у вигляді череня з дев'яти шарів керамічної вимостки досліджено на поселенні київської культури Обухів 3 на Стугні. Біля нього знаходився гранітний валун з петрогліфами — зображеннями тварин і знаків, у тому числі тамгоподібних. Камінь був спеціально доставлений з Пороського родовища. У цьому зв'язку важливо зазначити,

Фрагмент бронзової фігурки Сарапіса з житла вельбарської культури (Хрінники)

що деякі речі з цього поселення (посудини, наконечник ременя) мають аналогії в пшеворській культурі.

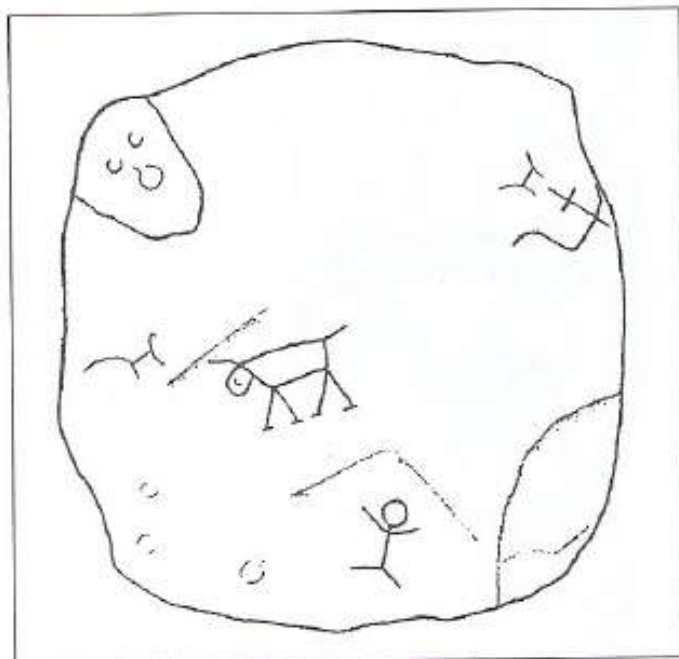
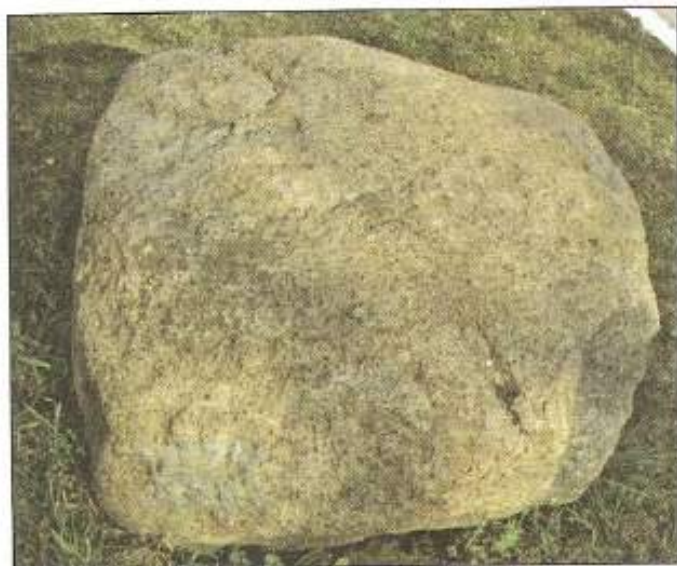
Із Греції в Північне Причорномор'я був занесений звичай спорудження на місцях поховань жертвників, так званих есхар. Такий вівтар досліджений на території могильника черняхівської культури, розташованого поряд з городищем Олександрівка на р. Інгулець. Він мав вигляд кам'яної огорожі квадратної форми, всередині якої знаходилися залишки вогнища, перепалена земля, уламки ліпної та гончарної кераміки, амфор.

Основним способом відправлення культу було жертвопринесення. Воно було рівнозначним відданню шани. При цьому виходили з того, що всі боги чи духи померлих чи сакральні природні об'єкти, мали людські властивості, вимагали, як і люди, передусім їжі та напоїв, хоча б у символічній формі. З іншого боку, в основі ритуальних дій була людська вдячність, а також бажання отримати гарантії на успіх тієї чи іншої справи.

У жертву приносили здорових, переважно молодих, тварин а також обов'язково якісні «плоди земні», мед та їжу. Обряд цей здійснювали під час свят на честь богів та у зв'язку з особливими обставинами, наприклад, перед чи після битви або військового походу, при похованні. «Треби» (жертви, жертвопринесення) домашнім богам і на релігійних святах місцевого характеру вчиняли досить часто.

Як дяку за перемогу в битві з ворогом, у жертву приносили полонених. Взагалі писемні джерела (Тацит, Страбон) інформують, що давні германці вважали за необхідне приносити в певні дні в жертву також і людей. Сене людських жертвопринесень у давніх германців, як і в інших індоєвропейських народів, полягав у особливому вшануванні богів в екстремальних випадках. Такі жертви були потрібні для збереження і продовження життя, для вічного оновлення, для перейняття сили в убитого. Смерть людини чи тварини, за уявленнями давніх людей, призводить до воскресіння, відновлення природи.

Здебільшого жертви проходили очищення вогнем. Тому основою багатьох жертвників були вогнища з потужними, нерідко багатощаровими черенями.

Петрогліфи на камені з поселення кївської культури Обухів 3

Бронзове окуття піхов меча з могильника пшеворської культури у Гриневі

Досить високий рівень організації міфологічних вірувань передбачає наявність служителів культури — жерців, які виконували ритуальні дії. У германців, за даними писемних джерел, каста жерців була досить впливовою. Проте її наявність не виключає участі старійшин, вождів, князів у сакральних церемоніях. Очевидно, їм належала почесна першість у виконанні найбільш важливих і урочистих ритуальних дій. Вони також були хранителями звичаїв і міфів. Підтвердженням цього є матеріали з поховання вождя на могильнику поблизу с. Гринєва, серед яких знаходились ритуальні піхви меча із закодованою інформацією про походження роду. Ці зображення не можна розглядати як побутові або жанрові, а тільки як втілення певних міфологічних уявлень.

Центральний сюжет обклашки — священний шлюб відображає, ймовірно, головний елемент структурної моделі світу — космогонічний акт, найархаїчнішими носіями якого були небо-батько і земля-мати, пізніше, у розвинутіших міфологіях, як і в цьому сюжеті, у процесі космогенезу вже беруть участь боги-деміурги — міфологічні персонажі героїзованого типу.

Військова функція вершника-героя тісно пов'язана із забезпеченням родючості, що передано об'єднанням паростками зоо- та антропоморфних персонажів. Мотив боротьби бога-героя із силами хаосу з метою звільнення родючості землі й худоби — це основний космогонічний аспект зображення. Герой виконував також функції родоначальника. Необхідною умовою для здійснення цієї функції був священний шлюб, який підтверджував надприродне походження першопредка.

У первісну епоху міфологічні зображення були приналежністю і цінністю колективу, як і родоплемінна територія, знаряддя праці тощо. Те, що меч із піхвами поклали в поховання, свідчить, що,

незважаючи на особливу, символічну знаковість, ці предмети не були самі по собі об'єктами поклоніння. Вони належали конкретній людині, в даному випадку вождю, і виконували цілком утилітарну функцію — підтверджували його значення як носія сили родючості, життєздатності даної соціальної групи.

Важливим джерелом інформації про язичницькі вірування давніх народів є різноманітні предмети та малюнки на них.

З церемонією ворожіння й магічними діями навколо хліба, пов'язані так звані «хлібці». Це невеличкі глиняні вироби у вигляді округлих буханців хліба, діаметром до 30 см і висотою

10—15 см. Частіше зустрічаються їхні мініатюрні копії. Магічна роль «хлібців» безперечна. У їхній глині трапляються відбитки рослинних домішок і злаків.

«Хлібці» відомі у зарубинецькій культурі, на черняхівських пам'ятках Південної Волині, Поділля і Середнього Подніпров'я (Переяслав-Хмельницький, Маркуші, Коростишів, Слободище та ін.), на пам'ятках вельбарської культури (Боратин, Пражів, Лепесівка).

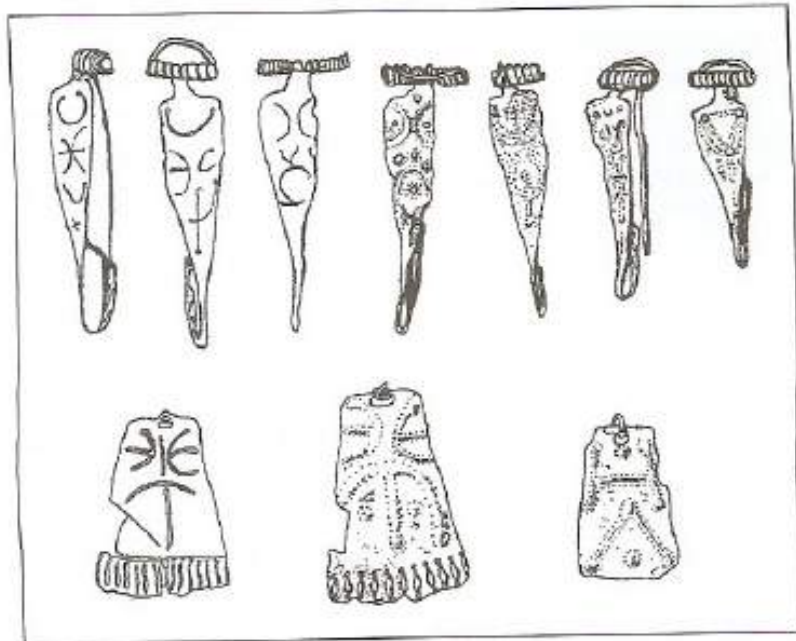
Практично, на кожній дослідженій пам'ятці рубежу — першої половини I тис. н. е. зустрічаються речі з язичницькою символікою. До предметів заклинальної магії належать різноманітні амулети й обереги, які повинні відганяти зло, захищати від наврочення. Найчастіше це різноманітні підвіски, а також предмети з металу, кістки, каменю, глини, які підвішували на шнурах або ж носили у мішечках. Підвіски мали пірамідальну, трапецієподібну, квадратну, округлу, спіралеподібну форму і часто були прикрашені карбованими точками, рисками та лініями, що утворювали різноманітні узори. Як обереги використовували ікла хижих звірів, головним чином, ведмедя та вепра, а також металеві дзвіночки.

Досить характерні для зарубинецької культури шумливі підвіски-амулети. З них склалися намиста, куди входили металеві дзвіночки, підвіски спіралеподібної форми, різноманітні кільця, ланцюжки. Сене носіння дзвіночків і «шумливого» намиста був у тому, щоб відганяти злих духів звуком, який лунав під час руху.

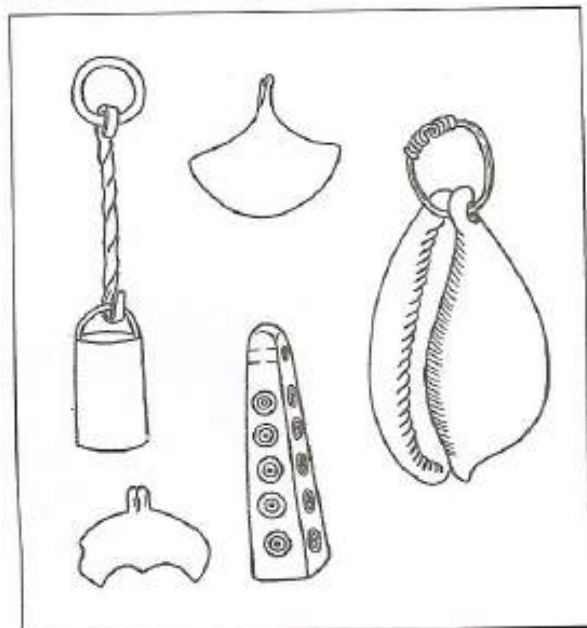
У київській культурі були поширені бронзові і срібні місяцеподібні підвіски — так звані лунниці, яким, імовірно, приписували чудодійні властивості, пов'язані з місячним культом.

У черняхівській культурі набули поширення амулети у вигляді пірамідальних підвісок і морських мушель, які носили на шиях або в поясному гаманці. Численну групу складають так звані «топірці Тора», скляні підвіски у вигляді кігтя, мініатюрні гребінці, вісімкоподібні бурштинові підвіски. Ймовірно, як обереги використовували

Знаки-символи на фібулах і підвісках зарубинецької культури

Підвіски черняхівської культури (відерцеподібна, «сокирка Тора», підвіска з мушлі, пірамідальна «палиця Геракла»)

Хрестоподібний знак на денці керамічного кубка черняхівської культури

просвердлені кістки птахів, щелепи лосося, пазури та ікла ведмедя, кабана і собаки.

Є матеріали, які свідчать про використання племенами черняхівської культури як обереги черепів коней. На поселенні в Журавці у двох житлах на долівці лежали кінські черепи, які, ймовірно, впали з-над дверного косяка. Коні взагалі вважалися одним з атрибутів сонця.

Про язичницьку символіку можна судити із зображень на посуді, різноманітних прикрасах, побутових та господарських предметах. Це передусім знаки сонця (солярні) — різноманітні кола і кільця, хрести і свастика. Одним з найбільш широко вживаних орнаментальних мотивів на посуді рубежу — першої половини I тис. н. е. є зигзаг або хвилястий орнамент і похідні від нього візерунки. Їх розглядають як знаки блискавки, вогню і води, тобто символи, що сприяють родючості.

Хвилястий орнамент, виконаний у різноманітній техніці прикрашає гончарні посудини для зберігання їжі та води культури карпатських курганів і черняхівської, зокрема кухлики, миски, глеки. На гончарному посуді черняхівської культури досить поширеним є орнамент, виконаний фігурними штампами — зіркові розетки і концентричні кільця, які іноді оточені зубчиками і пунктирними лініями. Це знаки сонця, місяця, зірок. Розетка — солярний символ, втілення ідеї про зв'язок животворних сонячних променів і рясного проростання рослин. Ці знаки також наносили на кістяні пірамідальні підвіски, гребені, пряслиця.

Систему символічних знаків на посудинах з Ромашок і Лепесівки Б. О. Рибаківим інтерпретовано як язичницькі календарі. Плaskі широкі вінця триручної вази з жертovníка

Сакральні знаки на посуді (триручні вази з Лепесівки і Каборги IV, глеки з Ромашок)

в Лепесівці розділено на 12 секторів з різними рисунками в кожному. Певно, у секторах містяться символи місяців, які утворюють річний цикл. Глек із Ромашок прикрашений двоюрисним орнаментом. У верхньому ярусі розміщені магічні знаки, а нижній — покритий штампованими квадратиками, що зображують окремі дні й календарно точно позначені числа найважливіших язичницьких свят.

Ще декілька сакральних посудин черняхівської культури зі складною календарною символікою походять з Раківця-Чеснівського, Гнатків, Браги, Військового.

Якщо пам'ятки зі знаковою символікою можна зустріти практично у кожній культурі, то зооморфні зображення, які несуть не менш важливу інформацію, зустрічаються рідко. Це зображення ведмедя на ручці вази з поселення зарубинецької культури Бабина Гора, а також глиняні фігурки птахів з поселення зубрицької культури Велика Слобідка I і поселення пошенстї-лукашівської культури Горошева. На уламку черняхівської посудини з Кодина зображені півні, що йдуть один за одним. Не менш чітко зображення птаха на кістяній платівці з поселення Ромош (вельбарська культура).

Птахів пов'язували із сонцем, тому нерідко вони ставали символом якогось божества. У германській міфології ворона була птахом Одина — солярного бога й одночасно перепроводжувача душ померлих. Кістки домашньої птиці — півнів і курей та яєчна шкаралупа у похованнях (зокрема черняхівської культури) могли бути рештками напутніх жертвопринесень.

Відомі зооморфні зображення на гончарному посуді черняхівської культури. Подеколи вони об'єднані в сцени/сюжети з глибокою й складною символікою. Наприклад, сцена оранки на фрагменті, знайденому на поселенні Черепин у Подніпров'ї. Зображення коней міститься й на фрагменті посудини з могильника Бережанка, а на триручній вазі з могильника Каборга IV зображено тварин. Отже, на ритуальних посудинах черняхівської культури зображували лише домашніх тварин (кінь, віл, свиня), які відігравали важливу роль в аграрних культурах.

Сакральні пам'ятки свідчать про схожість рівня світогляду різних за етносом племен, що населяли територію України на рубежі — у першій половині I тис. н. е. Це період панування міфологічного світосприймання, в основі якого лежать уявлення про єдність природного і соціального, колективного та індивідуального. Окуття з Гринєва фіксує, очевидно, вже період героїчної епохи — стадію героїчної міфології. Сенс зображень на окутті, як і міфів загалом, — перетворення хаосу в космос, упорядкування світобудови міфічним героєм і забезпечення благоденства світу. Поява чоловічого персонажу в зооморфній образній системі пов'язується з розвитком патріархату, з вищою стадією розвитку первісного суспільства — передоднем його остаточного розпаду.

Героїчна міфологія припинила своє існування разом із розпадом героїчної доби, яка відповідала часу військової демократії. Разом з ними розпався цілісний міф про родоплемінну єдність, цілісність природи і суспільства та пов'язані із цим уявлення про людину та навколишній світ.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Які типи святилищ відомі на території України у латенський і римський час?
2. Охарактеризуйте еволюцію язичництва.
3. Як за поховальним обрядом можна відтворити анімістичні уявлення давнього населення?
4. Назвіть основні типи кам'яних ідолів.
5. Охарактеризуйте основний спосіб відправлення культу.
6. Наведіть приклади речей рубежу — першої половини I тис. н. е. з язичницькою символікою.

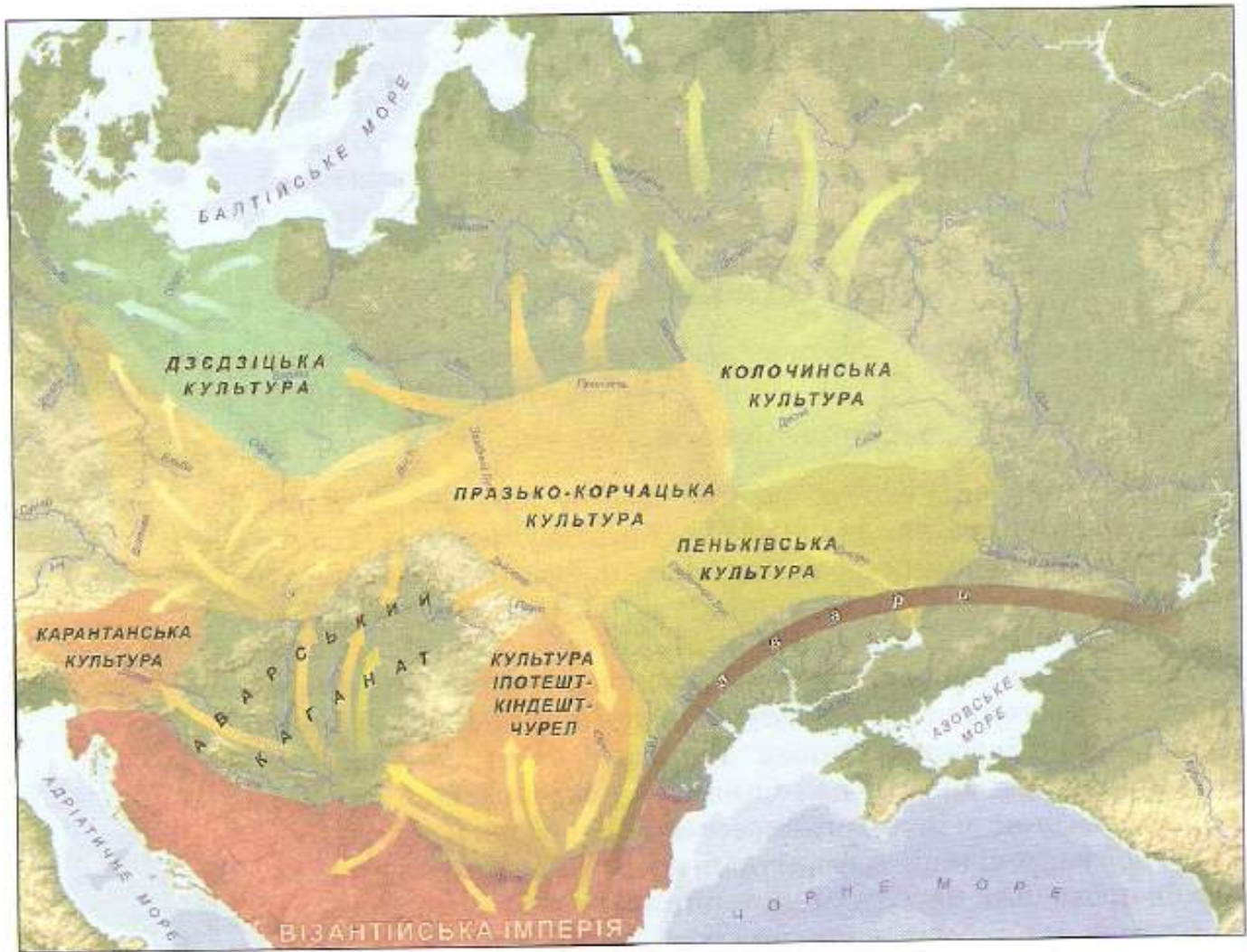
СЛОВ'ЯНИ У ДОБУ ВЕЛИКОГО РОЗСЕЛЕННЯ (середина V — VII ст.)

У середині V ст. після розгрому гунської держави на території сучасної України, як і всієї Європи, відбулися суттєві зміни. У цей час слов'яни звільнилися від військової та політичної залежності як від готів, так і від гунів. Період V—VII ст. є ключовим моментом в історії слов'ян. Саме у цей час слов'яни не лише вперше під власним ім'ям з'являються на історичній арені, а й розселяються на величезних обширах Східної, Центральної та Південної Європи. Велика слов'янська міграція стала одним з визначальних чинників у європейській історії і заключним етапом Великого переселення народів. Процеси слов'янської консолідації й формування слов'янських племінних союзів проходили передусім на території сучасної України.

З-поміж напрямків великого розселення найбільше відомостей збереглося про рух слов'ян на південь та південний захід, до Подунав'я та Балкан. Поява на Дунаї «нових варварів», які становили суттєву військову небезпеку, привернула увагу візантійських авторів. Значно гірше у писемних джерелах відбитий міграційний рух слов'ян на північний захід, уздовж північних схилів Карпат, у напрямку Балтійського узбережжя та в межиріччя Одери й Ельби. Нарешті, абсолютно не відображений у писемних джерелах рух слов'ян на північ та північний схід, углиб лісової зони Східної Європи. Проте археологічні матеріали свідчать, що й ці напрямки не поступалися за потужністю південно-західному міграційному потоку.

Візантійські автори VI—VII ст. — Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Феофілакт Симокатта наводять інформацію про слов'ян як численний народ, що бере активну участь у подіях на Дунаї та Балканах.

Виходячи з інтересів Імперії, візантійські політики і історики цікавилися переважно військовою справою слов'ян, стосунками між окремими слов'янськими угрупованнями, а також особливостями їхнього побуту і суспільного ладу, які могли бути так або інакше використані візантійськими дипломатами чи полководцями. Візантійські автори отримували інформацію про звичаї та побут слов'ян від місцевого населення або ж від тих слов'ян, що служили найманцями у військах Імперії.

Напрями великого розселення слов'ян

Йордан подає три назви сучасних йому слов'янських племен — склавини, анти, венети: «Поблизу їх [Карпат] лівої сторони, що схиляється до півночі, від витoku ріки Вістули на величезних обширах мешкає чисельне плем'я венетів. Хоча тепер їх назви змінюються з огляду на різноманітні роди та місця проживання, здебільшого вони, все ж таки, зветься склавинами та антами».

Дискусія щодо можливої неслов'янської належності антив, яку час від часу намагаються поживавити й дотепер, вбачається безперспективною. Прихильники цієї думки апелюють, власне, виключно до неслов'янського походження самого терміну. Проте і Йордан, і його сучасник Прокопій Кесарійський (490/507—565), у творах яких вперше згадуються склавини й анти, однастайні у тому, що обидва ці народи походять від спільного кореня. Прокопій зазначає, що вони мають фактично спільну мову й абсолютно схожі за способом життя, суспільним устроєм, віруваннями. Етнографічну подібність склавинів та антив констатує й більш пізніше (кінець VI — початок VII ст.) джерело — «Стратегікон», у якому обидва слов'янські угруповання розглядаються як певна етнографічна цілісність.

Щоправда, якісь-то цілком наочні відмінності між склавинами й антами все ж таки були, оскільки візантійці здатні

були розрізняти представників цих угруповань навіть у складі загонів найманців, що служили в Імперії. Однак у жодному з джерел, на жаль, не йдеться про те, на які саме ознаки спиралася така диференціація. Переважна більшість науковців схильна вбачати у склавинах і антах насамперед не етнографічні, а військово-політичні угруповання слов'ян початку середньовіччя — союзи племен.

Надзвичайно важливими є відомості Йордана щодо локалізації склавинів і антів. Територія склавинів визначається від правобережжя Дунаю на заході до Дністра на сході, на півночі — до верхів'я Вісли, південна межа лишається незрозумілою: *«Склавини живуть від міста Новіетуна і озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Вістули...»*. Місто Новіетун — це скоріш за все Невіодун на р. Саві, Мурсіанське озеро — можливо, Балатон, шлях до якого для римлян починався від міста Мурси (суч. Осіек). Що ж до антів, то Йордан зазначає, що вони мешкають *«від Данастра до Данапра, там де Понтійське море робить вигін»*.

Прокопій локалізує склавинів на півночі від Дунаю. У розділі «Готська війна» (кн. V—VII «Історії війн») він розповідає, що після військової поразки від лангобардів герули, переселяючись з Подунав'я на північ, *«пройшли по черзі усі племена склавинів»* і *«велику пустельну землю»* аж до варнів і данів. Описані події відбулися не пізніше 512 р. і ця дата вважається першим історичним свідченням про слов'ян. Цікавим є те, що Прокопій відразу підкреслює чисельність склавинів та їх поділ на окремі спільності — племена.

Згідно з текстом Прокопія, склавини становили західне угруповання слов'янства, анти — східне. Крім антів на правобережжі Дунаю в безпосередній близькості імперського кордону, Прокопій повідомляє про численні антські племена, що мешкають на північ від утігурів, які локалізуються вздовж узбережжя Меотиди (Азовського моря). Східним кордоном утігурів є Танаїс (Дон). Тобто йдеться про те, що антські племена заселяють межиріччя Дніпра та Дону північніше контрольованої утігурами степової частини цього регіону.

Співставлення відомостей Йордана та Прокопія дозволяє дійти висновків, що анти мешкали в південній частині лісостепу від пониззя Дунаю до Дніпровського Лівобережжя, а територія склавинів знаходилася на північ та захід від ареалу антів, від правобережжя середньої течії Дунаю на заході до, принаймні, Дністра на сході.

Крім Йордана, венети як одне з угруповань ранньосередньовічних слов'ян не згадуються в жодному іншому джерелі VI—VII ст. — всі вони знають лише склавинів та антів. Локалізація венетів у Йордана непевна — уздовж північних схилів Карпат і поблизу від витоків Вісли.

Йордан повідомляє, що венети, анти і склавини VI ст. є прямими нащадками венетів IV ст., з якими воював Германаріх:

«Після поразки герулів Германаріх направив військо проти венетів. Останні, хоч і достойні презирства через слабкість зброї, однак могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку дати відсіч... Ці венети... походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венетів, антів, склавинів».

Прокопій щодо спільного коріння склавинів та антів повідомляє: *«Колись навіть ім'я у склавинів та антів було одне і те ж. Тому що і тих, і інших здавна звали «спорами».* Візантійський історик пояснює, що останніх назвали так з огляду на схильність жити розсіяно (спорадично). Спорів, у свою чергу, також не знає жоден інший риньосередньовічний автор.

На початку VI ст. слов'яни виходять безпосередньо на дунайський кордон Візантійської імперії. Прокопій фактично першим в історії подав розгорнуту характеристику слов'ян, які жили на лівому, північному березі Дунаю: *«Туни, склавини і анти мають свої оселі по той бік ріки Істр [Дунаю] недалеко від його берега».* Він повідомив цікаву інформацію про їхні поселення, господарство, суспільний устрій, методи ведення війни, вірування, побут, зовнішній вигляд, одяг. Це може свідчити про особливий інтерес до слов'ян як з боку історика, так і його читачів.

У трактаті про військове мистецтво «Стратегікон» (кін. VI — поч. VII ст.) склавини й анти розглядаються як найнебезпечніші вороги Імперії. Особа автора цього твору лишається загадкою. Деякий час ним помилково вважали візантійського імператора Маврикія, тому автор трактату увійшов в історію під ім'ям Маврикій Стратег або Псевдо-Маврикій. У «Стратегіконі», зокрема, зазначається, що племена склавинів і антів мають однаковий спосіб життя і традиції: *«Племена склавів і антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями; вільні, їх ніяким чином не можна схилити до рабства, ні до покори, особливо у власній землі. Вони численні і витривалі, легко витримують і спеку, і холоднечу, і дощ, і наготу тіла, і нестачу їжі. До прибуваючих до них іноземців добрі і приязні, перепроваджують їх по черзі з місця на місце, куди б тим не було потрібно; так що якщо гостю через безтурботність того, що прийняв, завдано шкоду, проти нього починає ворожнечу той, хто привів гостя, вважаючи помсту за нього своїм священним обов'язком».*

Таким чином, писемні джерела свідчать, що у добу великого розселення слов'яни не були єдиним, монолітним народом. Під цією назвою давні автори розуміли етнічно споріднені племена. У писемних джерелах міститься інформація лише про окремі події з історії слов'ян раннього середньовіччя. Археологічні матеріали, доповнюючи писемні джерела, а, здебільшого, виступаючи як єдино можливе джерело інформації, дозволяють відтворити історичні події, пов'язані з великим розселенням слов'ян.

На території України поширені три археологічні культури, які датуються в межах V—VII ст. і, безсумнівно, належать слов'янам раннього середньовіччя. Це празько-корчацька, пеньківська та колочинська культури. Серед дослідників практично немає розбіжностей у тому, що дві перші культури співпадають зі склавинами й антами Йордана і Прокопія. Саме ці народи становили найбільш реальну загрозу для візантійських володінь на Середньому і Нижньому Дунаї в середині VI ст.

Ареали празько-корчацької і пеньківської культур цілком збігаються з районами мешкання склавинів і антів. Щодо венетів серед дослідників існують різноманітні погляди. Деякі дослідники ототожнюють венетів VI ст., територія яких Йорданом не зазначена, з населенням колочинської культури. Прямий генетичний зв'язок із київською культурою дозволяє припустити, що колочинські племена зберегли старе ім'я, на відміну від новоутворених празько-корчацької та пеньківської культур, племена яких використовували нові назви.

Найбільш ранні празько-корчацькі, пеньківські та колочинські пам'ятки з'являються практично одночасно в середині — другій половині V ст. на території від верхів'їв Пруту на заході до Сіверського Донця на сході. Таким чином, територія формування ранньосередньовічної слов'янської культури охоплювала південні райони лісової зони і лісостепові обшири між Дніпром і Віслою.

Культури попередників ранньосередньовічних слов'янських старожитностей на цій території — київська й черняхівська — доживають до першої половини V ст. Ранньосередньовічні слов'янські старожитності не були продовженням якоїсь однієї з культур римського часу — вони інтегрували елементи обох цих груп, але в кожному випадку їх частка різна.

Київська культура стала безпосередньою підосновою колочинської та, частково, пеньківської культур, з урахуванням того, що в пеньківській помітна й черняхівська складова. Черняхівські пам'ятки Верхнього та Середнього Дністра є основою празько-корчацьких старожитностей, у формуванні яких певну роль відіграла і київська культура Дніпровського Правобережжя.

У VI—VII ст. слов'янській матеріальній культурі властиві єдність і чітко виражене етнографічне забарвлення. Спільні елементи простежуються у топографії поселень, у житловому будівництві, у поховальному обряді. Однаковими були також знаряддя праці та основні типи прикрас. Посуд виключно ліпний. Його регіональні особливості розглядаються як етнографічні ознаки.

Однорідність ранньосередньовічних слов'янських археологічних пам'яток свідчить про існування цілком сформованого слов'янського етносу. Проте кожна слов'янська археологічна

культура мала певні, притаманні лише їй, особливості, що дозволяє чітко визначити їх ареали.

Під час великої слов'янської міграції слов'янські спільноти перебували в постійній взаємодії з іншими народами. Внаслідок цього в різних регіонах слов'янського розселення почалося формування нових археологічних культур. У цей час були східні, західні і південні слов'янські племена і їхні союзи, але ще не існувало східної, західної й південної слов'янських етнічних спільностей. Саме велике розселення слов'ян в V—VII ст. стало основою їхнього перерозподілу на східних, західних і південних та започаткувало процеси подальшої диференціації в межах кожної із цих груп.

Найбільш інтенсивні потоки слов'янського розселення були спрямовані на південний захід, до кордонів Візантійської імперії. Анти (пеньківська культура) приходять на Поділля, змішуючись у Подністров'ї зі склавинами (празько-корчацька культура). Це населення, а також склавини з Волині просуваються на Прут і Сірет, а звідти через Потисся — у Подунав'я. У межиріччі Прута і Сірета на території Румунії досліджена досить велика група поселень празько-корчацької культури цього часу (типу Костіша — Ботошани).

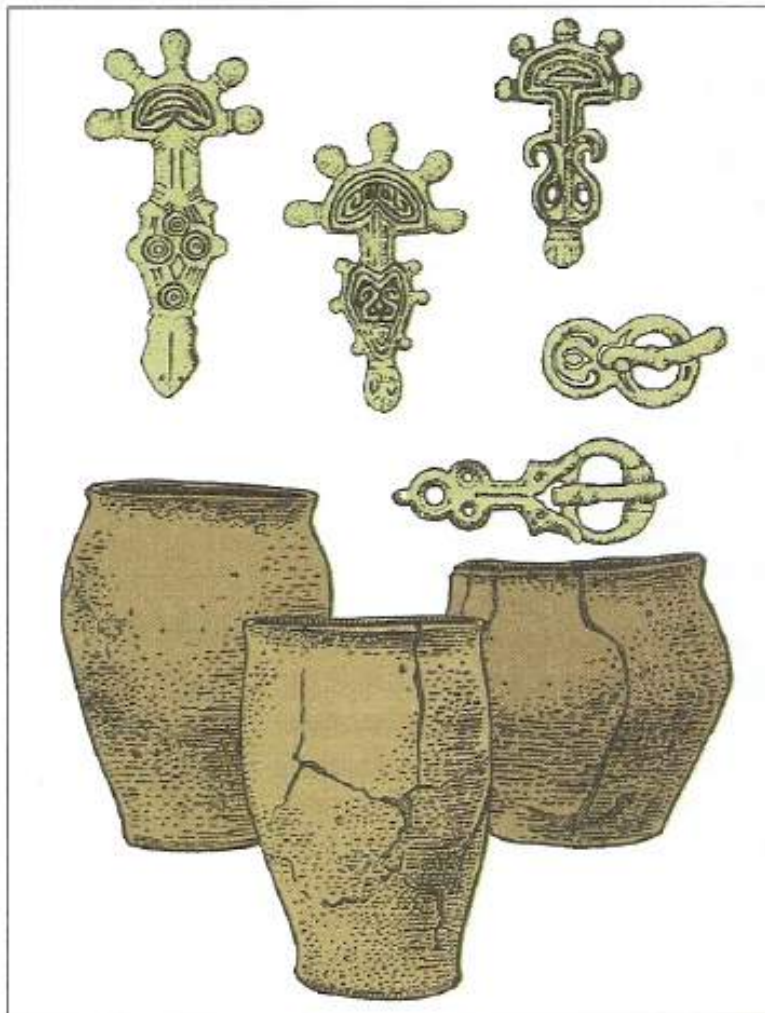
Тривалий процес мирного розселення слов'ян-землеробів у Нижньому Подунав'ї супроводжувався контактами з місцевим

дакійським і дако-романським населенням. Внаслідок взаємодії слов'ян і місцевого населення формується нова спільнота, яка відповідає дунайським слов'янам (дунайцям) писемних джерел. Її археологічним відповідником є культура Іпотешт-Кіндешт-Чурел (VI—VII ст.).

Певне місце у цій спільноті посідали й полонені, яких тисячами приводили сюди під час балканських походів. З писемних джерел відомо, що бранці жили серед слов'ян до викупу, виконуючи різноманітну господарську роботу, а могли лишитися й назавжди як повноправні члени спільноти.

Домінуючим компонентом у цьому строкатому населенні були слов'яни. Саме вони принесли в Нижнє Подунав'я традиції спорудження квадратних напівземлянок з печами,

Фібули, пряжки і ліпний посуд культури Іпотешт-Кіндешт-Чурел

складеними з каменів або глини, посуд празько-корчацького й пенківського типів, пальчасті фібули дніпровських типів, а також поховання за обрядом кремації.

Окремі невеликі групи слов'янського землеробського населення вже в першій половині VI ст. потрапляють у південні гірські райони Трансільванії, які входили тоді до королівства гепідів. У VI ст. слов'яни з верхів'їв Сану і Дністра перетнули Карпати і облаштувалися у Потиссі. Заселення слов'янами Тисо-Дунайської улоговини здійснювалося різними шляхами — від пониззя вгору по Дунаю, через Моравські ворота, через перевали в Полонинських і Трансільванських Карпатах.

Племена склавинів з початку VI ст. рухаються вгору по Дунаю. Вони розселяються в нижній течії річки Сави, потім, продовжуючи шлях угору по річках Ваг і Грон, з'являються на території сучасної Словаччини. Із західної Словаччини у першій половині VI ст. почалося слов'янське заселення східної Моравії, а потім і Чехії.

У VI ст. склавини заселили Чеську долину. Спершу вони рухалися вгору по Йіглаві, притоку Морави, а далі по Лужниці та Влтаві. Зараз на території Словаччини і Чехії відомо понад 100 слов'янських пам'яток. Вони сконцентровані у Південно-Західній Словаччині (по річках Ваг і Нітра), у Південно-Східній Моравії (по річках Дія й Морава), у Центральній і Північній Чехії (по Ельбі і її притоках Влтаві й Огрже). Всі пам'ятки належать до празько-корчацької культури та надзвичайно схожі з ранньосередньовічними пам'ятками на території України. Ця схожість виявляється в усіх рисах, аж до дрібних деталей, а також у загальній тенденції розвитку культури до VIII ст.

Велике слов'янське розселення привело до значних змін у племінній структурі. Деякі племена були розділені на кілька груп, які осіли в різних районах Європи. Через це зустрічаються назви племен, що дублюються. Наприклад, дуліби на Волині і Далмації, східній Чехії та у верхів'ях Вісли. Більшість племен, зафіксованих у писемних джерелах, є територіальними новоутвореннями. Вони отримували назви за місцевостями, у яких вони опинилися — тімочани (р. Тімок), струменці (р. Струма), неретвляни (р. Неретва), моравани (р. Морава) тощо.

У ранньому середньовіччі Дунай був державним кордоном Візантії — кордоном, який розмежовував Візантійську імпе-

Горщики празько-корчацької культури з поселення Бржезно (Чехія)

Імператор Юстиніан I з почтом. По праву руку від нього Велізарій. Мозаїка в Равенні (Італія)

Піший та кінний слов'янські воїни. «Велестінська колекція» (Греція)

рію і варварський світ. Прагнення здобичі і жага збагачення, можливість для вождів зміцнити свою владу — ось що штовхало слов'янські племена у Візантійські землі.

За доби правління імператора Юстиніана I (518—527) фіксуються систематичні військові походи слов'янських дружин на Візантію. Серед них особлива роль належала антам, яких Йордан називав наймогутнішими серед слов'ян. Згодом ситуація стала настільки складною, що Юстин змушений був організувати каральну операцію проти антів у придунайській провінції Фракії. Поразка, якої завдало слов'янам візантійське військо на деякий час зупинила варварів.

У правління імператора Юстиніана I (527—565) набіги слов'ян на землі Візантії відбуваються частіше і з кожним разом стають потужнішими. Аби зупинити натиск варварів, уздовж усього

дунайського кордону — від Сінгідуна (суч. Белград) до Чорного моря було побудовано 80 нових фортець і відновлені старі, продовжилося спорудження Довгих стін між Мармуровим і Чорним морями.

У 531 р. начальником Фракії було призначено Хильбудія (Хильвудія) — анта, який зробив блискучу кар'єру на візантійській військовій службі. Незважаючи на те, що на нього було покладено завдання охороняти кордон Імперії, Хильбудій щорічно робив запобіжні каральні походи на лівобережжя Дунаю проти гунів, антів і склавинів. Коли у 534 р. Хильбудій перейшов ріку з невеликим загonom, слов'яни виступили проти нього всі поголовно. У жорстокій битві загинуло багато візантійців, у тому числі й Хильбудій. Після цього варвари поновили набіги як у прикордонні землі, так і в глибинні райони.

Поступово слов'яни набували воєнного досвіду. Юрби перетворювалися в організоване військо, спроможне вступати у бій з регулярними військами, захоплювати облогою фортеці та вести бойові дії на відкритій рівнині. Полонені візантійці стали предметом торгу. Юстиніан навіть дозволив ви-

Скориставшись чварами між антами і склавинами, уряд Юстиніана у 545 р. досяг миру з антами, за умовами якого вони отримали право поселитися у придунайській фортеці Турріс (поблизу суч. Галаца) та території північніше Дунаю. Візантія зобов'язалася вишлатувати їм великі кошти. Натомість, Імперія вимагала за це миру та, у разі необхідності, спільних дій проти тюркських племен, а можливо, також і склавинів.

Після 545 р. у писемних джерелах про набіги антів на Візантію не згадується. Антів залучали у війська Імперії. Три сотні антів брали участь у війні проти остготів в Італії. Агафій Міринеїський («Схоластик») повідомляє, що у війні проти персів у 555—556 рр. як один з візантійських полководців брав участь ант Дабрагез із сином Леонтієм. До речі, у складі візантійського війська на Кавказі, хоробро воював і «склав» Сваруна.

З того часу склавини, які позбавилися можливих конкурентів на отримання військової здобичі на землях Імперії, здійснюють набіги частіше, краще їх організовують, і участь у них беруть все більше людей. Прокопій розповідає про їх вторгнення в 545 р. у Фракію, в 547—548 рр. — в Іллірію і Далмацію. У 548 р. чисельні загони склавинів пройшли по всій Іллірії, до Епідамна (суч. Дуррес). Спрямоване проти них візантійське військо не наважилося вступити в бій і не змогло зупинити слов'ян на зворотньому шляху.

У 550—551 рр. відбулася справжня склавино-візантійська війна, у ході якої в 550 р. слов'яни вперше залишилися зимувати на території Візантії «як у своїй власній землі, не боячись супротивників», — як зауважив Прокопій.

Вважається, що саме з цього часу, з 551 р., починається колонізація слов'янами Балканського півострова. Відтепер слов'яни йшли на землі Візантійської імперії не лише заради грабунку. Впродовж VI ст. невеликі групи землеробського слов'янського населення розселяються в передгір'ях у західній і центральній частині Балканського півострова, де не велось активних військових дій, окремі групи слов'ян поселяються на правому березі в пониззі Дунаю.

У середині VI ст. наступ слов'ян на Візантію був на деякий час зупинений появою в Подунав'ї аварів. Авари — тюркомовні кочові племена, які були частиною населення великого азіатського каганату жуаньжуанів. Після його розгрому авари врятувалися втечею на захід. У середині VI ст. авари поширилися у степах Північного Причорномор'я, межуючи з лісостеповими землями слов'ян, і неодноразово нападаючи на них. Невдовзі авари просунулись в Нижнє Подунав'я.

Аварські воїни були вершниками озброєними складними луками, списами і довгими мечами, пізніше — шаблями. Вони першими на території Європи використовували стремена. Спираючись на них, вершники могли підніматися в сідлі, що значно збільшувало силу удару, а також давало змогу користуватися довгими списами. Деякі воїни носили панцирі з невеликих

Залізні вістря
аварських
стріл
і аварський меч

залізних пластинок. Незвичною для європейців була зачіска аварських чоловіків — заплетене в косу довге волосся.

На території Паннонії й Середньодунайської низовини у 569 р. був створений Аварський каганат (у писемних джерелах це — *Avaria, terra Avaregum*), який став головною загрозою для народів Центральної й Східної Європи. Грабіжницькі походи були постійним заняттям аварів. На сході аварські загони доходили до Побужжя, Волині і Подністров'я. Не виключено, що авари переселили частину східноєвропейських слов'ян у Подунав'я. У залежність від аварів потрапляли не лише слов'янські, а й інші європейські племена. Аварське нашествя також значною мірою спричинило міграцію слов'ян на північний захід, на землі сучасної Польщі та Східної Німеччини.

Археологічні свідчення перебування слов'ян у Паннонії досить чисельні. Жіночі і дитячі поховання за обрядом кремації з ліпним посудом празько-корчацького й пеньківського типу на аварських могильниках у Паннонії (Залакомар, Покасетек, Кехіда, Орослань та ін.) доводять, що слов'яни входили до складу аварських общин як підлегле населення.

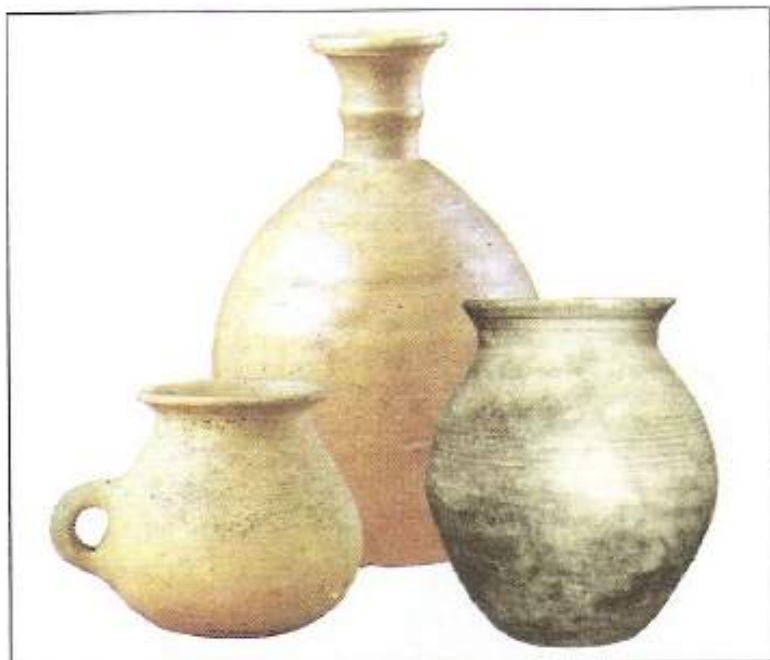
У листі патріарха Константинопольського Миколи Містика до болгарського царя Симеона (перша пол. X ст.) міститься розповідь, що стосується боротьби аварів з паннонськими дулібами, яка, ймовірно, і була використана літописцем Нестором у «Повісті минулих літ»: «У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами і насильство вони чинили жінкам дулібським...».

Разом з тим, частина слов'ян проживала самотійно, зберігаючи певну незалежність. Чотирикутні напівземлянки з

Ранньоаварські стремена

Аварський поясний набір

Аварський гончарний посуд з Подунав'я

Слов'янські пальчасті фібули знайдені на території Аварського каганату у Подунав'ї

Фібули й місяцеподібні скроневі підвіски приальпійських слов'ян (карантанська культура)

ліпним посудом празько-корчацького типу досліджені на поселеннях Балатонмадьарод-Хідвейгпуста, Надьканіжа-Інкеї, Шай-Латор, Кишварда, Кишваршань-Хідері та ін.

Слов'янські землі на північ від Середнього Дунаю — Поморав'я й сучасну південну Словаччину — авари тримали під контролем. Вони не лише обклали їх даниною, але й зимували там.

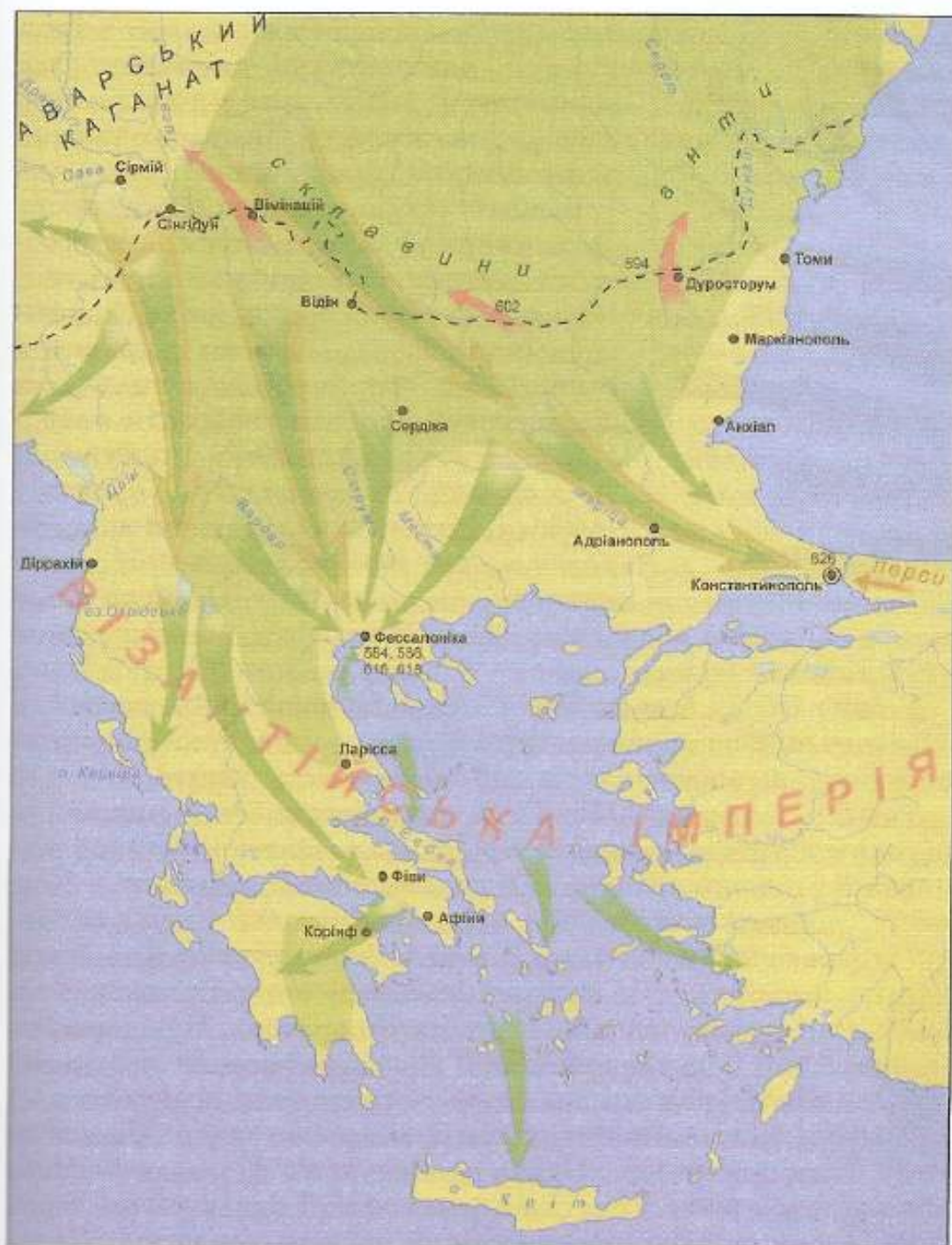
Стосунки з Аварським каганатом перетворилися у важливий фактор політичної історії слов'ян. Частина слов'ян, що була підвладна кагану, виконувала його накази і входила до його війська, складаючи першу лінію піхоти. Слов'яни нерідко нападали на Візантію разом із аварами як їхні підлеглі і як їхні союзники. Проте це не виключало ні аваро-слов'янських зіткнень, ні ворожих дій аварських каганів проти слов'ян.

Авари неодноразово нападали на антів і спустошували їх землі, а також неодноразово намагалися підкорити і склавинів, які мешкали на нижньому Дунаї, проте всі їх зусилля були марними. Склавини зберегли незалежність і воювали, як проти аварів, так і проти Візантії. Візантія ж у свою чергу використовувала аварів для боротьби проти слов'ян. Оповідь про війну аварів з антами та про набіги слов'ян на Візантію з 558 по 582 рік міститься у творі «Історія» Менандра Протектора.

Зближення слов'ян і аварів було наслідком військових дій проти Імперії, які вони вели приблизно на одних землях. У писемних джерелах зафіксовані щорічні великі вторгнення слов'ян і аварів у візантійські землі з 577 по 589 рік.

Авари, як і всі кочовики, були, передусім, зацікавлені в грабунку й отриманні здобичі, з якою вони поверталися у свої землі. На відміну від них, слов'яни поступово осідали на розорених і спустошених територіях, які були залишені місцевими жителями. З 580—581 рр. слов'яни вже відкрито селилися на рівнинах Фракії і на землях Греції. Сільське населення загинуло або залишило ці землі, а візантійці ховалися за стінами небагатьох вцілілих фортець. На правому березі Нижнього Дунаю (придунайська північ сучасної Болгарії) відомі слов'янські поселення і могильники кінця VI ст.

У другій половині VI ст. склавини почали розселятися в Приальпійській області, у верхів'ях Драви й Сави та суміжних землях басейну Еннса й лівобережжя Тальяменто (сучасний південь Австрії й Словенія). Розселення слов'ян здійснювалося двома шляхами — з південного сходу і з півночі. Слов'яни здебільшого селилися в околицях римських фортець серед місцевого романського і германського населення, переймаючи їх звичаї і ремісничі навички, що відбилося в матеріальній культурі. У VIII ст. тут формується карантанська

Балканські походи слов'ян в кінці VI — на початку VII ст.

культура. Слов'яни Приальпійської зони в давньоруських літописах отримали назву хорутани.

На Адриатиці і прилеглих областях Дунайського регіону в VI ст. масового розселення склавинів не спостерігається. На заваді міграції було досить щільне романське населення та германські племена, а також кордон Візантійської імперії. Можливо, слов'яни як найманці в складі візантійських гарнізонів були захисниками фортець у Сербському Подунав'ї. Вони засвоїли візантійську культуру, мешкали в будинках з кам'яними стінами, користувалися візантійським посудом.

З 593 р. за наказом імператора Маврикія (582—602) починаються каральні експедиції на лівий берег Дунаю в слов'янські землі. Візантійці розгромили військо Ардагаста, а невдовзі,

Залізні вістря
списів і стріл
VI—VII ст.
з Балканського
півострова

могою обіцянок, або багатими подарунками, особливо тих, які сусідять з нами».

У 599 р. після бою на Тисі у полон до візантіяців потрапив слов'янський загін чисельністю 8 тисяч воїнів, який кількісно перевищував власне аварів, що брали участь у битві.

У 602 р. імператор Маврикій наказав воєначальникам рушити у слов'янські землі. Феофілакт Симокатта в «Історії», написаній у першій половині VII ст. повідомляє, що каган, у свою чергу, наказав полководцю Ансиху винищити плем'я антів, які все ще були союзниками Візантії. Через це частина війська кагана, ймовірно, слов'яни, які не бажали воювати проти своїх одноплемінників, перейшла на бік імператора. Невідомо, чи відбувся цей похід проти антів. Писемні джерела про це не повідомляють і взагалі про антів після цього не згадують.

Археологічно винищення антів не зафіксовано. Пам'ятки типу Іпотешт-Кіндешт-Чурел у Подунав'ї не мають ознак значного розгрому. Пам'ятки пеньківської культури на території України також продовжували існувати до кінця VII ст. Можливо, дружній Імперії союз антських племен потерпів поразку і вони змушені були відійти від прибережних районів Подністров'я і Подунав'я, або ж відмовитись від союзницьких відносин з Візантією. А можливо розпався військовий союз дунайських антів і тому їхня назва зникла зі сторінок писемних джерел.

Коли слов'яни почали розселятися на землях Імперії, анти також взяли участь у цьому процесі. Археологи фіксують знахідки антських речей, зокрема пальчастих фібул, від Добруджі до Адриатики.

Хоча етнонім склавини поступово поширився на все слов'янство, починаючи з VII ст. у писемних джерелах уже рідко вживається ця узагальнена назва, частіше зазначаються назви різних слов'янських племен.

захопивши у полон слов'янського вождя Мусокія, розграбували підвладну йому територію. У 594 р. після загибелі у бою слов'янського вождя Пірагаста така ж доля спіткала і його землі.

Візантія добре розуміла необхідність застосування у війні зі слов'янами особливої тактики. Окремий розділ у «Стратегіконі» містить поради, як здійснювати короткочасні набіги на слов'янські селища, як обережно входити в їхні землі. Рекомендується вивозити продовольство, розпускати чутки і підбурювати їх одне проти одного: *«Тому що у них [слов'ян] багато князів і вони між собою незгодні, то доцільно деяких із них привернути на свій бік — або за допо-*

Візантійська
монета
із зображення
імператора
Маврикія

Новий етап колонізації слов'янами Балканського півострова починається з 602 р., коли, внаслідок бунту, візантійські війська залишили дунайський кордон. Потужні міграційні потоки слов'ян рушили на територію Балканського півострова і Греції. Заселення слов'янами цих земель було складним і тривалим процесом.

Долю військового протистояння на Балканах вирішила поразка слов'ян і аварів у Константинопольській битві влітку 626 р. Після неї аварський каган не міг уже здійснювати жодних серйозних військових акцій. Влада аварів над балканськими слов'янами була ліквідована.

Не в останню чергу послаблення каганату перед Константинопольською битвою було спричинене антиаварським виступом слов'ян Середнього Подунав'я. У 623 р. вони відмовились підкоритися аварам і спрямували проти них своє військо. У «Хроніці Фредегара» (VII ст.) повідомляється, що слов'яни обрали своїм вождем («королем») франка (за іншими повідомленнями, слов'янина) Само. Територія «держави Само» включала землі Середнього Подунав'я, а на півдні доходила до Східноальпійського регіону. Слов'яни під командуванням Само багато разів перемагали аварів і франків. Після його смерті у 658 р. ця держава розпалася. Тим не менше, слов'янські племена і племінні союзи, що входили в це об'єднання, звільнилися з-під влади аварів, а експансія франкського королівства на схід, у слов'янські землі, була зупинена.

У VI—VII ст. головна переправа слов'ян через Дунай знаходилася в його середній течії поблизу Відіна. Після переправи слов'яни просувалися на південь по правих притоках Дунаю, а далі рухались двома напрямками. Перший — у землі Македонії, Фессалії, Албанії, Греції, Пелопоннесу і Криту, другий — до північного узбережжя Егейського моря і до берегів Мармурового. Менша кількість переселенців направлялася вздовж правого берега Дунаю до Західного Причорномор'я. Багато слов'янських поселень і могильників VII ст. відомо на території сучасної Болгарії (Попін, Гарван, Дунавець, Сребрна, Нова Черна, Севлево, Любеново, Маріца, Вълчедрин та ін.).

Слов'янська міграція поширилася й на острови Середземного й Егейського морів — Крит, Евбею, Фасос, Корфу, Самос, Егіну, Тенос, а також на окремі райони Малої Азії — Віфінію та Каппадокію.

Слов'яни-переселенці активно і швидко сприймали матеріальну культуру Візантії та її провінцій, тому не варто сподіватися знайти на Балканському півострові і Пелопоннесі археологічні пам'ятки подібні тим, що були у слов'ян на північ від Дунаю та на території України. Житла-напівземлянки, характерні для празько-корчацької й пеньківської культур, виявлені лише на деяких поселеннях північно-східної частини Бал-

*Ліпний посуд
зі слов'янських
пам'яток
VII ст. на те-
риторії сучас-
ної Болгарії*

Слов'яни і Візантія у другій половині VII ст. На малій карті — кордони сучасних держав

канського півострова. В інших регіонах слов'яни споруджували наземні зрубні житла і нерідко використовували залишені житла місцевого населення. У Греції слов'яни опанували місцеві прийоми домобудівництва і споруджували житла з кам'яними цоколями, цегляними стінами і дахами з черепиці (Керкіра).

Слов'яни влаштовували свої поселення на місці античних фортець, зруйнованих під час військових походів (Пернік). Археологи зробили висновок, що в цілому старі міста, які були захоплені слов'янами (Доростол, Ніш, Охрид, Сердика та ін.), перестали функціонувати як міські центри. Лише інколи міські споруди були пристосовані під слов'янське житло.

Слов'янські колоністи на Балканському півострові й у Греції переважно ставали землеробами. Вони займали поля в долинах річок і родючих рівнинах, що віддавна оброблялися. Розвивалося тваринництво, птахівництво, городництво і рибальство. У гірських і передгірних районах (Боснія, Сербія, північна Македонія) успішно розвивалося вівчарство. Слов'яни швидко опанували садівництво і виноградарство.

Численні археологічні матеріали свідчать про розвиток металообробки і гончарства. Посуд, зроблений ремісниками на гончарному крузі, витісняє ліпний. Виготовлені слов'янськими зброярами мечі, списи, щити, шоломи та інші види озброєння не поступалися візантійським. Слов'янське ювелірне мистецтво зазнало візантійського впливу й у техніці виготовлення, й у декорі виробів. Завдяки військовій здобичі, швидко збагачувалася дружинно-племінна верхівка. Заможні сім'ї переймали побутову культуру візантійців.

*Гончарні
горщики дунай-
ського типу*

У VII—VIII ст. на території Балканського півострова і Пелопоннесу утворилися цілі області, суцільно заселені слов'янами. На цих територіях формуються слов'янські військово-політичні союзи, які у візантійських творах отримали назву «славинії». Відомі славинії «Сім родів», «Берзітія» («Верзітія»), «Драгувітія», «Субделітія» та інші. Славинії існували в Паннонській Хорватії та в районі Монемвасії в Пелопоннесі. Це свідчить, що слов'янські племена і племінні союзи мали вже досить чіткі кордони. Деякі з цих племінних об'єднань існували протягом кількох століть і у певні періоди своєї історії були незалежними від візантійської адміністрації. Візантійський уряд вів проти них тривалу боротьбу, намагаючись домогтися визнання своєї верховної влади.

Після ліквідації незалежності славиній у кінці VIII ст. на їх землях були організовані військово-адміністративні провінції — феми. Подальший етнічний і культурний розвиток областей, майже суцільно заселених слов'янами, був неоднаковим.

Внаслідок великого розселення слов'ян істотно змінився етнічний склад балканських земель. Здебільшого місцеві жителі на Балканському півострові, передусім фракійці й іллірійці, а також багато інших племен, які в різний час тут оселилися, були поступово слов'янізовані. Разом з тим, у ряді регіонів — у Греції, Албанії, Румунії — слов'яни розчинилися серед місцевого населення. Нащадками слов'ян, що розселилися на Балканському півострові, стали південнослов'янські народи.

Празько-корчацьке населення Верхнього Подністров'я та Галичини в першій половині VI ст. розпочинає рух на захід уздовж північних схилів Карпат, а також лівосторонніми притоками Західного Бугу. Невдовзі ці племена заселили верхів'я Вісли, межиріччя Сана і Західного Бугу, південну Сілезію. Північніше празько-корчацьких пам'яток на території Центральної й Північної-Західної Польщі на захід від Вісли у VI—VII ст. була поширена дзедзіцька культура. Ця культура є окремою групою ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. На думку деяких дослідників, її територія може відповідати надвісленським венетам Йордана.

На поселеннях дзедзіцької культури поки що не знайдені житла, які б існували в V ст. Можливо її корені знаходяться в місцевих старожитностях римського часу, хоча, скоріше за все, процес

*Горщики
дзедзіцької
культури*

тури виявляється у домобудівництві та формах глиняного посуду. На поселеннях переважають наземні житла, здебільшого, зруби, зведені навколо досить великих заглиблень у центральній частині споруди. Опалювалися вони вогнищами з одно- або двошаровою кам'яною вимосткою, які розташовані на долівці поблизу заглиблень. Інколи вогнища мають вигляд воронкоподібних заглиблень, заповнених вугіллям і золою.

Серед глиняного ліпного посуду дзедзіцької культури переважають низькі широкогорлі горщики, хоча є нечисленні видовжені, які нагадують празько-корчацькі. Значно частіше, ніж в інших слов'янських культурах, тут трапляються миски.

Поховальні пам'ятки цієї культури не відомі. Найімовірніше, застосовувався обряд кремації, який погано фіксується або зовсім не фіксується археологічно (приміром, розсіювання решток кремації на поверхні ритуального майданчика).

Племена дзедзіцької культури просувалися на захід у межиріччя Одери й Ельби, у Мазовію та в Балтійське Помор'я. У другій половині VI — на початку VII ст. племена дзедзіцької культури підійшли до Жарновецького озера і гирла Вісли, де стали сусідами прусів.

Від рубежу VI/VII ст. носії дзедзіцької культури почали розселятися в межиріччі Одери й Ельби. У південно-західній частині регіону вони зіткнулися із міграційним потоком слов'ян — носіїв пам'яток празько-корчацької культури, які

її формування зумовлений взаємодією населення празько-корчацької культури під час просування на північ з місцевим східногерманським населенням. На думку дослідників, слов'яни демографічно домінували серед носіїв дзедзіцьких старожитностей від часу їх складання.

Найбільш яскраво самобутність дзедзіцької куль-

*Посуд празько-
корчацького
типу
з поселення
Дессау-Мозігкау
(Німеччина)*

просувалися сюди з території Чехії. Взаємодія цих двох слов'янських угруповань протягом середини — другої половини VII ст. породила цілу низку археологічних груп, що репрезентують північно-західне відгалуження слов'янства.

У «Хроніці Фредегара» слов'яни вперше згаду-

ються на Ельбі і Заале на початку VII ст., коли відбулося їх зіткнення з франками на кордоні в Тюрингії. Спочатку слов'яни фігурують як військові супротивники франків, які зупинили їх просування на схід і південний схід. Згодом слов'яни згадуються як рівноправні партнери франкських можновладців. Судячи з усього, близько рубежу VII/VIII ст. було встановлено кордон по Ельбі між Королівством франків і слов'янами.

Загалом на території сучасної Німеччини утворилися дві групи західних слов'ян — південно-західна (сербсько-лужичанська), пов'язана своїм походженням з населенням пражко-корчацької культури, і північно-західна (полаби, поморяни), пов'язана з розселенням вихідців з ареалу дзедзіцької культури.

Якщо колонізація Подунав'я і Балканського півострова відбувалась в умовах постійних військових сутичок з Візантійською імперією та аварами, то розселення слов'ян на Східноєвропейській рівнині проходило поступово і відносно спокійно. Хоча інформація про ці процеси в писемних джерелах відсутня, вони надійно зафіксовані археологічно.

З V ст. починається розселення слов'ян у північному та північно-східному напрямках. Населення колочинської культури поступово просувалося вгору по Дніпру, займаючи ліві притоки Верхнього Дніпра аж до верхів'їв Дніпра і Західної Двіни, а також Волги, на землі, заселені балтським і фінно-угорським населенням.

З Верхнього Дніпра слов'яни ще в V ст. потрапили у верхів'я Ловаті. З цього регіону відбувалося розселення слов'ян на північ, у Псковсько-Новгородські землі. Місцевими жителями тут були фінські племена. Слов'яни рухалися вниз по річці Великій і далі по берегах Псковського і Чудського озер. Окремі групи слов'ян на початку VI ст. доходили до верхів'їв річки Луги й до Білозер'я.

Отже, деякі землі лісової смуги Східноєвропейської рівнини були заселені слов'янами вже у V—VII ст., інші пізніше — у VIII—IX ст. Розселення слов'ян істотно змінило племінні кордони. Утворився своєрідний симбіоз місцевого населення і мігрантів слов'ян, що відображено в матеріальній культурі. Слов'янський компонент на північних і північно-східних землях постійно нарощувався, відбувалася слов'янізація місцевого населення і кордони слов'янських старожитностей розширювалися.

На південних кордонах слов'янського світу як самостійні політичні утворення в середині VII ст. утвердилися болгари і хозари. Вождю приазовських гуно-болгар хану Куврату (Кубрату) до 635 р. удалося об'єднати приазовських і причорноморських болгар і створити державу Велика Болгарія. Вихований у Візантії Куврат був все життя тісно з нею пов'язаний і проводив провізантійську політику. Однак після смерті Куврата (близько 642 р.) між болгарськими племенами поча-

лися міжусобні війни, внаслідок чого Велика Болгарія розпалася.

Син Куврата Аспарух (бл. 643—701 рр.) очолював племінний союз болгар у Приазов'ї і Нижньому Поволжі. Під натиском хозарів він з одноплемінниками відійшов у Південну Бессарабію, а потім у 70-ті роки VII ст. — у Добруджу в пониззі Дунаю. У союзі зі слов'янами об'єднання «Сім родів» болгар виступили проти Візантії. У 681 р. Імперія уклала мир з Аспарухом, визнавши існування Болгарської держави, влада в якій належала верхівці тюркомовних кочовиків, а основу населення складали слов'яни-землероби.

Втечею орди Аспаруха на Балкани наприкінці VII ст. завершилася боротьба за першість між болгарами і хозарами. Внаслідок жорстокої боротьби хозари отримали перемогу над болгарами. З розгромом болгарських племен пов'язується становлення нової держави — Хозарського каганату. Одна частина болгар увійшла до складу Хозарії, друга піднялася по Волзі на північ, де згодом виникла Волзька Болгарія.

*Вознесенський
скарб
(Запорізька обл.)*

Пам'ятки кочовиків VI—VII ст. представлені похованнями так званого сивашівського типу (нараховується до 30) і скарбами. Більшість пам'яток виявлено в Миколаївській, Херсонській та Запорізькій областях. Поодинокі поховання кочовиків відомі й у лісостепу: Зачепилівка, Поставмуки, Березівка, Журавлиха, Оленівка та ін., а також невеликий кочівницький могильник Рябівка 3 на Ворсклиці. Ці поховання належали простим кочовикам, що мали, за антропологічними даними, тюркське походження.

Інша група кочівницьких поховань відрізняється багатством інвентарю (Сиваське, Портове, Виноградне, Костогризове). Тут присутня зброя та кінська зброя, а також металеві деталі одягу і взуття, поясні накладки. Наявність у похованнях високохудожніх речей фахівці пов'язують з участю цього болгарського населення у війнах з Візантією.

Скарби склалися з ювелірних виробів, кінського спорядження, зброї (Мала Перещепина, Глодоси, Макухівка, Вознесенка). Більшість речей у них є виробами візантійських і перських майстрів і до кочовиків потрапили як здобич або як подарунки. Дослідники вважають, що такі скарби є рештками каганських поминальних храмів, аналогії яким відомі в Монголії. Взагалі,

*Срібний
орел — на-
вер-
ша знамена з
Вознесенського
скарбу*

наявність трьох комплексів у компактному районі Полтавщини (Макухівка, Мала Перещепина, Нові Санжари) дозволяє припустити, що тут знаходилась одна зі ставок каганів Великої Болгарії.

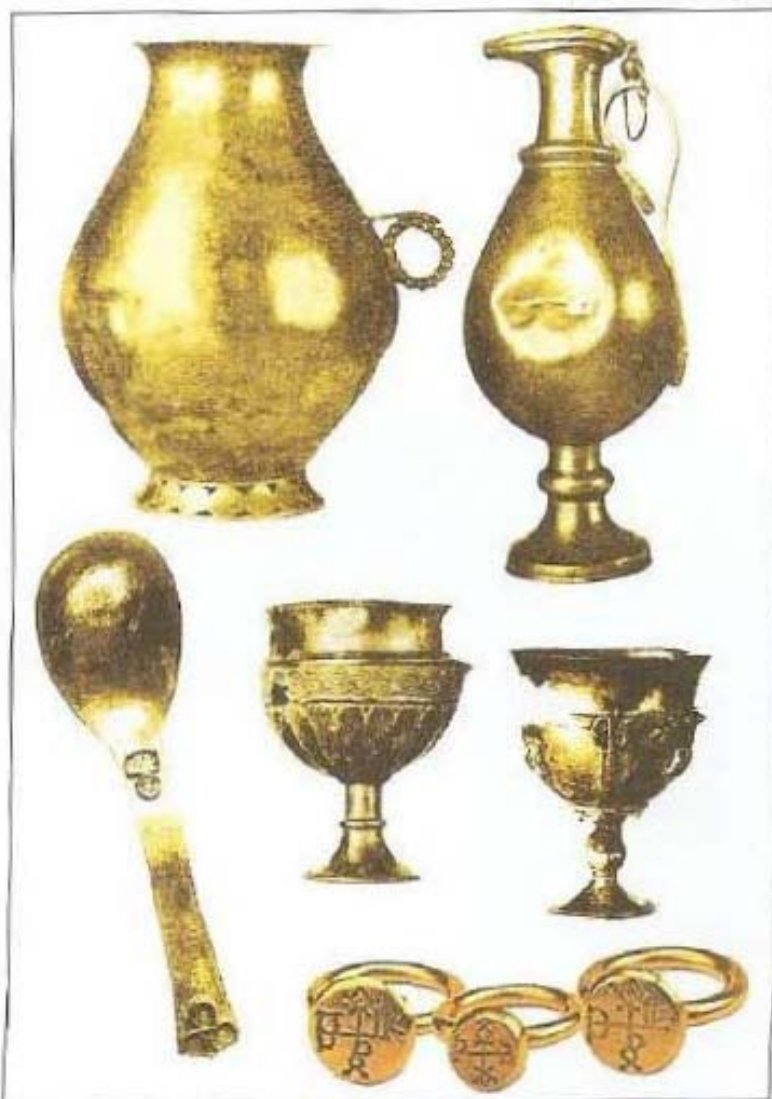
Монограми на персях «Куврат» і «Куврата патрікія», тобто кагана Куврата, зі скарбу з Малої Перещепини, дозволяють припустити, що частина речей належала Куврату або його нащадку. Можливо, це було місце його поховання або поминальний храм.

У зв'язку з «болгарською проблемою» необхідно згадати Пастирське городище, яке датовано кінцем VII — першою половиною VIII ст. Його феномен пояснюється дослідниками по-різному. На думку О. М. Приходнюка, мешканці Пастирського городища були нащадками тих слов'ян, які в VI—VII ст. колонізували Нижню Подунав'я та північно-східну частину Балканського півострова. Із приходом туди болгар в 680 р. частина слов'ян змушена була повернутися на свої прадавні території, заснувавши Пастирське городище. І. О. Гавритухін і А. М. Обломський вважають, що Пастирське було ремісничим центром у складі Великої Болгарії, на якому мешкало слов'янське і кочове населення.

У степу відомо також два гончарних центри, на яких вироблялась кераміка північнокавказьких типів — у балці Канцирка неподалік від Запоріжжя і поблизу с. Мачухи на Полтавщині. Очевидно, ці центри працювали протягом VII ст., обслуговуючи кочові племена Великої Болгарії. Втім, не виключено, що вони продовжували функціонувати й пізніше, впродовж першої половини VIII ст., за часів Хозарського каганату.

Таким чином, період V—VII ст. в історії слов'янства позначається не тільки створенням своєї етнографічно самобутньої матеріальної культури, а й політичною активністю слов'янських племен у Європі. Велике розселення слов'ян у

Золотий посуд і перся з монограмами. Речі зі скарбу з Малої Перещепини (Полтавська обл.)

Гончарний горн і глек (Балка Канцирка)

Археологічні культури середини V—VII ст. на території України

ранньому середньовіччі, що почалось передусім з території України, започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів.

6.1. ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКА КУЛЬТУРА

У назві певною мірою відбилася історія відкриття цих старожитностей. Вперше пам'ятки цієї культури були досліджені українським археологом С. С. Гамченком поблизу с. Корчак на Житомирщині ще наприкінці XIX ст. Проте визначив хронологію пам'яток такого типу і їхнє місце серед старожитностей Східної Європи чеський археолог українського походження І. Борковський. Як слов'янські старожитності празького типу вони розглядалися ним у роботі, виданій у 1940 р. і присвяченій стародавній слов'янській кераміці, яка походила з Праги і Придунайських земель. І. Борковський також першим зазначив, що ареал старожитностей празького типу збігається з ареалом склавинів, як його окреслили Йордан і Прокопій.

Подальші археологічні дослідження довели, що празько-корчацька культура охоплює значний ареал — від басейну Прип'яті на півночі та Дніпра на сході до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби й Заале на заході. Таким чином, ця культура поширена на території не лише України і Білорусі, але й Центральної Європи — у Польщі, Словаччині, Чехії, Німеччині.

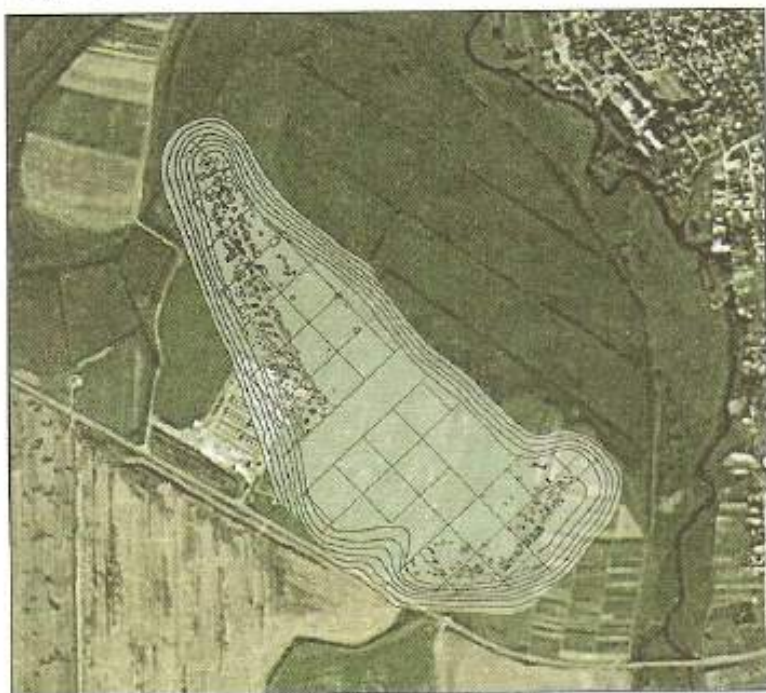
Зараз на території Центральної й Східної Європи відомо понад 500 пам'яток празько-корчацької культури, з них третина розташована на землях України. Найбільш відомими пам'ятками на території України є поселення Корчак на Східній Волині, Ріпнів і Зимно на Західному Бузі, Рапків III, Теремці, Каветчина й Бернашівка на Дністрі, Кодин на Пруті. На території України дослідженням празько-корчацьких старожитностей займалися І. П. Русанова, В. Д. Баран, В. В. Ауліх, Б. О. Тимошук, І. С. Винокур, Ю. В. Кухаренко, О. М. Приходнюк та ін.

Пам'ятки празько-корчацької культури в Україні представлені переважно неукріпленими поселеннями — селищами, відомі ґрунтові і курганні могильники та кілька городищ.

Селища розташовані по краях надзаплавних терас і на підвищеннях у заплаві великих і малих річок та потічків, водоймищ. Інколи — на високому плато (Старокиївська гора, Обухів 2). У деяких регіонах поселення розташовані невеликими групами («кущами», «гніздами»). Зокрема, у Прип'ятському Поліссі селища розміщені групами по 3—4 в кожній на відстані 300—500 м одне від одного. Відстань між групами становить до 3—5 км. Аналогічне розташування селищ відоме в басейні Ельби (район Дессау-Мозісгау).

У поліських районах Волині селища переважно невеликі площею 0,5—1 га. На таких поселеннях одночасно існувало до десяти жител. У басейнах Дністра і Пруту відомі поселення значних розмірів, що містили по кілька десятків і навіть до сотні жител. Наприклад, на селищі Рапків III досліджено 92 житла, ще більше десятка могло бути на зруйнованій частині пам'ятки. По кілька десятків споруд виявлено у Бернашівці, Каветчині й Теремцях. Втім, не всі житла були одночасними. На великих поселеннях житла розподіляються на кілька хронологічних етапів, кожному з яких відповідає від 10 до 35 жител.

Житла на селищах розташовані групами, віддаленими одна від одної на 10—30 м. Кожна група складалася з різночасових жител.

Зимнівське
городище
(Волинська обл.)

Крім жител, на поселеннях празько-корчацької культури виявлено рештки наземних господарських дерев'яних будівель, навісів, загонів для худоби, приміщень виробничого призначення, вогнища просто неба, а також ями для зберігання припасів (погреби).

На території України між Дніпром і Західним Бугом досліджено приблизно 350 жител. Основним і найбільш поширеним типом були житла-напівземлянки. Їхня нижня частина заглиблена в землю на 0,5—0,7 м, а іноді й більше, нижче рівня промерзання ґрунту. Форма їх у плані близька

*Житло з піччю-кам'янкою.
Поселення
празько-корчацької культури
Рашків III*

до квадрату, стінки котлованів рівні. Таким чином, заглиблена частина житла виконувала роль своєрідного фундаменту, надаючи всій конструкції необхідної міцності. З цією ж метою, а також для утеплення підсилювалась землею до певної висоти і наземна частина житла. Переважають житла площею 9—16 кв. м, довжина стін яких дорівнює 3—4 м.

Стіни жител були зрубною або каркасно-стовпою конструкцією. Зруби зводили з колод, які внизу щільно прилягали до земляних стінок котловану. Стіни каркасно-стовпою конструкції — з горизонтально покладених розколотих колод (плах), закріплених у пазах кутових стовпів-стояків. Плахи інколи притискали до земляних стінок котловану за допомогою стовпів, які вкопували посередині стін.

Покрівля у житлах була двосхилою, зробленою здебільшого із соломи чи очерету. Житла такої конструкції не мали стелі і опалювалися по-чорному, їхня висота від долівки до гребеню даху становила приблизно 3 м.

Внутрішнє облаштування жител було доволі простим. Долівка — земляна або підмащена глиною, інколи робили дощату підлогу. У деяких житлах уздовж стінок відкриті рештки лав (лежанок) у вигляді земляних приступок, які обкладали деревом. У деяких житлах у долівці були ями для зберігання припасів (льохи), перекриті дерев'яним настилом. Вхід до житла завжди знаходився навпроти челюстів печі.

Невід'ємною частиною інтер'єру жител празько-корчацької культури була піч, найчастіше розташована в одному з кутів, переважно в північній частині житла.

Всі печі в житлах Подністров'я складені з каменю без застосування сполучного розчину. Здебільшого основа печі викладена з великих каменів або плоских, поставлених на ребро плит. Купол зазвичай також складений з плоских каменів, іноді піч перекрита монолітною кам'яною плитою. Такі ж печі відкриті на усіх поселеннях на захід і південний захід від Дністра — у Подунав'ї, межиріччі Ельби й Заале, Південній Польщі.

У Західному Побужжі, Поліссі, Київському Подніпров'ї і на окремих поселеннях Румунії печі були глиняними, переважно округлої форми. Їхня основа вирізана в материковому останці, а склепіння споруджене з глиняних блоків (вальків).

Як кам'яні, так і глиняні печі мають приблизно однакові розміри — висота до 0,5 м від рівня долівки, топочна камера — близько 40 × 60 см. Біля печей інколи знаходились великі посудини для зберігання припасів або води, вставлені в невеликі ямки.

Могильники здебільшого розташовані поряд із поселеннями. За характером могил вони поділяються на два типи — ґрунтові (без насипів) і курганні. В Україні ґрунтові могильники невеликі, налічують до кількох десятків поховань (Шумськ, Тетерівка). У Чехії і Румунії досліджені великі могильники, де виявлено сотні поховань (Пржитлуки). В окремих випадках (Корчак) поодинокі поховання знаходяться на поселенні між житлами.

Кремація відбувалася за межами могильника. Кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища, вміщували в урни — глиняні горщики, які ставили в невеликі і неглибокі ямки округлої в плані форми. Урни інколи накривали плоским каменем, перевернутою посудиною чи сковорідкою. Деякі урни поставлені догори дном. У похованнях зрідка знаходяться побутові речі, прикраси, деталі одягу: залізні ножі, кресала, уламки кістяних гребенів, металеві пряжки та скляні намиста. У Подунав'ї та Польщі поширені ямні (безурнові) поховання.

Курганні могильники відкриті у Подністров'ї та на Волині. Вони розташовані на високих берегах річок, досить далеко від поселень. Насипи курганів напівсферичні, здебільшого оточені ровиками. Зараз насипи мають висоту до 1 м і діаметр 4—10 м.

Під курганами урни з рештками кремації стоять на невеликих ритуальних кострищах на рівні давньої поверхні. Безурнові кремації знаходяться в невеликих ямках не лише під насипом, а й у насипах курганів. Ці поховання, звичайно, супроводжуються окремими посудинами або уламками кількох посудин.

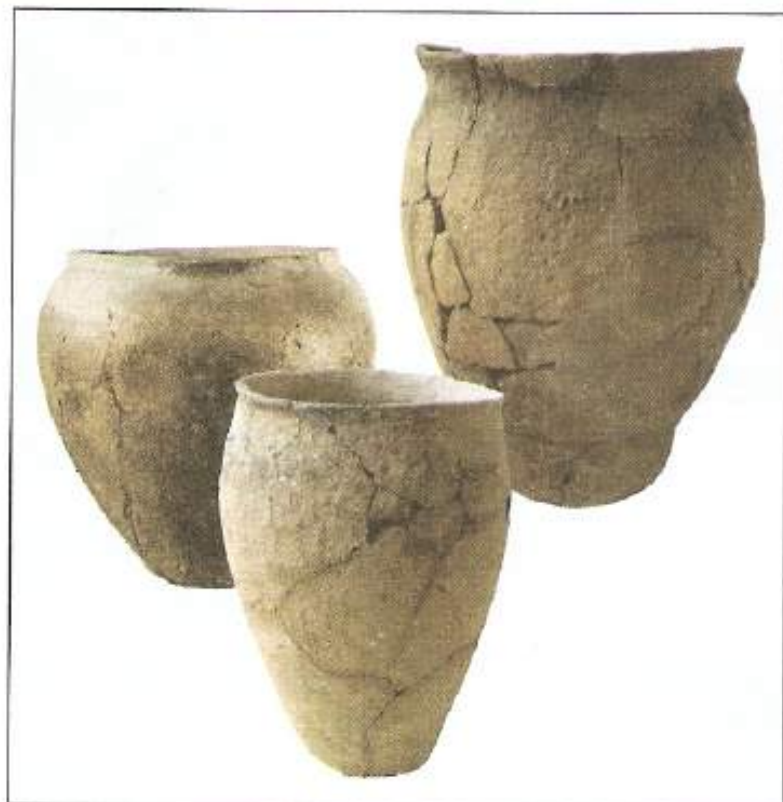
Із другої половини VII ст. курганні могильники з'являються в Малопольщі, Сілезії і на Ельбі, а згодом змінюють ґрунтові на всій території поширення празько-корчацької культури.

Речовий матеріал, який походить з пам'яток празько-корчацької культури, складається з керамічного посуду, виробів з металу, кістки, каменю і глини.

Провідним типом празько-корчацького посуду є горщики струнких пропорцій зі звуженою нижньою частиною і максимальним розширенням у верхній частині у вигляді опуклого плеча. Переважають горщики з невеликою чітко позначеною шийкою й трохи відігнутими назовні вінцями, краї яких за-

Житло празько-корчацької культури з глиняною печю. Поселення Ріпнів II

Горщики празько-корчацької культури

розширенням на середині висоти посудини або трохи вище й більше або менше відігнутими шийками. Ребристі (біконічні) горщики з невиділеною або відігнутою назовні шийкою на пам'ятках празько-корчацької культури складають 1—3 %. Не більше 2 % складають слабопрофільовані горщики, які мають вузьку нижню й розширену верхню частину. У деяких горщиків шийка зовсім відсутня, у деяких (тюльпаноподібних) — злегка позначена, а вінця ледь відігнуті. Іноді посудини цього типу прикрашено наліпним валиком з насічкою.

Орнамент на горщиках, як правило, відсутній. Лише зрідка, крім валика, зустрічаються наліпні шишечки, насічки або пальцеві заціпи по вінцях, хвиляста лінія по тулубу. Один горщик прикрашений відбитками штампу у вигляді розетки.

Керамічний комплекс празько-корчацької культури доповнюють миски, сковорідки з невисоким бортиком і мініатюрні посудини різних форм. Миски не перевищують 4 % посуду на поселеннях. Вони мають різні розміри й індивідуальні форми (ребристі, напівсферичні, округлобокі).

У формувальній масі керамічного посуду є домішка дрібного шамоту і піску, інколи жорстви або слюди. Через це поверхня посуду горбкувата, хоча її досить ретельно загладжували. Колір посудин здебільшого коричневий (брунатний) — темний або світліший із жовтуватим відтінком.

На ранніх пам'ятках празько-корчацької культури на Дністрі і Пруті трапляються уламки гончарних кухонних горщиків з шорсткою поверхнею і лоцених столових мисок черняхівського типу.

Знахідки знарядь праці та зброї пов'язані виключно з поселеннями, причому найширший їх асортимент знайдено на городищі Зимно.

округлені або зрізані горизонтально чи навскіс. Є посудини без шийки (край вінця загнутий усередину) або з ледь позначеною шийкою.

Горщики здебільшого мають середні розміри: висота 10—30 см; діаметр горла 10—20 см. Менше великих посудин — заввишки 40—60 см і діаметром горла близько 30 см. Зроблені горщики досить ретельно, форми їх добре витримані, як правило, посудини симетричні. Стінки їх звичайно завтовшки 0,5—1 см, інколи у верхній частині ще тонші і потовщені у нижній частині.

Значно менше округлобоких горщиків з максимальним

Із заліза виготовлені землеробські знаряддя (наральники, мотички, серпи), ремісничі інструменти та побутові речі (сокири, ковальські молотки, зубила, долото, ковадло, токарний різець, ножі, шила тощо). Із тваринництвом пов'язані коси, пружинні ножиці для стрижки овець, дзвоники-ботала.

Предметів озброєння відомо небагато і походять вони, переважно, із Зимнівського городища. Це залізні наконечники списів, дротиків і стріл. Наконечники стріл відомі кількох типів — двокрильчасті, ромбоподібні і листоподібні.

Кам'яні жорна, уламки яких виявлені практично на всіх поселеннях, використовували для переробки зерна.

З кістки виготовлені побутові речі — різнотипні проколки, шила, голки.

Крім посуду, з глини зроблені тиглі і ллячки для відливання кольорових металів, а також пряслиця різноманітної форми, здебільшого — біконічні, плоскі або видовжені, які знайдені на кожному поселенні і свідчать про розвиток прядіння і ткацтва.

Деталі одягу, а також прикраси, за винятком різнокольорових скляних намистин, виготовлені із бронзи і заліза, і лише окремі — зі срібла. Це браслети з потовщеними кінцями, різноманітні пряжки з круглими, овальними, прямокутними і фігурними рамками, фібули, каблучки, дзвоноподібні й трапецієподібні підвіски, пластинчасті накладки, у тому числі у вигляді пташок. Більшість цих речей виконана в стилі європейської дружинної культури. Принаймні, частина цих прикрас виготовлена місцевими майстрами, про що свідчить знахідка 64 різноманітних ливарних форм у одному з жителів поселення Бернашівка, а також тиглі, ллячки, ливарні форми і напівфабрикати браслетів із Зимна.

Хронологія празької культури визначена в межах середини V—VII ст. В. Д. Баран, І. П. Русанова, Б. О. Тимошук поділяють пам'ятки на три хронологічних етапи: ранній датується другою половиною V ст., другий етап — VI ст., третій — пізній етап — VII ст.

До раннього етапу належать комплекси, де поєднано ліпний посуд з гончарним посудом попередньої черняхівської культури в Подністров'ї (Зелений Гай, Устя, Бакота, Каветчина та ін.) та культури карпатських курганів у Попрутті (Кодин I, II). Датування цих комплексів підтверджується фібулами V ст. (Кодин, Каветчина, Бакота, Теремці). На поселенні Рапків III частина жителів датована другою половиною V ст. за допомогою археомагнітного методу.

Більшість датуючих знахідок з пам'яток празької культури, судячи за центральноєвропейськими аналогіями, належить до VI, та, переважно, до VII ст.

Наконечники списів і стріл.
Зимнівське городище

Кіське спорядження.
Зимнівське городище

Виходячи з ідентичності поховального обряду і окремих форм кераміки, І. П. Русанова і В. В. Седов пов'язували походження празько-корчацької культури з пшеворськими старожитностями.

На думку В. Д. Барана і Д. Н. Козака, празько-корчацька культура виникла на основі слов'янських пам'яток північно-західної частини черняхівської культури, адже комплекси, датовані V ст., фіксують регіон її становлення, який охоплює Середнє і Верхнє Подністров'я та Попруття.

К. Годловський зробив припущення, що центр формування празько-корчацької культури знаходиться не на черняхівській периферії, а в глибині лісової зони, у середовищі північних пам'яток київської культури або подібних ним. Такі погляди поділяли П. М. Третьяков, В. М. Даниленко, І. Вернер.

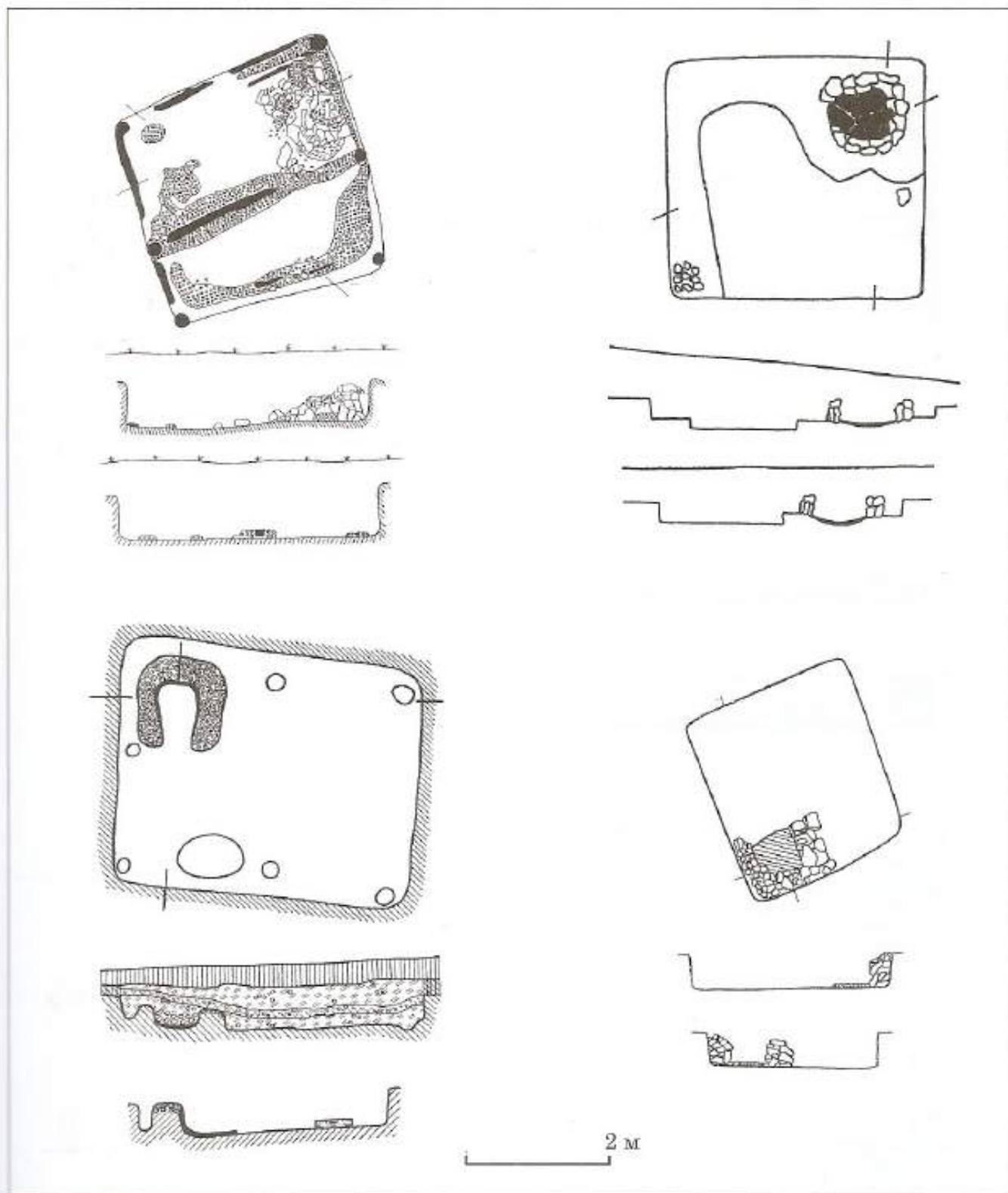
Знахідки празько-корчацьких комплексів гунського часу (рубіж IV/V ст.) на поселеннях Південної Білорусі дають підставу включити до регіону формування празько-корчацької культури і територію Прип'ятського Полісся.

Отже, регіон становлення празько-корчацької культури — це землі від басейну Прип'яті до Середнього Дністра. Саме тут відкриті поселення, найдавніші житла яких датуються серединою V ст.

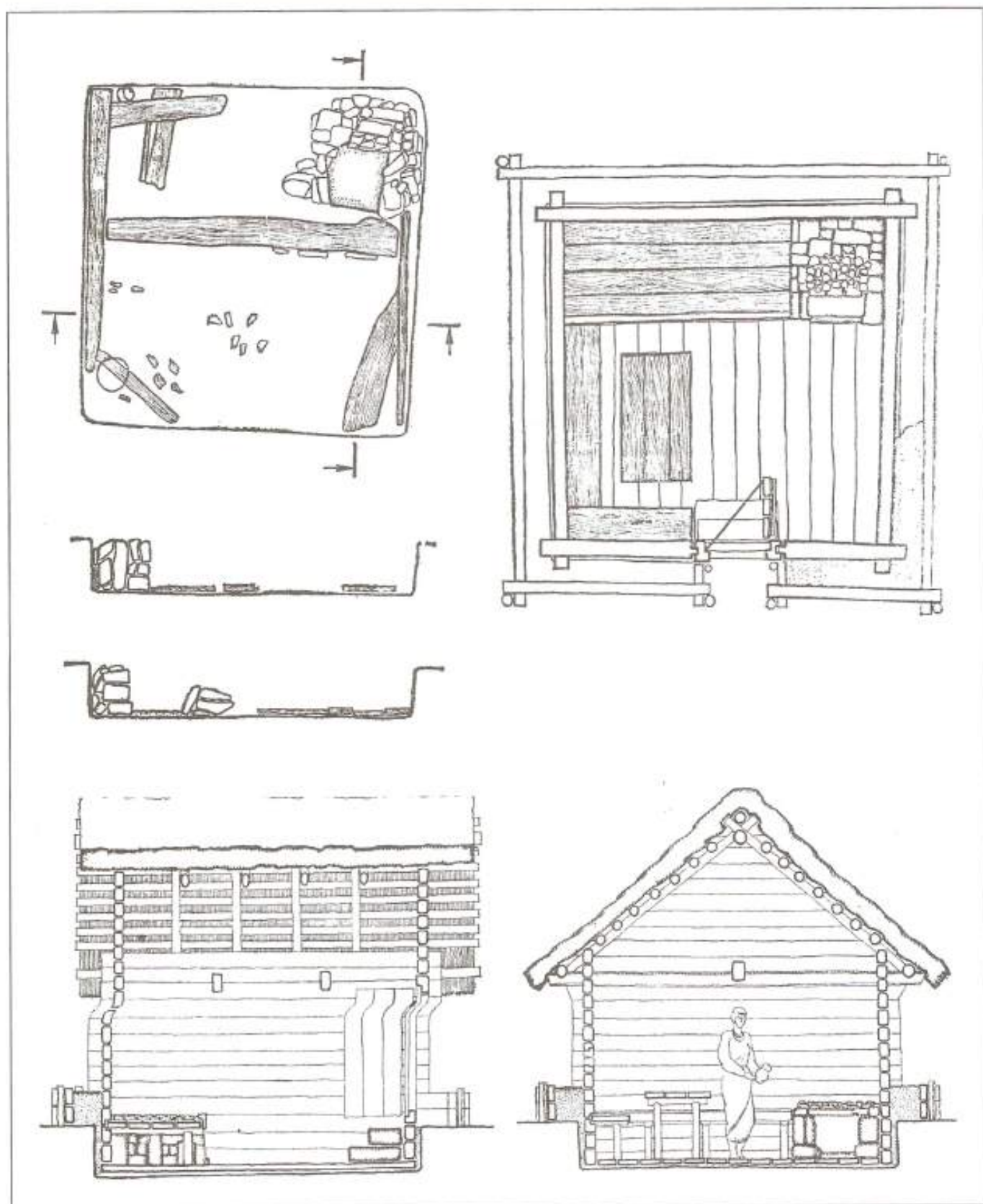
У кінці V ст. пам'ятки празько-корчацької культури з'явилися на території сучасної Румунії, на Пруті й Сіреті (пам'ятки типу Костиша-Ботошани).

У VI ст. територія празько-корчацької культури значно збільшується, охоплюючи Волинь, Подніпров'я, Середнє й Нижнє Подунав'я, Південну Польщу. Ця територія досить чітко співпадає з територією склавинів, як вона визначена Йорданом і Проконієм у середині VI ст., тому загальноприйнято вважати, що творцями празької культури були саме вони. Землі басейну Ельби лишилися за межами координат, зазначених візантійськими авторами. Вони увійшли в ареал празько-корчацької культури пізніше, внаслідок розселення склавинів.

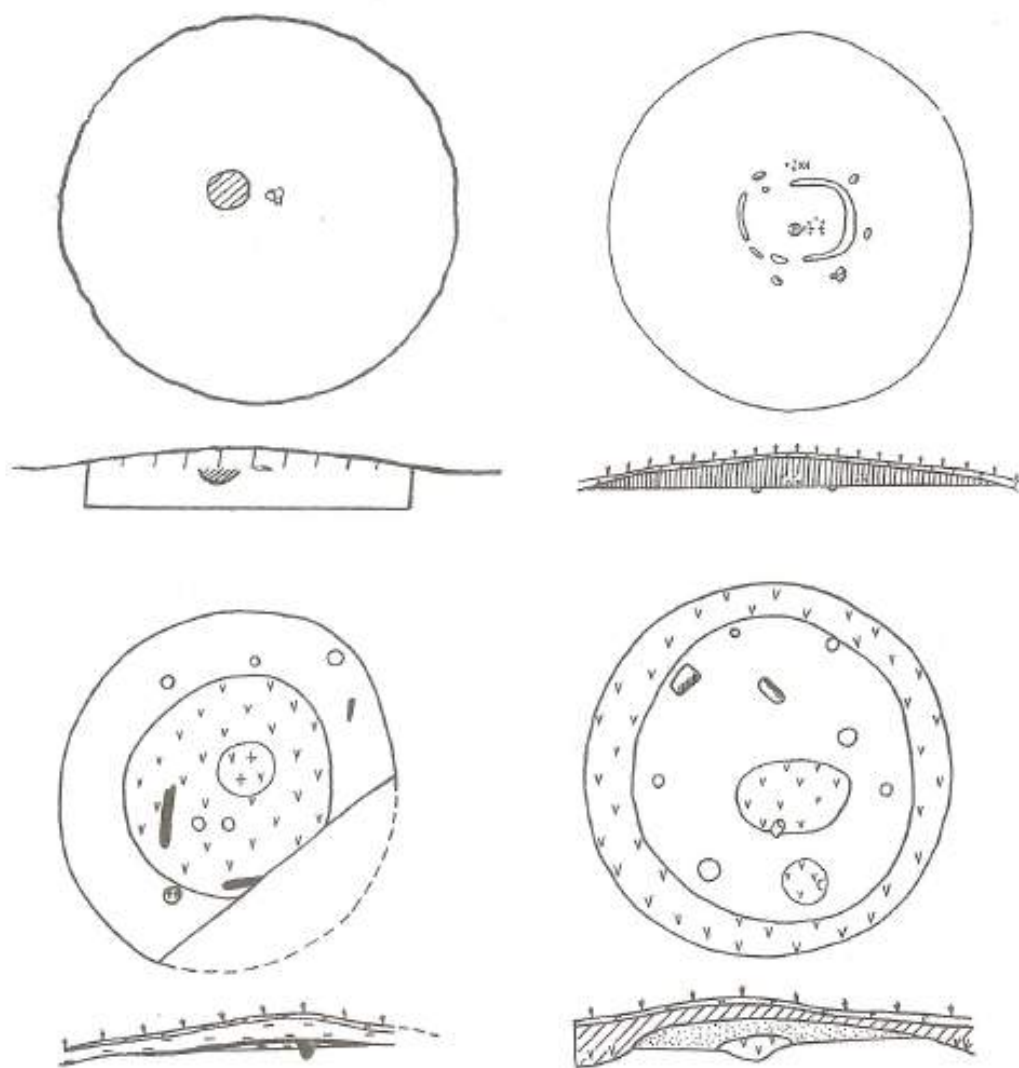
Наприкінці VII — на початку VIII ст. празько-корчацька культура на території України трансформується у райковецьку культуру.

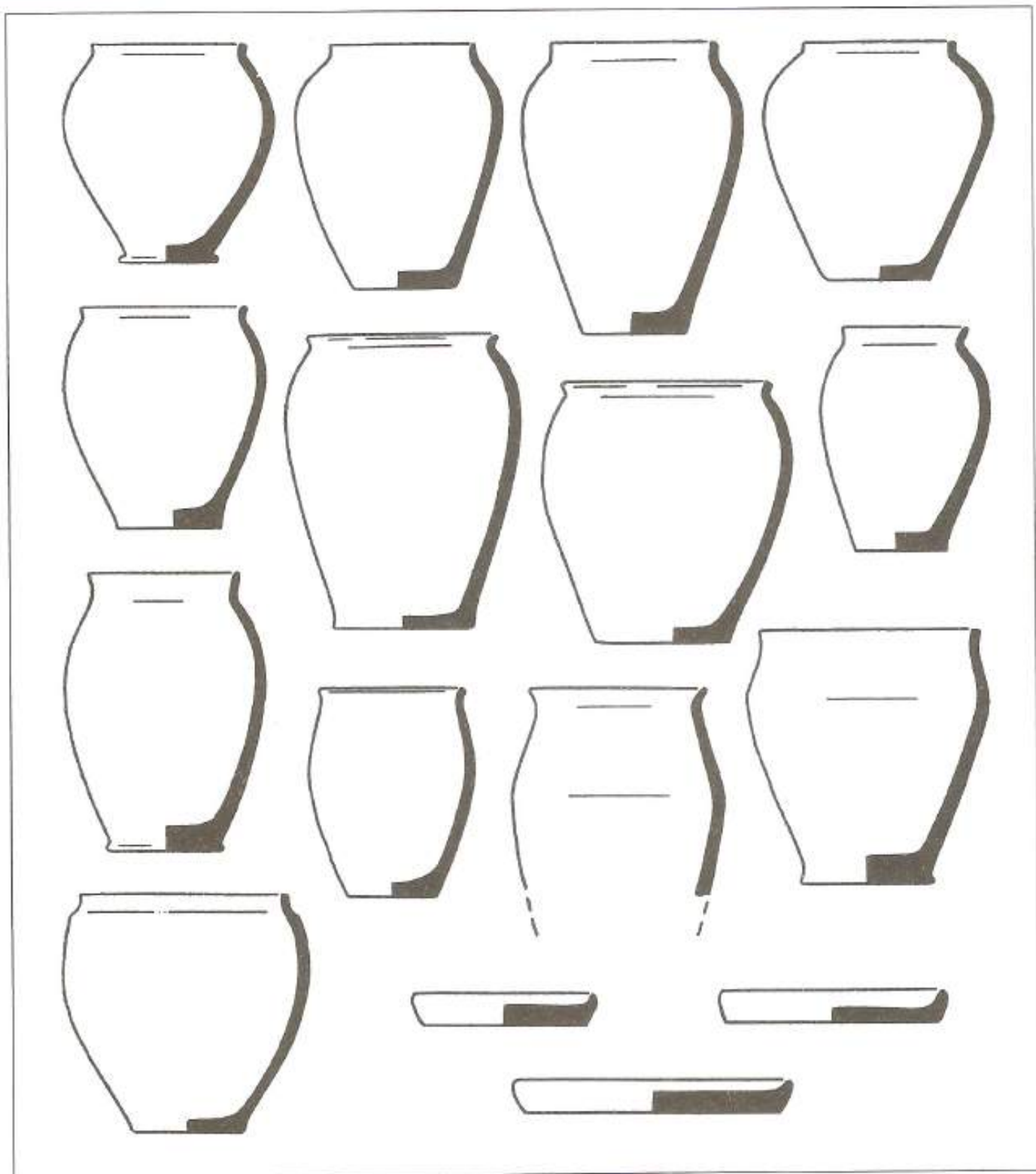
Типи жител празько-корчацької культури

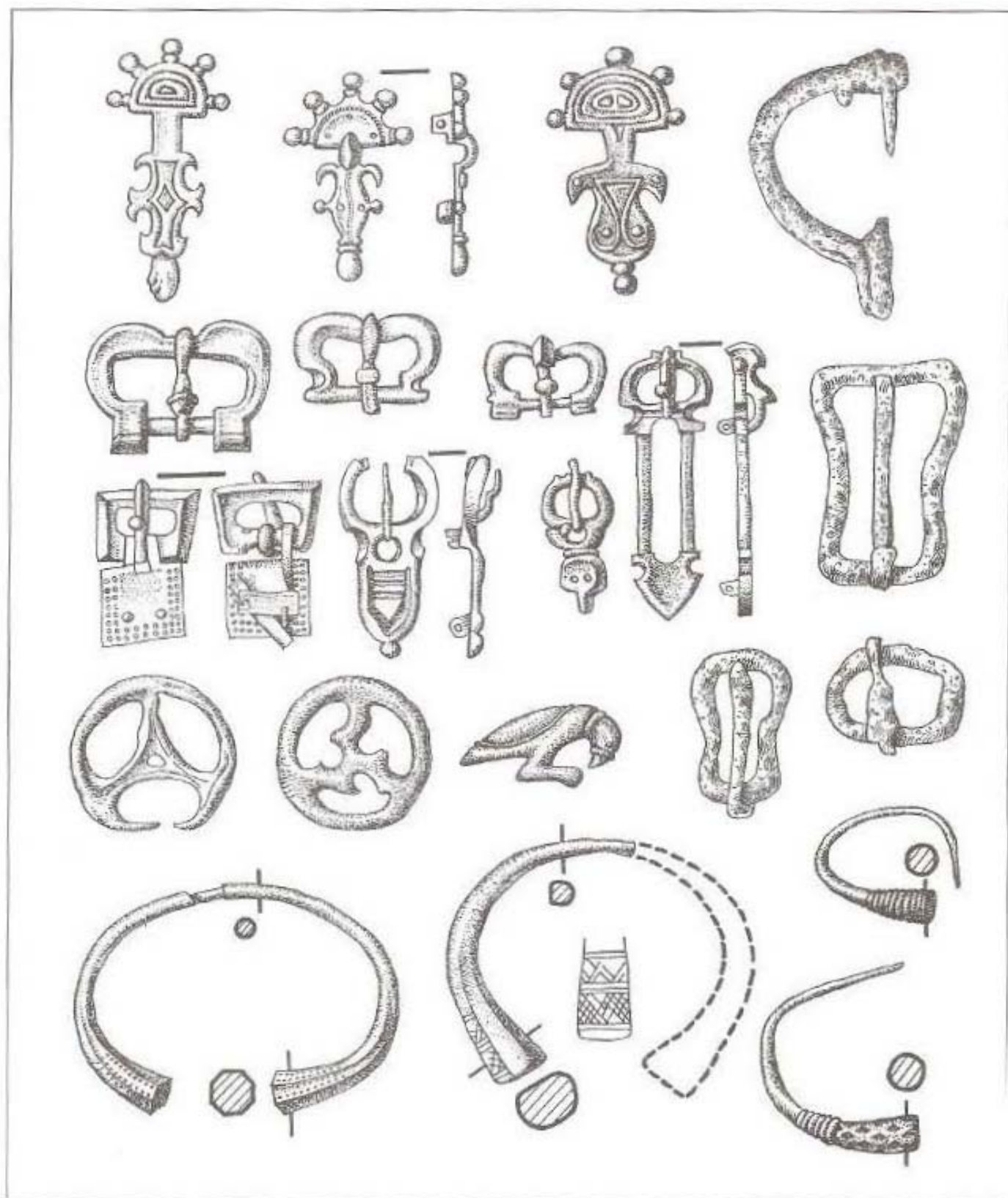
Поселення Рашків III. Житло № 50. Реконструкція В. Д. Барана

Типи підкурганних поховань празько-корчацької культури

Основні типи ліпного посуду празько-корчацької культури

Металеві деталі одягу та прикраси празько-корчацької культури

6.2. ПЕНЬКІВСЬКА КУЛЬТУРА

Пам'ятки пеньківської культури були відкриті наприкінці 1950-х рр. під час розкопок по берегах майбутнього Кременчуцького водоймища. Експедицією під керівництвом Д. Т. Березовця було досліджено кілька поселень поблизу сіл Пеньківка й Стецівка в пониззі Тясмину. Приблизно у той же час селища Скибинці, Семенки, Самчинці та ін. були розкопані П. І. Хавлюком на Південному Бузі. Зараз, крім них, широко досліджені поселення Кочубеївка й Вільховчик на Середньому Дніпрі, Хитці, Рябівка, Занки на Дніпровському Лівобережжі та ін. (розкопки О. М. Приходнюка, Є. О. Горюнова, А. М. Обломського та ін.). Досліджені також металургійний центр поблизу с. Гайворон у Південному Побужжі, могильники біля Великої Андрусівки у Подніпров'ї (розкопки В. І. Відзілі та Д. Т. Березовця).

Пам'ятки пеньківської культури поширені на порубіжжі лісостепу і степу. Її ареал охоплює територію від Сіверського Донця до Пруту й далі до Нижнього Подунав'я, тобто від Білгородської області Росії до Молдови і Румунії. На цій території О. М. Приходнюк виділяв чотири локальних варіанти культури: лівобережний, надпорізький, дніпро-дністровський і дністро-прутський. У пониззі Дунаю виразний пеньківській компонент простежено в культурі Іпотешть-Киндешть-Чурел.

Зараз на території України відомо понад 350 пеньківських пам'яток. Переважна більшість із них — селища відкритого типу. Поодинокі городища виявлені в Середньому Подніпров'ї (Будище, Пастирське) та в Республіці Молдова (Селіште).

Майже усі селища займають низькі ділянки перших терас або підвищення в заплаві, поблизу води та заплавної луки, на легких для обробки ґрунтах. Вони розташовані групами («купцями») по 5—7 селищ, на відстані 3—5 км одне від одного. Площа більшості поселень не перевищує 2—3 га, а, переважно, складає 1,5 га. Кількість жител на поселеннях не перевищує 30, причому одночасно існувало, скоріш за все, не більше 10—15. На маленьких селищах зафіксовано 4—7 одночасних жител.

Житла розташовані на відстані від 15 до 50 м одне від одного. Поряд знаходяться господарські споруди, численні ями-льохи

*Житла
пеньківської
культури.
Поселення
Семенки*

і пічки та вогнища просто неба з глиняними або кам'яними черенями, які використовували в теплому пору року. Господарські споруди можуть бути розміщені як поряд із житлами, так і окремою компактною групою на периферії поселення. У будь-якому випадку це може свідчити про тісні родинні і господарські зв'язки жителів селища.

Речові рештки здебільшого концентруються поблизу об'єктів, між ними матеріал практично відсутній. Пояснюється це невеликою кількістю одночасних жителів, а також недовготривалим життям на поселенні в цілому. Зафіксовані випадки, коли залишені житла ще в давнину були закидані глиною або піском.

Основні риси житлобудівництва пенківської культури можна простежити за матеріалами приблизно 160 жителів. Вони порівняно, різноманітні і представлені будівлями кількох типів. Провідне місце серед них займають квадратні напівземлянки площею від 10 до 20 кв. м. Форми не завжди витримані. Котловани деяких жителів у плані нагадують трапецію, є ряд котлованів із заокругленими кутами.

Долівка жителів знаходиться на глибині від 0,6 до 1,8 м. Вона здебільшого ретельно утрамбована, інколи є рештки глиняної підмазки.

Стіни жителів були зрубної або каркасно-стовпової конструкції. У випадку каркасної конструкції по кутках і вздовж стін простежується від 8 до 12 ямок від стовпів, рідше 2 або 4 (лише у кутах). Ямки мають діаметр 15—30 см і глибину 25—40 см від рівня долівки. Вони розташовані впритул до стінок котловану або на відстані 10—20 см від них.

У житлах зі зрубною конструкцією стін нижні вікні уміщували в котлован на рівні долівки і нарощували до потрібної висоти.

Імовірно кочовикам, що осіли на землю й підселилися до слов'ян, належать житла на кам'яних цоколях і овальні куртоподібні житла, котловани яких зафіксовані на ряді пізніх селищ пенківської культури на порубіжжі лісостепу і степу у Надпоріжжі та на Орелі (Чернеччина, Йосипівка, Стецівка).

Внутрішнє облаштування жителів доволі невігядливе. Майже в усіх ранніх житлах пенківської культури були вогнища, звичайно, викладені з невеликого каміння або підмазані глиною, які не мали чітко визначеного місця і здебільшого були розташовані ближче до центру житла. У деяких житлах зафіксовані лише плями від вогнищ на долівці. Нерідко в центрі жителів на Лівобережжі Дніпра біля вогнища знаходиться стовпова яма. Можливо, цей стовп підсилював сволок, що нагадує споруди попередньої київської культури.

Пізніше на Правобережжі Дніпра, аж до Подунав'я, під впливом сусідньої празько-корчацької культури в житлах пенківської культури з'являються печі-кам'янки. Більшість їх чотирикутні, висотою 60—70 см. Такі печі споруджували на долівці чи спеціально залишеному материковому останці в одному з кутів. Вони складені з великих каменів в основі

і дрібних у верхній частині без застосування сполучного розчину. Черені підмазані глиною, інколи вимощені невеликим камінням або уламками глиняного посуду. Поодинокі глиняні пічки також мали чотирикутну або овальну форму і були споруджені на рівні долівки.

Навпроти пічки знаходився вхід у житло. Іноді він мав вигляд приямку шириною до 1 м, що виходив за межі котловану. Приямки похило спускалися до рівня долівки або мали кілька сходинок.

У деяких житлах були господарські ями (погреби), які могли виходити за периметр споруди.

Поховальний обряд пеньківської культури вивчений порівняно слабо. Відомо лише декілька безкурганних могильників, які зараз не мають зовнішніх ознак. Вони розташовані на відстані 0,5—1 км від селищ, хоча в Надпоріжжі поховання знайдені безпосередньо на території поселень поблизу від жител. Поховальний обряд — тілоспалення за межами могильної ями.

Рештки кремації із залишками поховального вогнища вміщували в горщик-урну або безпосередньо в неглибоку ямку діаметром 40—60 см. Кілька ямних поховань перекриті ліпними мисками. В одному похованні рештки кремації знаходились як в урні, так і на дні поховальної ями.

Як ямні, так і урнові поховання супроводжуються посудинами-приставками, а також містять залізні ножі, рибальські гачки, уламки посуду і бронзові прикраси (трапецеподібні та спіралеподібні підвіски, браслети, фібули, пряжки, скляні намиста тощо). Інколи поховання, здебільшого ямні, зовсім не містять інвентарю.

Зрідка трапляються жіночі тілопокладення (Мохнач, Селіште, Данчени). Поховані лежать випростаними. Рештки вбрання представлені скроневими кільцями, скляним намистом, бронзовими браслетами тощо.

Ці поховання свідчать про тісні взаємозв'язки слов'ян зі степовими кочовиками.

Весь посуд пеньківської культури ліпний. У технологічному відношенні він нагадує посуд празько-корчацької культури. Формувальна маса має грудкувату чи шарувату консистенцію, містить домішку шамоту, жорстви, піску, рідше слюди. Через це поверхня посудин частіше шорсткувата, зі слідами згладжування. Відомі і посудини з гладкою або навіть трохи підлощеною поверхнею.

*Ліпні горщики
пеньківської
культури*

Посудини мають сліди нерівномірного випалювання, оскільки його робили на відкритих вогнищах або в побутових печах. Колір посудин переважно коричневий (брунатний) різних відтінків, іноді темно-сірий. На поверхні посудин є світлі і темні ділянки.

Найчисленнішою формою посуду пеньківської культури є горщики. Своєрідність керамічного комплексу визначають ребристі (біконічні) посудини. Це стрункі або приземкуваті горщики, тубу яких приблизно на середині висоти має перелом у вигляді гострого або заокругленого ребра, що відділяє верхню частину від нижньої. Здебільшого вінця їх відігнуті назовні. Інколи шийка в них відсутня, а вінця невиділені. Такі горщики мають висоту 18—32 см, діаметр найбільшого розширення — 12—23 см. Діаметр вінця майже дорівнює або трохи більший діаметра дна.

Вкрай рідко на горщиках є орнамент — насічки, круглі ямки по вінцях, наліпи у вигляді шишечок і «підковок» (Задонецьке, Хитці) чи наліпний валик під вінцями.

За формою, пропорціями і профілюванням до цього типу належать великі зерновики — корчаги. Діаметр вінця таких горщиків завжди більший діаметра дна. Під вінцями вони досить часто мають трьох- або чотирикутний у поперечному перерізі наліпний валик, деколи з насічкою.

Друге за кількістю місце після ребристих горщиків посідають округлободі горщики з максимальним розширенням тулуба на середині висоти. Вони мають трохи звужене горло, діаметр якого не набагато більший діаметра дна.

Рідше зустрічаються слабопрофільовані горщики тюльпано-подібної форми з плавним вигином стінок і відкритою горловиною, а також горщики з найбільшим розширенням у верхній частині у вигляді заокруглених плечиків і вертикальними чи відігнутими назовні вінцями, ідентичні горщикам празько-корчацької культури.

Інші категорії посуду представлено дисками-коржівницями й сковорідками з низьким бортиком та окремими мисками різних форм. З поселення Хитці походять дві мініатюрні посудини, які інколи називають кубками.

Речовий комплекс культури представлений виробами із заліза і кольорових металів, каменю, кістки, глини. Знахідки знарядь праці і зброї в пеньківській культурі пов'язані лише з поселеннями.

Із заліза виготовлені землеробські знаряддя — широколезові втульчасті наральники, мотички, серпи асиметричного типу. Серед побутових речей із заліза переважають ножі, також знайдені шила, голки, долота, рибальські гачки, різець.

Зброя представлена наконечниками стріл і списів. Наконечники списів типові для слов'ян VI—VII ст. — ланцетоподібні з масивною втулкою і коротким вістряем, довжиною 25—30 см.

Серед наконечників стріл переважають масивні трилопатеві вістря «аварського» типу, які передбачають використання по-

тужних складних луків. Кістяні обкладки від складного луку тюркського типу знайдено на поселенні Хитці. Відомі також плоскі черешкові наконечники стріл з подовженим ланцето-подібним пером.

Залізні вудила, знайдені в Семенках і Богородичному, належать до простого типу кінського спорядження, без додаткових отворів для псалій.

Для підвішування мечів та кинджалів використовували портупейні ремені, від яких дійшли металеві пряжки, наконечники та накладні бляшки.

З каменю виготовлено зернотерки і жорна, які мали діаметр 30—50 і товщину 7—15 см, а також точильні бруски. З м'яких порід каменю зроблені ливарні формочки.

Широко представлено кістяні вироби — різноманітні проколки, голки, «лощила» з ребер великих тварин.

Із глини зроблені пряслиця різної форми — біконічної, циліндроконічної, округлої, дископодібної. Інколи на них зображено трикутники, свастику тощо. З вогнетривкої глини з домішкою піску виготовлені тиглі й ллячки для лиття кольорових металів.

У порівнянні з іншими слов'янськими територіями в ареалі пенківської культури знайдено значно більше ювелірних виробів з кольорових і благородних металів. Ця сукупність ювелірних прикрас отримала назву «старожитностей антів». До нього входять різноманітні фібули — пальчасті, зооморфні, антропоморфні і вигадливі ажурні, а також браслети з потовщеними кінцями, скроневі кільця, шийні гривни, різноманітні пряжки і підвіски, пластинчасті накладки у вигляді фігурок людей і звірів, деталі поясних наборів (гарнітур).

З пенківською культурою пов'язана південна зона поширення скарбів типу «старожитностей антів». Сьогодні відомо 16 таких скарбів. Перший був знайдений у 1863 р. у Нижній Сироватці на Харківщині, останній — у 1994 р. у с. Гапоново Курської обл. Знахідка скарбу срібних поясних прикрас у ліп-

Речі з Мартинівського скарбу

Військовий пояс з Вільховчика. Реконструкція А. В. Панікарського

ному горщику на поселенні пеньківської культури у с. Вільховчик на Черкащині дозволила довести зв'язок цих старожитностей з пам'ятками пеньківської культури.

Великі скарби здебільшого включали як жіночі прикраси, так і предмети озброєння, кінське спорядження тощо. Деякі скарби складаються виключно з жіночих прикрас, а лише чоловічий набір містив один Вільховчицький скарб. Всі речі у скарбах виготовлені у стилі, поширеному в той час у Південно-Східній та Центральній Європі.

Найвідомішим є великий Мартинівський скарб, знайдений у 1909 р., який включав понад сотню срібних виробів, у тому числі фігурки «танцюючих чоловіків» і фантастичних коней із золотеними гривами. Призначення цих фігурок і досі не з'ясовано. Можливо, їх нашивали на одяг або на шкіряний панцир, прикрашали ними щити або луки сідла, можливо оздоблювали пояси.

Від воїнських поясів у скарбах збереглися переважно срібні і бронзові пряжки, накладні бляшки і наконечники, що прикрашали сам пояс та звисаючі з нього ремінці. Поясні гарнітури були ознакою соціального статусу їхніх власників — чим значнішим він був, тим більше бляшок було на поясі.

Яку цінність становили воїнські пояси демонструє скарб з Вільховчика, що складався лише зі срібних поясних накладок. Певно, скарбом був безпосередньо воїнський пояс, шкіряна основа якого до нашого часу не збереглася.

Деякі речі, що входили до скарбів, були зроблені візантійськими майстрами, зокрема церковне начиння — кубок, чаша, блюдо, ложка для евхаристії (причастя). Скоріше за все це була військова здобич, яка належала представникам племінної верхівки суспільства, можливо, військовим дружинникам, які брали участь у Балканських походах, а також дорогі подарунки слов'янським племінним вождям. Частина речей була виготовлена місцевими слов'янськими ремісниками.

Речі Поросько-Тясминської групи скарбів були зроблені зі срібла, а лівобережних скарбів — переважно з мідних сплавів. Правобережні скарби вирізняються технологічною та худож-

Залізні ножі пеньківської культури

ньою майстерністю, до складу деяких із них входили вироби візантійського походження. Лише у скарбах із Дніпровського Лівобережжя присутні великі скроневі кільця та браслети з розширеними кінцями, ланцюги, дзвіночки, умбоподібні підвіски, бляшані трирогі лунниці, широкоплатівчасті фібули. В обох групах скарбів були й унікальні прикраси, зокрема фігурки людей і фантастичних звірів.

У деяких скарбах трапляються як предмети озброєння, так і речі, супутні холодній зброї. У Мартинівському було окуття піхов та перехрестя шаблі чи кинджала, у Козіївському — залізний кинджал, у Колосковському — два залізні вістря від списів. Кінське спорядження представлене розділювачами нагрудних ременів із Мартинівки та залізними вудилами із Козіївки й Гапонового.

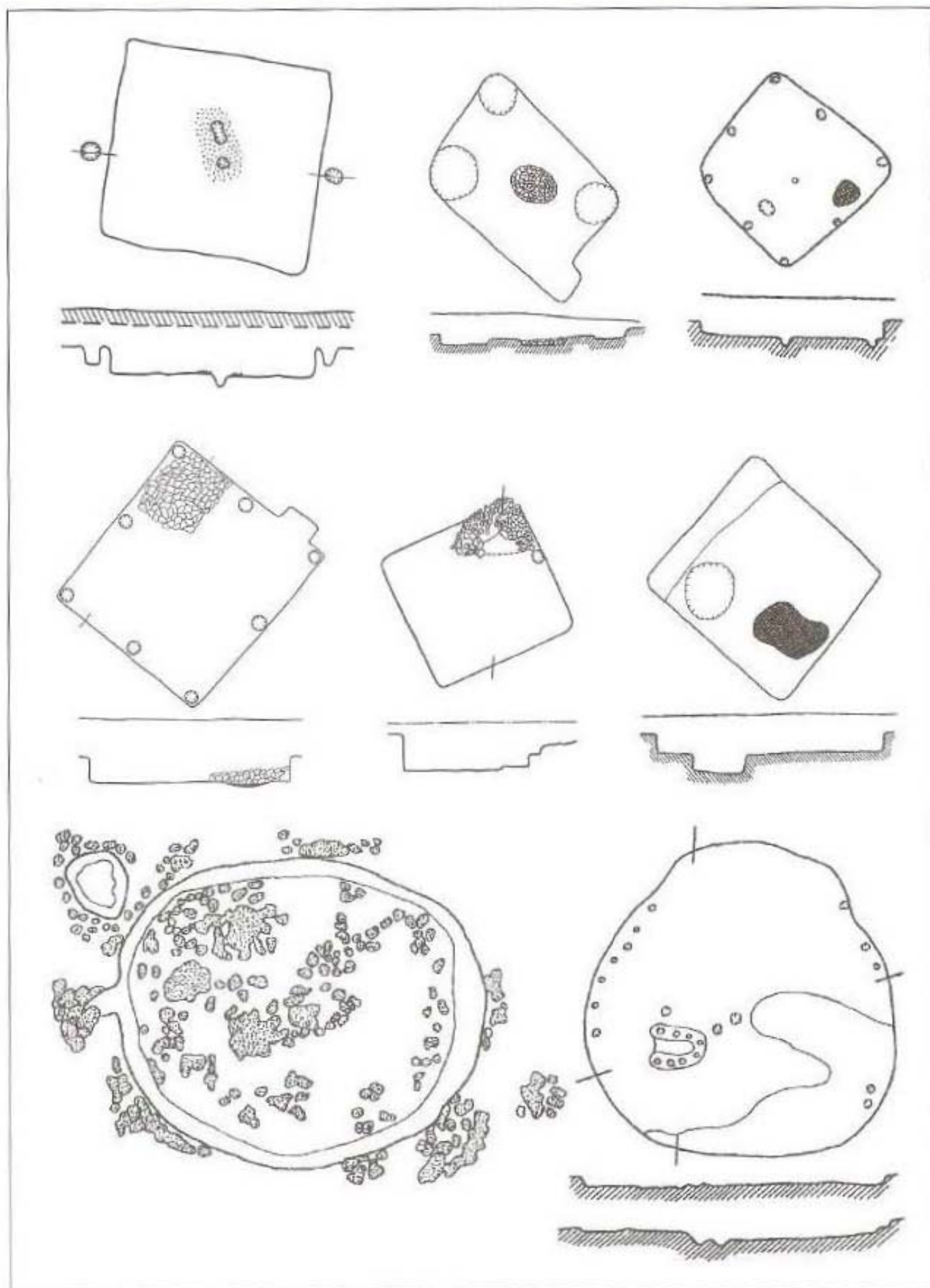
Певна різниця в наборах, мабуть, є проявом військового щастя та місця їх власників у військовій ієрархії, художніх смаків людей, від яких надходили коштовності місцевого виробництва. Проте ці комплекси чітко виділяються в окрему групу старожитностей. Це пояснюється відносно короткотерміновим періодом їхнього накопичення, коли в лісостеповій смузі Південно-Східної Європи були поширеними стилістично близькі набори прикрас та портупейних гарнітурів.

Найраніші пам'ятки пеньківської культури датуються серединою V ст. за кількома знахідками залізних двочленних фібул (Куня, Звонецьке, Осокорівка) і пряжки з могильника Велика Андрусівка 3. Спроба О. М. Приходнюка датувати найраніші пеньківські комплекси IV ст., залучивши до них пізньокиївське поселення Роїще на Чернігівщині, не зустріла підтримки більшості фахівців. Речі комплексу «старожитностей антів» датуються VI, а, головним чином, VII ст. на підставі численних дунайських і кримських аналогій.

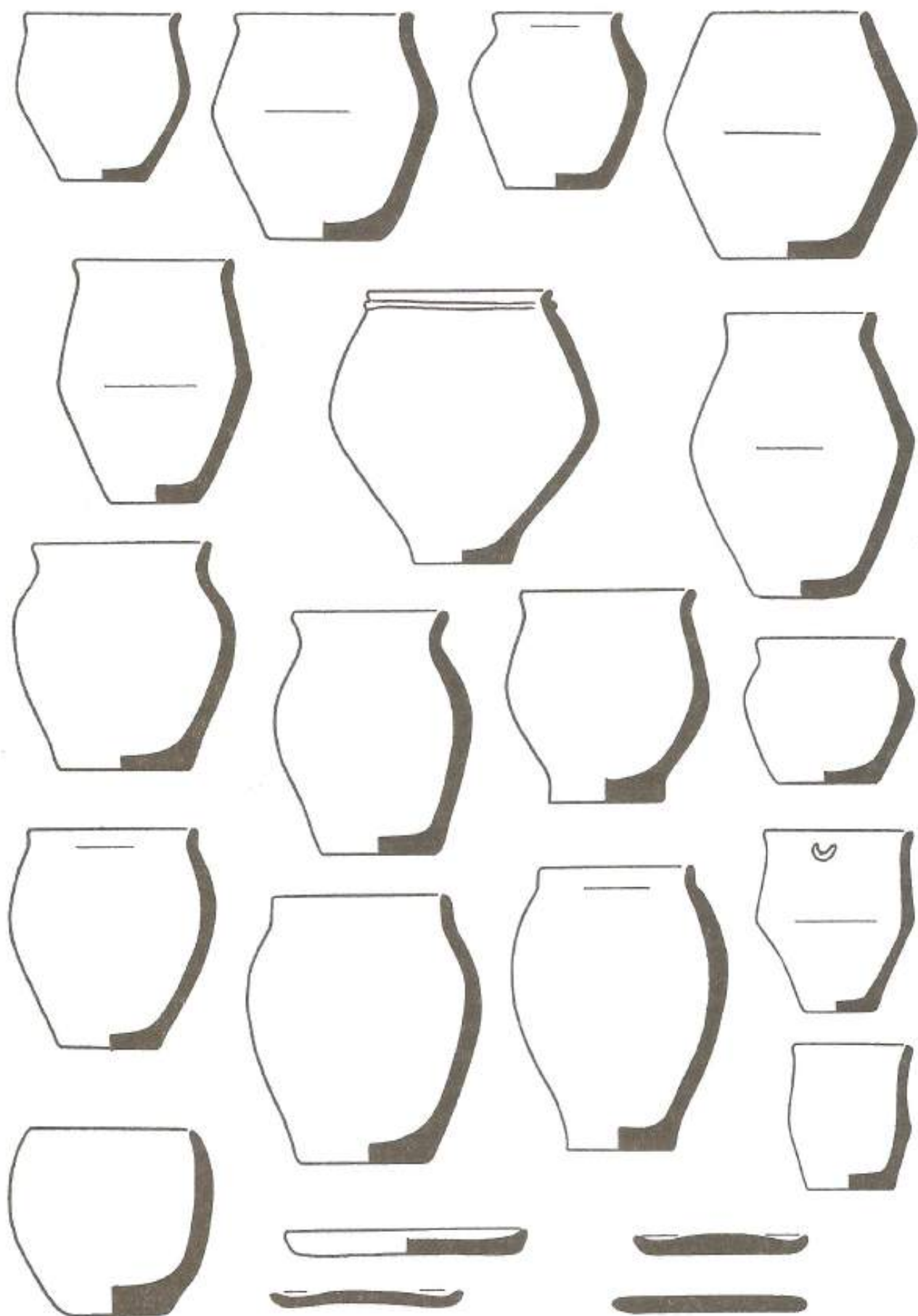
Ареал пеньківської культури найкращим чином узгоджується зі свідченнями Прокопія і Йордана про територію антів — від регіону північніше Азовського моря до Дунаю. Тому вважається, що залишили пеньківську культуру саме ці племена.

За сучасними уявленнями, пеньківська культура склалася в лісостепу внаслідок просування на південь населення київської культури та їх нащадків. На це вказує певна близькість пеньківської та сусідньої колочинської культур, особливо помітна на їх ранньому етапі. У формуванні пеньківської культури також, очевидно, взяло участь слов'янське населення, що мешкало у лісостепу в часи черняхівської культури і залишилося на місці у гунський період. На Правобережжі Дніпра пеньківська культура зазнала значного впливу празько-корчацької, ставши надалі субстратом нової райковецької культури. На Лівобережжі вона є одним із компонентів наступної волинцевської культури.

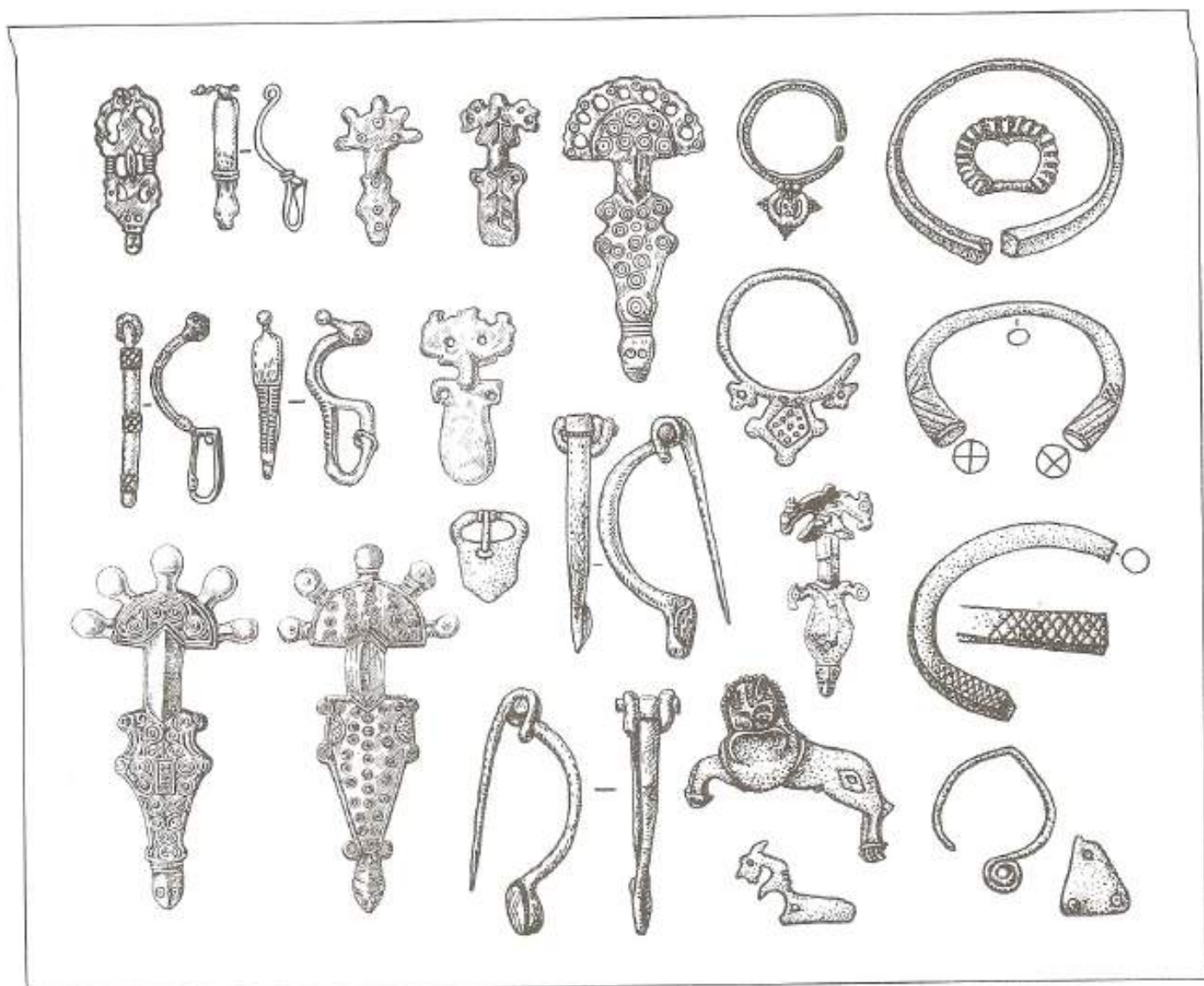
Наявність на пеньківських пам'ятках елементів культури кочовиків степу, очевидно, свідчить про взаємозв'язки населення, а можливо й про перебування серед її носіїв не лише слов'ян.

Типи жител-напівземлянок та юртоподібні споруди пеньківської культури

Основні типи посуду пеньківської культури

Металеві деталі одягу та прикраси пеньківської культури

6.3. КОЛОЧИНСЬКА КУЛЬТУРА

Перші колочинські пам'ятки було виявлено ще на початку ХХ ст. М. О. Макаренко у 1909 р. розкопав поховання з кремацією в ребристій посудині-урні в с. Артюхівка поблизу Ромен, але довгий час ця знахідка вважалася унікальною. Ці старожитності були виділені в окрему культурну групу Е. О. Симоновичем після розкопок 1955—1960 рр. городища Колочин на Дніпрі поблизу Гомеля.

У подальші роки найбільш цікаві матеріали отримані під час розкопок могильників Новий Бихов, Тайманово і Тошциця біля Могильова, Леб'яже, Княжий, Картамишево на Курщині, а також на поселеннях Великі Будки на Сумщині, Дегтярівка, Роїще і Олександрівка на Чернігівщині (розкопки Л. Д. Поболя, Ю. О. Ліпкінга, Є. О. Горюнова, Р. В. Терпиловського та ін.).

Територія колочинської культури охоплює Північно-Східну Україну і сусідні області Росії і Білорусі, тобто південь лісової зони і північ лісостепу. Колочинські пам'ятки поширені від р. Друть і гирла Прип'яті на заході до верхів'їв Сейму і Псла на сході й від верхів'їв Іпуті на півночі до верхів'їв Сули на півдні.

Зараз відомо понад 100 поселень, на 20 з яких проведено розкопки, що виявили понад 50 споруд, а також 12 могильників, на яких досліджено близько 400 поховань. На території України пам'ятки колочинської культури відомі, головним чином, у Подесенні й суміжних районах Лісостепу — приблизно 30 пам'яток.

Поселення, звичайно, мають невеликі розміри і розташовані на краю першої тераси, інколи — на дюнах у заплаві. У північній частині колочинського ареалу відомо кілька городищ (Колочин, Мошонка тощо), що служили сховищами для мешканців розташованих поруч відкритих селищ.

Головним типом житла колочинської культури є квадратна (іноді — прямокутна) напівземлянка площею від 11 до 24 кв. м. Переважна більшість досліджених жител має розміри наближені до 4 × 4 м. Котловани жител заглиблені на 0,3—0,8 м, що певним чином виокремлює колочинську культуру серед решти східноєвропейських старожитностей третьої

чверті I тис. н. е., адже для останніх не рідкісними є споруди глибиною 1 м і більше. Ця особливість житлобудівництва, вірогідно, має цілком природне пояснення, адже переважна більшість колочинського ареалу розташована в лісовій зоні, підвищена вологість якої обумовила незначне заглиблення споруд.

Житло
колочинської
культури.
Поселення Роїще

Судячи із чітких прямокутних контурів котлованів, при спорудженні стін використовували зрубну чи каркасно-стовпову конструкцію. У центрі житла, звичайно, знаходиться яма від опорного стовпа, що підтримував сволок. Такий тип жител дуже схожий на будівлі київської культури.

Традиційною опалювальною спорудою в житлах колочинської культури є відкрите вогнище. Переважають вогнища, розташовані безпосередньо на долівці або в неглибокому лінзоподібному заглибленні. Значно менш розповсюдженими були вогнища, викладені уламками керамічного посуду (Смольянь, житло 1), або у вигляді глинобитного череня (Смольянь, житла 2, 4; Гапонове). Вогнища зазвичай розташовані ближче до центра приміщення (поблизу центрального стовпа), проте відомі й випадки, коли вони знаходилися в кутах.

Зрідка зустрічаються споруди з каркасно-плотовими стінами обмазаними глиною (Смольянь, житла 1 та 3). Відомо також кілька наземних жител (Деснянка) і напівземлянок з піччюкам'янкою в куті, які, очевидно, з'являються у колочинській культурі під впливом правобережного населення празько-корчацької культури й зосереджені, головним чином, у Південній Білорусі (Нісімковичі II, Тайманове).

Господарські споруди представлені переважно ямами-погребами діаметром 0,6—1,5 м і глибиною 0,4—0,8 м. У нижній частині деякі господарські ями розширені, що надає їм у перерізі дзвоноподібної або грушоподібної форми, хоча і відмі ями більш простої конструкції (циліндричні, конічні).

Поховальний обряд колочинської культури порівняно з іншими ранньосередньовічними старожитностями Східної Європи вивчений досить добре. Для колочинської культури характерні безкурганні ґрунтові могильники, що інколи нараховують понад 100 поховань (Тайманове, Леб'яже). Всі поховання здійснені за обрядом тілоспалення. Кремація відбувалася на стороні, можливо, на особливих майданчиках у межах могильника.

Кальциновані кістки вміщено в урни або безпосередньо в невеликі ямки округлої форми діаметром і глибиною 50—70 см. Кількісно переважають ямні поховання. Винятком є могильник Княжий, де урнові поховання складають майже 70 %. Значний відсоток такі поховання складають на могильниках Леб'яже й Нижня Тошиця. Слід, щоправда, зазначити, що помітну частку серед колочинських поховань складають так звані ямно-урнові поховання, де частина решток кремації вміщена в урну, а частина — безпосередньо в могильну яму. Частка урнових і ямно-урнових поховань на колочинських могильниках із часом збільшується.

Кальциновані кістки в ямних похованнях, звичайно, перемішані з рештками поховального вогнища — попелом і вугликами. В урни вміщено очищені кістки. Урнами слугували звичайні горщики. Інколи вони накриті перевернутою великою

корчагою, в одному випадку — глиняним диском. Такого типу поховання відомі й у інших культурах раннього середньовіччя, проте саме в колочинському ареалі вони присутні практично на кожному могильнику.

У похованнях іноді містяться особисті речі небіжчика (прикраси кола «старожитностей антів», пряслиця, ножі, точильні бруски), що побували у поховальному вогнищі, а також уламки глиняних посудин, які були навмисно розбиті й, переважно також перепалені. Частіше порівняно з празько-крчацькими і пенківськими старожитностями у похованнях знаходяться посудини-стравниці із жертвовною їжею або рештки жертвних домашніх тварин, про що свідчать знайдені кістки. У поодиноких випадках у похованнях знайдені наконечники списів (Леб'яже, Княжий).

На колочинських могильниках, що розкопано великими площами, зафіксована цікава особливість їх планування. Поховання розташовані певними групами (7—12 могил), що мають більш-менш чітко окреслені межі. Такі планіграфічні групи можна розглядати як своєрідні «родинні ділянки», у межах общинного могильника. Вірогідно, так пояснюється і зосередження двох-трьох поховань у межах однієї огороженки у вигляді невеличкого зрубу (Картамишево II) або в одній доволі великій (2 × 1,75 × 0,8 м) ямі (Леб'яже, поховання 70).

Крім ґрунтових могильників, відомо також кілька невеликих курганных могильників у різних частинах колочинського ареалу. Рештки кремації в колочинських курганах зазвичай розташовані скупченнями на похованій денній поверхні або вміщені в невеликі ґрунтові ямки. Вони супроводжуються уламками ліпного посуду і бронзових прикрас, глиняними пряслицями, кістками домашніх тварин. У південній частині колочинського ареалу (Бездрик, Артюшкове) такі поховання доповнювалися розпорошенням у насипу решток кремації, уламків керамічного посуду і решток перепалених металевих речей.

*Ліпний посуд
колочинської
культури*

Керамічний посуд колочинської культури ліпний. Формувальна маса містить домішку досить крупного шамоту, інколи — жорстви. У деяких випадках наявні органічні домішки. Поверхня посудин, як правило, горбкувата, недбало заглажена пальцями або тріскою, від чого залишаються своєрідні розчоси. Колір кераміки переважно коричневий (брунатний) чи сіруватий. Підлощений посуд містить у складі керамічної маси дрібний шамот і пісок. Асортимент посуду досить обмежений. За функціональним призначенням виділяється тарний посуд («корчаги»), горщики і диски чи сковорідки з невисокими борти-

ками, які могли використовувати також як покришки. Інколи зустрічаються мініатюрні й мископодібні посудини.

Посуд, як правило, неорнаментований. В окремих випадках є рельєфний орнамент у вигляді горизонтальних наліпних валиків під вінцями чи вертикальних наліпів у верхній частині («вуха»). Вінця іноді прикрашені насічкою або нарізкою, нанесеною ножом.

Для південних колочинських пам'яток, тобто для регіону, що охоплює Подесення, Посейм'я, верхів'я Сіверського Донця та північну частину лісостепу Дніпровського Лівобережжя, характерні округлободі горщики з відігнутими назовні вінцями або із загнутим усередину краєм; закриті слабопрофільовані, близькі до банкоподібних, посудини з трохи відхиленими вінцями; відкриті слабопрофільовані «тюльпаноподібної» форми. Поширені також ребристі посудини з відігнутими назовні вінцями й посудини без виділеної шийки, верхня частина яких близька до циліндра — циліндро-конічної форми. Відомі також посудини у вигляді усіченого конусу без плечиків і виділеної шийки.

Співвідношення форм посудин на колочинських пам'ятках достатньо різноманітне. Втім, простежується, що для ранніх комплексів доволі типові ребристі посудини, у той час як у пізніх домінують опуклободі й слабопрофільовані горщики.

Із заліза і сталі виготовлені, головним чином, знаряддя праці — ножі, невеликі слабовигнуті серпи з гачкуватим руків'ям, рибальські гачки, шила, пробійники, долота тощо. Зброя походить з городища Колочин I, а також із окремих поховань (Леб'яже, Княжий). Це кілька наконечників списів і стріл, великий, можливо, бойовий ніж. Серед побутових речей значна кількість глиняних пряслиць, виробів із кістки — кочедики й різноманітні проколки, каменю — зернотерки і точильні бруски.

Предмети вбрання і прикраси переважно знайдені у похованнях. Це бронзові браслети з потовщеними кінцями і скроневі кільця, пірамідальні й трапецієподібні підвіски, скляні намистини.

Серед бронзових і срібних виробів поширені речі комплексу «старожитностей антив» (великі пальчасті фібули, пряжки й інші металеві деталі воїнських поясів, шийні гривни тощо). Великі скарби таких речей виявлені останнім часом на колочинських поселеннях у Трубчевську на Десні і в Гапоновому на Сеймі. Деякі знахідки та скарби не пов'язані з поселеннями, зокрема Новосуджанський скарб та знахідки з Мени.

На поселенні Великі Будки знайдено скарб речей, що належав ювеліру. До його складу входило кілька залізних знарядь, поламані срібні прикраси, а також дві невеликі пальчасті фібули і численні нашивки на одяг різних типів, виготовлені зі свинцево-олов'яного сплаву.

Загальні хронологічні рамки колочинської культури V—VII ст. Найраніші колочинські пам'ятки, що зберігають певні

Пряслиця
колочинської
культури

*Речі
з Гапонівського
скарбу*

риси попередньої київської культури, датуються серединою — другою половиною V ст. за кількома знахідками залізних фібул типу Прага (Ходосівка, Колодязний Бугор, Яловщина). Більше датуючих знахідок належить до VI, і, переважно, VII ст. Зокрема, серединою — другою половиною VII ст. датуються речі зі скарбів у Гапоновому і Великих Будках.

Дискусійним є питання щодо північних меж поширення старожитностей колочинського типу. Деякі дослідники на підставі загальних уявлень про схожість форм горщиків намагались об'єднати пам'ятки Верхнього Подніпров'я й Подвиння у спільну групу типу Коло-

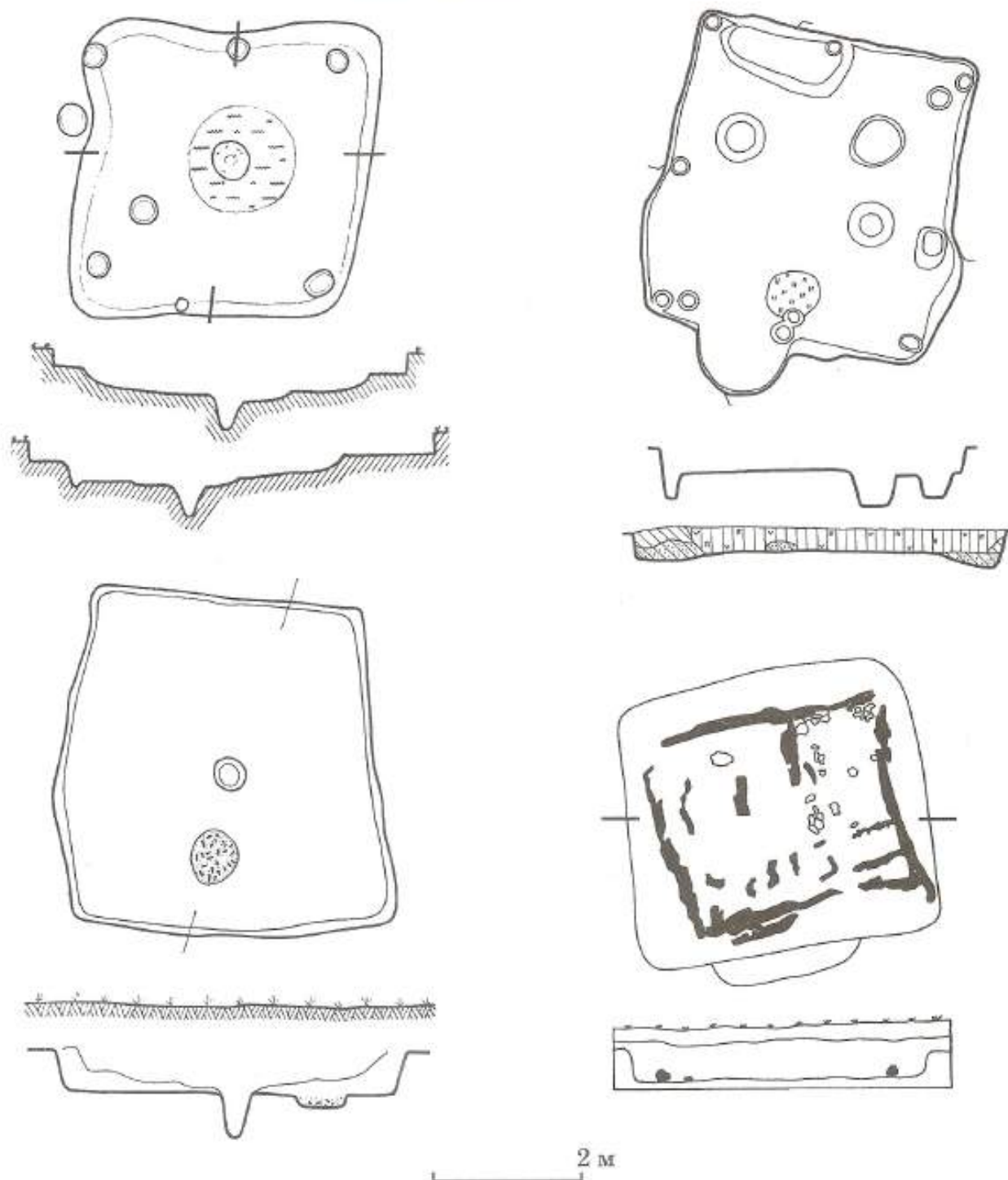
чин-Тушемля-Банцеровщина або розділити їх на три споріднені групи, кордони між якими чітко не встановлені.

Іншою проблемою є південні межі поширення колочинських пам'яток. Тут зафіксована досить широка контактна зона колочинської і пеньківської культур, яка проходить від Середнього Посулля на півдні до Середнього Подесення на півночі.

Колочинська культура є прямим наступником київської. Вважається, що вона виникла на основі деснянських пам'яток, які впродовж IV—V ст. проникали аж до верхів'їв Дніпра. Цей висновок був зроблений ще в 1960—70-х рр. В. М. Даниленком, П. М. Третьяковим і Є. О. Горюновим і підтверджений дослідженнями Р. В. Терпиловського та А. М. Обломського.

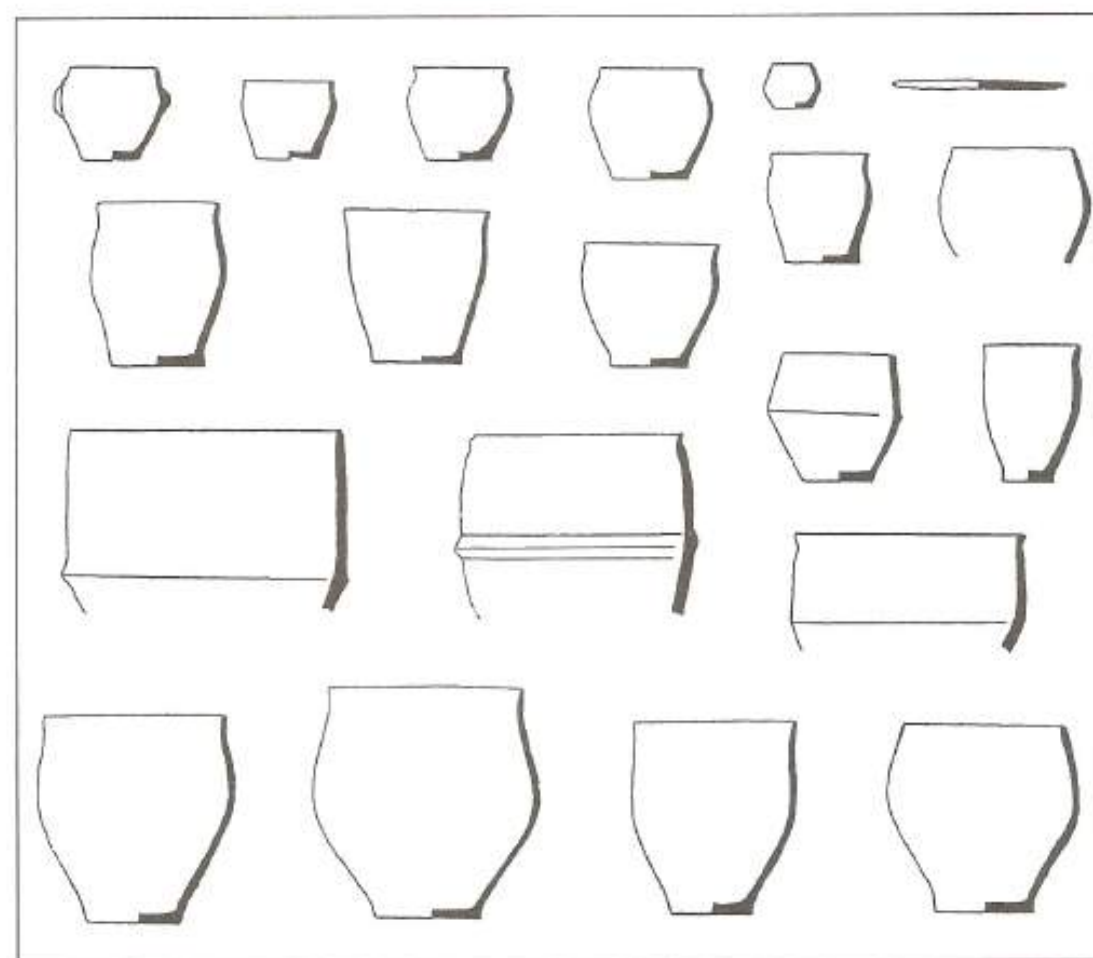
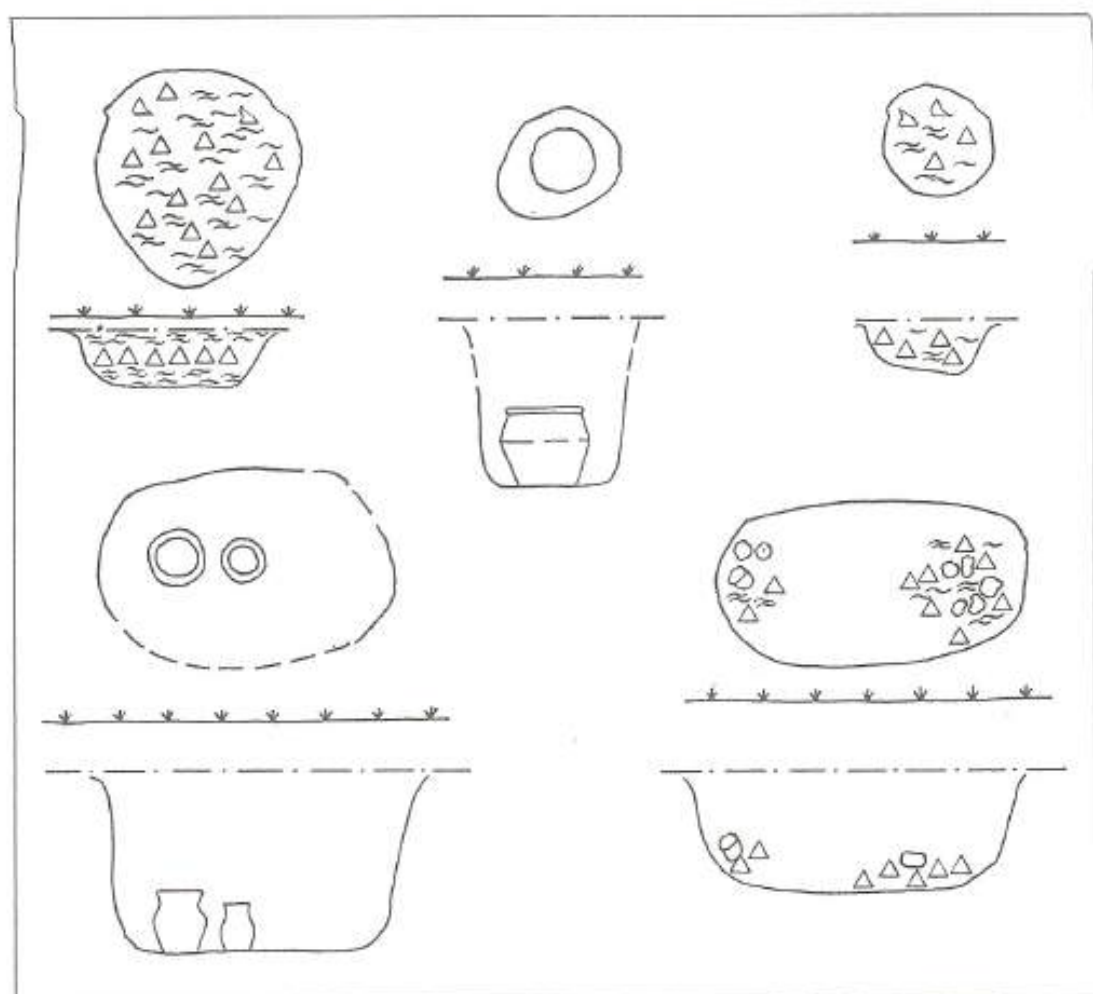
Колочинська культура належала найбільш північно-східним угрупованням ранньоісторичних слов'ян — північній частині антів або сучасним Йордану венетам. Можливо також, що колочинська культура залишена слов'янським угрупованням, назва якого не потрапила у писемні джерела. Ймовірно, на півночі ареалу до її складу входили окремі балтські племена.

На рубежі VII/VIII ст. на Лівобережжі Дніпра колочинська культура нарівні з пеньківською стає одним з компонентів наступної волинцевської культури.

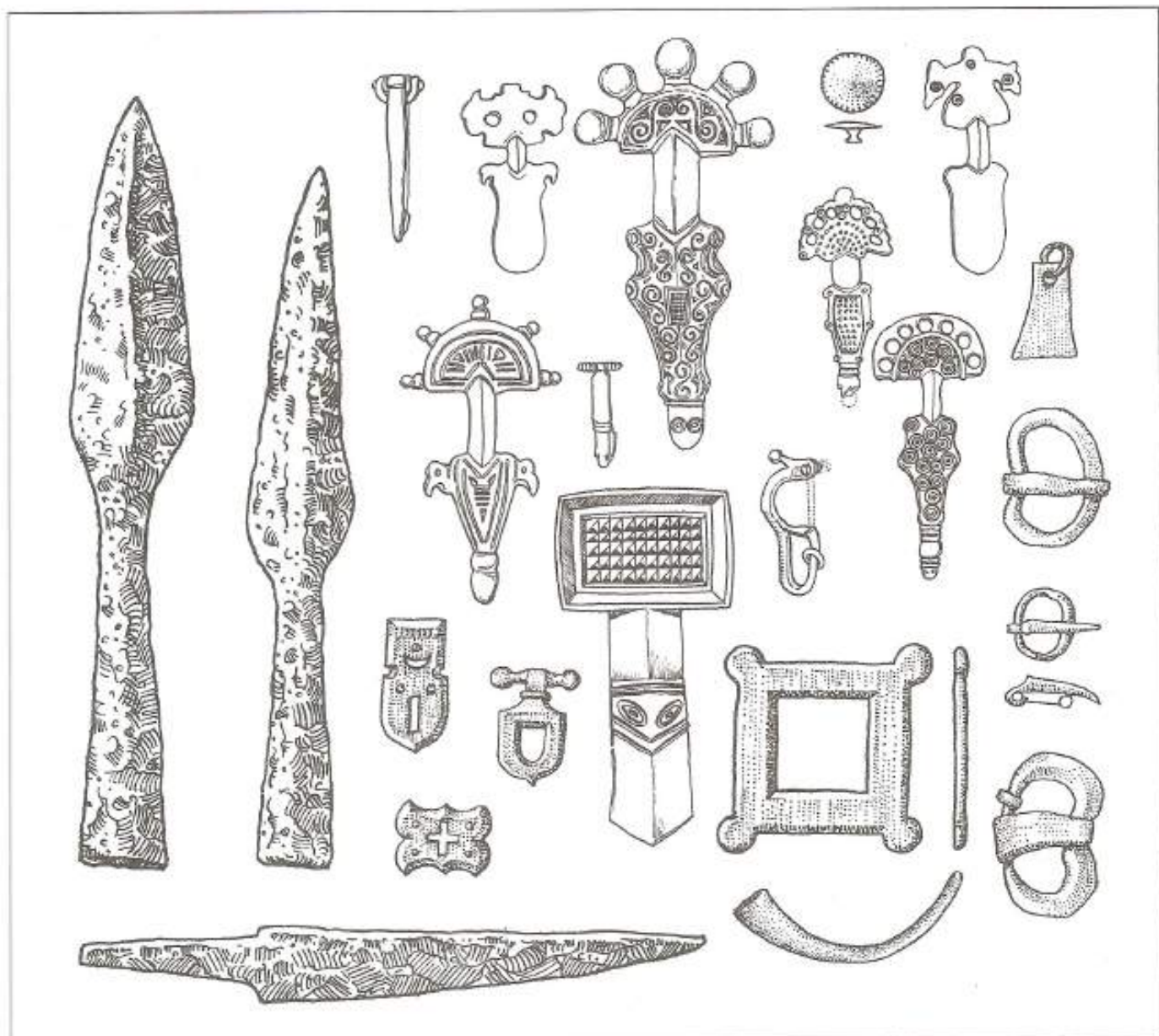

Типи жител колочинської культури

Типи безкур-
ганних поховань
колочинської
культури

Основні типи
ліпного посуду
колочинської
культури

Металеві вироби з пам'яток колочинської культури

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ
ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ**

1. Назвіть археологічні відповідники склавинам і антам та наведіть аргументацію на користь цього.
2. Які основні напрямки великого розселення слов'ян?
3. Охарактеризуйте процес формування колочинської, пеньківської та празько-корчацької культур.
4. Які спільні та відмінні риси мають празько-корчацька, пеньківська та колочинська культури?
5. Визначіть характерні риси поховальних слов'янських пам'яток третьої чверті I тис. н. е.
9. З якими археологічними культурами пов'язані «старожитності антів»?
8. В чому полягає унікальність Пастирського городища?
9. Охарактеризуйте взаємовідносини слов'ян з кочовиками (аварами, болгарами) у добу великого розселення.

7 СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

Три останніх століття I тисячоліття н. е. у Східній Європі стали часом виокремлення зі слов'янського загалу та оформлення як певної етнічної цілісності східної гілки слов'ян. Цей період розвитку східних слов'ян в археологічній літературі традиційно визначають як переддержавний.

Відомості про східнослов'янські племена містяться на перших сторінках «Повісті минулих літ», складеної Нестором на початку XII ст., у її так званій недатованій частині. У ній йдеться про головні епізоди історії східних слов'ян до «призвання варягів».

За інформацією літопису східні слов'яни напередодні утворення Русі поділялися на кілька великих племен, кожне з яких мало «свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов».

У літописі подано розміщення слов'янських земель: «...Ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли по Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає у Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — словенами: і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами.

Розселення слов'ян на Східноєвропейській рівнині

Перша сторінка
«Повісті мину-
лих літ» (Лав-
рентійвський
літопис, 1377 р.)

тописних племен не мають локалізації. Їхнє розміщення досі дискусійне.

Доволі строкатою є й карта слов'янських земель на схід від Дніпра. У басейні Сожу мешкали радимичі, а ще далі на схід, у басейні Оки — вятичі. Зазначається подібність звичаїв всіх лівобережних племен — радимичів, вятичів і сіверян.

Інформацію «Повісті минулих літ» щодо племінного поділу східних слов'ян підтверджує також трактат «Про управління імперією» Константина Багрянородного (913/945—959), у якому наводяться практично всі племінні назви, зазначені в літопису. Латиномовний перелік племен, які мешкають на схід від германців містить «Баварський географ» (кін. IX ст.). Низку племінних назв, зазначених у ньому, можна ототожнити зі східнослов'янськими племенами (наприклад, «бусані» — бужани, «унліці» — уличі, «ополіні» — поляни).

Дослідники вже досить давно звернули увагу на те, що літописні східнослов'янські «племена» мають порівняно великі території. Це спостереження дозволило вважати, що йдеться не про плем'я у вузькому етнографічному значенні цього поняття, а про доволі широкі союзи племен. Немаловажною є інформація літопису, що ці «племена» очолювали «князі». Аби термінологічно підкреслити відмінність племінних об'єднань попереднього етапу (склавинів та антів) від союзів племен VIII—X ст. у літературі щодо них найчастіше вживається визначення «племінні княжіння».

* Тут і далі цитати з літопису наводяться за виданням: *Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — К.: Дніпро, 1989.*

І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські племена».*

Далі автор літопису згадує також кривичів у верхів'ях Волги, Двіни і Дніпра, центром кривичів був Смоленськ. На Західному Бузі мешкали волиняни, причому літописець зазначає, що раніше в цих місцях мешкали дуліби. Взаємозв'язок між дулібами та волинянами в літописі не визначений, натомість, досить чітко зазначено, що останні порівняно нещодавно називалися бужанами. На південь — південний схід від волинян, «по Бугу [Південному] та по Дніпру до самого моря» й аж до Дунаю «сиділи» уличі й тиверці.

Серед слов'ян Східної Європи «Повість минулих літ» також зазначає хорватів, але вони єдині серед лі-

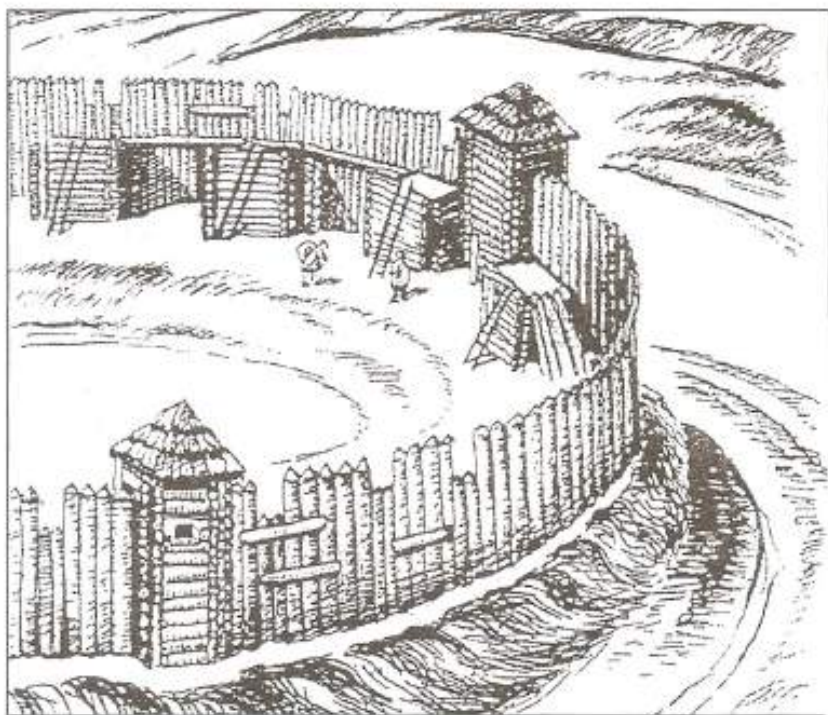
Традиційно з літописними племенами пов'язуються археологічні культури східних слов'ян останньої чверті I тис. н. е. На території України — райковецька, волинцевська й роменська культури.

На межі VII/VIII ст. пам'ятки празько-корчацької культури на території Східної Європи еволюціонують у пам'ятки райковецької культури. Населення празько-корчацької культури в кінці VII ст. просунулося на південь, де асимілювало рештки носіїв пеньківської культури, що фіксується формуванням пам'яток так званого сахнівського типу, головним осередком яких були Поросся та поріччя Дніпра між гирлами Десни й Тясмину.

Райковецька культура охоплює Правобережжя Дніпра до Вісли на заході й від Прип'яті на півночі до пониззя Дунаю на півдні. Ареал райковецької культури включає зону розселення бужан/волинян (басейни верхів'їв Західного Бугу та Прип'яті), древлян (Східна Волинь), полян (правобережне Києвсько-Канівське Подніпров'я), уличів (Правобережне Подніпров'я на південь від полян та басейн Південного Бугу), тиверців (межиріччя Дністра і Пруту); хорватів (з ними переважна більшість науковців пов'язує пам'ятки Верхнього і Середнього Подністров'я, Прикарпаття та Закарпаття). Проте типологічна одноманітність пам'яток райковецької культури утруднює визначення якихось локальних особливостей, що дозволили б розмежувати території правобережних племінних князів.

Волинцевська культура формується внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен празько-корчацької культури або їх прямих нащадків (населення, що лишило пам'ятки типу Сахнівка). Про це свідчать форми посуду та житла з глиняними печами. Мігранти асимілювали пеньківські й колочинські племена протягом першої половини VIII ст. Згодом на основі волинцевської виникає роменська культура, що, у свою чергу, стає одним з компонентів формування давньоруської культури. Вважається, що носіями волинцевської і роменської культур були північно-східні східнослов'янські угруповання — сіверяни.

Традиційно важливим фактором для розвитку слов'ян півдня Східної Європи залишалося сусідство зі Степом, де від кінця VII ст. безроздільно панували хозари. На межі VII/VIII ст.

Дерев'яні оборонні споруди городища Грозинці на Буковині. Реконструкція Б. О. Тимощука

*Житло
волинцевської
культури.
Поселення Роїще*

певне запустіння цих теренів внаслідок хозарських набігів близько рубежу 670—680-х рр. Навряд чи йшлося про масові міграції або, тим більше, військову експансію. Доволі показово є ситуація, зафіксована на могильниках колочинської культури Леб'яже I та Княжий (Курська обл.). Розташування поховань з урнами сахнівського типу дозволяє зробити висновок, що нове населення інтегрувалося в місцеві (колочинські) громади, які ховали своїх небіжчиків на цих могильниках уже щонайменше 100 років. Так чи інакше, проникнення правобережного населення на Лівобережжя та його активні контакти з рештками пеньківського і колочинського населення доволі динамічно змінили археологічну ситуацію в регіоні.

Важко судити, чи була хоча б частина лівобережних слов'ян у цей період хозарськими данниками. Показово, що поховання кочової знаті останньої чверті VII — першої чверті VIII ст. типу Перещепини, Вознесенки, Глодос розташовані на кордоні степу та лісостепу, однак скоріше на степовому «боці» цього кордону. Це зауваження стосується і гончарних центрів у Мачухах та Канцерці, що виготовляли гончарну кераміку північнокавказької (аланської) традиції. Тож є певні підстави вважати, що влада хозарів у цей час поширювалася лише на степові простори — там вони ховали власних можновладців та розташовували кочовища, для господарських потреб котрих працювали гончарні центри, основну частину продукції яких становили великі глеки для води. Натомість, відчутних слідів присутності кочовиків у лісостепу в цей час не спостерігається.

У другій чверті VIII ст. тиск Хозарського каганату на його північних сусідів посилювався. Причиною цього були насамперед військові негаразди хозарів на їх південному кордоні, де впродовж майже двох століть з перемінним успіхом ішла війна з арабами за Закавказзя. Араби в 737 р. завдали болючої поразки хозарам і проникли на північ аж до якоїсь «слов'янської ріки» (найвірогідніше, Дону). Внаслідок мирної угоди Арабсь-

хозари, судячи зі всього, не ставили собі за мету встановити контроль навіть у Лівобережному Лісостепу. Їхня увага була зосереджена насамперед на війні з арабами в Закавказзі, причому в проміжку від 684 до 731 р. ці зіткнення були для хозар здебільшого переможними. Слід припускати, що саме в цей час правобережне населення проникає на Лівобережжя, чому сприяло

*Речі
з Харівського
скарбу*

кий халіфат утвердився на Кавказі, а хозари перенесли далі на північ від неспокоїного прикордоння свої головні осередки й навіть цілеспрямовано переселили значну частину підданих (зокрема осілих аланів, які мешкали на Північному Кавказі).

Можливо, що саме з цими подіями пов'язані лівобережні скарби — Харівський, Фативізький і Андріяшівський, які датуються першою половиною VIII ст.

Колонізаційна активність слов'ян у північному та північно-східному напрямку з VIII ст. поступово зростала. Одним з головних чинників цього процесу була «степова небезпека». Міграційні потоки, спрямовані на північ, формувалися не лише на порубіжжі лісостепу й лісової зони, а й на всьому лісостеповому обширі Східної Європи. Контакти між різними групами мігрантів та місцевим населенням створювали умови для формування нових спільностей і відповідно нових археологічних культур.

Близько середини VIII ст. у лісостеповій частині басейну Дону (із Сіверським Донцем включно) виникає салтівська культура, яку слідом за С. О. Плетнєвою сучасні дослідники називають «культурою Хозарського каганату».

Салтівська культура VIII—X ст. поширена в степах та лісостеповій смузі Прикаспію, Нижнього Поволжя, Подоння та

Східного Криму. На території України її пам'ятки охоплюють переважно басейн Сіверського Донця в межах Харківської, Донецької та Луганської областей. Її локальні варіанти відбивають культуру політичних або племінних об'єднань, що входили до складу каганату. Три найзначніші об'єднання належали болгарам і аланам. До складу Хозарії входили й інші народи, зокрема угорські племена (мадари), які з'явилися в степах Причорномор'я в 20-х роках IX ст.

Для лісостепу Подоння характерні городища із земляними і кам'яними стінами, чотирикутні напівземлянки з печами, катакомбні та ямні інгумації, поховання з тілоспаленнями. У степах Подоння був поширений окремих варіант культури. Для нього типовими є великі відкриті селища, які захищали кілька потужних фортець, у тому числі і Саркел-Біла Вежа. В Приазов'ї набули поширення кочів'я. Салтівські шари також зафіксовані у приморських містах (Таматарха, Фанагорія). Для цього варіанту культури характерні житла з кам'яними стінами на кам'яних фундаментах та підбійні поховання під курганами, оточеними ровиками.

Відмінності між локальними варіантами салтівської культури пов'язані, очевидно, з її поліетнічним характером, що

підтверджується й антропологічними даними. Вважається, що основним носієм верхньодонського варіанта були переважно алани північнокавказького походження, котрі користувались катакомбними могильниками. Очевидно, до них у другій половині IX ст. приєднались деякі угорські групи. Ямні поховання на півдні та у лісостепу належали тюркам-болгарам.

Безкурганні могильники мають часто досить значні розміри. Серед них найкраще вивченими є Салтівський та Дмитрієвський. Поховання салтівської культури поділяються на два основних типи: катакомбні та ямні. У кожній катакомбі ховали від одного до шести небіжчиків із супровідним інвентарем. Трапляються поховання коней, досить часто — зі зброєю. Поховання вершників із кінською зброєю переважно ямні. Тілоспалення представлені на могильнику у Сухій Гомольші.

Більшість салтівського посуду виготовлено на гончарному крузі, проте використовували і ліпний. Кухонні горщики були орнаментовані горизонтальними і хвилястими лініями, риф-

Бойова сокира, меч, наконечники списів, вудила та стремено салтівської культури

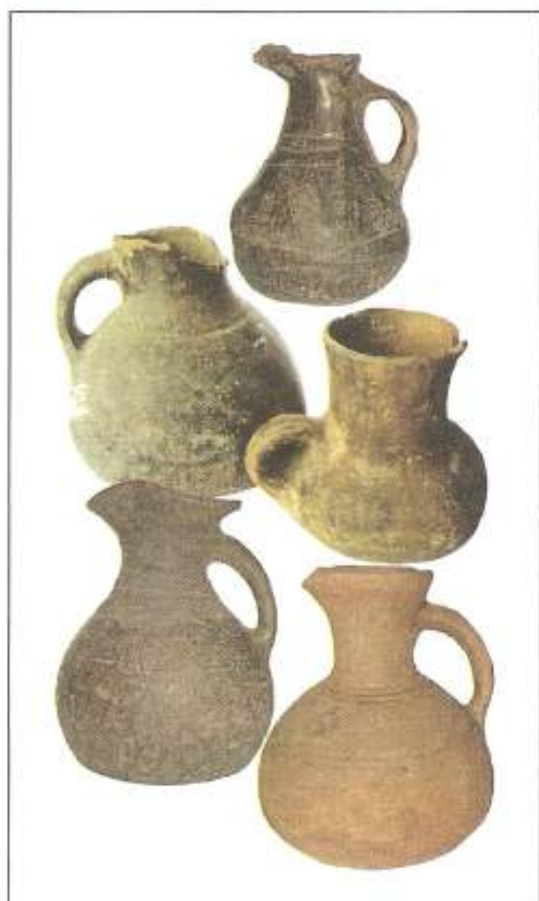

ленням, відбитками штампу. Столову кераміку складають різноманітні глечики, кухлі, миски, кубушки, прикрашені пролощеними лініями. Тарна кераміка представлена великими піфосами і глеками, а також амфорами кримського або малоазійського виробництва.

Добре відомі осередки гончарства з двоюрисними випалювальними печами і металургії із залізобробними горнами, а також майстерні з ковальськими горнами, інструментами та напівфабрикатами. Вироби із заліза представлені широким асортиментом знарядь землеробства і обробки дерева, побутових предметів, зброї і кінського спорядження. Бронзові й срібні прикраси, а також дзеркала та амулети з кістки походять переважно з поховань.

В усьому ареалі культури відомі написи, виконані рунічним письмом та сотні тамгоподібних знаків, малюнків-графіті на цеглі, каменях, кераміці, кістці. У низці поховань знайдено арабські дирхеми.

Окрім кочового тваринництва, типового для болгар, значна частина салтівського населення (передусім аланського) займалася орним землеробством, що засвідчено численними знахідками землеробських знарядь. Розвинена система торгівлі існувала між групами населення салтівської

Гончарні глеки салтівської культури

Срібні й бронзові прикраси, дзеркала та скляне намисто салтівської культури

культури, котрі спеціалізувались на різних галузях господарства, а також із сусідніми слов'янськими племенами, Візантією, Сходом.

Територія Хозарії була контактною зоною між багатьма країнами Сходу і Заходу. Із розвитком торгівлі та накопиченням багатств деякі кочовища і поселення перетворювалися в укріплені урбаністичні центри. Верхівка суспільства на рубежі VIII/IX ст. прийняла іудаїзм. У той же час більшість населення була язичниками.

Порубіжні з хозарами слов'янські племена були обкладені даниною, про що повідомляє літопис. Як хозарські данники у «Повісті минулих літ» фігурують сіверяни, радимичі, вятичі та поляни. Ймовірно, ступінь залежності слов'янських племен від каганату визначалася територіальною наближеністю до нього.

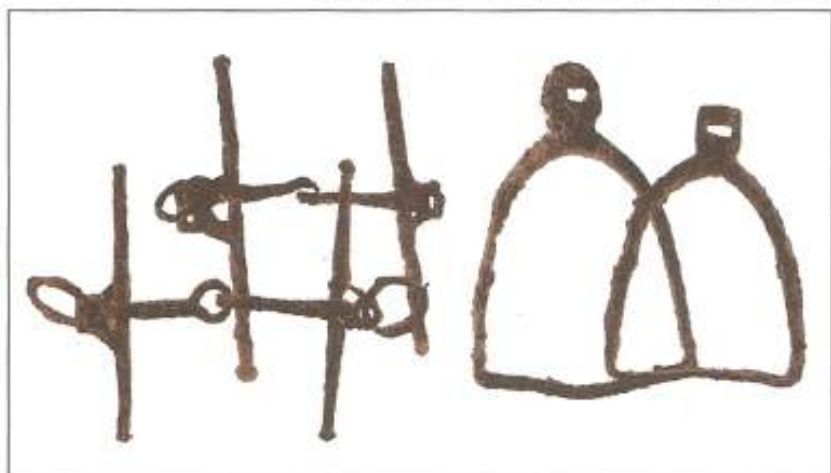
Другу чверть — середину VIII ст., певно, слід вважати часом накладання хозарської данини на полян та, якщо не на всі лівобережні племінні княжіння, то, принаймні, на сіверян.

Писемні джерела не повідомляють про час початку слов'янських виплат хозарам, відомі лише дати «звільнення» окремих племен від цієї данини, яке полягало в тому, що відтоді зазначені виплати здійснювали на користь київських князів. Полян звільнили від хозарської данини Аскольд і Дір у 862 р., сіверян і радимичів — Олег у 884 та 885 рр. відповідно, вятичів у 964/966 рр. Святослав під час його походу проти хозар.

Історія Хозарії завершилася у 965 р. у результаті військового походу київського князя Святослава, під час якого було розбито військо кагана й розгромлено кілька основних центрів Хозарії, у тому числі столицю Ітіль.

Хозарським форпостом на слов'янських землях вважається Битицьке городище, де виразно присутні риси, притаманні культурі кочовиків. Битиця була не лише військово-адміністративним, а й торгово-ремісничим осередком. Звертає на себе увагу, що зона поширення гончарної кераміки волинцевського типу охоплює не лише Лівобережжя, а й пам'ятки на правому березі Дніпра від Києва до Канева (Ходосівка, Обухів, Монастирок, Канівське поселення). Не виключено, що ареал волинцевської культури відповідає «зоні хозарської данини» для сіверян (Лівобережжя) та полян (пам'ятки вздовж правого берега Дніпра), тобто зоні проживання фіскально та адміністративно залежного від Битицького центру населення.

Залізні вудила та стремена. Битицьке городище

Не виключено, що ареал волинцевської культури відповідає «зоні хозарської данини» для сіверян (Лівобережжя) та полян (пам'ятки вздовж правого берега Дніпра), тобто зоні проживання фіскально та адміністративно залежного від Битицького центру населення.

Битицьке городище функціонувало протягом порівняно обмеженого (не більше 50 років) проміжку часу і загинуло внаслідок ворожого нападу в другій половині VIII ст. Це відбиває суттєві зрушення в історії населення Дніпровського Лівобережжя. Саме в другій половині VIII ст. волинцевські пам'ятки поступово змінюються роменськими, у чому дослідники вбачають зміну двох послідовних етапів розвитку матеріальної культури сіверян. Докорінним чином змінюється характер поселенських пам'яток — провідним їх типом стають городища, суттєво змінюється поховальний обряд — поширюються поховання під курганами, зникає наприкінці VIII ст. гончарний посуд волинцевського гатунку.

Сіверяни залишалися данниками хозар до останньої чверті IX ст. Певно, хозарські можновладці в той час контактували безпосередньо зі слов'янською племінною верхівкою й військово-адміністративних центрів на слов'янській території вже не потребували.

У VIII ст. кордони слов'янських племен Дніпровського Лівобережжя розширилися до басейну Дону. У Літописі відсутня інформація про слов'ян Подоння, проте їх розселення у регіоні надійно зафіксовано археологічними джерелами. У басейні Дона впродовж VIII ст. формується нова археологічна культура — боршевська. Її назва походить від городища, дослідженого у селі Боршево Воронежської області. Значна частина її пам'яток — укріплені городища, що пояснюється сусідством з Хозарським каганатом. Однією з найбільш досліджених пам'яток є городище з супутнім поселенням поблизу хутора Тітчіха на правому березі Дона. Житлами донських слов'ян були напівземлянки з печами, які складені з каменів або з каменів і глини. Посуд виключно ліпний, навіть у X ст. його виготовляли без гончарного круга.

Можна припустити, що було два основних напрями заселення Подоння — із заходу, з роменського регіону, і з Верхньої Оки. Вірогідно невеликі групи слов'ян внаслідок різних обставин змушені були переселятися на нові землі, підселяючись до тих, хто оселився тут раніше. Можливо, хозарські кагани, маючи потребу у збільшенні землеробського населення, переселяли у свої землі підвладні їм слов'янські племена. Знахідки п'яти- і семипроменевих скроневи́х кілець свідчать, що серед населення Подоння, крім сіверян, були радимичі і вятичі.

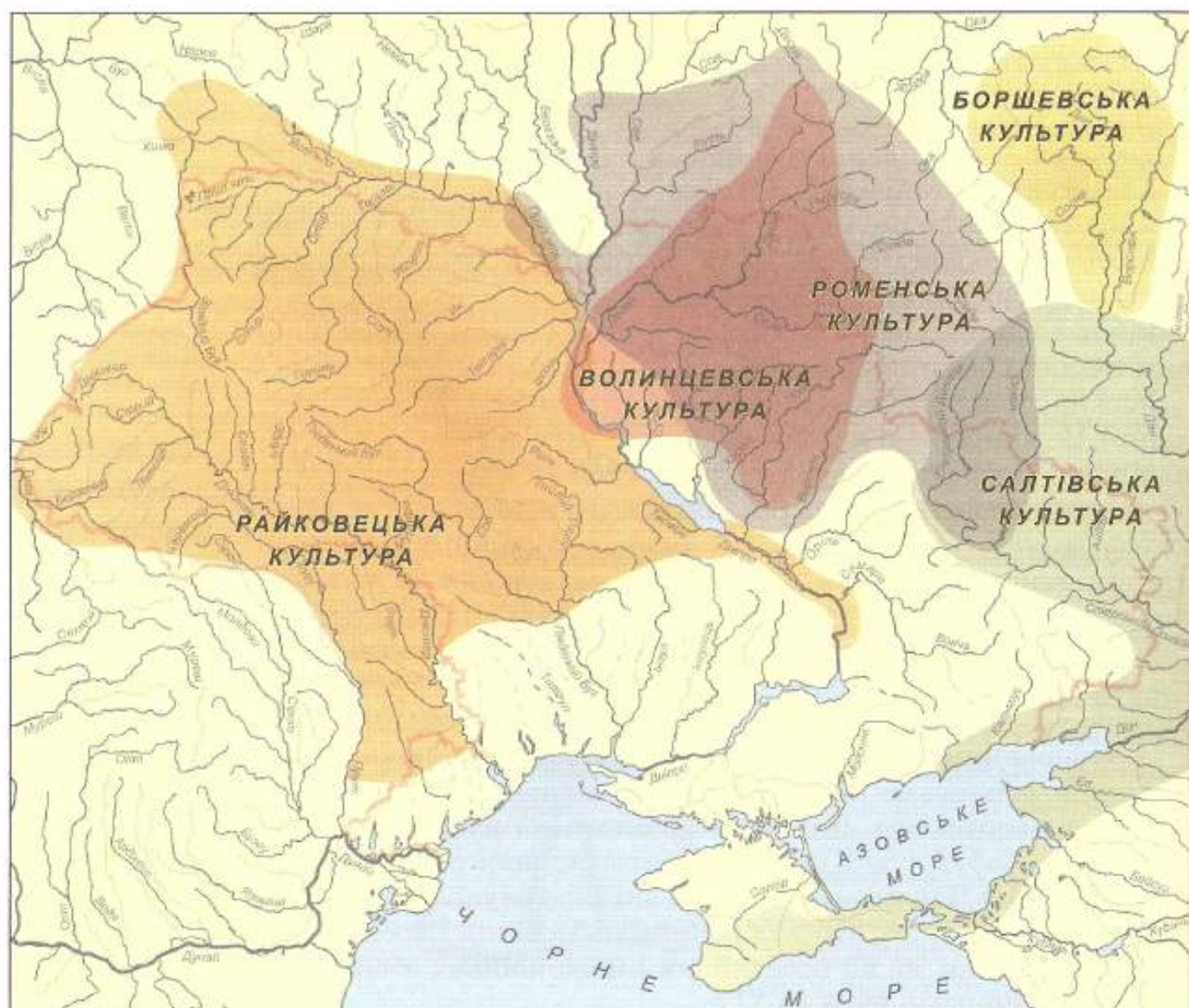
З утворенням Давньоруської держави і становленням її культури роменська культура впродовж деякого часу співіснує з давньоруською. Інтеграція роменської культури у давньоруську відбувається найбільш інтенсивно в районах, прилеглих до міст Чернігова і Любеча, які зароджувалися. Досить тривалим цей процес був для Посейм'я, басейнів Ворскли і Сіверського Донця, де на поселеннях і могильниках збереглися своєрідні роменські риси до XI ст.

Сіверяни, увійшовши до складу Київської Русі, були надійним заслоном, що ставав на заваді нападам кочовиків на внутрішні землі держави. Лише ціною кровопролитної боротьби, що закінчилася загибеллю багатьох роменських городищ, печеніги, а пізніше половці здобули доступ до Київського Подніпров'я.

У кінці IX — X ст. формується так звана «дружинна культура» (або «культура курганного типу», як її часто позначали в історіографії XIX — середини XX ст.), яка належить представникам військово-політичної еліти. Ці старожитності не лише багатші, а й поєднують скандинавські, візантійські, кочівницькі (або ж більш широко — східні, привнесені за посередництва кочовиків) компоненти.

Основні риси матеріальної культури східних слов'ян VIII—IX ст. продовжують існувати в давньоруській культурі, що свідчить про історичну послідовність розвитку східного слов'янства. Єдність і відмінність слов'янської культури в різних областях її території пояснюється складністю історичного розвитку східних слов'ян у другій половині I тисячоліття н. е.

*Археологічні
культури
VIII—IX ст.
на території
України*

7.1. РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА

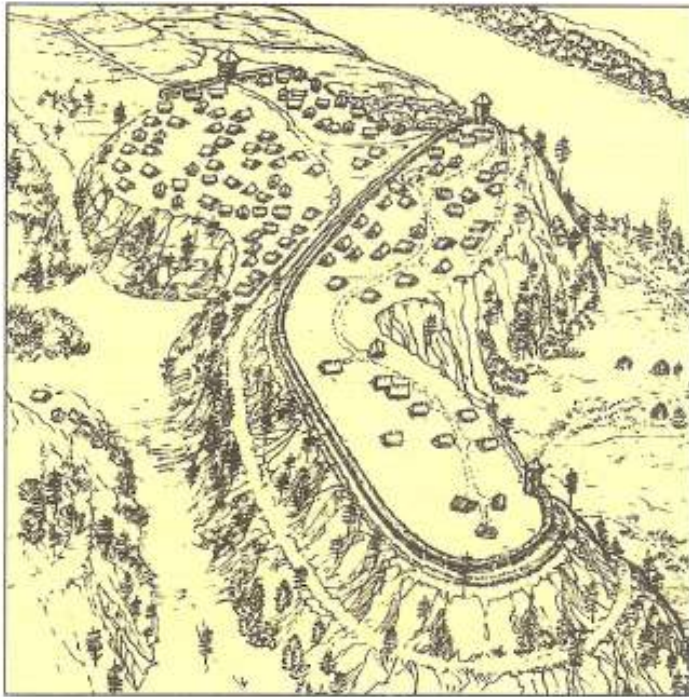
Окремі пам'ятки райковецької культури почали досліджуватися ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (роботи С. С. Гамченка на Житомирщині, розкопки на Старокиївській Горі тощо), проте широких масштабів ці роботи набули у повоєнний період, з кінця 1940-х рр. Взагалі, старожитності цього типу досить довго визначалися як «пам'ятки типу Луки Райковецької» за назвою поселення в уроч. Лука поблизу с. Райки на Житомирщині, розкопки на якому були проведені В. К. Гончаровим у 1946—1947 рр.

Пізніше досліджені поселення поблизу Канева і Сахнівки та городище Монастирок на Середньому Дніпрі, поселення Макарів Острів і могильник Велика Андрусівка на Тясмині, поселення Тетерівка й Шумськ на Житомирщині, Семенки 2 і Коржівка на Південному Бугу (розкопки Г. Г. Мезенцевої, В. Й. Довженка, Д. Т. Березовця, І. П. Русанової, П. І. Хавлюка, О. М. Приходнюка, В. О. Петрашенко). У західних регіонах України значні розкопки проведені В. В. Ауліхом, В. Д. Бараном, Б. О. Тимощуком, Л. П. Михайлиною, М. А. Филипчуком та ін. Найбільш повно досліджені поселення і городища Ріпнів I, Рашків I, Чорнівка, Пліснеськ, Бабка, Ревне, Добринівці та ін. У Прикарпатті відомі також Ревнівський та Чорнівський могильники, низка святилищ і культових місць, металургійний центр поблизу Григорівки.

Східна межа райковецької культури проходить по Дніпру, на півдні її пам'ятки сягають Надпоріжжя і середньої течії Південного Бугу, на півночі — басейну Прип'яті, на заході — верхів'їв Західного Бугу і Дністра, на південному заході — Прикарпаття і Закарпаття. Значна кількість пам'яток райковецької культури відома у Молдові. Пам'ятки райковецької культури споріднені з синхронними старожитностями Південного Повіслення і Словаччини та дуже близькі пам'яткам VIII—IX ст. Болгарії і Румунії (типу Хлинча I).

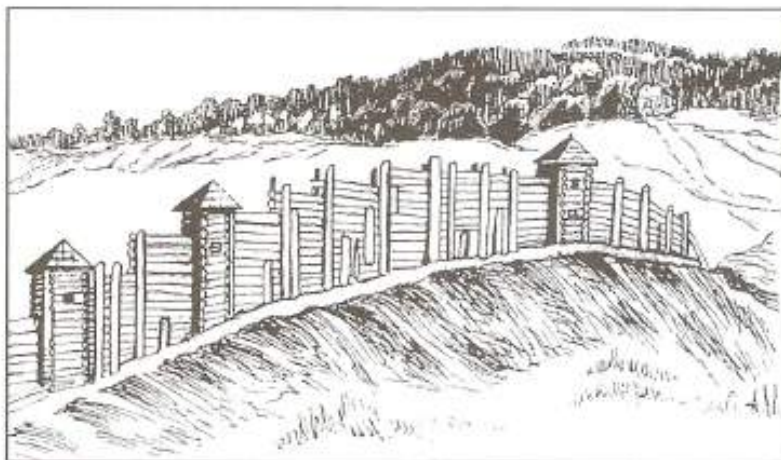
Зараз на території України зафіксовано близько 500 райковецьких пам'яток, переважну більшість з яких становлять неукріплені селища. Їх топографія досить різноманітна — від низьких річкових терас і підвищених останців у заплаві до ділянок на плато та гірських схилах. Місця для розташування селищ обирали з урахуванням особливостей рельєфу, які часто є природними межами і виконують захисні функції. Поряд із селищами завжди багато орної землі, пасовищ для худоби, є джерела питної води.

Селища відрізняються за розмірами — у Рашкові I досліджено 90 жител, у Чорнівці зафіксовано 160 ям-западин на місці споруд. Втім, скоріш за все, вони існували не одночасно, а належали до різних будівельних горизонтів. Частіше зустрічаються поселення, що складаються з 10—20 жител. Площа селищ, як правило, не перевищує 3 га.

*Городище
Монастирок
на Дніпрі
і реконструкція
його забудови
за матеріалами
розкопок
Є. В. Максимова,
В. О. Петрашенка*

*Дерев'яні оборонні споруди
городища Ревне 1.
Реконструкція
Б. О. Тимощука*

Планіграфія поселень різна. Є поселення, де житла розташовані групами. У деяких випадках зафіксовані ряди жител. На низці поселень простежено окремі садиби, які склалися з жител і господарських споруд (Тетерівка).

Селища нерідко знаходяться поблизу городищ, які здебільшого розташовані на берегових мисах і підвищеннях. Городища поділяються на городища-сховища, що не мали постійної забудови (Красна Діброва), і адміністративно-господарські центри (Монастирок, Старокиївське, Добринівці), територія яких забудована житлами-напівземлянками, ремісничими майстернями та іншими господарськими спорудами.

Городища обох типів мали складну систему укріплень, що включала дерев'яні конструкції, земляні вали і рови. Основну роль у фортифікації відігравали дерев'яні стіни різних типів. Найпростішим і найпоширенішим був частокіл. Відомі також стіни, основу яких складали вертикальні стовпи-стояки. Проміжок між ними закладено горизонтальними колодами (Біла, Грозинці та ін.). Інколи стіни мають вигляд суцільного ряду зрубів (Ревне).

Із зовнішнього боку дерев'яні оборонні стіни зміцнені глиняними укосами, які часто мали крепіду — кам'яну або з цегли-сирцю. Із внутрішнього боку вони підкріплені наземними довгими будинками — континами, що примикали до них. Ці споруди мали зрубні або каркасно-плотові з глиняною обмазкою стіни. На городищі Ревне I у материкових стінках довгих споруд, які прилягали до земляних валів були вирізані численні печі-каміни.

Ще один тип городищ — святилища — не мали оборонних стін, а на їхніх валах і на дні ровів знаходяться рештки ритуальних вогнищ.

Ще один тип городищ — святилища — не мали оборонних стін, а на їхніх валах і на дні ровів знаходяться рештки ритуальних вогнищ.

Слід зазначити, що металургійний центр у Григорівці на Дністрі і частина святилищ Прикарпаття розташовані на городищах раннього залізного віку.

Основним типом жител райковецької культури є традиційна для слов'ян квадратна або прямокутна напівземлянка. Глибина материкового котловану становить, звичайно, 1—1,5 м, хоча іноді трапляються й більш глибокі будівлі.

Площа жител від 6,5 до 30 кв. м. У цілому, будівлі були більших розмірів, ніж у попередній час.

Відомо три типи конструкції стін у житлах. У більшості випадків вони мали стовпову конструкцію. Опорні стовпи встановлювались по кутах, а також посередині стін. Між ними горизонтально укладали розщеплені колоди або дошки. Рідше зустрічаються стіни стовпової конструкції з плотом, які зсередини обмазували глиною. Досить широко використовували зрубну конструкцію.

Висота дерев'яних стін над котлованом повинна складати не менше 1,5—1,8 м, щоб відстань між долівкою житла і його дахом сягала приблизно 3 м, оскільки житла опалювали «по-чорному» і дим, підіймаючись, повинен був збиратися вище зросту мешканців.

Покрівля, очевидно, була двосхилою, причому дерев'яну основу часто засипали зверху шаром глини. Верхню частину покрівлі закріплювали на сволоку, що спирався на стовпи. Краї покрівлі напівземлянок, мабуть, спиралися на стіни.

У житлах райковецької культури переважають печі, складені з каменя. Вони розташовані в кутах жител, інколи споруджені на материковому останці або земляній підсипці. Переважають печі прямокутної форми розмірами 1,4—1,7 м, висотою до 1 м. Печі з глини були менш поширеними. Вони мають округлу в плані форму (діаметром 1,2—1,6 м) і купольне склепіння на дерев'яному каркасі. Деколи зустрічаються комбіновані кам'яно-глиняні печі (здебільшого з глиняних вальків споруджене склепіння) і вогнища з глиняними черенями. На печах часто були встановлені великі глиняні жаровні, що використовувались для сушіння збіжжя.

Вхід у житло, як правило, розташований навпроти челюстей печі. Він, у більшості випадків, має вигляд тамбура-прямки, який похило спускається від рівня поверхні до долівки, або влаштований у вигляді ґрунтових сходів.

Крім жител, на селищах знаходилися також господарські споруди, ремісничі майстерні, двоярусні гончарні горни,

*Житло з піччю-кам'яною.
Канівське поселення*

ями-льохи, вогнища просто неба тощо. Господарські споруди переважно були наземними і мали більш легку порівняно з житлами конструкцію. Зокрема, хліви були наземними спорудами, стіни яких сплетені з хмизу і з обох боків обмазані глиною. Ями для зберігання зерна, зі стінками обмазаними глиною й обпаленими, мають діаметр і глибину до 2 м, а іноді й більше.

Поховальні пам'ятки райковецької культури представлені ґрунтовими (Велика Андрусівка, Ревне, Шумськ) та курганними могильниками (Чорнівка, Пересопниця, Миляновичі, Межирічки, Лозниця, Головно та ін.) і поодинокими похованнями (Звиняч). Поховальний обряд — тілоспалення, що проводили в спеціальному місці на краю могильника. Таке місце спалення виявлене на Ревнянському могильнику у вигляді видовженого заглиблення з пропаленими стінками розмірами 2,65 × 1,1 м, глибиною 0,35 м.

Захоронення решток кремації відбувалося за різними ритуалами. Безкурганні поховання здійснені переважно в круглих, рідше — овальних невеликих і неглибоких ямах разом із залишками поховального вогнища. У більшості з них виявлені уламки посуду, іноді перепалені. Другий тип безкурганних поховань — урнові, у яких рештки кремації знаходилися в ліпних горщиках або їхніх нижніх частинах, уміщених у невеликі і неглибокі ямки. У деяких похованнях містяться дві—три урни.

Кургани райковецької культури зараз мають невисокі (0,2—0,5 м) ґрунтові насипи переважно напівсферичної форми, діаметр яких не перевищує 5 м. Біля їх підніжжя інколи простежено заплілі ровики.

Підкурганні поховання поділяються на декілька типів: рештки кремації містяться у невеликих ґрунтових ямках разом з рештками поховального вогнища; рештки кремації з вугіллям і золою знаходяться безпосередньо під насипом; курган насипаний над урною з рештками кремації, яка стоїть на давній поверхні; поховання у вигляді скупчення кальцинованих кісток і решток поховального вогнища на давній поверхні оточене кільцевою дерев'яною огорожею; кальциновані кістки і рештки поховального вогнища знаходяться у дерев'яній прямокутній камері, спорудженій під курганом.

У похованнях, крім уламків посуду, переважно перепалених, містяться посудини-стравиці, а також деякі речі зі слідами перебування у вогні — дрібні металеві прикраси, ножі, наконечники стріл, скляні намистини.

З IX ст. у райковецькій культурі поширюються тілопокладення, що інколи пов'язують з впливом християнства з Великої Моравії.

На ранньому етапі райковецької культури домінує ліпний посуд. Провідним типом є горщики з найбільшим розширенням у верхній частині у вигляді опуклого плеча, звужені до

дна. Шийки таких горщиків відхилені назовні або прямі. У горщиків округлобокої форми менша різниця в діаметрі горла і дна. Є також слабопрофільовані тюльпаноподібні горщики. Другим за кількістю типом посуду є миски конічної або округлобокої форми. У меншій кількості виявлені кухлі та сковорідки з високим бортиком. Всі види посуду часто прикрашені по вінцях пальцевими вдавленнями, заціпами, ямками, насічкою. В окремих випадках гребінцевими наколами або хвилястою лінією прикрашений корпус горщиків.

Згодом, з IX ст., поширюються горщики, виготовлені на повільному гончарному крузі місцевими ремісниками, що за формами близькі до ліпних. Вони прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом майже по усій поверхні від горловини до дна. Вінця таких посудин відігнуті назовні й косо зрізані. Миски і сковорідки залишаються ліпними, лише іноді трохи підправленими на гончарному крузі. У найбільш пізніх пам'ятках з'являється гончарний посуд давньоруського типу, значно якісніший за технологічними ознаками.

На поселеннях, розташованих на Дніпрі та Дністрі, зустрічається невелика кількість імпортової кераміки — сіроглиняної салтівського типу й амфор з Криму.

Сільськогосподарські і ремісничі знаряддя праці, зброя і побутові речі виготовлені із заліза та сталі. Це наральники з плечиками, ножі-чересла, серпи з довгим черешком, форма яких наближається до еліпсоподібної кривої, коси-горбуші, мотики, сокири, тесла, різці-ложкарі, ножі, шила, риболовецькі гачки, кресала, деталі дерев'яних відер тощо. З каменю виготовлені жорна для ручних млинів, точильні бруски, з глини — пряслиця, ливарні форми, з кістки — гребені, проколки, лоцила тощо.

Зброя представлена залізними наконечниками списів листоподібної форми й вістрями стріл кількох типів — листоподібними, двошиповими, ромбоподібними. Залізними були також шпори і вудила.

Прикраси і деякі деталі одягу виготовлені з кольорових металів. Серед них — дротяні скроневі кільця, підковоподібна фібула, сережки-лунниці, різноманітні підвіски і пряжки, платівчасті браслети, каблучки. Скляні намистини і пронизки були імпортом. На поселеннях Подніпров'я і Подністрів'я

Ліпні горщики райковецької культури

Ранньогончарні горщики райковецької культури

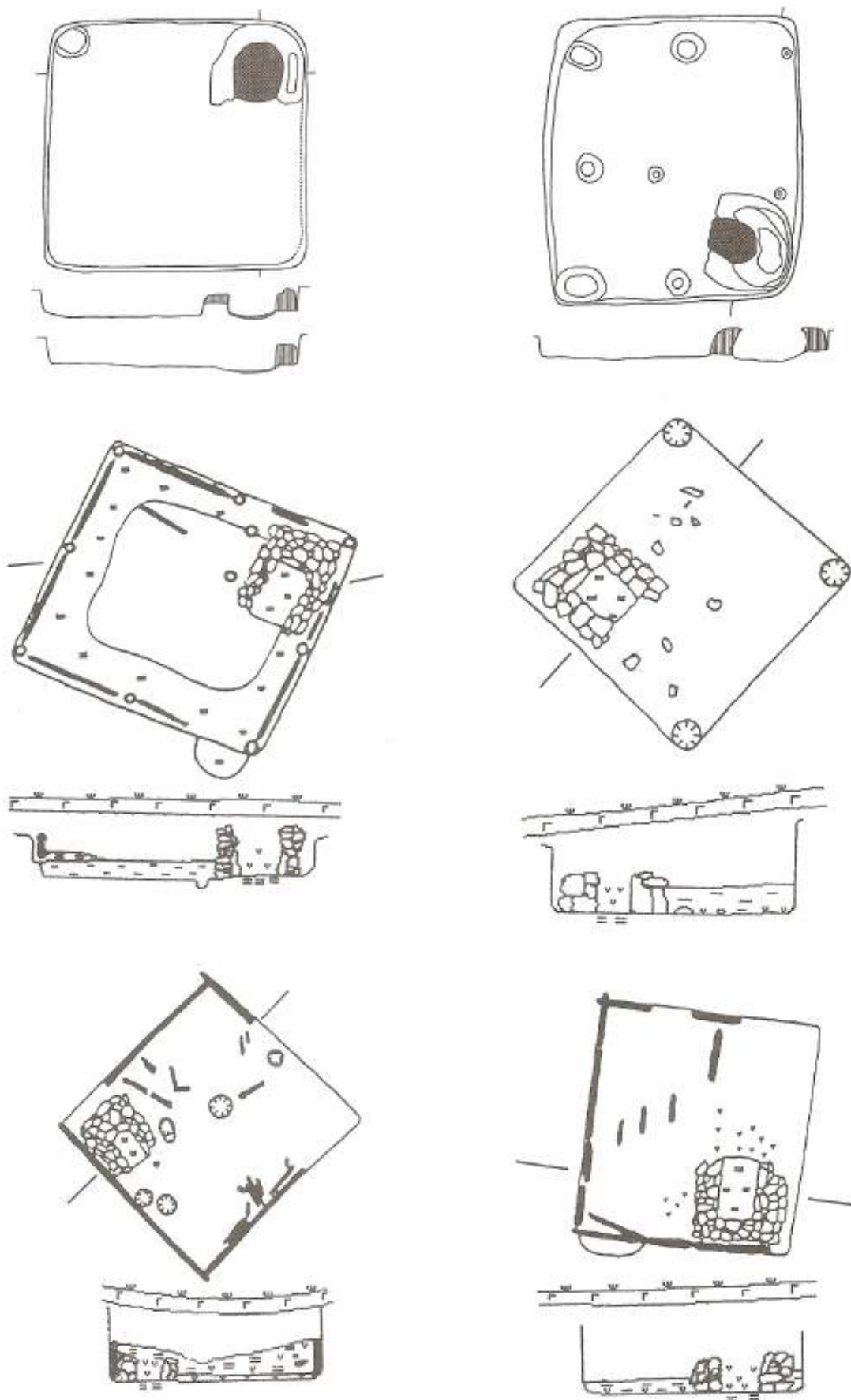
*Бронзові
прикраси
райковецької
культури*

трапляються знахідки арабських срібних дирхемів, що були універсальною валютою того часу.

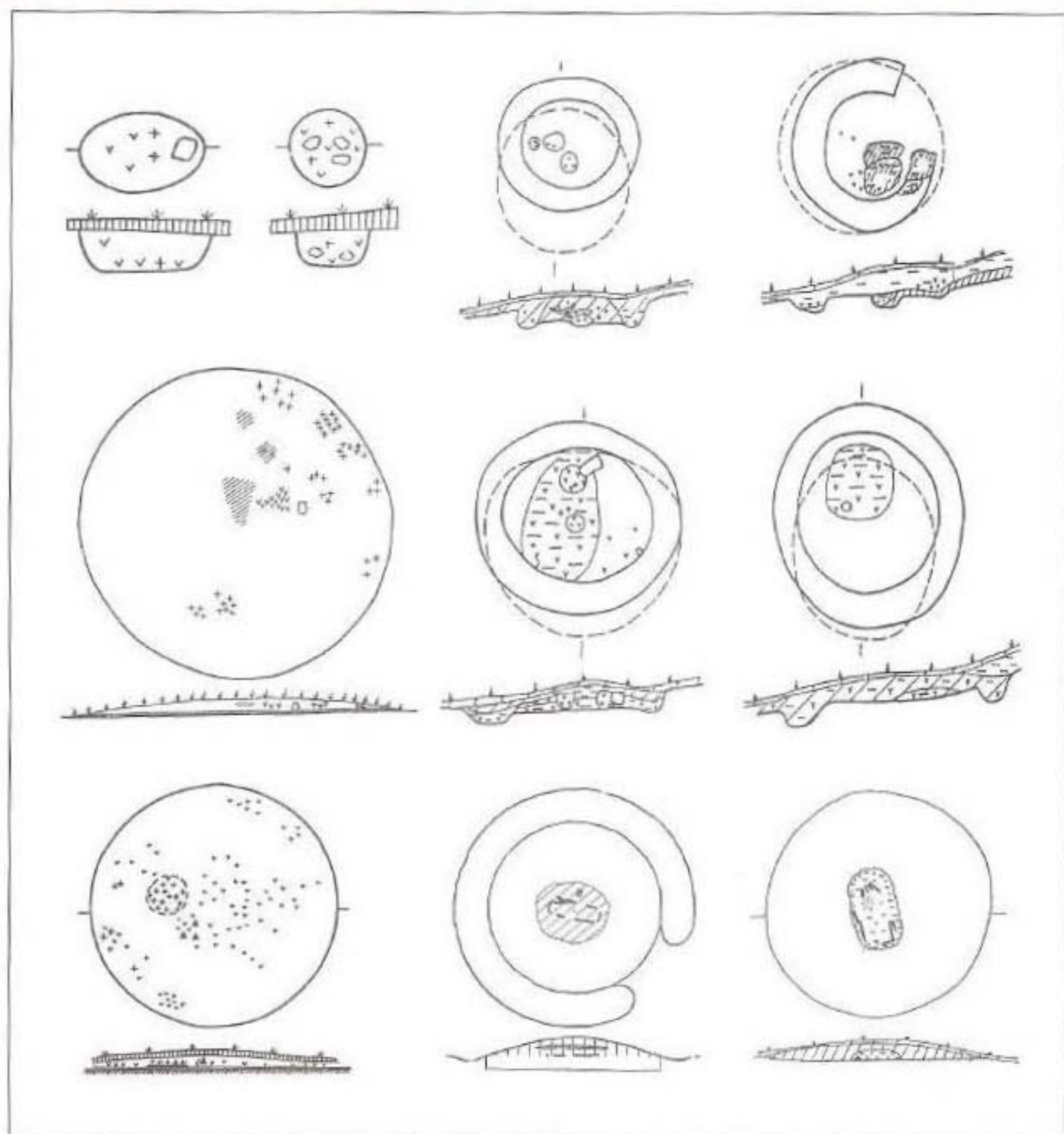
Час існування райковецької культури визначається в межах з кінця VII до IX—X ст. на підставі стратиграфічних спостережень, археомагнітного датування ряду об'єктів, аналізу знахідок дирхемів, прикрас, зброї і речей, які мають численні аналогії серед старожитностей Центральної й Східної Європи. Виділено два хронологічні етапи, що відрізняються відсутністю на ранньому й присутністю на пізньому етапі місцевого гончарного посуду. Ранній етап райковецької культури датується кінцем VII—VIII ст., пізній — IX ст. Найпізніші пам'ятки, у яких зустрічається кераміка так званого курганного типу (Канівське поселення, городище Монастирок та ін.), є перехідними до давньоруських і продовжують існувати й у X ст.

Райковецька культура сформувалася на основі празько-корчацької. У південній частині ареалу одним з її компонентів стала, очевидно, пенківська культура, що зазнала впливів з боку празько-корчацької ще в VI—VII ст. Вважається, що пам'ятки райковецької культури у X ст. трансформувалися в давньоруську культуру.

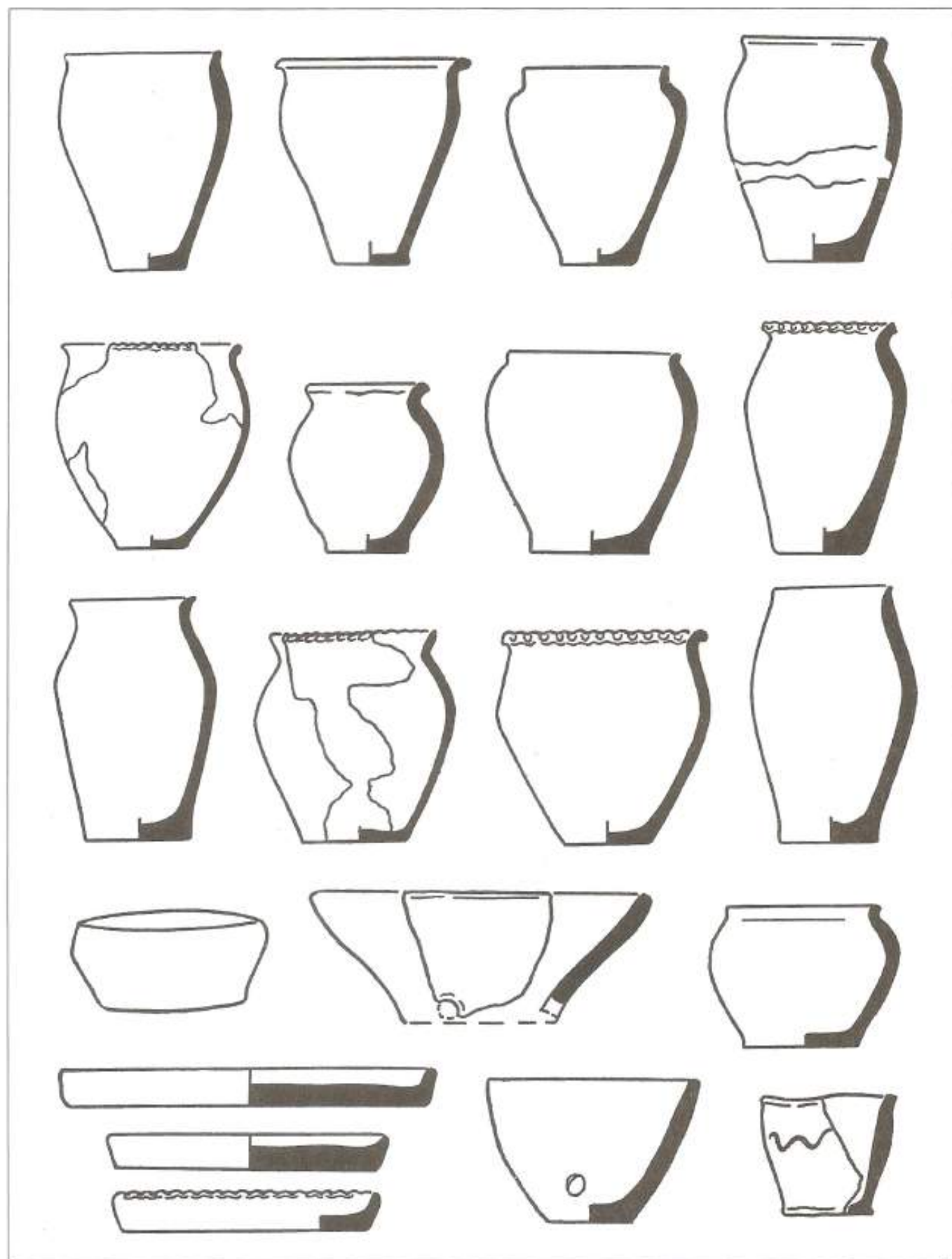
У межах території райковецької культури літопис вміщує низку літописних племен Правобережного Подніпров'я і Подністров'я — полян, уличів, древлян, волинян (бужан, дулібів), хорватів, тиверців. Проте типологічна одноманітність пам'яток райковецької культури поки що не дає змоги визначити особливості матеріальної культури, властиві кожному із цих племен.

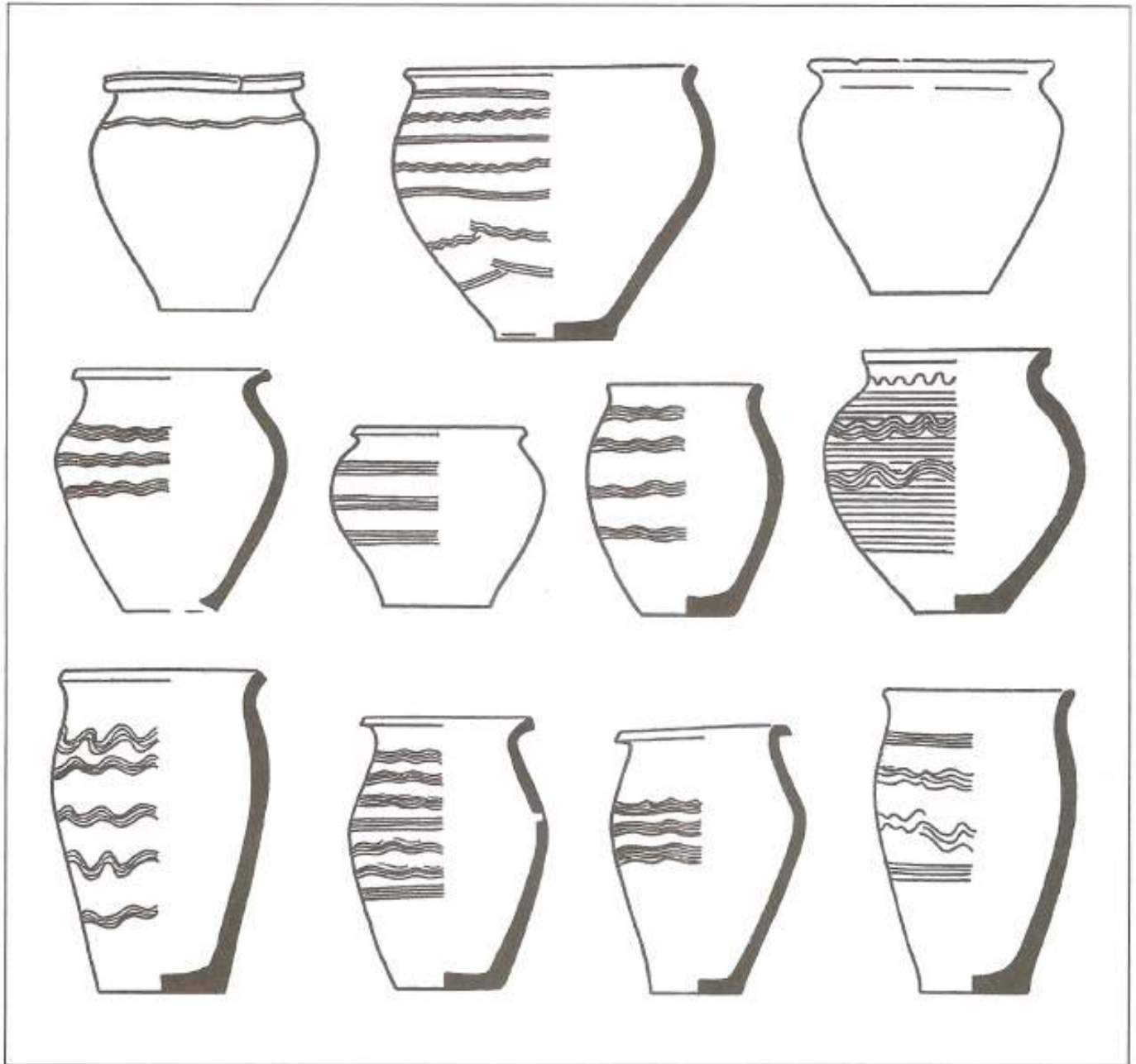
Типи жител райковецької культури

Типи поховань райковецької культури

Основні типи посуду райковецької культури

Типи ранньогончарного посуду райковецької культури

Зброя, спорядження вершника, знаряддя праці та побутові речі райковецької культури

7.2. ВОЛИНЦЕВСЬКА КУЛЬТУРА

На початку ХХ ст. М. О. Макаренком були відкриті залишки ґрунтового могильника з похованнями за обрядом тілоспалення у верхів'ях Сули. Д. Т. Березовець після розкопок поблизу с. Волинцеве Сумської обл. і м. Сосниця Чернігівської обл. у 1948—1950 рр. обґрунтував виділення цих старожитностей в окрему волинцевську культуру.

У подальші роки широкі розкопки були проведені на Битицькому городищі та поселенні Волинцеве на Сумщині, поселеннях Роїще і Олександрівка поблизу Чернігова, а також в Обухові та Ходосівці під Києвом (роботи О. В. Сухобокова, С. П. Юренко, Р. В. Терпиловського, О. В. Шекуна, Н. М. Кравченко, В. О. Петрашенко, Н. С. Абашиної, О. В. Петраускаса, Р. Г. Шишкіна).

Ареал волинцевської культури охоплює лісостеп і південні райони полісся Дніпровського Лівобережжя. Пам'ятки цієї культури поширені також у суміжних з Україною південних районах Росії і Білорусі. На заході територія пам'яток волинцевської культури охоплює правобережні райони Київського Подніпров'я.

Більшість пам'яток волинцевської культури складають неукріплені селища. Вони здебільшого розташовані у відносно низьких місцях поблизу води — на краю першої тераси чи на підвищеннях у заплаві. Поселення на правому березі Дніпра поблизу Києва (Обухів 2, Ходосівка) займають ділянки високого корінного берега.

Єдиним волинцевським городищем є Битиця, хоча її укріплення належать переважно до скіфо-сарматського часу. Ця пам'ятка (площа 7 га, досліджено понад 60 жител) очевидно, виконувала функції великого торгово-ремісничого й адміністративного центру. У Битиці простежується співіснування слов'янського і тюркського населення, що дає підстави вважати її форпостом Хозарського каганату на слов'янській території.

На більшості селищ нараховується 10—20 жител. Основним типом слов'янського житла на Лівобережжі була прямокутна або квадратна у плані напівземлянка з довжиною стін 4—5 м, долівка якої заглиблена до 0,3—0,8 м. Площа жител складає 12—18, інколи більше — до 20 і навіть — до 30 кв. м. Стіни переважно мали каркасно-стовпову конструкцію. Опорні стовпи встановлювали по кутах, а також посередині стін. Між ними горизонтально укла-

Житло волинцевської культури. Поселення Обухів 2

дали плахи або дошки. Рідше зустрічаються стіни з плоту, обмазаного глиною. Поширені були також зруби, які складали з колод завтовшки 0,25—0,3 м, часто підтесаних з внутрішнього боку.

Долівка здебільшого мала вигляд утрамбованої площадки з материкової глини, інколи підсипаної річковим піском. Покрівля, очевидно, була двохилою, сволок спирали на два стовпи, вкопані як усередині, так і в деяких випадках за межами котловану напівземлянки. Дерев'яна основа з жердин вкривали хмизом або очеретом і часто засипали зверху шаром землі чи глини.

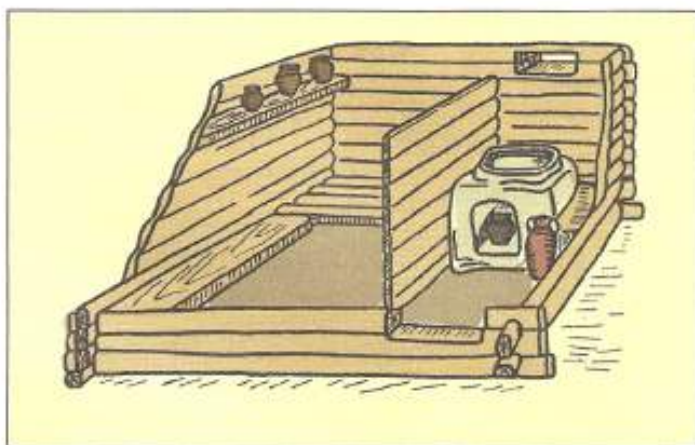
Опалювальними спорудами в житлах волинцевської культури здебільшого були глиняні печі, які розміщені в одному з кутів північної частини житла. Основу печі вирізували у материковому (лесовому) останці, залишеному в котловані, або виліплювали зі спеціально принесеної спондилової глини, якщо котлован був виритий у піщаному ґрунті. Склепіння печі складалось з глиняних вальків.

Печі переважно мали кубоподібну форму з довжиною стін 1,2—1,5 м і висотою 0,75—1,2 м. Печі округлої (підковоподібною) у плані форми дещо менші (діаметр 0,7—1,2 м). Черинь печі часто викладали уламками глиняного посуду, які вкривали шаром глини. Зрідка зустрічаються житла, які мали вогнища з глиняними черенями.

Ще однією деталлю внутрішнього облаштування жител є пристінні виступи, залишені в котлованах, що могли бути основою для лав (лежанок). У деяких жилах були ямильохи.

Крім жител, на поселеннях розташовані господарські споруди і ремісничі майстерні, а також численні господарські ями. Звичайно господарські споруди мають невеликі розміри (до 16 кв. м) і легку каркасну конструкцію.

Поховальними пам'ятками волинцевської культури є ґрунтові (безкурганні) могильники (Волинцеве, Сосниця, Леб'яже 3 та ін.). Поховальний обряд — тілоспалення, що проводили в спеціальному місці на краю могильника. Дві такі ритуальні площадки виявлені на Сосницькому могильнику. Рештки кремації очищені від золи і вугликів вміщено в урни разом з особистими речами, серед яких бронзові браслети, пряжки, скляне намисто, а в одному похованні — фрагменти кольчуги і піхов меча (Волинцеве). На деяких речах відсутні сліди дії вогню, що свідчить про символічне значення інвентарю. Урни разом із посудинами-стравницями були встановлені на неглибоких площадках і присипані зверху землею та прикриті

Житло волинцевської культури з поселення Обухів 2. План і реконструкція Н. М. Кравченко, М. Л. Стрункої

*Поховання на
Волинцевському
могильнику*

більшим розширенням у верхній частині у вигляді опуклого плеча, звужені до дна. Шийки вертикальні або відігнуті назовні. Більшість таких горщиків прикрашено зашипами або вдавленнями по вінцях. Побутували також слабопрофільовані (банкоподібні) посудини, округлободі миски, кухлі, сковорідки з високим бортиком.

*Ліпний посуд
волинцевської
культури*

Серед інших синхронних слов'янських старожитностей волинцевська культура визізняється своєрідним посудом, виготовленим на гончарному крузі. Цей посуд характеризується високими технологічними якостями і своєрідним орнаментом. Гончарні горщики волинцевського типу мають конічний корпус, чітко виділені високі плечики та високу вертикальну шийку, яку інколи називають циліндричною. Така форма ха-

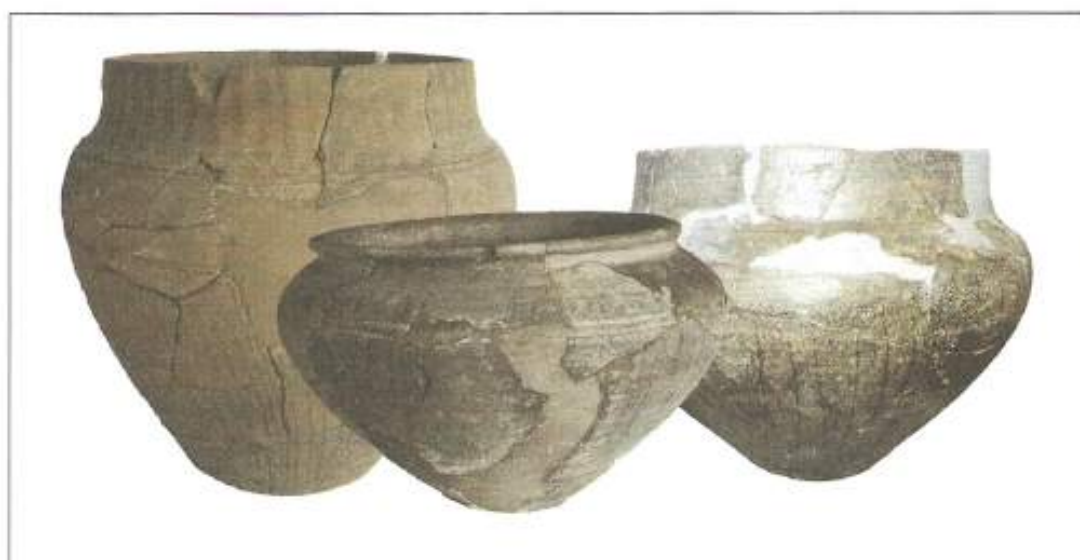
шаром дерну. Кожне поховання на могильнику Малі Будки — Константинів мало огорожу з товстих кілків, судячи по ямках, які від них збереглися.

Основу волинцевського керамічного посуду складають ліпні горщики. Провідним типом є посудини з най-

більшим розширенням у верхній частині у вигляді опуклого плеча, звужені до дна. Шийки вертикальні або відігнуті назовні. Більшість таких горщиків прикрашено зашипами або вдавленнями по вінцях. Побутували також слабопрофільовані (банкоподібні) посудини, округлободі миски, кухлі, сковорідки з високим бортиком.

характерна як для маленьких (1—2 л), так і для дуже великих (5—7 л) посудин. Гладенька поверхня горщиків цього типу і нечисленних округлободі мисок має здебільшого чорний або брунатний колір і прикрашена пролощеними та врізними хвилястими і прямими лініями, які іноді утворюють сітку (решітку).

Кількість такого гончарного посуду на пам'ятках волинцевської культури звичайно невелика (трохи більше 10%), лише на Битицькому городищі він становить 60%. Можна припустити, що цей посуд виробляли саме тут. Проте ні на цьому городищі, ні на будь-якому іншому поселенні як на слов'янських землях, так і в суміжних регіонах, поки що не знайдено жодної гончар-

*Гончарний посуд
волинцевського
типу*

ної майстерні, де б виготовляли посуд саме такого ґатунку. Цей посуд не має місцевих традицій у середовищі ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Щодо його походження існує кілька гіпотез. Найбільш імовірно, що він поширився завдяки контактам слов'ян з алано-болгарським населенням, яке входило до складу Хозарського каганату.

Відомі і ліпні наслідування таким гончарним горщикам, що також мають високі циліндричні шийки. Вони найчастіше служили поховальними урнами і ніколи — стравницями.

Залізні сільськогосподарські і ремісничі знаряддя, зброя і побутові речі представлені досить широким асортиментом. Це вузьколопатеві наральники, чересла, серпи, коси-горбуші, ножі, шила, калачеподібні кресала, дужки від відер, пінцети, пряжки.

Предмети озброєння і військового обладунку представлено залізними наконечниками списів і дротиків, кольчужними поясами, залізними і бронзовими пряжками, залізними деталями від піхов меча (шаблі?).

З каменю виготовлені жорна, зернотерки, точильні бруски, ливарні форми, з кістки — різні проколки, кочедики тощо, з глини — пряслиця різних форм.

З кольорових металів виготовлені прикраси, найбільш повні комплекти яких походять з Харівського, Фативізького, Битицького й Андріяшівського скарбів. До їхнього складу входили срібні і бронзові браслети, сережки, шийні гривні, антропоморфні фібули, пряжки, ланцюжки, а також різноманітне скляне намисто.

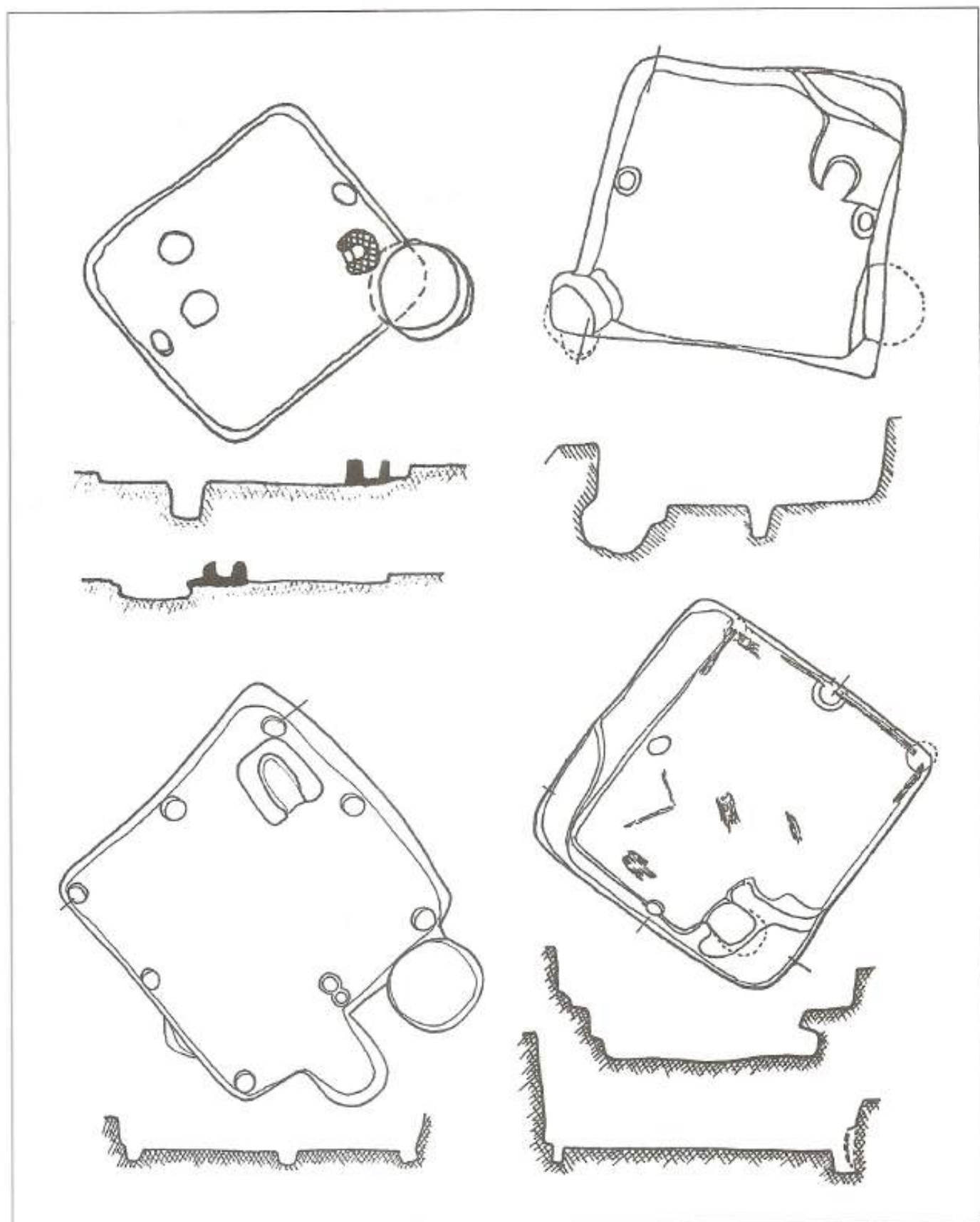
*Срібні прикраси
з Андріяшівського
скарбу*

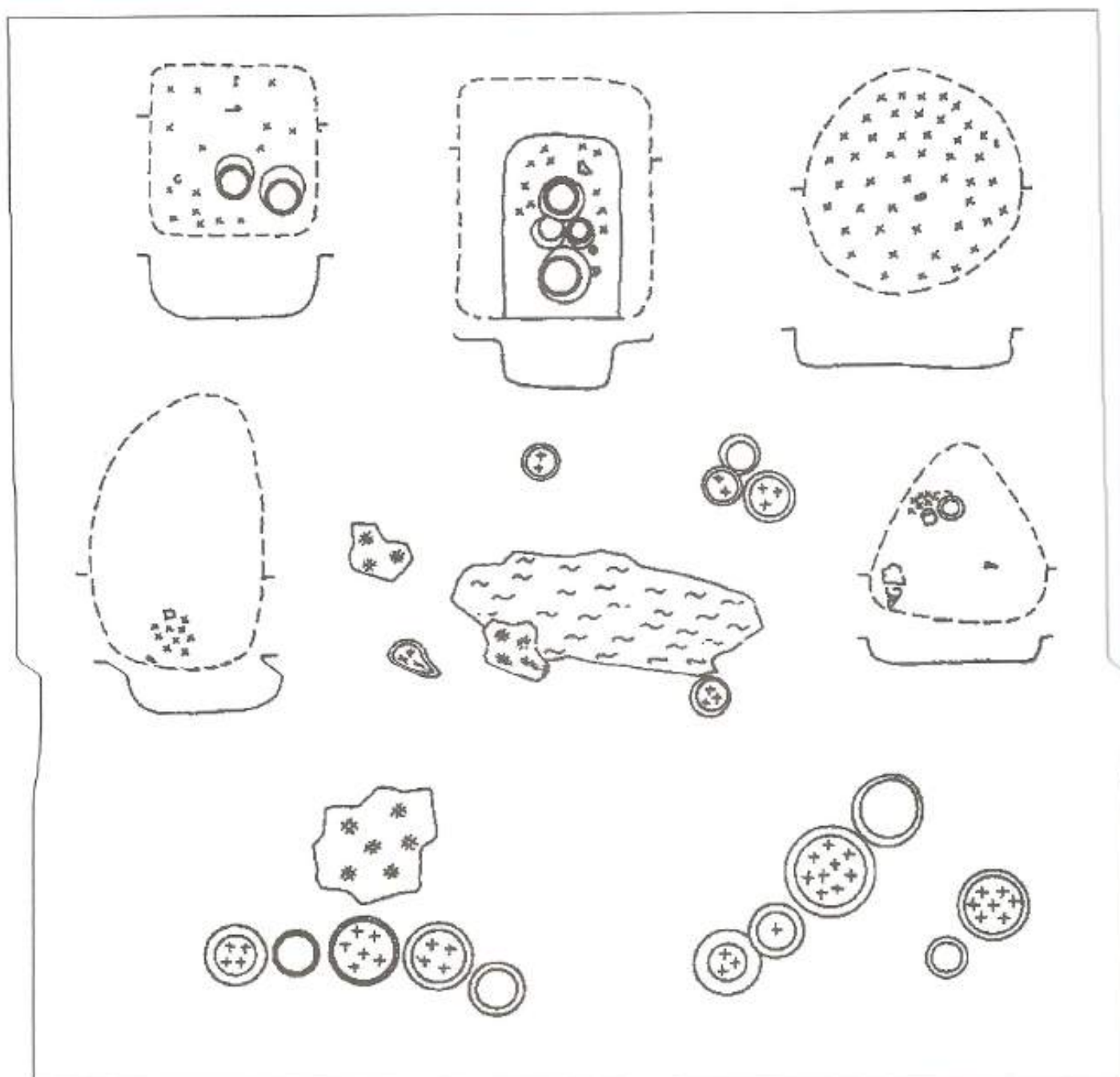
Культурні предмети представлені просвердленими іклами ведмедя й астрагалами (Роїще, Волинцево).

Пам'ятки волинцевської культури датуються VIII ст. на підставі численних речей з комплексів, а також за місцем, яке посідає культура — між попередніми пеньківськими й колочинськими старожитностями та наступною роменською культурою. Спробу О. В. Сухобокова й С. П. Юренко віднести початок волинцевської культури до VII ст. на підставі деяких речей, що зокрема, походять з могильника Леб'яже I, не можна вважати достатньо аргументованою, оскільки ці речі містилися у похованнях, які належать до колочинської культури.

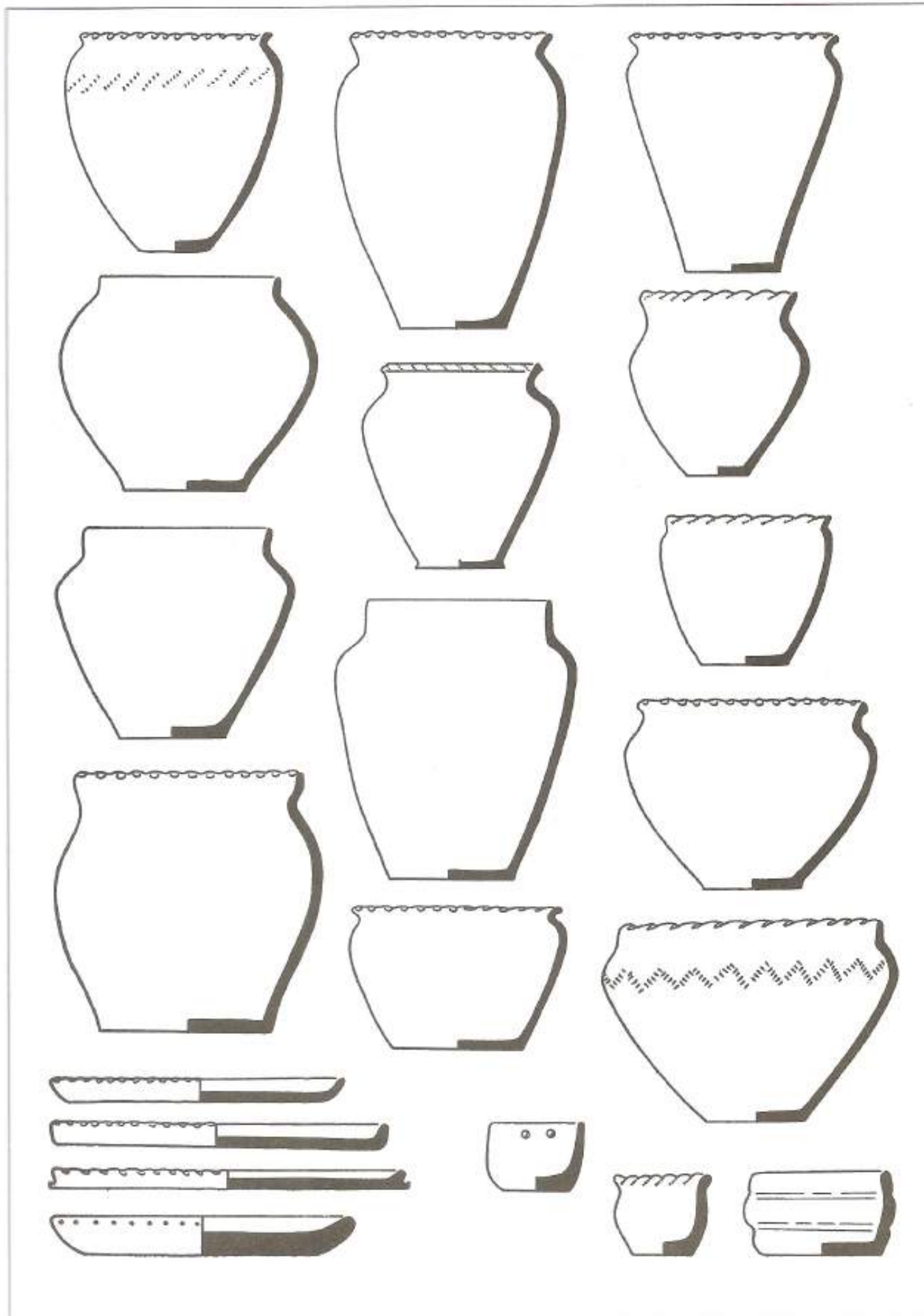
Волинцевська культура формується внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен празької культури або їх прямих нащадків, представлених пам'ятками типу Сахнівка. Про це свідчить поширення жител з печами, а також форми і орнаментация ліпної кераміки волинцевської культури. Протягом першої половини VIII ст. мігранти асимілювали місцеве населення пеньківської і колочинської культури й увійшли в контакт із населенням салтівської культури, що відбилося у матеріальному комплексі. Пізніше на основі волинцевської формується роменська культура. Вважається, що волинцевська культура належала племінному об'єднанню сіверян, які за повідомленням літопису мешкали на Десні, Сеймі та Сулі.

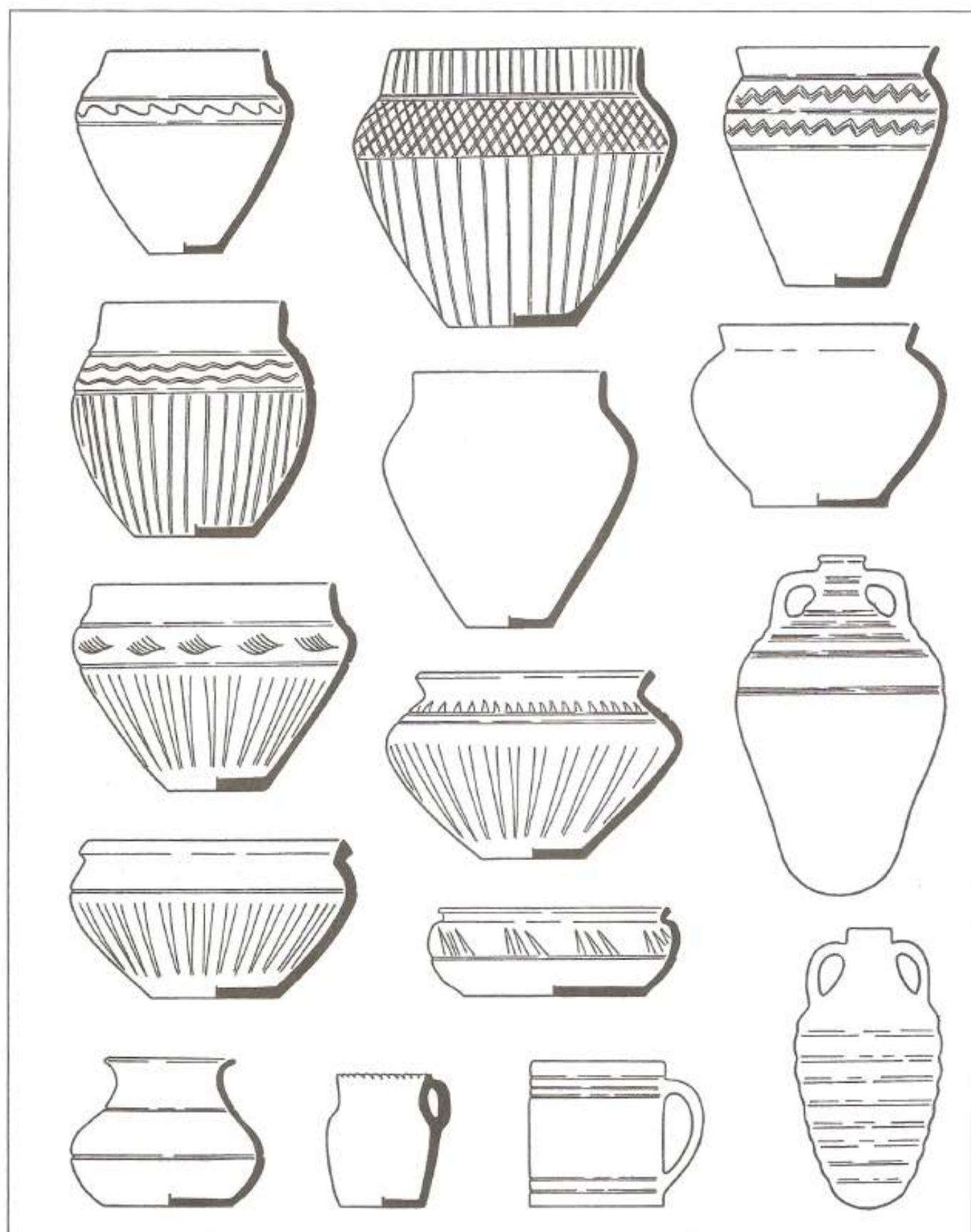
Типи жител волинцевської культури

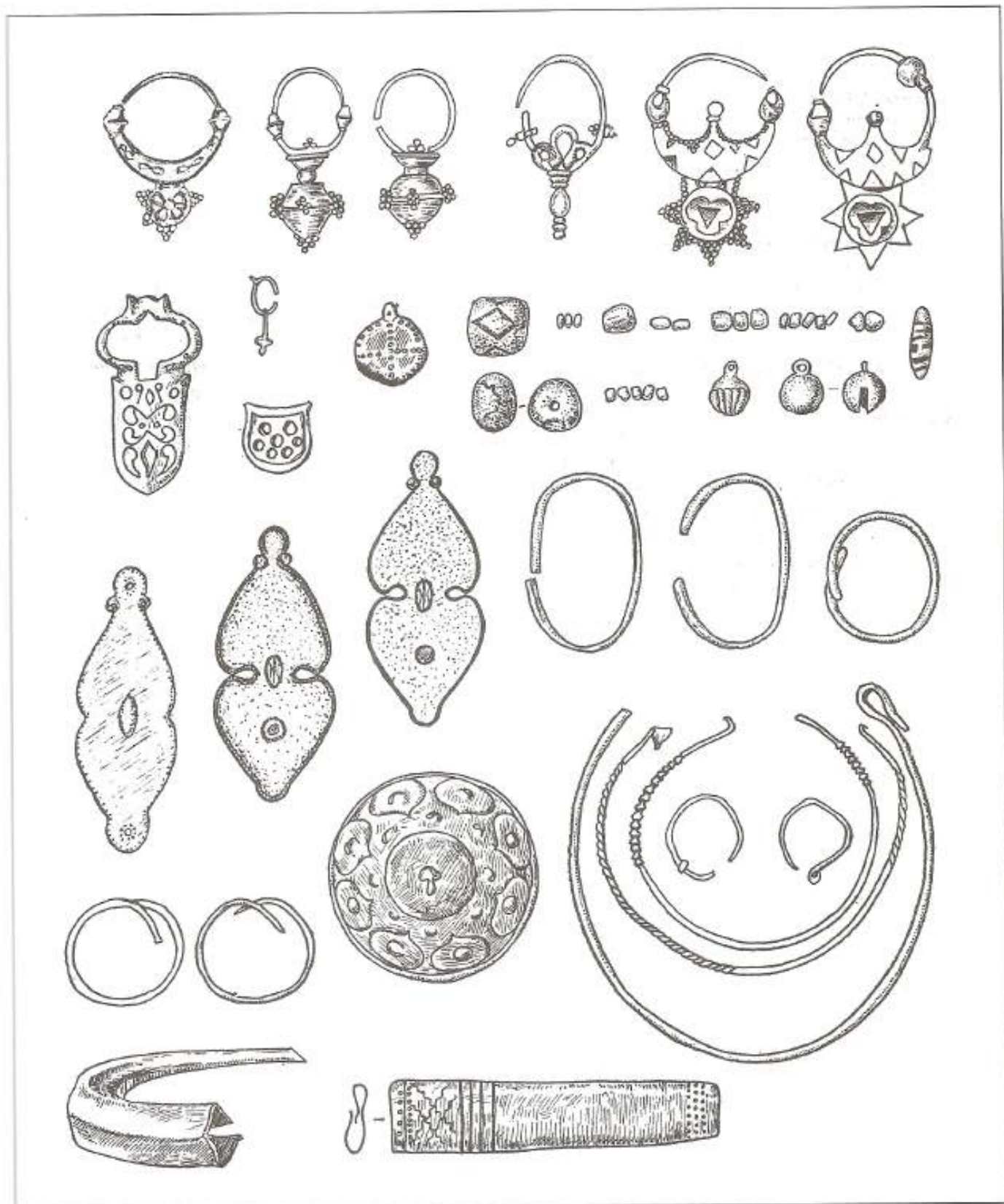
Типи поховань волинцевської культури

Основні типи ліпного посуду волинцевської культури.

Гончарний посуд з пам'яток волинцевської культури

Прикраси з пам'яток волинцевської культури

7.3. РОМЕНСЬКА КУЛЬТУРА

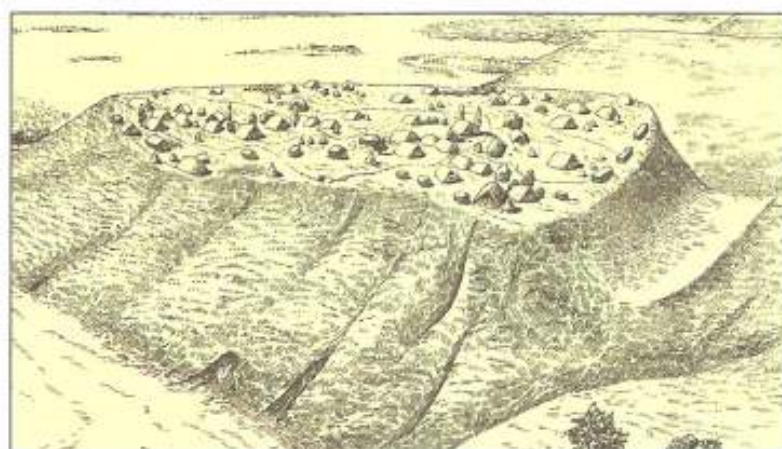
Початок археологічного вивчення слов'янських пам'яток Лівобережжя відноситься до середини XIX ст., коли були проведені розкопки Донецького городища поблизу Харкова. Наприкінці XIX — на початку XX ст. їх дослідженнями займалися Д. Я. Самоквасов, В. О. Городцов, О. А. Спіцин, В. В. Хвойка та ін. Пам'ятки цього типу були виділені в окрему культуру після розкопок М. О. Макаренком городища поблизу м. Ромни в 1901, 1906, 1924 рр. Значні роботи на роменських пам'ятках були проведені у повоєнний період П. М. Третьяковим, І. І. Ляпушкіним, Ф. Б. Копиловим. Особливе значення мають дослідження І. І. Ляпушкіна, під час яких було повністю розкопане городище роменської культури Новотроїцьке на р. Псел і у ході розвідок виявлено десятки селищ цього типу. Продовжувалось вивчення роменських поселень, городищ і могильників Ніцаха, Кам'яне, Латишівка, Опішня, Лтава (роботи І. І. Ляпушкіна, О. В. Сухобокова, В. В. Приймака, О. Б. Супруненка). Волинцевські й роменські старожитності вивчались також на Сеймі та Пслі в Курській області Росії.

Слід зазначити, що протягом 1950—1970-х рр. був розповсюджений термін «роменсько-боршевська культура». Тобто в одну культуру об'єднували синхронні слов'янські пам'ятки двох регіонів — Дніпровського Лівобережжя й Подоння. Проте подальші дослідження дозволили фахівцям зробити висновок про суттєві відмінності в матеріальній культурі і поховальному обряді цих груп пам'яток, що не дає достатніх підстав для їх об'єднання. Тому роменська і боршевська культури зараз розглядаються окремо.

Пам'ятки роменської культури поширені в Лісостепу і південних районах Полісся Дніпровського Лівобережжя, а також у суміжних районах Росії й Білорусі. Західна межа роменської культури проходить по Дніпру, північна — уздовж північного кордону Брянської області, східна — по лінії Вітечля — Севськ — Шапулінка — Мохнач, на півдні — по лінії Задонецьке — Кременчук.

У роменській культурі помітне місце належить городищам. Вони розташовані на високих крутосхилих берегових мисах, займають підвищення, які па-

*Новотроїцьке
городище
і його забудова.
Реконструкція
І. І. Ляпушкіна*

нують над місцевістю, отже, максимально пристосовані для оборони. З цією ж метою для поселень іноді використовували високі дюни і пагорби у заплавах річок та серед боліт. Нерідко поселення роменської культури розташовані на городищах раннього залізного віку, оточених системою валів і ровів. Власне, роменські городища були не стільки штучними, скільки природними укріпленнями.

З напольного боку мису чи останця, а інколи по всьому периметру, споруджували вали і рови, ескарпували схили. Городища в річкових долинах («болотяні») оточували кільцевими валами. На земляних валах, що насипали разом із копанням ровів, споруджували частокіл або стіну з товстих колод, які закріплювали в горизонтальному положенні між вертикальними дерев'яними стовпами. На низці городищ зафіксовано використання каменю при будівництві фортифікаційних споруд.

До більшості роменських городищ із напольного боку примикали селища, розміри яких іноді перевищували площу городища. І на городищах, і на селищах житла розташовані групами. На майже повністю розкопаному Новотроїцькому городищі зафіксовано чотири групи жител. На Донецькому городищі простежені елементи вуличного планування. Здебільшого кількість жител на поселеннях становить від 10 до 20.

Житла роменської культури в цілому подібні до волинцевських і відрізняються лише деталями. Основним типом є напівземлянки, прямокутні або квадратні у плані, зі стінами довжиною 4—5 м. Вони дещо глибші, ніж волинцевські — глибина котлованів сягає до 1 м. Стіни роменських напівземлянок часто облицьовані колодами, укріпленими вертикальними стояками, рідше зрубні. Каркасно-плотову конструкцію мали лише стіни господарських споруд.

Печі у житлах роменської культури звичайно вирізані в материкових останцях, залишених в одному з кутів котловану, і мають кубоподібну форму. В останці вирізували топку з арочним склепінням і отвором для горщика з їжею. У конструкції склепіння і для його ремонту використовували глиняні блоки різноманітної форми («конуси», «вальки»). В окремих житлах печі були влаштовані в підбоях материкових стінок котловану, хоча не виключено, що вони, мали виробниче призначення. На деяких роменських поселеннях, розташованих на піщаних ґрунтах, печі споруджували зі шматків залізної руди. Відомо також кілька жител із вогнищами з глиняними черенями.

Ще однією деталлю внутрішнього облаштування жител роменської культури є пристінні виступи в котлованах, що, мож-

Житло роменської культури з глинобитною піччю. Новотроїцьке городище

ливо слугували основою для лав / лежанок. У деяких житлах виявлено ями-льохи, що частково заходять підбodem у стінку.

Крім жител, і на селищах, і на городищах були господарські споруди, переважно наземні, легкої конструкції, а також ями-погребі і «житні ями» глибиною до 3 м, дзвоноподібної або грушоподібної форми.

Дорошівський курганний могильник роменської культури

кремації в урні; тілоспалення на місці поховання, а також тілопокладення.

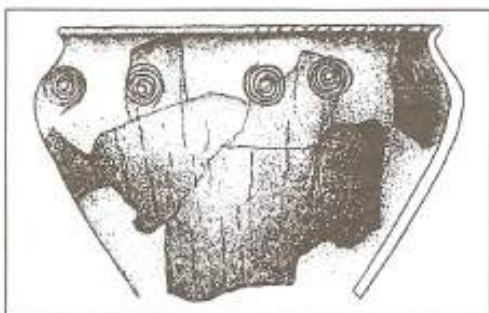
У найраніших роменських курганах урни знаходилися у верхніх шарах насипу, пізніше урни заглиблюють на 1/4 висоти, згодом на половину. Пізніше поширюється обряд кремації небіжчика безпосередньо на місці поховання з наступним спорудженням кургану, а потім розповсюджуються підкурганні тілопокладення. Всі ці головні типи ритуалів мають різні модифікації. На одному роменському могильнику можуть бути різні типи підкурганних поховань. Наприклад, вміщення решток кремації в урни, які супроводжуються посудинами-стравницями, і поховання решток кремації у ямці на місці поховального вогнища. У роменській культурі також відомі поодинокі безкурганні поховання решток кремації в неглибоких ямках. Серед поховального інвентарю містились речі культового характеру — просвердлені ікла ведмеда, вовка і собаки.

Глиняний посуд роменської культури ліпний. Переважають горщики з найбільшим розширенням у верхній частині у вигляді опуклого плеча, які мають широку горловину і конусоподібний тулуб. Шийка в таких горщиків невелика, відігнута назовні, або велика (до 7 см заввишки) вертикальна (циліндрична) чи злегка нахилена всередину. Більшість посудин по вінцях і плечиках прикрашено ямками, заціпами або насічкою, а також врізними лініями, у тому числі хвилястими, у різних сполученнях, відбитками палички, обмотаної мотузкою, або гребінчастим штампом.

Верхня частина горщика з Полтавського поселення прикрашена відтисками скроневих кілець.

Побутували також слабопрофільовані (банкоподібні) посудини, миски, кухлі, сковорідки з високим бортиком. Миски — округлобокі, із широким горлом, діаметр якого значно перевищує висоту посудини. Інколи зустрічаються жаровні, встановлені на склепінні печі, аналогіч-

Відтиски скроневих кілець на горщику з Полтавського поселення

*Ліпний посуд
роменської
культури*

ні волинцевським. У пізніх комплексах роменської культури з'являється гончарний давньоруський посуд. На пам'ятках роменської культури також зустрічається гончарний посуд салтівської культури і візантійські амфори.

На поселеннях роменської культури виявлені численні знаряддя праці сільськогосподарські і ремісничі, побутові речі. Це залізні наральники різних типів, серпи, коси-горбуші, мотики, сокири, долота, різці-ложкарі, рибальські гачки і голки для плетіння сіток, ковальські кліщі і ковадло, пробійники, ножі, шила, ножиці, оковки лопат, калачеподібні кресала, дужки дерев'яних відер, тесла, стамески тощо. Зброя представлена уламком меча, шаблею, наконечниками стріл, бойовими ножами.

З каменю виготовлено жорна, зернотерки, точильні бруски, з кістки — різні проколки, кочедики, наконечники стріл для полювання на хутрових звірів, з глини — пряслиця усічено-біконічної форми, «хлібці», фігурки тварин, свистульки.

З кольорових металів виготовлено прикраси, більшість з яких міститься в скарбах — Суджанському, Івахниківському, Полтавських, Новотроїцьких. Це срібні і бронзові пластинчасті та дротяні браслети, шийні гривни, каблучки, антропоморфні бляшки, пряжки, ланцюжки, сережки, а також пастові і скляні намиста тощо. Звертають на себе увагу спіральні скроневі кільця, які вважають етнографічною ознакою сіверян і присутні лише серед роменських старожитностей. Звичайними деталями одягу в роменській культурі були бронзові бубонці і гудзики.

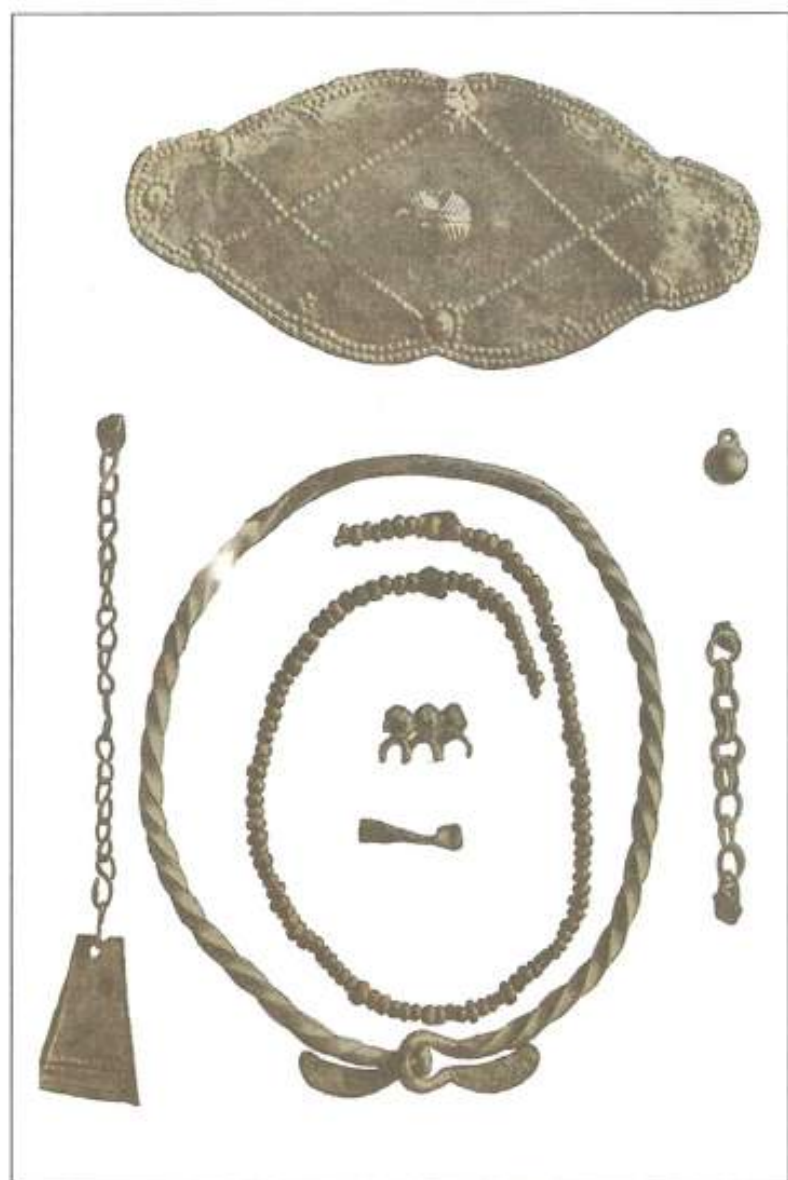
*Залізні наконечники стріл
роменської
культури*

Скарб срібних прикрас.
Новотроїцьке
городище

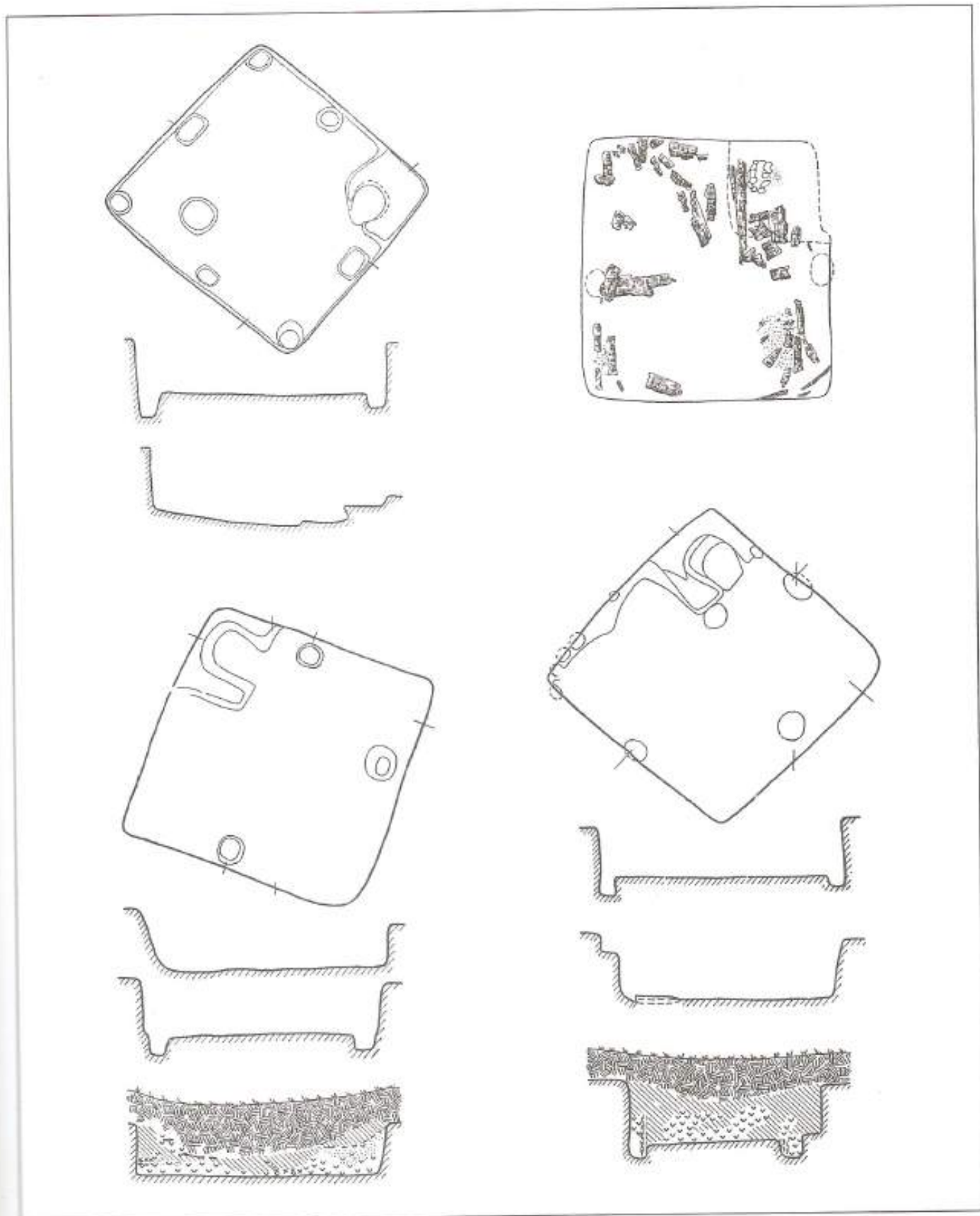
Івахниківський
скарб

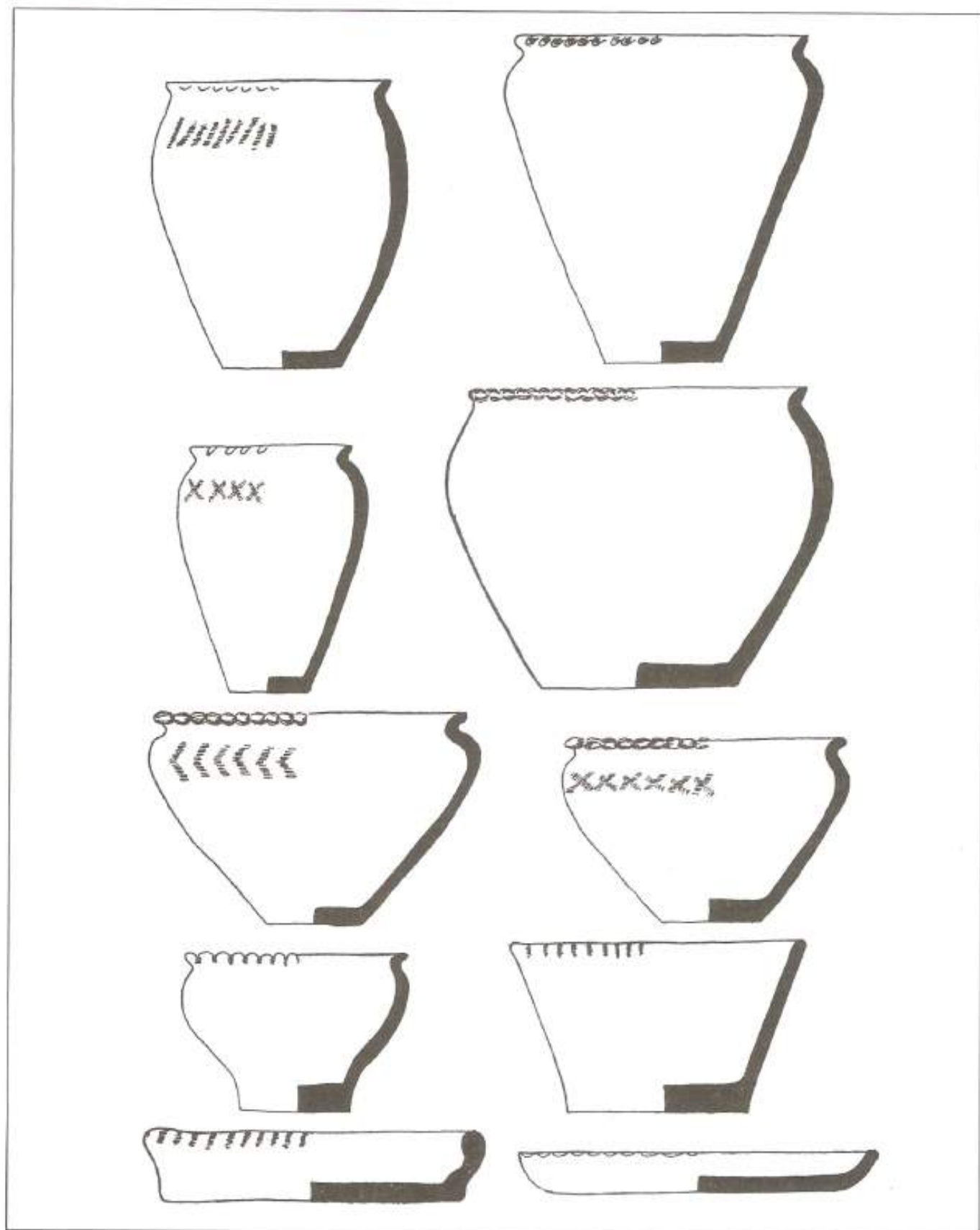
Про зв'язки населення з Хозарією свідчать сережки і підвіски салтівського типу, а також арабські дирхеми, як поодинокі, так і скарби цих монет, знайдені на роменських пам'ятках.

Загальна хронологія роменської культури визначена в межах від другої половини VIII по X ст. на підставі численних речей з кольорових металів, монет і салтівських імпортованих виробів.

Роменська культура формується на основі волинцевської й у свою чергу, стає одним з компонентів формування давньоруської культури, визначаючи її локальні особливості на значній частині Лівобережжя. Вважається, що роменська культура, як і генетично з нею пов'язана волинцевська, належала північно-східному східнослов'янському угрупованню — сівер'янам, що згодом увійшли до складу Київської Русі.

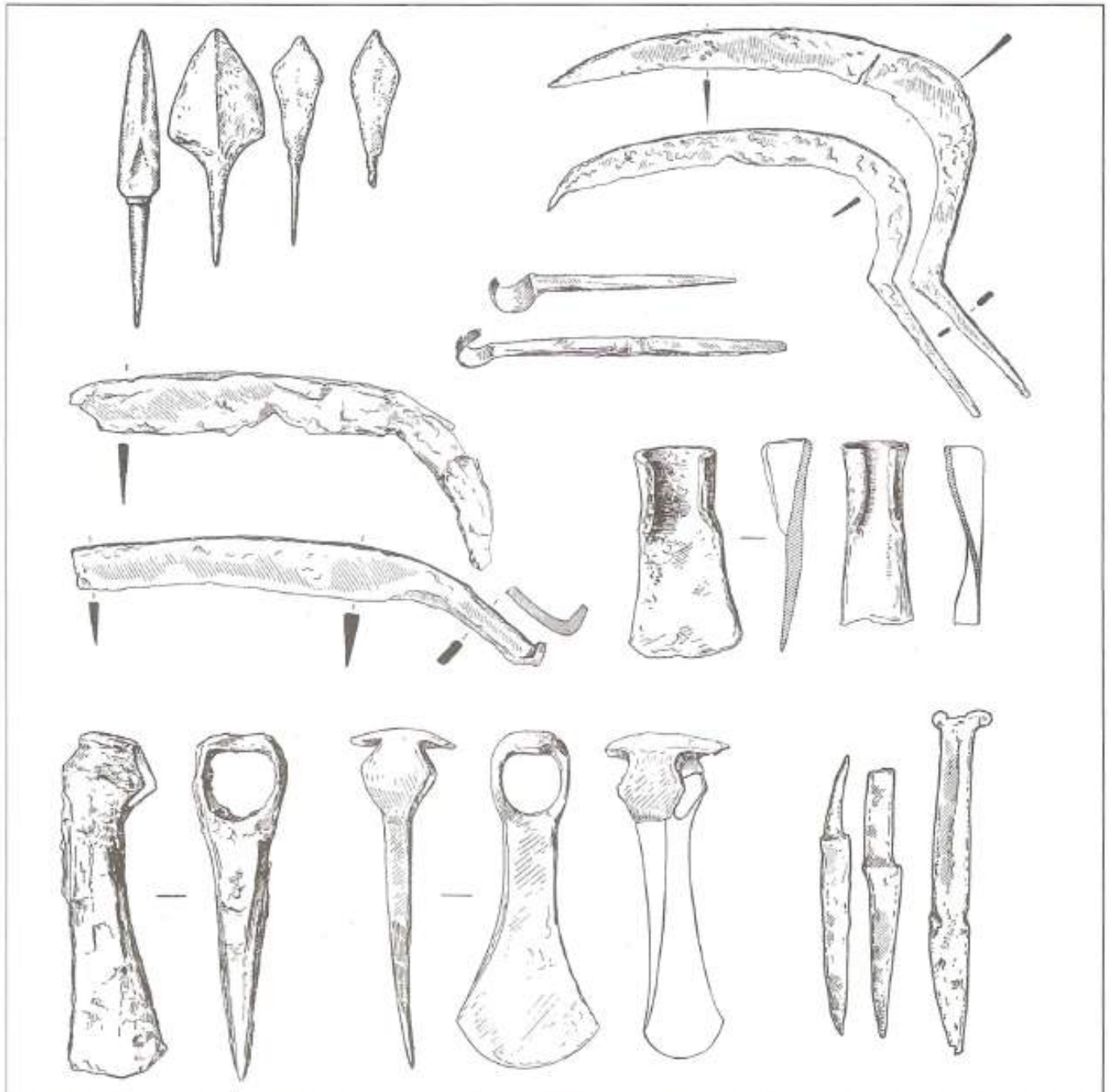
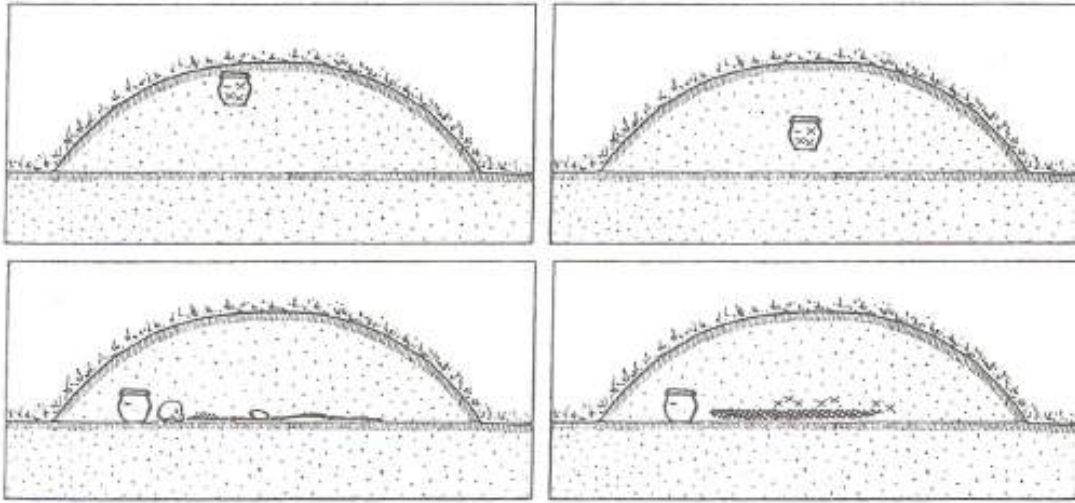

Типи жител роменської культури

Основні типи ліпного посуду роменської культури

Типи поховань
роменської
культури

Залізні вироби роменської культури

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ
ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ**

1. Які археологічні культури належать східним слов'янам переддавньоруського періоду?
2. Чому райковецьку культуру можна вважати спадкоємницею празько-корчацьких пам'яток на території України?
3. З якими східнослов'янськими племенами пов'язують носіїв райковецької культури?
4. Чому Битицьке городище є унікальною пам'яткою волинцевської культури?
5. Назвіть археологічні відповідники племінному союзу сіверян.
6. Які елементи салтівської культури свідчать про поліетнічний склад її носіїв?
7. Які зміни відбуваються в поховальному обряді східних слов'ян впродовж VIII—X ст.?

8 ГОСПОДАРСТВО І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

Соціально-економічний розвиток склавинів і антів періоду експансії на Балкани та у Центральну Європу був близьким до племен київської культури, але суттєво нижчим, ніж у творців черняхівської культури.

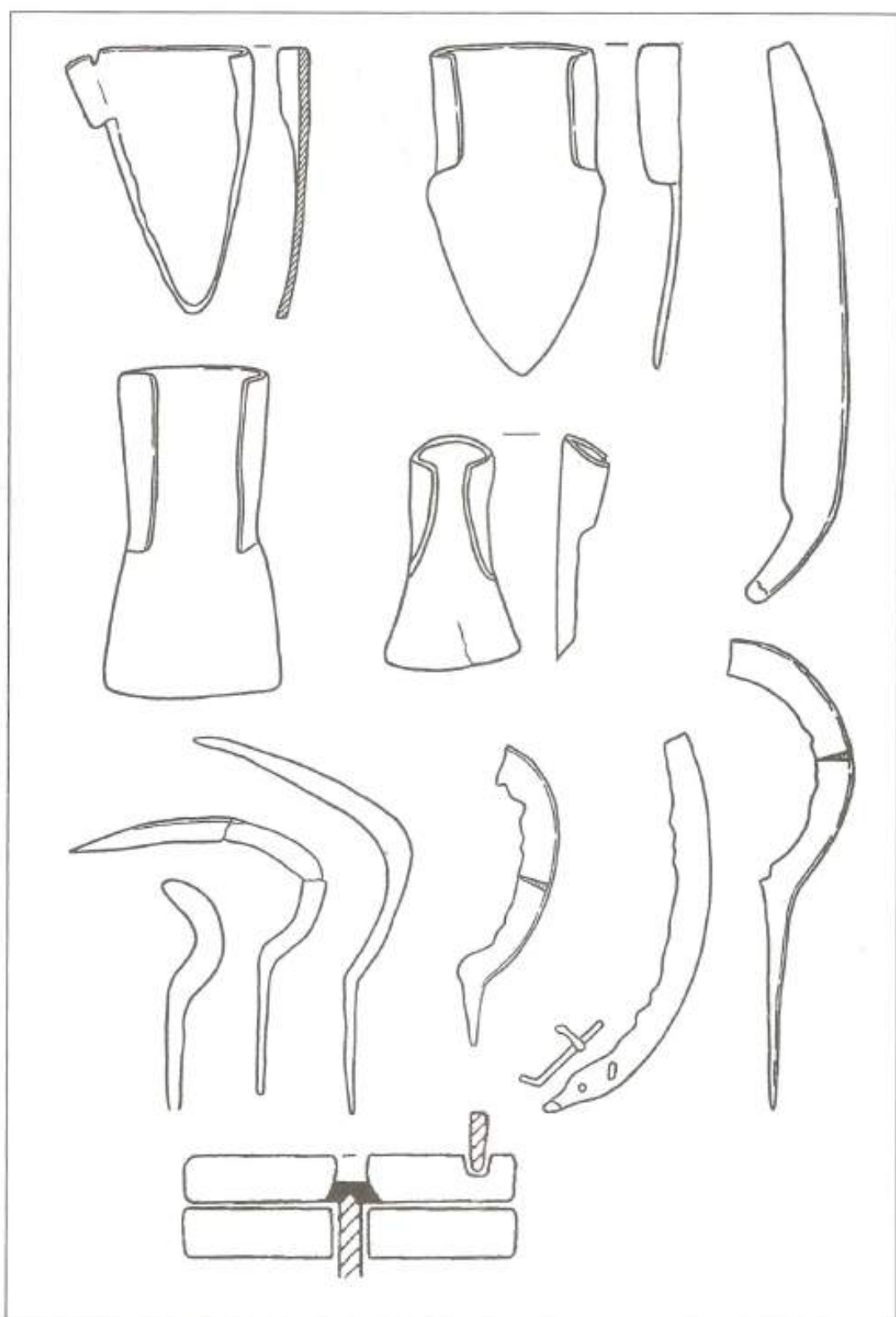
У лісовій зоні широко застосовували підсічне землеробство. Це добре помітно на прикладі колочинської, дещо менше пеньківської та празької культур. Завдяки використанню підсіки від лісової рослинності звільняли території, що надалі використовували нарівні з іншими освоєними землями. Зокрема, Пастирське городище має у своїй потенційній ресурсній зоні (близько 5 км навколо поселення) ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю. На пам'ятці знайдено кілька наральників різних типів і чересло. Отже, для освоєння ділянок навколо городища жителям треба було частково зводити ліси з подальшим переведенням їх з підсіки в перелогові ділянки. Не виключено, що під час переходу підсічних ділянок у перелогові їх могли використовувати і як пасовиська.

За примітивної форми перелогової системи землекористування оброблювані ділянки землі необхідно було на тривалий час залишати для відновлення родючості ґрунту, чим і були зумовлені численні міграції. Прокопій Кесарійський повідомляє: *«живуть вони [слов'яни] на великій відстані один від одного, і всі вони часто змінюють місця проживання»*.

Свідченням існування у слов'ян розвинених форм перелогу може бути комплекс пам'яток поблизу с. Рашків. За екстенсивних форм землеробства такі поселення просто не могли б проіснувати фактично на одних сільськогосподарських угіддях впродовж понад чотирьох століть — починаючи із середини I до кінця I тис. н. е.

Заселивши лісостеп і використовуючи розвинені форми перелогу, землероби у третій чверті I тис. н. е. широко використовували залізні насадки на рала. Відомо п'ять наральників, які представляють усі форми цих знарядь, за винятком, хіба що асиметричних, і одне чересло. Всі вони виявлені в лісостеповій зоні. На колочинських пам'ятках наральники досі не

Сільськогосподарські знаряддя і реконструкція жорен V—VII ст.

знайдені. Поодинокі знахідки мотичок походять лише з пеньківських пам'яток.

Наприкінці VIII ст. стають помітними зміни в землеробстві, пов'язані з переходом до інтенсивного землекористування. Великі за розмірами тривалі поселення останньої чверті I тис. н. е., що здебільшого розташовані на значній (від 7 км) відстані одне від одного або ж мають між собою природні кордони, вказують на розподіл землі та закріплення жителів цих поселень за оброблюваною ними землею.

Помітне збільшення населення призвело до дефіциту вільних сільськогосподарських угідь і стало поштовхом до пошуків досконалих агротехнічних прийомів. Починають використовувати важкі родючі чорноземи на плато. Термін перебування ділянок під перелогом зменшується. Зрештою, слов'янські племена починають застосовувати двопільну систему рільництва. З'являється більш досконала система землеробства — парова. За такої системи обробітку ґрунту поле

розділяли на дві приблизно однакові частини, одну з яких відводили під цьогорічні посіви, а інша (паровий клин) була вільною і відновлювала родючість ґрунту.

Перехід до парової системи землеробства був можливий лише за умови появи орних знарядь, здатних перевертати ґрунт і завдяки цьому знищувати бур'яни, а також заорювати добрива. У цей час на всіх східнослов'янських землях поширюються знаряддя праці, характерні для Подунав'я й Балкан. Це, зокрема, досконаліші дерев'яні рала, які склалися з ножа-чересла, полоза і залізного нарального з плечиками і широким лезом. Це знаряддя було перехідним типом від рала до плуга.

Плуг мав чересло, поставлене в одну лінію з полозом, укріпленим широколопатовим наконечником зі слабо вираженою асиметрією. Відвальна дошка збоку від наконечника завершувала основну конструкцію плуга. Таким знаряддям для обробітку ґрунту можна було орати цілинні землі. Спочатку дернину розрізав плужний ніж, далі шар землі підрізав наральник. При цьому підрізалися корені бур'янів, що сприяло знищенню значної кількості засмічувачів. Відвальна дошка підхоплювала шар землі, розрізаний зверху й підтятий знизу, й обертала його, відсуваючи вбік.

Можливості, що з'явилися після впровадження плуга, з технічного погляду давали давнім хліборобам практично необмежений доступ до земельних ресурсів.

Запровадження парової системи землеробства було процесом тривалим і відбувалось поступово. У VIII—IX ст. зберігалась, а в окремих районах переважала підсічна і перелогова система землеробства. Переважна кількість пам'яток у потенційній ресурсній зоні мала не один, а кілька типів ґрунтів. Це зумовлювало диференційний підхід до систем землекористування. Отже, східнослов'янське населення цього часу застосовувало три системи рільництва, віддаючи перевагу тим з них,

Знаряддя праці із Зимнівського городища

що найбільше відповідали природним умовам даної місцевості і рівню соціально-економічного розвитку.

Наприкінці I тис. н. е. на території сучасної України слов'яни засівали й обробляли поля під різні культурні рослини — озимі та ярові, тобто застосовували сівозміну. Поряд із сівозміною можна припустити появу в той час трипільної системи, що виникла з двопільля в результаті подальшого скорочення перебування землі під паром. За етнографічними даними, за

трипільля першу частину поля орали навесні під ярові культури, другу розорювали влітку на пар, оранку під озимі проводили на початку осені.

Сільськогосподарські знаряддя використовували відповідно до типу ґрунту. Зокрема, у Поліссі найбільшого поширення набула дерев'яна соха, найкраще пристосована до лісових піщаних ґрунтів. Усюди для обробки городів використовували залізні і кістяні (із лопатки оленя, тура, лося та ін.) мотики та лопати (дерев'яні чи із залізним окуттям).

Землеробські знаряддя праці з поселення Макарів Острів

Відбуваються зміни в асортименті хлібних злаків — у бік розширення посівних площ під голозерну пшеницю та жито, більш придатних для помелу. Вони поступово, але неухильно замінювали ячмінь плівчастий, просо та плівчасту пшеницю. У цілому асортимент вирощуваних культур у VIII—X ст. був ширшим ніж у попередній час. До нього входили також голозерні ячмінь та пшениці, просо, овес, а також горох та інші бобові тощо. Факт наявності озимого жита і своєрідних бур'янів озимих культур (стоколосу житнього та польового) також свідчить про складання парової системи землеробства.

У третій чверті I тис. знаряддя для збирання врожаю представлено серпами з усіма типами кріплення, переважна більшість яких походить з пам'яток пеньківської культури. Наприкінці I тис. на зміну слабовигнутим знаряддям попереднього часу приходять серпи, які за формою наближені до еліпсоподібної кривої і мають гарні робочі властивості. Їхньою особливістю був довгий черешок. Такі серпи є попередниками давньоруських і за формою подібні до сучасних.

Від середини I тис. відомі знахідки усіх видів знарядь для переробки зерна (зернотерки, ступи, жорна). Однак в останній чверті I тис. конструкція слов'янського жорнового поставу змінилася. У вжиток входять ручні млини, у яких верхній жорновий камінь увігнутий, а нижній — опуклий. Вони мають діаметр від 30 до 50 см і більше при товщині від 5 см. Матеріалом

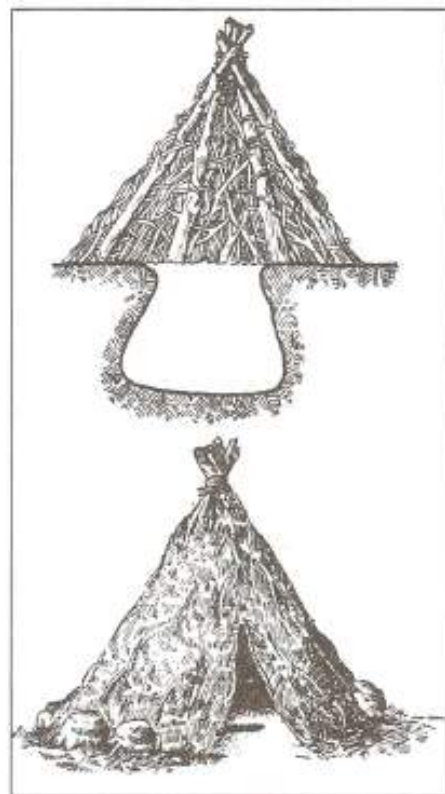
для їх виготовлення були різні породи граніту, грубозернистий піщаник, вапняк. У той час як ротаційні жорна використовували для переробки зерна на борошно, кам'яні зернотерки могли застосовувати в кожній сім'ї для переробки зерна на крупу поряд із різноманітними ступками з товкачами.

Від осені до весняного посіву зерно зберігалось завдяки ямам-сховищам. Вони різної форми, але переважають дзвоно- або грушоподібні у перетині. У більшості з них були спеціально випалені до червоного кольору глиняні материкові або обмазані глиною стінки, які захищали зерно від вологи і гризунів. Зверху зернові ями мали дерев'яне перекриття, завдяки чому в ямі утворювався мікроклімат, який давав змогу «дихати» зерну.

Перехід до нової системи землеробства був тісно пов'язаний із розвитком тваринництва, яке повинно було забезпечити поля органічними добривами, транспортними засобами для їхнього вивозу на поля й тягловою силою для оранки. Оскільки слов'яни заселяли різні ландшафтні зони, то виникали локальні відмінності в утриманні тварин. Такі особливості простежені, зокрема, у Карпатському регіоні та пристеповій смузі.

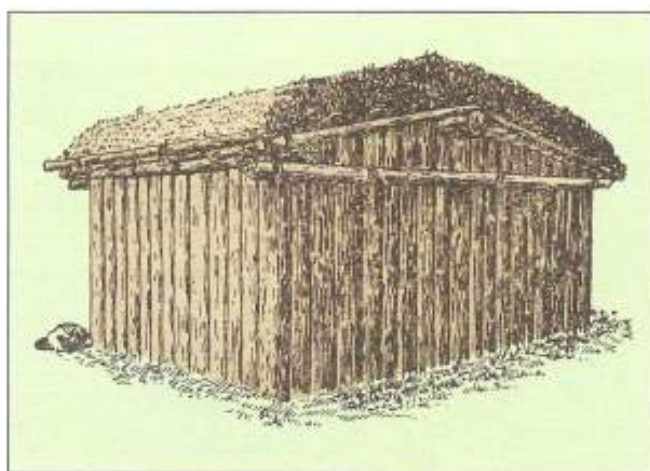
Інформацію про тваринництво та склад стада надає остеологічний матеріал. На першому місці — велика рогата худоба, потім вівці, кози, свині, коні. Велика частка напівдорослих і дорослих особин як серед великої, так і серед дрібної рогатої худоби, а також серед коней дає підстави для висновку про існування належної кормової бази, оскільки утримування тварин у зимовий період потребувало великих затрат кормів. Як пасовиська та для заготівлі сіна використовували заплавні луки та ділянки на узліссях. Також для годівлі тварин могли використовувати відходи землеробства. Для заготівлі сіна використовували коси-горбуші. Їхні знахідки в кінці I тис. трапляються значно частіше ніж на пам'ятках V—VII ст., де коси та кільця для їх кріплення представлені одиничними екземплярами.

Склад стада свідчить про приселищний характер тваринництва. Свідченням стійлового утримання худоби є рештки хлівів, виявлені під час розкопок. Велика кількість корів указує на молочно-м'ясну спрямованість тваринництва. Як тяглову силу, в тому числі для потреб землеробства, використовували коней та велику рогату худобу (насамперед волів). Важливу роль у господарстві давніх слов'ян відіграло також птахівництво.

*Яма для зберігання продуктів.
Реконструкція
І. І. Ляпушкіна*

*Господарська споруда з Новотроїцького городища.
Реконструкція
І. І. Ляпушкіна*

Помітне місце в господарській діяльності східнослов'янського населення займало полювання, рибальство та лісові промисли. Osteологічні матеріали свідчать, що серед багатьох видів диких тварин, на яких полювали, переважали лось, благородний олень, дика свиня, косуля, заєць тощо. Постійно полювали на птахів. Знаряддями полювання були лук та стріли, дротики, рогатини, різні пристосування (сіті, капкани, пастки). На великих тварин полювання вели заради м'яса, а на дрібних — лисицю, бобра, куниць — для добування цінного хутра.

Свідчення про хутряний промисел у слов'ян залишили східні автори. Певно, хутро було тим самим товаром, який сприяв розвитку торгових зв'язків з арабським Сходом, унаслідок чого на слов'янські землі потрапили численні східні монети й вироби зі срібла.

Кістки і роги диких тварин широко використовували для виготовлення різноманітних знарядь праці та побутових предметів. Особливо це стосується рогів благородного оленя, з яких виготовляли найрізноманітніші вироби — від проколок до мотичок.

На багатьох слов'янських пам'ятках знайдені кістки та луска риб, а також рибальське спорядження: гачки, остроги, тягарці для сіток.

У писемних джерелах є свідчення про розвиток бортництва. Археологічно бортництво зафіксовано на городищі Монастирок (райковецька культура). В одному з жител VIII—IX ст. знайдено рештки круглої колоди-дуплянки зі стільниками й медом, стільники виявлені ще в двох житлах та господарській ямі. На городищі Воргол (роменська культура) знайдено горщик із залишками меду.

Полювання, рибальство та бортництво відігравали допоміжну роль у господарській діяльності східних слов'ян. Проте цінні хутра, мед і віск віддавна експортували зі Східної Європи. Тому в давньоруський час вони стали предметами данини і їхнє добування стало відігравати суттєву роль в економіці.

Рівень металургії та ковальства в третій чверті I тис. н. е. залишався невисоким. Залізоплавильні горна виявлені на поселеннях Ріпнів II на Львівщині, Волоське в Надпоріжжі, Семенках і Самчинцях на Південному Бузі. Втім, у цей час починалося

Залізоплавильні горна Гайворонського металургійного центру

відокремлення металургії від ковальської справи. Виникають невеликі виробничі центри такі, як досліджений у Гайвороні на Поділлі, що складався із чотирьох агломераційних печей для підготовки руди до плавки та 21 сиродутного горна. Усі горна були наземними, шахтного типу. Проте потужність подібних осередків була невисокою.

Центром металообробки було Зимнівське городище, де знайдено залізні напівфабрикати та ковальський інструмент. На Пастирському городищі виявлено залишки кузні. Це була наземна прямокутна дерев'яна будівля обмазана глиною, площею приблизно 28 кв. м, у якій містилося ковальське горно та ковадло. Поряд з ними знайдено залізні ковальські інструменти — кувалду, молоток, кліщі, зубило, ножиці.

Ковальські інструменти з Пастирського городища.

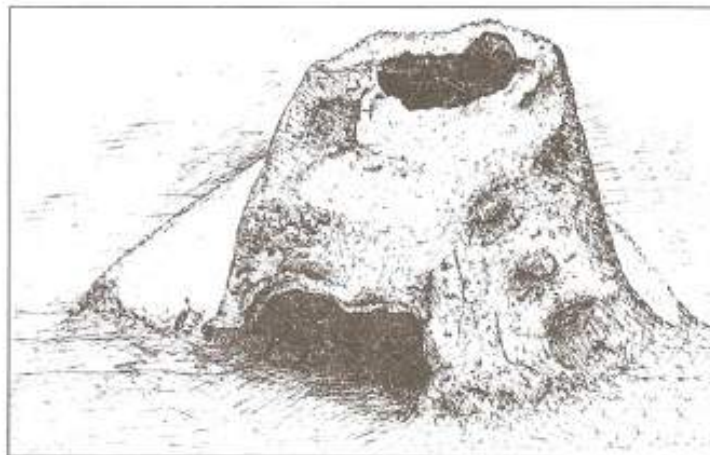
У третій чверті I тис. кожна громада утримувала свого коваля, який здійснював весь обсяг робіт від добування руди до виготовлення і лагодження різноманітних виробів. Вони виготовляли залізні знаряддя праці, зброю і численні побутові речі. Ковалі досконало володіли вільною ковкою, широко застосовували гартування металу.

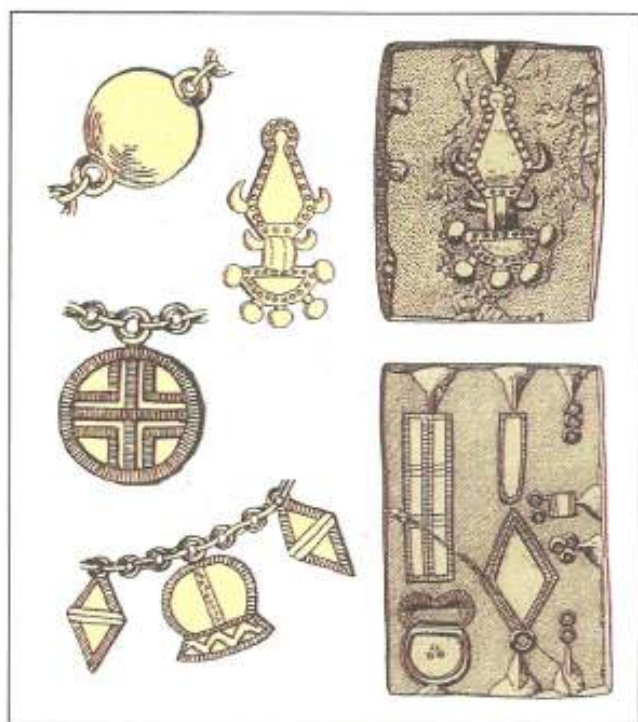
Практично на всіх східнослов'янських пам'ятках VIII—IX ст. виявлені залізні шлаки, уламки сопел тощо. На деяких із них досліджено сиродутні залізоплавильні горни (Рапків I, Ріпнів I, Паріївка, Хрінівка, Червенево, Волинцеве та ін.). Поряд з горнами зустрічаються печі для збагачувального випалу руди, майданчики для її подрібнення, ями або вогнища для випалу деревного вугілля, майстерні з робочими майданчиками для обробки криці та виготовлення металевих виробів.

Використовувались два типи сиродутних горнів — горна з наземною (або заглибленою) шахтою і передпічною ямою та ямні (заглиблені горна зі шлаковипуском і передгорновою ямою). Горна другого типу на слов'янських пам'ятках були найбільш поширеними. Їхня продуктивність складала від 3 до 10 кг заліза за одну плавку.

Великий центр залізоробного виробництва, який складався з 25 сиродутних горнів, досліджено у Подністров'ї поблизу с. Григорівка (райковецька культура). Кожне його горно за один раз давало до 13 кг заліза і було придатним для шести — семи плавок. Поряд з великими центрами залізодобутку продовжували існувати й дрібні майстерні, які обслуговували потреби однієї общини, а також невеликі комплекси, що включали домницю і кузню. Тут металург і коваль поєднувалися в одній особі, працюючи на замовлення і задоволення потреб у залізних виробках мешканців свого поселення або невеликої округи.

Залізоплавильне горно. Григорівка

Ювелірні ливарні форми та відливки з них. Поселення Бернашівка

Інструменти ювеліра. Пастирське городище

В останній чверті I тис. н. е. значно зросла кількість і розширився асортимент залізних виробів. Асортимент лише знарядь праці та інструментів налічує майже 30 найменувань. Ковалі в цілому продовжували традиції попереднього часу, але значно ширше використовували складні технологічні прийоми, такі як пакування та цементування металу, наварювання сталевих лез на залізну основу. У ковальстві Лівобережжя досить широко використовували тришаровий пакетний метал (смуга високовуглецевої сталі між двома шарами заліза). На Правобережжі переважала цементация готових виробів з наступним їх гартуванням, пакування металу.

Побутові речі здебільшого виготовляли із заліза, знаряддя праці та предмети озброєння — зі сталі. Поява знарядь, у яких використана технологія зварювання заліза і сталі, коли сталевими були лише робочі частини, привела до значного зростання продуктивності праці. Цей винахід визначив напрямок подальшого розвитку металообробних технологій.

Виготовлення ковальської продукції за складними технологічними схемами було під силу лише професійним ремісникам. Про це ж свідчать спеціалізовані ремісничі майстерні — кузні, залишки яких виявлені на низці пам'яток. Зокрема, на Битицькому городищі виявлена кузня з набором інструментів та численними виробами із заліза і сталі.

Досить розвиненою в слов'ян у V—VII ст. була обробка кольорових металів. Майстри-ювеліри виготовляли з кольорових металів прикраси, металеві деталі одягу, кінське спорядження. Більшість речей зроблені з бронзи, і лише окремі — зі срібла.

Місцеві ювеліри працювали на привізній міді, що надходила у вигляді злитків олов'янистих бронз, найімовірніше із Семиграддя (сучасна Румунія). Один з таких злитків знайдений на поселенні Хитці на Полтавщині. Вторинною сировиною слугували речі, які вийшли з ужитку або були зіпсовані.

Тиглі, ллячки, ливарні форми і бронзові напівфабрикати походять із Зимнівського городища і низки поселень. Скарб речей, що належав ювеліру, знайдено на поселенні Великі Будки. Майстерні ювелірів досліджені на Пастирському городищі та на селищі Бернашівка на Поділлі. Ці майстерні свідчать, що виготовлення ювелірних виробів було розраховане не тільки на індивідуального замовника, а мало товарний характер.

Лиття було основним технологічним прийомом роботи з кольоровими металами. У житлі-майстерні ювеліра у Бернашівці знайдено 64 ливарні формочки. Судячи з них, до асортименту ювелірних виробів входили різноманітні підвіски, у тому числі місяцеподібні, а також поясні бляшки, наконечники ременів і мініатюрні пряжки. Особливу увагу привертає форма для відливання пальчастих фібул — перша знахідка ливарної форми для такого типу виробів.

Матеріали Пастирського городища свідчать, що майстри Середнього Подніпров'я не лише наслідували дунайські зразки, а й створили новий художній стиль. Вони виготовляли зооморфні, антропоморфні та вигадливі ажурні застібки-фібули, оздоблені рельєфним литим орнаментом, на якому часто зображені гротескові звірячі або пташині голови, людські личини. Поверхню виробів додатково прикрашали карбуванням і гравіюванням. Ці прикраси набули поширення не лише в Середньому Подніпров'ї, а відомі й у інших регіонах.

У ранньому середньовіччі оформлюється стиль одягу й комплекс жіночих і чоловічих прикрас, а також комплекс кінського спорядження різних соціальних груп слов'янського суспільства — племінної верхівки, дружинників, старійшин, родових общинників — землеробів.

На новий щабель розвитку піднялася обробка кольорових металів у VIII—IX ст. Ювелірні вироби демонструють застосування майстрами усіх відомих на той час технологічних прийомів — лиття, штампування, пуансон, карбування та ін. Широко застосовували зернь, скань, гравірування, інкрустацію, позолоту. Наслідком цього є чудові ювелірні вироби, які здебільшого походять зі скарбів, що значною мірою містять речі місцевого виробництва.

В останній чверті I тис. н. е. формується нова художня культура, безпосередньо пов'язана із соціальною верхівкою. Здебільшого це срібні речі тиснені із зерню, традиція яких походить від аваро-балканських прототипів. В одязі дружинників, кінському спорядженні, оздобленні зброї домінували традиції Хозарії, угорців та інших степових етносів.

Протягом V—VIII ст. слов'яни виготовляли посуд ліпним способом без застосування гончарного круга. У формувальній масі міститься значна домішка шамоту та піску, через що по-

Срібні фібула та підвіски з Пастирського городища

Ллячки та тигель. Новотроїцьке городище

верхня посуду зазвичай горбкувата. Колір такого посуду визначається випалюванням у побутових печах, він здебільшого коричневий — світліший, із жовтуватим відтінком, або темний. Посуд виготовлявся кожною родиною в домашніх умовах. Його набір і форми відображають етнографічні особливості слов'янських етнічних груп і окремих племен. Серед посуду кількісно переважають горщики, менше сковорідок з невисоким бортиком, дисків-коржівниць, а миски взагалі поодинокі.

Особливістю гончарної справи заключної чверті I тис. н. е. є виробництво як ліпного посуду, так і сформованого на гончарному крузі. Своєрідний гончарний посуд поширено у VIII ст. на пам'ятках волинцевської культури.

На IX ст. припадає освоєння технології формування посуду на гончарному крузі майстрами райковецької культури. Спочатку круг використовували для підправлення (обточення) лише верхньої частини посудини й лише згодом — для формування всього виробу. Технологія гончарства проходить шлях від ручного слаборотаційного круга до ножного швидкообертвого. З X ст. посуд, зроблений на гончарному крузі майстрами-гончарями, витісняє з обігу ліпний.

Проколки
з кісток
тварин

Гончарний круг відкрив нові можливості в орнаментативній посуду. З IX ст. гончарний посуд майже весь прикрашений комбінаціями прямих і хвилястих горизонтальних ліній. Зрештою, ретельно виконаний орнамент покриває практично весь горщик від горла до дна.

Такі види ремісничої діяльності, як обробка каменю та кістки впродовж другої половини I тис. н. е. залишалися в межах родинного виробництва і забезпечували людей найнеобхіднішими повсякденними речами. З кістки виготовляли різноманітні проколки, шила, голки, кочедики. Цікаво, що голки, зроблені з кістки, цілком ідентичні залізним. З каменю виготовляли жорна і зернотерки, ливарні форми для виробів з кольорових металів. Про неабияку майстерність каменерізів свідчать кам'яні ідоли.

Слов'яни добре опанували деревообробне ремесло. Про це передусім свідчать досконалі прийоми житлобудівництва та оборонні споруди. З дерева також виготовляли човни і вози, меблі і побутові речі, деталі різноманітних знарядь праці, зброї і військового спорядження. Деревообробні інструменти походять із багатьох слов'янських поселень. Залізний токарний різець знайдений на Зимнівському городищі.

Як і раніше, потреби людей у тканинах задовольнялися на рівні домашнього виробництва. Для прядіння використовували дерев'яні веретена з

глиняними пряслицями. Майже в кожному житлі, а інколи й у похованнях жінок, містяться пряслиця до веретен різноманітної форми — ребристі, округлі, дископодібні. На деяких з них нанесені знаки, прокреслені трикутники, ламані лінії, свастика тощо. Для ткацтва використовували вертикальний, а згодом, з VIII—IX ст. — горизонтальний ткацький верстат.

Такі необхідні для життя види виробництва, як виготовлення господарського начиння, обробка шкіри та пошиття одягу і взуття в умовах натурального господарства у слов'ян залишалися домашніми промислами, спеціалізованими хіба що всередині родини.

У процесі історичного розвитку східних слов'ян значна роль належить торгово-економічним зв'язкам. Завдяки їм, в обмінні відносини були втягнуті найвіддаленіші слов'янські поселення, виникали нові та набували подальшого розвитку старі торгові шляхи, невідомі раніше вироби потрапляли до місцевих ремісників і слугували для них зразками для продукування власних.

У VIII—IX ст. позв'язалися зовнішні торгово-економічні зв'язки слов'ян із сусідніми країнами Центральної Європи, Візантією, Хозарським каганатом. Археологічні матеріали демонструють, що головними предметами імпорту лишалися продукти в амфорній тарі (вино, оливкова олія), скляні прикраси (здебільшого намисто), вироби із дорогоцінних металів. Із Прибалтики потрапляли бурштинові підвіски, намистини та різноманітні амулети. За даними писемних джерел з території східнослов'янських племен вивозили хутра білок, чорних лисиць, віск, коней. Предметами експорту могли бути й продукти землеробства та скотарства, кричне залізо, галицька сіль.

Основні торгові шляхи проходили по річках. Значну роль у міжнародній торгівлі відігравала мережа дніпровських шляхів. Слов'янські племена Подніпров'я фактично контролювали великий торговий шлях по Дніпру, який поєднував Прибалтику і Причорномор'я, забезпечував вихід до візантійського та болгарського узбережжя, Хозарії, Кавказу тощо. Боротьба за Дніпровський торговий шлях, який приносив відчутні економічні вигоди, з деякими перервами тривала протягом усього I тис. н. е., до приходу норманських дружин на чолі з князями з династії Рюриковичів. Очевидно, у другій половині I тисячоліття продовжував функціонувати Дністровський шлях, який ще з античності був відгалуженням відомого «Бурштинового шляху». У кінці I тис. н. е. відбувається формування торгової магістралі на Схід по Дніпру, Оці, Волзі на Булгар та на Каспій.

З VIII ст. візантійські монети практично не потрапляють на територію східних слов'ян. Це, очевидно, пов'язано з утворенням Болгарського царства й порушенням традиційних торгових шляхів. Єдиною знахідкою золотих візантійських монет

Глиняні пряслиця VI—IX ст.

Срібні куфічні дирхеми

кінця VIII — початку IX ст. є скарб з Тернополя. У цей час починають надходити срібні монети зі Сходу. Це так звані куфічні дирхеми. У VIII—IX ст. переважають аббасидські монети, карбовані в азійських і африканських центрах мусульманського світу. Потік східного срібла потрапляв до слов'янських земель через Хозарію.

Археологічні пам'ятки останньої чверті I тис. н. е. відбивають прискорений соціально-економічний розвиток східно-слов'янського суспільства напередодні утворення Давньоруської держави.

Раннє середньовіччя — доба етнополітичної консолідації слов'ян. У той час слов'яни являли собою сукупність племен з власними вождями — князями і власними владними структурами. Отже, соціально-політичною організацією слов'ян було вождівство (протодержава — чіфдом).

Як і раніше основою слов'янського суспільства була велика патріархальна сім'я, яка складалася з трьох і більше поколінь кровних родичів по батьківській лінії, що вели спільне господарство. Парні сім'ї, з яких склалися патріархальні родини, мали в межах останніх певну господарську самостійність, але все ще зберігалася колективна власність на землю і частину результатів праці. Патріархальні сім'ї одного поселення або кількох невеликих розташованих поруч утворювали великосімейну общину.

Група слов'янських жител з господарськими ямами. Поселення Хитці

Визначальну роль великих сімей у житті общини підтверджують матеріали могильників. Зокрема, групи поховань на могильниках колочинської культури, у яких постійно повторюються однакові деталі поховального обряду, являють собою «мікронекрополі» патріархальних сімей.

Поселення празько-корчацької, пеньківської та колочинської культур за топографією, розмірами і планувальною структурою не дуже відрізняються від селищ київської культури. У межах цих поселень водночас існувало 4—7 (Корчак VII, IX, Пеньківка — Молочарня, Луг I, Кочубеївка, Кодин I, Хитці) або 10—15 жител (Кодин II, Семенки та ін.). Здебільшого житла і господарські комплекси розміщені відокремлено (Корчак VII, IX, Кодин I), іноді господарські споруди тяжіють до окремих хат (Сенча, Каветчинська), частіше планування має змішаний характер — деякі житла з господарськими будівлями розміщені окремо від житлових споруд, що утворюють групи (Кодин II, Городок, Семенки та ін.).

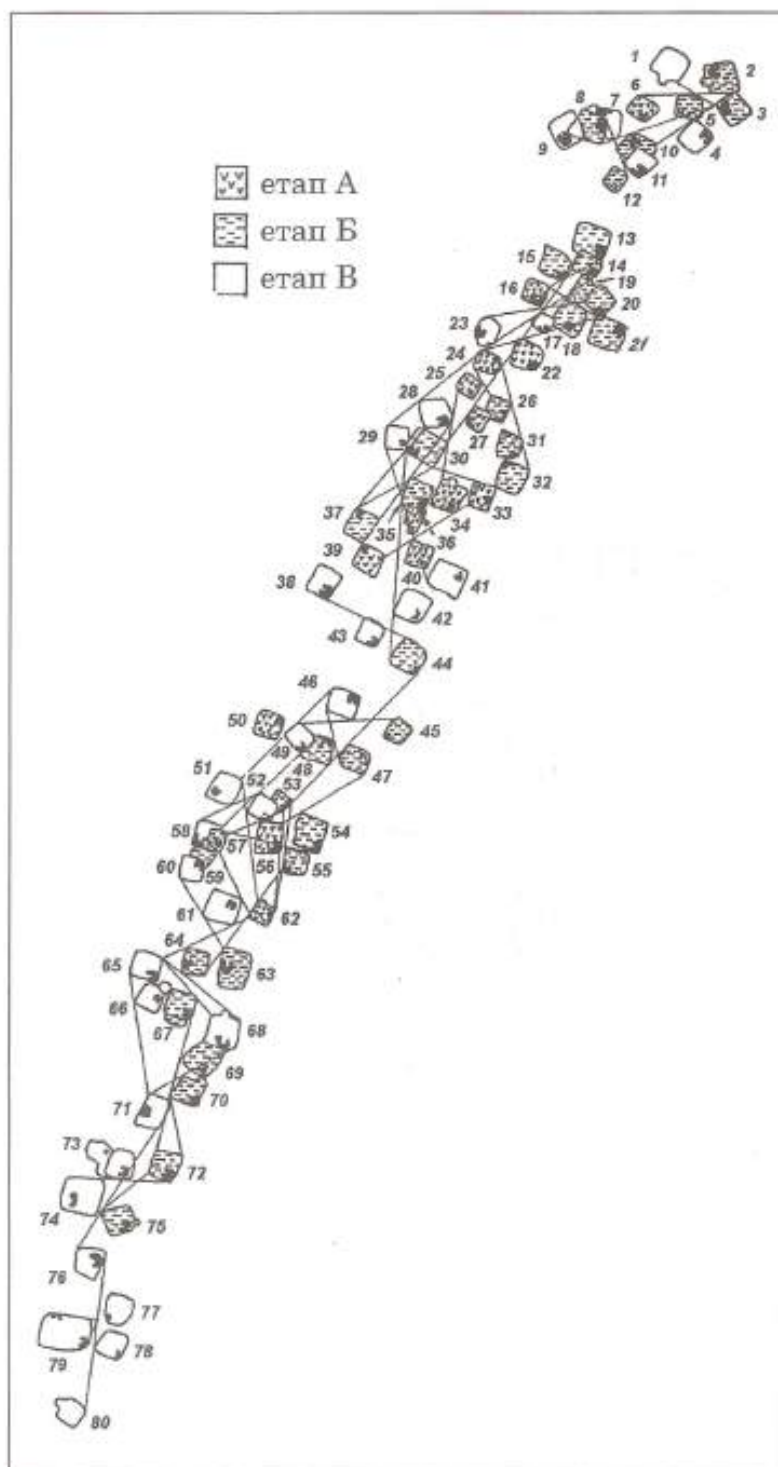
Розміри поселень райковецької, волинцевської та роменської культур порівняно із селищами V—VII ст. збільшуються. Наприкінці I тис. н. е. найбільші поселення склалися приблизно з 30 жител. Біля жител, крім ям-погребів, усюди розташовано господарські будівлі.

Саме внаслідок аналізу планіграфії повністю розкопаного поселення райковецької культури Рашків I на Дністрі, була вперше виявлена система планувальних закономірностей, у відповідності з якою шляхом певного взаєморозташування жител на поселенні відбувалася фіксація родинних зв'язків. Для визначення місця спорудження нового будинку використовували шнурок — давньоруською «верв», звідки і назва слов'янської общини у літописі. Таку систему планувальних закономірностей також виразно демонструють поселення празько-корчацької культури. Лінійні зв'язки фіксуються і на Новотроїцькому городищі роменської культури.

Слід зазначити, що, хоча кожна велика сім'я в межах общини має самостійне значення, вона пов'язана з такими ж великими сім'ями, без яких її існування втрачає сенс.

Слов'янські поселення другої половини I тис. н. е. розташовані групами («гніздами»). Кількість селищ у групі різна — від 3—5 до 8—10 і більше. Відстань між селищами в групі не перевищує 5 км, проте частіше вони розташовані на відстані 0,5—2 км. «Гнізда» поселень відокремлені від сусідніх таких самих скупчень незаселеними ділянками завширшки від 5—10 км до 30—40 км. Така група («гніздо») поселень (або кілька невеликих груп розташованих поруч) відповідала племені (простому вождівству).

Вищий рівень групового розташування поселень — зони концентрації пам'яток. Різні за розмірами зони об'єднують, звичайно, значну кількість відокремлених пам'яток або низку

Підсистема лінійно ув'язаних дугоподібних структур у розташуванні жител поселення Рашків I

«гнізд», що нерідко займають чималу ділянку річкового басейну. Між зонами концентрації можна виявити незаселені землі протяжністю від кількох десятків до 100—150 км.

Найбільш виразно зони концентрації окреслені для празько-корчацької культури (у басейні Тетерева, верхів'ях Пруту, Середньому Подністров'ї), менш чітко — для пенківської (на

Південному Бузі) та колочинської (в районі Новгорода-Сіверського і Путівля).

У VIII—IX ст. значно збільшується кількість пам'яток. Фіксується щільне заселення басейнів великих рік та малих річок. Такі зони заселеності складаються з кількох груп, які часто включають не лише селища, а й велике центральне поселення або городище, інколи святилище. Усі ці факти вкладаються в рамки процесу подальшої складної структуризації слов'янських вождівств.

Народні збори — віче — було найвищим органом влади як на рівні общини, так і племені. Віче складалось з голів сімей і кланів, старших чоловіків. Віче вирішувало всі військові і політичні питання, а також було вищою судовою владою. Племінне віче могло розпоряджатися статусом і майном кожного члена племені, а також було розпорядником земель. Віче проводило межування між общинами й усередині общин — між родами і сім'ями. Віче обирало племінного вождя — князя.

Кількість родів / кланів, з яких могли обирати князя, була обмеженою. Князів могли обирати навіть з одного найуспішнішого роду. Причому не обов'язково влада переходила від батька до сина, скоріше вона вважалася надбанням усього роду. Панівне становище вождя та його родинного оточення визначалося не тільки владними повноваженнями, але й привілеями в користуванні спільною власністю громади. Винятковість вождя підкреслювалася сакралізацією (обожнюванням) його особи. Вважалося, що сприяння вищих сил поширюється на його родичів та нащадків.

Князівська влада спиралася на дружину. В умовах переселення племен і військових дій у різних регіонах дружина стала різноплемінною, а фактично надплемінною. Очоловані вождями племена об'єднувалися в союзи на час війни або військових походів. Ці союзи потім розпадалися й у разі потреби знову утворювалися, але вже в новому складі. Накази вождів не завжди виконували. У «Стратегіконі» зазначено: *«вирішене одним зразу порушують інші, бо всі вони вороже ставляться одні до одних і при цьому ніхто не хоче уступити іншому... У них багато ватажків і нема між ними згод»*.

Незважаючи на посилення ролі воєнних вождів, більшість важливих справ вирішували на народних зборах. Не дивно,

Бронзова статуетка слов'янського князя. V—VII ст. (м. Хорол Полтавської обл.)

що така соціальна організація слов'ян здавалася візантійським історикам достатньо вільною, щоб назвати її демократією (народоправством). Прокопій зазначав: *«Ці племена — склавини і анти — не керуються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною».*

Суспільний розвиток ранньосередньовічних слов'ян іде шляхом об'єднання простих вождівств у складні протодержавні. Назва союзу племен могла відповідати назві племені, яке очолило весь союз. Найбільш знатний і впливовий з числа вождів перетворювався у верховного вождя / князя, який реалізовував свої повноваження через вождів племен.

Слов'янські племінні об'єднання (складні вождівства) Південно-Східної Європи співвідносяться з балканськими «славініями», які відомі з писемних джерел. До того ж варто зазначити, що балканські «славінії» були створені слов'янськими групами, які переселилися з території України.

Уже з VI ст. окремі племена і племінні союзи у слов'ян сягають того рівня розвитку, коли в них починається процес оформлення адміністрації. Археологічно цей процес відбивається в появі укріплених поселень — городищ («градів»). Найранішими слов'янськими городищами на території України є Зимне і Лежниця на Волині, Пастирське городище і «Град Київ» у Середньому Подніпров'ї.

Городища виконували функції не лише сховищ під час воєнних подій, як раніше, а й функції економічних і політичних центрів племен і племінних союзів. На городищах селилися ремісники, насамперед ковалі і ювеліри, які обслуговували племінну верхівку, князів і дружину. На городищах споруджували довгі будинки — контини, у яких зберігали общинні запаси і цінності, а також проходили народні збори, виконували релігійно-обрядові церемонії та влаштовували спільні бенкети-братчини.

Кількість городищ у VIII—IX ст. значно збільшується, формується їхня структура — укріплений «град», захищене валом передграддя й відкрите селище (підграддя). У цей час створюються великі слов'янські племінні союзи — княжіння. У літописі названі княжіння полян, древлян, сіверян та ін. Зароджується феодальна ієрархія. Над князями окремих племен (які, у свою чергу, панують над старійшинами родів) з'являється вища влада — «князь князів». Ті городища, що були центрами племінних союзів, відомих як літописні племена, стали містами.

Таким чином, вождівства у слов'ян, як і в інших народів Європи, пройшли тривалий шлях розвитку від ранніх простих форм до більш складних. Вони не раз виникали, розвивалися і розпадалися через різні несприятливі фактори, перш ніж слов'янське суспільство досягло рівня державності.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ
ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ**

1. Які зміни відбулися у сільському господарстві східних слов'ян у VIII—IX ст.?
2. Назвіть археологічні пам'ятки, що характеризують розвиток ремесла у слов'ян в другій половині I тис. н. е.?
3. Як розвивалося керамічне виробництво у східних слов'ян в другій половині I тис. н. е.?
4. Охарактеризуйте структуру великосімейної общини.
5. Розкажіть про походження назви слов'янської общини-верви.
7. Які функції виконували городища?
8. Наведіть приклади складних вождівств у східних слов'ян.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ЯЗИЧНИЦТВО

VIII—X ст. — час розквіту слов'янського язичництва. Язичництво було основою духовного життя, формою та системою культурних цінностей слов'ян до запровадження християнства. Воно базувалось на багатобожжі із великою кількістю культів.

Поховальний обряд ранньосередньовічних слов'ян свідчить про наявність у них добре розвинених і складних анімістичних уявлень, тобто уявлень про душу. Як і в попередній час, для всіх слов'ян раннього середньовіччя типовим був обряд кремації. Обряд тілоспалення з наступним похованням решток кремації на могильнику спирався на вірування в те, що через вогняне очищення небіжчик ставав недоступним для злих сил, його душа потрапляла на небо, де вона повинна сприяти своєчасному надходженню небесної вологи на землеробські ниви, а прах предка, покладений у землю, має охороняти земельну власність племені й підвищувати родючість ґрунту. При цьому могильник був «містом померлих», а сама могила — домовиною (житлом) померлого.

Померлий відправлявся у «потойбічний світ» разом з власними речами, що мали стати йому в нагоді після смерті. Чим вище був соціальний статус небіжчика, тим багатший інвентар його супроводжував. Разом з представниками знаті нерідко ховали його дружину або рабину, коня, цінні речі.

Новацією в поховальній обрядності слов'янського суспільства раннього середньовіччя стало поховання під курганами. Курганний насип над похованням був для давньої людини моделлю контурів видноколу, середнім ярусом, що відділяв верхній світ неба від нижнього світу підземного царства мертвих. Інколи під курганами простежено сліди дерев'яних конструкцій («домовин»), а навколо — ровики, заповнені вуглистою землею. Певно, це залишки поминальних вогнищ, які розміщували навколо насипу.

Новий звичай захоронень наприкінці I тис. н. е. поширився на всі слов'янські землі й, набувши певних локальних відмінностей, існував понад 500 років. Надалі розвиток поховального обряду відбувався шляхом заміни обряду тілоспалення

обрядом тілопокладення. Одна з головних причин цієї заміни — вплив християнської релігії. Уже з IX ст. відомо багато змішаних поховань, де кремації співіснують з інгумаціями.

Унікальною ранньосередньовічною поховальною пам'яткою є культове місце в уроч. Оленин Парк на території Пліснеського комплексу. Тут, на краю мисового підвищення на невеликому майданчику, сильно насиченому вугіллям і кальцинованими та обгорілими людськими кістками, знаходилося дев'ять поховань. Кожне з поховань складалося з людського черепа тою чи іншою мірою пошкодженого вогнем та невеликої кількості хаотично розташованих різних кісток. У похованнях містились фібули, в тому числі пальчаста, фігурка фантастичного звіра (лева?), уламки ліпного посуду і вістря стріл аварського типу. Це можна розглядати як рештки жертвопринесення полонених на відзначення перемоги.

Давні слов'яни мали досить розвинену язичницьку міфологію й організовані форми культу, як вираження їх міфологічних уявлень. Економічною основою життя було землеробство і тваринництво, що визначало характер язичницьких вірувань.

Провідне місце в язичницькому пантеоні східних слов'ян посідали божества пов'язані з аграрним культом, передусім божества сонця — Дажбог, Ярило, місяця — Хорс, вітру — Стрибог, рослинності — Переплут. Богом тварин був Велес. Мокош уособлювала богиню води, дощу, а отже, і родючості. Ладо — це бог веселоців і сімейного добробуту. Зі збільшенням ролі військових дружин у суспільному житті пов'язується культ Перуна — богу грому та блискавок. Як божество, що насилає дощі, Перун також вважався творцем урожаїв, покровителем хліборобства.

Про культ бога — творця блискавок у слов'ян і обожнення ними природи свідчить і Прокопій Кесарійський: *«Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків та здійснюють інші священні обряди. Долі своєї вони не знають і взагалі не визнають, що вона щодо людей має будь-яку силу... Вони вклоняються рікам та німфам, іншим божествам, приносять всім їм жертви та з допомогою цих жертв здійснюють і ворожіння».*

З розвитком суспільства створювалася ієрархія богів. На окремій території один із богів займав панівне становище на племінному рівні, а на рівні общини або декількох споріднених общин божества могли бути іншими.

На стадії переходу до державних форм правління, виникли умови для трансформації племінних і міжплемінних богів і культів у державні. Зробив спробу здійснити таку реформу, як відомо, князь Володимир Святославович, поставивши в 980 р. на Старокиївській горі біля палацу капище, де розмістив основних богів слов'янських племен і звелів приносити їм жертви.

Цією реформою він мав намір затвердити пантеон офіційних богів держави для надання їй ідеологічної єдності.

Крім вищих богів, які впорядковували космос, забезпечуючи найвищу людську цінність — життя, у слов'ян існувала нижча міфологія. Численні істоти забезпечували порядок у господарстві й навколишній природі. Найбільш привабливими були ті, які опікувалися домом, господарством, природою, що входила до сфери економічної діяльності людини, — лісовики, домові, хлівники, обійстя, банники, польовики тощо. Морянами, водяниками, русалками слов'яни заселяли води.

Розгляд відомих сьогодні місць ритуальних церемоній слов'ян другої половини I тис. н. е. дозволив розділити їх на дві групи, виходячи із соціальної значимості. Першу складають сакральні місця невеликих розмірів — святилища общинні. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією або кількома, об'єднаними сімейними зв'язками, общинами. Це житла-святилища, святилища-жертovníки (требища) і святилища відкритого типу (капища).

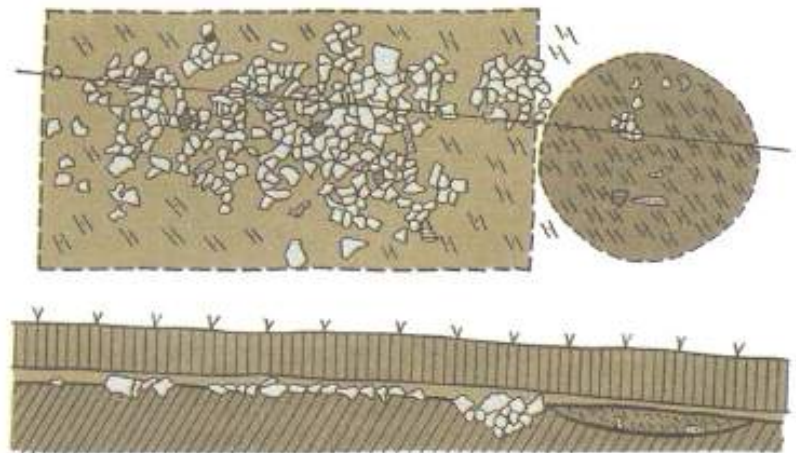
Житло-святилище досліджено на поселенні райковецької культури в Хринівці на Південному Бузі. Тут знайдено глиняні фігурки коня і свині, а також ритуальні предмети.

Святилище-жертovníк досліджено на поселенні празько-корчацької культури в Городку. Воно складалося з майданчика викладеного камінням — власне жертovníка і ями для вогнища.

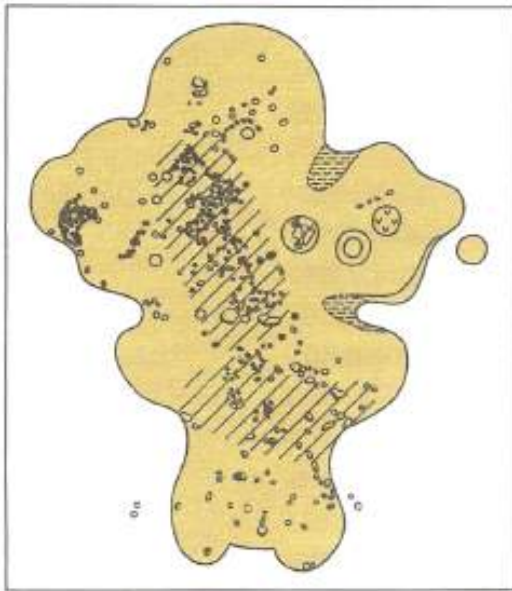
За функціональним змістом до жертovníх майданчиків близькі жертovní ями. Такі ями, заповнені кальцинованими кістками свійських тварин, вугликами, перепаленими уламками керамічного посуду, досліджені на могильнику IX ст. городища Ревне I і на селищі райковецької культури Микулінка Чернівецької області.

Святилища відкритого типу досліджені в Ягнятині поблизу селища празько-корчацької культури і на березі річки Гнилоп'ять на Житомирщині. Як і у попередній час головним атрибутом таких святилиць був один або кілька ідолів разом з комплексом ритуальних об'єктів (будівель, ям, вогнищ / кострищ, жертovníків).

Святилище поблизу Ягнятина розміщене на правому березі р. Роставиця. Тут знайдено п'ять гранітних стовпоподібних ідолів. Найбільший з них був чотирикутним у перетині з недбало обробленою нижньою частиною. У його верхній частині схематично зображено шия, плечі і голову з трьома облич-

*План та розріз
культової
площадки
з поселення
Городок*

чями. Можливо цей ідол стояв у центрі святилища, решта — довкола нього по сторонах світу.

Слов'янське святилище IX ст. розміщене на одному зі схилів невисокого правого берега р. Гнилоп'ять поблизу с. Шумськ. На протилежному березі знаходяться кілька поселень VI—IX ст. Це трохи заглиблена споруда приблизно хрестоподібної форми, із чотирма виступами, орієнтована чітко за сторонами світу. Певно, у центральній частині стояв дерев'яний ідол, закріплений камінням, від якого лишилася велика стовпова яма. Перед ним знаходилося велетенське вогнище (товщина вугільного шару сягала

0,5 м). Вогнища виявлені також у південному та східному виступах. У вогнищі на південному виступі містились кістки бика. У північному виступі знаходились перепалені кістки півня та великі, грубо оброблені камені майже правильної форми з плоскими рівними гранями, ймовірно рештки жертovníка.

Другу групу місць ритуальних церемоній слов'ян складають городища-святилища і великі

Фото і план святилища на р. Гнилоп'ять поблизу с. Шумськ

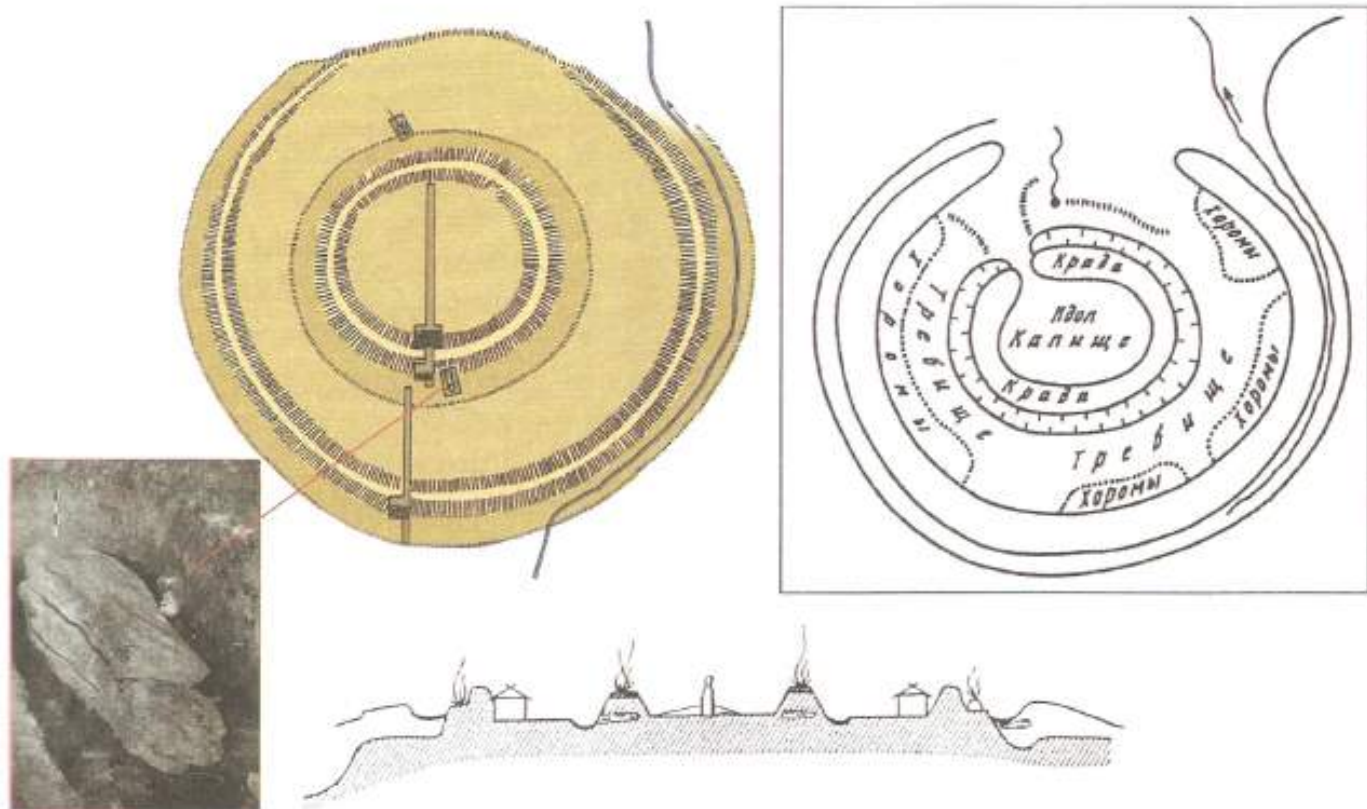
Реконструкція жертovníка на Старокиївській горі. Малюнок В. В. Хвойки

ликі культові центри окремих племен і племінних об'єднань (Київське, Ржавинське, Крутилівське, Горбівське, Кулішівське, Бабинське, Нагорянське, Рухотинське, Момотське, Бабка, Головно).

Центром святилищ були невеликі круглі або овальні площадки з плоскою поверхнею (капища), оточені одним чи двома рядами валів і ровами. Найвність валів довкола святилищ підтверджена літописними даними. Знищуючи язичницькі святині, Володимир їх не тільки «посече», але й усюди «розкопа».

У ровах або ж на валах знаходилися кострища / вогнища, у центрі площадки — ідол («кап»). Вогнища або вогняне жертівне коло (крада) були обов'язковими атрибутами святилищ, як і требище — місце принесення жертв. Довгі будинки на требищі, ймовірно, мали назву «хороми», яка пізніше трансформувалася в назву «храми».

Топографічне розташування слов'янських святилиць залежало, в основному, від особливостей рельєфу. На північно-східних слов'янських землях, вони влаштовані, як правило, на пагорбах серед боліт; на південно-західних — на території з гористим рельєфом — на вершинах підвищень, які займали пануюче положення на місцевості.

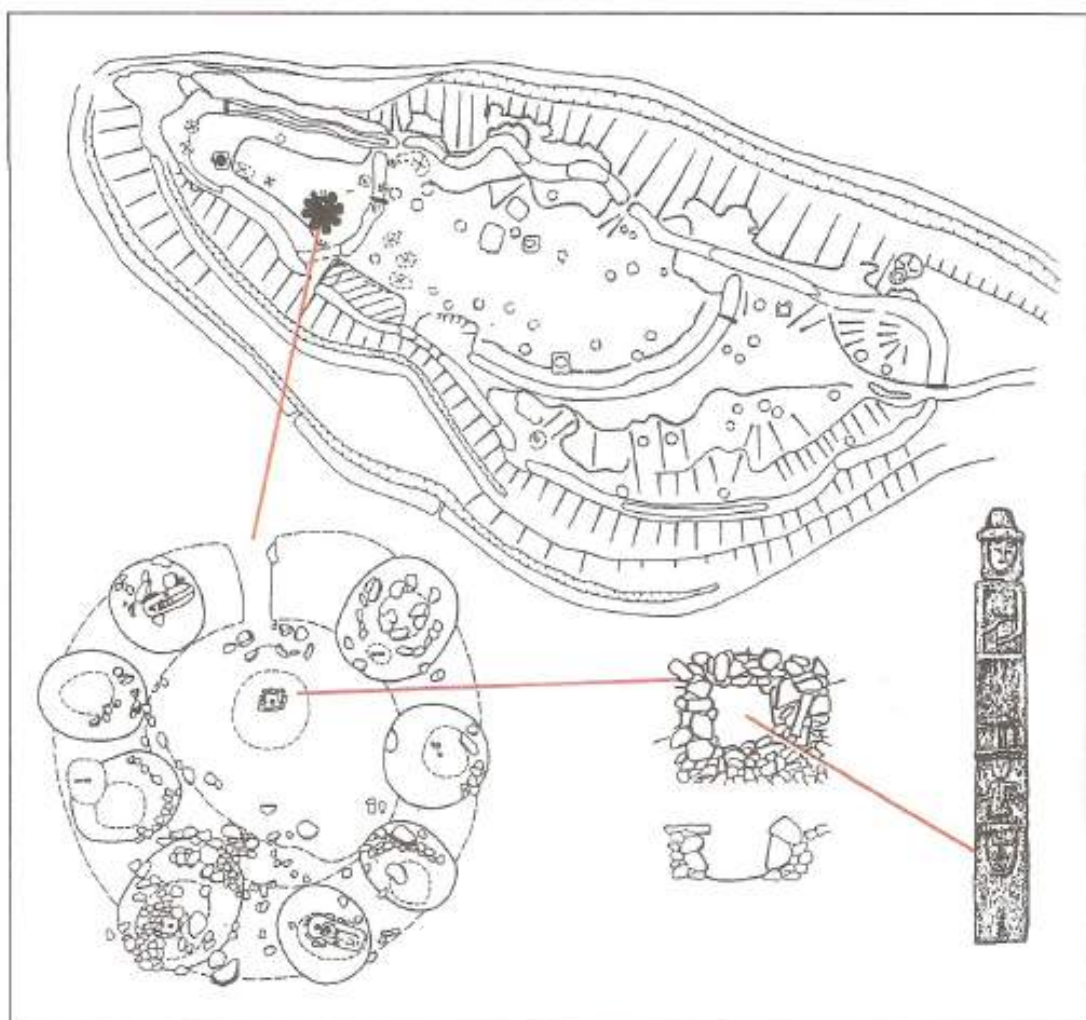
Городища-святилища споруджені, як правило, у центрі «гнізд» поселень, утворюючи, таким чином, культовий центр великої території — племені або групи (союзу) племен. Жителі навколишніх сіл збиралися сюди в часи великих язичницьких свят і молінь, або у зв'язку із важливими для племені подіями. Укріплені капища були й сховищами для жителів сільської округи, де вони могли розраховувати на захист своїх богів.

Відомі також язичницькі центри, які обслуговували великі регіони. Очевидно, це були сакральні центри окремих племен або племінних об'єднань. Найважливішою ознакою таких центрів є їх ізольованість від поселень. Такі язичницькі комплекси, звичайно, знаходились у важкодоступних місцях, часто в горах укритих лісами. До складу таких центрів входило декілька святилиць зі складним плануванням. Тут використовували жертвні ями, капища, культові споруди, ритуальні колодязі і шановані природні об'єкти — джерела, печери.

Значний культовий центр східних слов'ян був досліджений І. П. Русановою й Б. О. Тимощуком на правому березі р. Збруч на Тернопільщині. Він складався з трьох городищ-святилиць — Богіт, Звенигород, Говда, кожне з яких мало свої

*Ржавинське
городище-
святилище.
Реконструкція
Б. О. Рібакова*

План городища-
святилища
Богіт

особливості. Функціонування цих пам'яток продовжувалося і після прийняття християнства, до XII—XIII ст., коли суспільно-політична боротьба зумовила ренесанс язичницьких вірувань.

Доведено, що зі святилищем Богіт пов'язаний Збруцький ідол — найвідоміший із кам'яних слов'янських ідолів. Його було знайдено в 1848 р. у річці Збруч біля м. Гусятин Тернопільської області. Мабуть, його скинули в річку під час наступу християнства. У 1984 р. на святилищі Богіт було відкрито залишки кам'яної вимостки, на якій стояв цей ідол. Неподалік знаходився жертовник у формі кургану, викладений камінням.

Збруцький ідол являє собою чотириохгранный стовп висотою 2,67 м, розділений по горизонталі на три нерівні частини (пояси), що відбивають погляди слов'ян-язичників на будову Всесвіту. У верхній частині зображено чотири людські фігури під однією дзвоноподібною шапкою з відігнутими полями (можливо, різні іпостасі єдиного вищого бога). Це небо — світ богів. Головне місце серед зображень верхнього ярусу займає богиня родючості з рогом достатку. По лівий бік від неї — бог-воїн із шаблею — Перун (?). Дві інші фігури також основні боги слов'ян. У середньому ярусі — земля з хороводом жінок та чоловіків. Нижній ярус — підземний світ, таємничі меш-

канці якого тримають на собі землю. Уява про трьохярусну будову світу характерна для багатьох індоевропейських народів і склалася ще в глибоку давнину.

Отже, розгляд слов'янських святилищ VI—XIII ст. засвідчує існування у слов'ян досить розвиненої та стійкої архітектури й атрибутики, що дозволяє говорити про глибокі традиції у спорудженні спеціальних місць для моління та жертвопринесення у слов'янських племен.

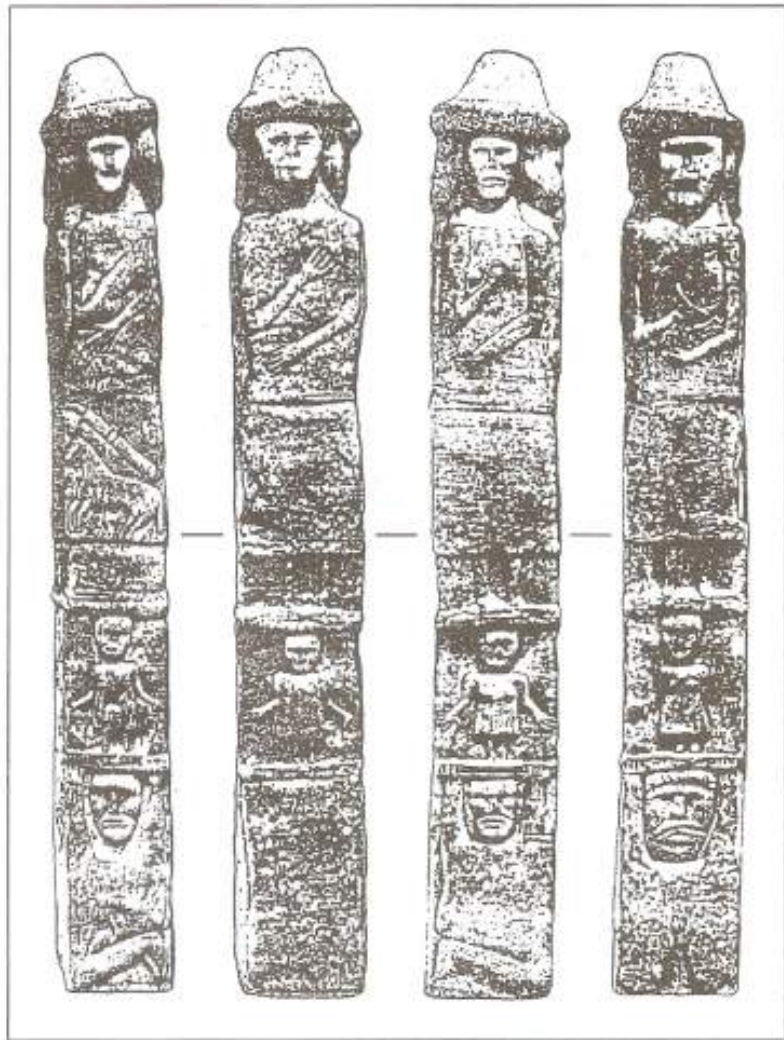
Разом із створенням рукотворних релігійних споруд слов'яни продовжували шанувати об'єкти природного походження. Це гори, гаї, джерела, дерева, камені.

Слов'яни вважали, що боги живуть у лісах, гаях, горах, подалі від людських очей, де затишно й спокійно. Тому нерідко такі природні об'єкти вважали священними. Там не дозволялося ловити птахів, звірів, зрубувати дерева. Відома символіка дерева життя, а також космічного дерева, яке сягає корінням підземного світу, а верхівкою — неба. А загальнослов'янське слово «гай» визначало спочатку лісовий простір, який огороджувався і обігрівався, і в якому відправляли священні ритуали.

У священних лісах і гаях, а іноді біля окремих дерев поклонялись якомусь божеству, приносили йому жертви. Особливо шанували дерева, що стояли поблизу джерел і криниць. Серед дерев для слов'ян найбільше значення мав, безперечно, дуб. Людей вражали його велич, міцність, довготривалість життя. Як і липу, дуб вважали «чистим» деревом. Очевидно тому, що в дуб найчастіше вдаряє блискавка, слов'яни вважали його Перуновим деревом.

Дубові гаї слов'яни шанували як місцезнаходження богів. Німецький історик XII ст. Гельмольд у «Слов'янській хроніці» розповідає, що святиною землі вагрів був священний гай, де кожний другий день тижня збирався весь народ на чолі з князем і жерцем: *«Ми зайшли в гай... Там серед дуже старих дерев побачили святі дуби, присвячені богу цієї землі Прове»*.

Про існування у слов'ян культу священних дерев свідчать три могутні дубові стовбури з устромленими в них кабанячими щелепами, підняті в різний час з Десни (поблизу Чернігова й

*Збруцький ідол.
Чотири грані*

Фрагмент дуба
Перуна з каба-
нячими іклами

вище гирла) і Дніпра (недалеко від гирла Десни). Ймовірно ритуальне дійство (жертвопринесення молодих кабанів) відбиває сільськогосподарську спрямованість обряду і відбувалося на честь бога Перуна — покровителя землеробства. Взагалі кабан відігравав велику роль у культових обрядах давніх слов'ян.

Гора у міфологічних поглядах багатьох народів, і, зокрема у слов'ян, розглядається як зосередження космічних сил, центр, у якому небо зливається із землею і підземним світом. Тому космічна гора вважається місцем проживання богів, зокрема богів неба. У зв'язку із цим культові центри часто розміщували на підвищеннях.

Ріки, потічки, озера, джерела належали до священних природних об'єктів, оскільки вода грала велику роль у міфологічних уявленнях слов'ян. Обожаючи воду, людина приписувала їй особливу животворність. Звідси уява про «живу» і «мертву» воду, про воду «земну» та «небесну». Обливання під час весняних і літніх свят свідчить про віру в животворну, очищувальну силу води. Інша властивість води — спонукання родючості, властивість сприяти заплідненню. Тому давні слов'яни приносили до води свої молитви і жертви. Кидання у воду дрібних монет, явище, яке ще можна спостерігати й сьогодні, відгук прадавніх жертвопринесень.

Здавна з культовою метою використовували печерний простір. У багатьох випадках язичницькі печерні сакральні об'єкти використовували потім християни. Відомою пам'яткою такого типу є печерний скельний храм у с. Буша на Вінничині

Вхід до печер-
ного скельного
храму в с. Буша
на Вінничині

відкритий у 1883 р. В. Б. Антоновичем. Археологічні дослідження дозволили з'ясувати, що комплекс функціонував від II—V ст. до XVI—XVII ст. Незаперечним є функціонування цього культового місця серед скель у VI—VIII ст., що фіксується керамікою празько-корчацької і райковецької культур. У XVI ст. був зроблений відомий Бушанський рельєф.

Певну функцію виконували сакральні камені — символи міцності і вічного існу-

вання. Передусім кам'яні плити використовували в ролі жертovníків (як на Рухотинському святилищі). Очевидно, жертovníком була пласка кам'яна плита з Межигір'я (Тернопільська область), що спиралася на три менших каменя. В одному з її кутів вибито хрест із двома канавками-стоками. Довкола каменя виявлені археологічні матеріали від періоду раннього заліза до середньовіччя. Часто шановані камені знаходилися поруч зі святилищами або були їхньою частиною (як на Бабинському, Нагорянському і Кулішівському святилищах).

Жертovní язичницька плита. (Межигір'я)

З каменю виготовляли й ідоли, хоча писемні джерела свідчать, що ідоли виготовляли, головним чином, із дерева: «*Несть бози, но дерево*». Перун, поставлений Володимиром Великим у Києві, теж був дерев'яним. Проте такі ідоли до наших днів збереглися лише на північно-західних слов'янських землях.

Як і в інших землеробських народів, моління у східних слов'ян здебільшого були спрямовані на отримання більшого врожаю, досягнення загального добробуту. Для цього приносили в жертву хлібне зерно і печений хліб, сільськогосподарські знаряддя, тварин, а також здійснювали ритуали, що сприяли відродженню і розмноженню (розчленування жертв, розбивання посуду).

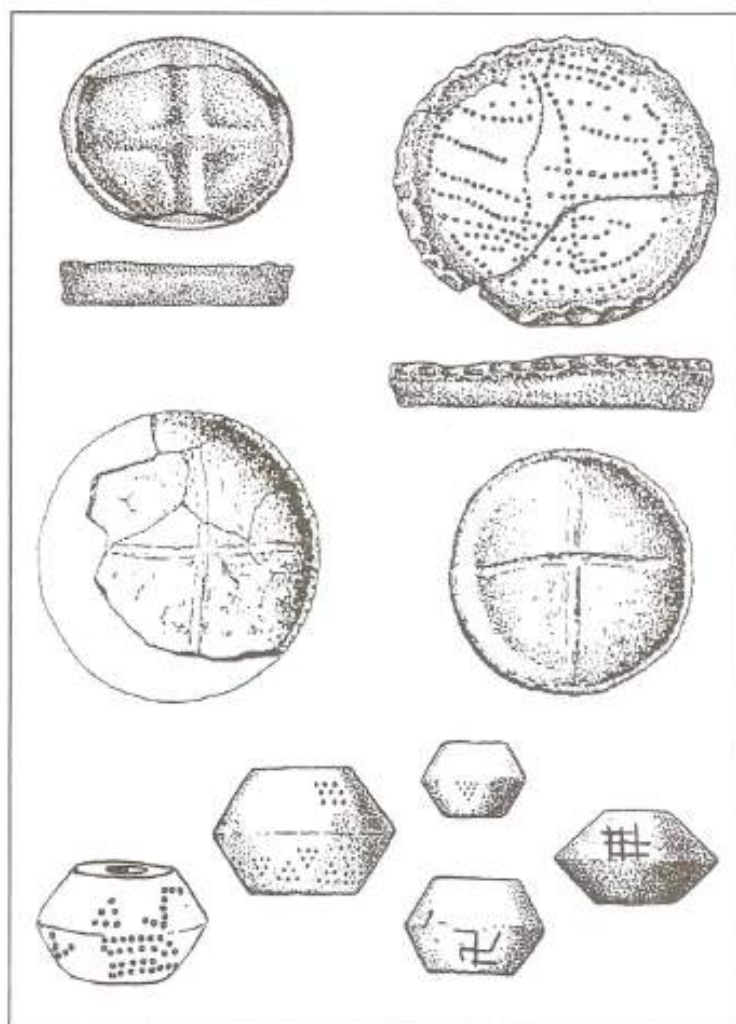
Прокопій Кесарійський повідомляє, що склавини і анти у жертву приносили всяку худобу, а також розповідає про звичай давати обітницю принести жертву богу, в разі уникнення смерті під час хвороби або війни, яку виконують, і вважають, що саме цією жертвою купили собі порятунок.

Ритуали родового культу виконували, вірогідно, голови сімейних общин. У таких випадках здебільшого приносили безкровні жертви — зерно, їжу, питво, мед тощо. Громадські культу знаходилися в руках ведунів, знахарів, волхвів і жерців. У виконанні ритуальних дій брали безпосередню участь старійшини, вожді і князі. Жерці безпосередньо здійснювали обряд жертвопринесення. Ведунам, знахарям і волхвам приписували магічну премудрість і володіння особливою «поетичною» мовою, що робило з них зберігачів епічних сказань. Знахарство передавалося учням, яких обирали за особливими ознаками. Жінки — відьми, знахарки — також були носіями сакральної мудрості. Вони селилися ізольовано від общини і знання передавали своїм обраницям, найчастіше родичкам.

Зображення на кераміці, побутових та господарських предметах говорять не лише про естетичні уподобання слов'ян, а й

Дерев'яні ідоли зі слов'янських пам'яток на території Німеччини

*Знаки-символи
на слов'янських
сковорідках
і пряслицях*

поєднуючись з хвилястим орнаментом. Зустрічаються знаки хреста, прокреслені на денцях сковорідок. Хрест, зроблений на внутрішній частині сковорідки, відбивався на коржику. Таким чином, їжа набувала магічної сили. Орнаментований хрестами посуд відомий на пам'ятках райковецької культури (Коржівка, Хринівка, Кочурів) і на городищах роменської культури Лівобережжя Дніпра.

У слов'ян набуває поширення хвилясто-лінійний орнамент, який є втіленням ідеї води, небесної вологи. Зокрема, багато горщиків з таким орнаментом походить з пам'яток райковецької культури.

Глиняні «хлібці» виявлено на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках Волині і Подністров'я (Корчак, Ріпнів I і II, Тетерівка, Суемці, Підріжжя). Один з «хлібців» із Корчацького поселення орнаментований хрестом, прокресленим по сирій глині.

Ще одним знаком, що часто трапляється на побутових предметах є коло. Форму кола здавна пов'язували з формою сонячного диска. Широке застосування кільцевого (концентричні кола) і циркульного (коло з крапкою) орнаменту свідчить про особливе шанування сонця давніми слов'янами. Цей орнаментальний мотив особливо широко використовували на пальчастих фібулах третьої чверті I тис. н. е.

про їхні ідеологічні уявлення, обумовлені укладом життя землеробів. Слов'янська язичницька символіка несе в собі ідеї, пов'язані з господарським благополуччям і захистом людини від хвороби, нещастя, «злих сил». Багато таких символів збереглося до нашого часу в народному мистецтві — різьбленні, вишиванні.

Хрест спочатку імітував найдавніше знаряддя для добування вогню, пізніше, перетворився в універсальну емблему вогню і сонця як вогню небесного. Хрест став символом поєднання небесного вогню і вогню на землі, символом воскресіння і безсмертя. Вважається, що хрест здатний відлякувати нечисту силу і має цілющі властивості. Тому він був символом-оберегом домашнього вогнища.

Орнамент із хрестів нанесений на горщик з Ріпнівського поселення. Хрести прикрашають шийку посудини з Луки Райковецької,

Звичайно циркульним орнаментом — загально-вживаним солярним знаком — вкрито поверхню щитків пальчастих фібул. Взагалі зображення на фібулах є яскравим прикладом ритуальних символів. Прямокутники, заштриховані поздовжніми і поперечними лініями, ймовірно, позначали зорану землю. На фібулах, напівкруглі щитки яких оформлені у вигляді качиних голівок, очевидно, зображено сонячне божество, що рухається по небу на птахах. На антропоморфних і зооморфних фібулах VI—VIII ст. імовірно міститься зображення Великої богині слов'ян (її ім'я до нас не дійшло).

За уявленнями давніх слов'ян півень був символом зорі, вісником сходу світила. Цей віщий птах не лише знав час, а й умів його відраховувати. Півнів найчастіше приносили в жертву. Зображення птаха виявлено на слов'янському поселенні Рашків II на Дністрі. Воно виконане цятками на денці невеликої глиняної сковорідки. Птах нагадує голуба, але найбільш вірогідно, що в цьому зображенні синтезовано риси якоїсь міфологічної істоти.

Кінь вважався у слов'ян священною твариною. У ньому вбачали символ смерті і воскресіння сонячного божества, яке сходить, рухається по небу і заходить. З Пастирського городища походить бронзова підвіска у вигляді двох коней головами в різні боки. Срібні фігурки фантастичних коней містилися в Мартинівському скарбі. Священний кінь був оракулом для жерців храму Триглава в Штеттіні й Святовида в Арконі на землях балтійських слов'ян.

На слов'янських пам'ятках нерідко зустрічаються пряслиця зі знаками. Деякі дослідники схильні розглядати їх як знаки власності. Але очевидно, що ці знаки мають більш глибокий символічний зміст і виконують роль оберегів від злих сил при виготовленні одягу.

До амулетів охоронного типу (оберегів) належать різні прикраси до жіночого і чоловічого одягу: шийні гривни, сережки, браслети та підвіски. Жінки сподівалися таким чином уникнути дії злих духів, тому носили їх на грудях або біля пояса.

Поширеними були підвіски-лунниці, трапецієподібні і спіралеподібні підвіски. Трапецієподібні підвіски часто були прикрашені карбованим орнаментом. Як обереги використовували також металеві дзвіночки.

Фібули з солярними знаками, антропо- та зооморфними зображеннями

Язичницькі амулети і обереги

Місяцеподібні підвіски (лунниці) є відображенням культу місяця, що був у слов'ян одним з найдавніших і найпоширеніших. До нічного світила зверталися за допомогою як до могутньої й розумної сили. Лунниціям приписували чудодійні властивості. Сонце і місяць шанували як божеств — покровителів шлюбу. Місяць, звичайно, виступав у ролі нареченого, а сонце — нареченої, тобто їх вважали божественною шлюбною парою. Отже, людські шлюби віддавали під заступництво сонця і місяця.

Носячи з собою ікло, зуб або кіготь хижого звіра, людина вважала їх амулетами, які оберігали її життя. Так, на поселенні VIII ст. у Ходосівці знайдено ікло ведмеда з двома отворами для підвішування. У похованнях нерідко трапляються кістки, ікла або зуби диких звірів (кабанів, вовків, ведмедів).

Таким чином, еволюція уявлень міфологічного світогляду давніх слов'ян полягає у переході від «наївного» міфологізму (обожнення явищ і об'єктів природи, визнання магічної сили за предметами і явищами зовнішнього світу) до «ідейно-теоретичної» міфології — спочатку конкретизації цих сил у зооморфних, а, починаючи з рубежу ери, — антропоморфних зображеннях — божествах. З розвитком суспільства від родової до племінної структури антропоморфні боги змінювали свої функції, перетворювалися у більш універсальних і могутніх, створювалася їхня чітка ієрархія. Вінцем цієї еволюції стала реформа князя Володимира, яка визначила обмежену кількість антропоморфних божеств слов'янської держави — Київської Русі.

У перебігу еволюції слов'янської міфології старі боги і обряди звичайно виживали, видозмінюючись, іноді комбінуючись з новими і пристосовуючись до змінених умов. У старі вірування вкладали нові тлумачення, навколо них виростали нові міфи.

В язичництві давніх слов'ян, початок формування якого сягає глибинних шарів історії, сконцентровані культурні досягнення й позитивний досвід великої кількості людських поколінь. Пройшовши ряд важливих етапів розвитку і не зникнувши зі свідомості людей навіть у наступні століття, воно збереглося в багатьох елементах культури й побуту різних етнографічних груп слов'ян.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Охарактеризуйте еволюцію слов'янської міфології.
2. Як у поховальному обряді відбито слов'янський язичницький світогляд?
3. Назвіть основні риси городищ-святилищ і великих культових центрів слов'ян.
4. Які об'єкти природного походження вшановували східні слов'яни?
5. Яка язичницька символіка зустрічається на речах другої половини I тис. н. е.?

ЛАТЕНСЬКИЙ ЧАС (III ст. до н. е. — I ст. н. е.)

Латенська культура

Бобове, могильник

Поблизу с. Бобове (Закарпатська обл.) у 1964 р. Е. А. Балагурі досліджено курган, під насипом якого знаходилося поховання за обрядом тілоспалення. Рештки кремації вміщено у невелику ямку. Поховання супроводжувалось ліпним посудом куштановицького типу, а також гончарними латенськими посудинами, серед яких була мальована кераміка, вперше виявлена у регіоні. До того ж в похованні виявлено залізну пізньолатенську фібулу, 16 пастових намистин, окислені деталі поясного ланцюжка.

Великі Ратівці, поселення

Поселення латенської культури поблизу с. Великі Ратівці (Закарпатська обл.) досліджене у 1955 р. Ф. М. Потушняком. Тут відкрито 5 прямокутних напівземлянок площею 12—16 кв. м, глибиною 1 м. Житла були розташовані по колу. Центральна частина вільна від забудови. Між житлами

розташовані господарські ями діаметром 1—1,5 м, глибиною 1 м. З поселення походить ліпний і гончарний посуд, побутові речі, прикраси.

Верхні Ремети, поселення

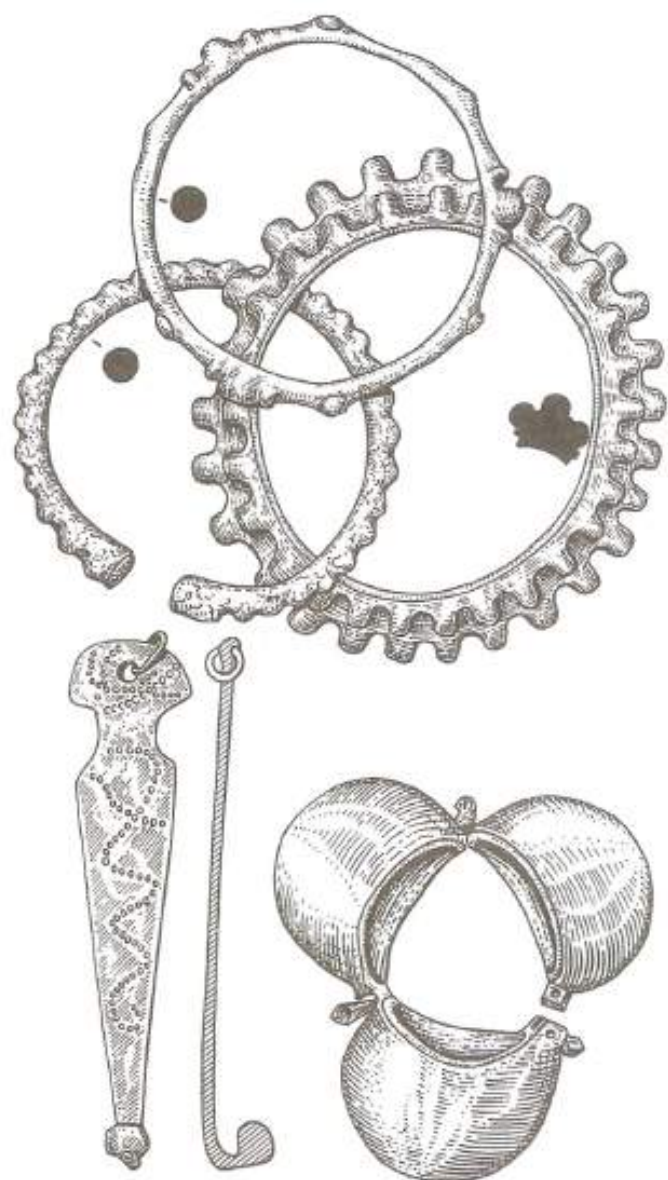
На поселенні поблизу с. Верхні Ремети (Закарпатська обл.) у 1950 р. Ф. М. Потушняк дослідив напівземлянку прямокутної форми розмірами 4,5 × 2,8 м і глибиною 0,6 м. Вздовж довгих стінок були виступи — лежанки, а посередині — кам'яне вогнище. У житлі знайдено уламки ліпного і гончарного латенського посуду, кілька прясел тощо.

Галіш-Ловачка, поселення, поховання

Поселення, розташоване на схилах гір Галіш і Ловачка поблизу Мукачового, відоме з 1844 р. Площа пам'ятки 15 га. Поселення було одним з найбільших ремісничих центрів латенської культури у Середній Європі.

Археолог-аматор Т. Легоцький у другій половині XIX ст. відкрив на поселенні 24 напівземлянкових житла з кам'яними вогнищами та стінами, спорудженими на дерев'яному каркасі й обмазаними глиною. Між житлами розташовані господарські споруди різного типу. На північно-східній околиці, осторонь від житлових комплексів, були майстерні ковалів та ювелірів.

Виявлено величезну кількість знарядь праці і зброї (більше тисячі предметів), серед них 32 залізні наральники, 22 серпи, 18 кіс-горбуш, зернотерки, 2 мечі, кинджал, 27 наконечників списів, 14 наконечників

Галіш-Ловачка. Бронзові прикраси

стріл, 2 наконечника дротиків. Ці знаряддя виготовлені ремісниками на ринок, що підтверджено знахідками кількох ковальських майстерень з повним набором інструментів (ковадла, молоти-ручники, молоти-кувалди, ковальські кліщі, зубила, пробійники). На поселенні Галіш-Ловачка працювали також ювеліри, про що свідчать майстерні з відповідними інструментами, тиглями, ливарними формочками. Тут виготовляли бронзові та срібні поясні ланцюжки з інкрустацією червоною емаллю, сапропелітові ручні браслети, фібули. Про наявність на поселенні професійних майстрів-деревообробників свідчать знахідки великої кількості сокир (53 екз.), залізних доліт (25 екз.), стамесок (13 екз.), тесел (10 екз.), залізних свердел, пил тощо.

Поблизу поселення Т. Легоцький розкопав декілька курганів з тілоспаленням на місці та 4 безкурганні тілопокладення (3 з

них у кам'яних ящиках), що супроводжувалися ліпним посудом.

Гароздівка,
скарб

Біля с. Гароздівка (Закарпатська обл.) у 1957 р. знайдено скарб, що складався майже з 200 монет останніх століть до н. е. Монети є срібними імітаціями тетрадрахм Філіпа II Македонського.

Куштановиця,
могильник

Могильник поблизу с. Куштановиця (Закарпатська обл.) досліджували у 1931 р. Я. Бем і Я. Янкович. Могильник налічував 16 курганів, з яких 14 було розкопано. Один виявився належним до латенської культури. Під насипом висотою 0,55 м і діаметром

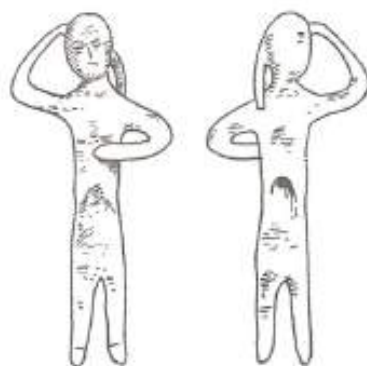

Фібули з Куштановицького могильника

8 м на рівні стародавнього горизонту знаходилася урна — сіроглиняний гончарний горщик пізньолатенського часу з перепаленими кістками, серед яких виявлено фібули і поясні ланцюжки. Поховання датовано I ст. до н. е.

Мала Бігань,
скарб

Біля с. Мала Бігань (Закарпатська обл.) у 1952 р. знайдено великий скарб пізньола-

Мала Бігань. Бронзовий ідол зі скарбу

тенської доби, який складався з ювелірних і культових речей: ручного браслета з прозорого блакитного скла, ножного бронзового браслета із трьох напівсфер, двох бронзових статуєток — фігурки дикого кабана та ідола у вигляді невеликої чоловічої фігурки.

Нове Клинове,

металургійний виробничий комплекс

В околицях с. Нове Клинове (Закарпатська обл.) В. І. Бідзіля виявив і протягом 1962—1967 рр. дослідив потужний виробничий комплекс II—I ст. до н. е., який спеціалізувався на добуванні заліза. Він складається з 13 виробничих пунктів, що розміщені один біля одного і займають площу близько 25 кв. км, яка охоплює гірські схили з листяним лісом і річкові заплави з болотною рудою. На кожному виробничому пункті знаходилися залишки залізоплавильних горнів та великих скупчень шлакового конгломерату («козлів») вагою до 80—100 кг. Розкопками на одному з них на площі близько 300 кв. м відкрито понад 150

Металургійні горна (Нове Клинове)

заглиблених залізоплавильних горнів шахтного типу, розташованих групами, по 40—50 у кожній. Горни, заповнені шлаковим конгломератом, розташовані впритул одне до одного, утворюючи ряди. Тут також відкрито прямокутні ями розмірами 1,5 × 2 м і глибиною 0,5—0,6 м, які використовували для зберігання деревного вугілля.

Зарубинецька культура

Великі Дмитровичі, поселення

Поблизу с. Великі Дмитровичі (Київська обл.) Є. В. Махно у 1950 р. на поселенні зарубинецької культури дослідила 7 заглиблених жител і 6 господарських ям. Житла були прямокутної форми, площею 10—18 кв. м, з каркасно-плотовими стінами обмазаними глиною і добре утрамбованою долівкою. У кожному з них було глинобитне вогнище або піч. Ями мали грушоподібну або циліндричну форму, глибину 0,5—1,3 м.

Орнамент на пряслиці з поселення
Великі Дмитровичі

З об'єктів і культурного шару походить ліпний кухонний і лощений столовий посуд, уламки античних амфор, бронзова фібула середньолатенської схеми, пряслиця, бруски, уламки зернотерки. Поселення датовано рубежем III—I ст. до н. е.

Вишеньки,
могильник

Знахідки, що належать до зарубинецької культури з околиць с. Вишеньки на Київщині, відомі ще з праць В. В. Хвойки. Могильник на піщаній дюні поблизу села відкрив В. М. Степанчук у 1979 р. (розкопано 6 поховань). У 1980—1982 рр. вся доступна для дослідження частина могильника розкопана С. П. Пачковою. Виявлено 62 поховання за обрядом тілоспалення. Кремацію здійснювали за межами могильника.

Посуд та фібула з могильника Вишеньки

Розрізняється чотири типи поховань — ямні, які складали майже половину всіх поховань, решта — урнові, ямно-урнові і кенотафи. У похованнях знайдено ліпний кухонний і чорнолощений столовий посуд, фібули, зрідка траплялися намиста та знаряддя праці. Це дотепер єдина повністю досліджена пам'ятка зарубинецької культури на Лівобережжі Дніпра.

Бучак,

городище, могильник, поселення

Городище і могильник розташовані на сусідніх високих пагорбах Бабина Гора і Дідів Шпиль на правому березі Дніпра поблизу с. Бучак (Черкаська обл.) біля Канева. Пам'ятки досліджували у 1970—1975 рр. Є. В. Максимов, Р. В. Терпиловський, Л. О. Циндровська.

Невелике городище займало вузьку вершину горба Бабина Гора, захищену подвійною лінією укріплень. Біля його підніжжя відоме неукріплене селище. На городищі знайдено залишки 7 жител з глинобитни-

Посуд з могильника
Дідів Шпиль

ми стінами і вогнищами. Поблизу будівель та всередині них розташовані господарські ями. Ще кілька подібних жител виявлено на селищі. З городища і селища походить багато посуду — кухонного і тарного (горшки, корчаги, покритки, диски) та столового (насамперед, чорнолощених мисок). Знайдено також бронзові фібули, уламки зернотерок, серпи і косу, побутові речі, прикраси, наконечник списа, уламки античних амфор. У рештках укріплень виявлено наконечники сарматських стріл.

На могильнику Дідів Шпиль відкрито 52 різночасові поховання. Серед них — 14 тілоспалень з інвентарем, 2 безінвентарні кремації та кенотаф зарубинецької культури, а також 10 тілопокладень з посудом пізньоскіфського типу і 2 поховання дитячих черепів. Могильні ями неглибокі (до 0,5 м), переважно прямокутної форми (до 1,6 × 0,7 м). Поховальний інвентар зарубинецьких поховань складався з ліпного посуду (груболіпних і лощених горщиків, мисок, кухликів), античної сіроглиняної чаші, фібул середньолатенської схеми і бронзових шпильок, намистин, кісток тварин — залишків жертвовної їжі. Знахідки свідчать про тісні зв'язки місцевих племен з населенням Нижнього Подніпров'я. Поселення і могильник датовано I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Зарубинці,
могильник

Могильник знаходився на підвищенні на північний схід від с. Зарубинці поблизу Канева. У кар'єрі для добування каменю місцеві жителі натрапили на поховання, які супроводжувались посудом, бронзовими фібулами та іншими речами. Це повідомлення змусило В. В. Хвойку восени 1899 р. провести обстеження околиць села, внаслідок чого був відкритий могильник, який дав назву новій археологічній культурі. В. В. Хвойці вдалося дослідити лише 3 поховання.

У першому перепалені кістки лежали на дні могили, а поруч знаходились 3 чорнолощені посудини (глек, миска та кухоль) та бронзові фібули, шпилька і браслет. У другому кальциновані кістки містились у горщику, біля якого були лощені миска і горщик, дві бронзові фібули, шпилька та браслет. Трете поховання було тілопокладенням, що супроводжувалося чорнолощеною мискою та бронзовою фібулою. Поховання В. В. Хвойка датував II ст. до н. е. — II ст. н. е. Відсутність зовнішніх ознак дозволила досліднику віднести могильник до типу «полів поховань».

Фібули та посуд
Зарубинецького могильника

Корчувате,
могильник

Корчуватівський могильник знаходився на мисі високого правого берега Дніпра

Фібули та посуд
Корчуватівського могильника

на південній околиці Києва. Відкритий у 1937 р. під час земляних робіт. Досліджував І. М. Самойловський у 1940—41 рр. Виявлено 102 поховання: 84 тілоспалення (53 ямні, 28 урнових, 3 змішаних), 13 тілопокладень, 5 кенотафів. У 45 похованнях містились кістки домашніх тварин (рештки жертвовної їжі). Поховальний інвентар складався з глиняного посуду (головним чином, різноманітні горщики і чорнолощені миски), бронзових прикрас і деталей одягу (фібули, підвіски), залізних ножів, скляних і пастових намистин. Поховання датовано I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Лука,
могильник

Могильник зарубинецької культури поблизу с. Лука (Київська обл.) досліджено О. В. Серовим і Л. О. Циндровською у 1989—1991 рр. Виявлено 33 поховання за обрядом тілоспалення. Перепалені кістки,

очищені від решток поховального вогнища, вміщено у круглій або овальній ямі. У низці поховань, крім кісток людини, містились перепалені кістки тварин. Поховальний інвентар складався з ліпного посуду (горщики, миски) та фібул.

Могильник датовано кінцем II ст. до н. е. — I ст. н. е.

Монастирок,
городище

Багатошарове городище Монастирок розташоване на високому пагорбі правого берега Дніпра поблизу Канева. Досліджено у 1974, 1979, 1980, 1982—1985 рр. Є. В. Максимовим і В. О. Петрашенко. На городищі відкрито 6 жител, 2 господарські споруди та 175 господарських ям зарубинецької культури. Оборонні споруди склалися із рову та земляного валу, на гребені якого був частокіл. Житла здебільшого мають квадратну форму, долівки заглиблені до 0,5 м. Їхні стіни були переважно каркасно-плотовими з глиняною обмазкою. Одне з жител мало зрубні стіни, що свідчить про переселення сюди частини північно-західного населення. У кожному житлі було глинобитне вогнище. Знайдено багато кухонного і тарного (горшки, корчаги, покришки, диски-коржівниці) та столового (головним чином, чорнолощені

миски) посуду, а також уламки амфор, залізні вироби, бронзові фібули та ін. Об'єкти зарубинецької культури датовано кінцем II ст. до н. е. — I ст. н. е.

Мутин,
могильник

Невеликий дружинний могильник розташований між сс. Мутин та Камінь (Сумська обл.) на схилі правого корінного берега р. Сейм. Досліджений у 2010 р. Г. В. Жаровим і Р. В. Терпиловським. На площі 360 кв. м виявлено 15 урнових кремацій. Кальціновані кістки містилися у бронзових посудинах (сітулах, мисках, казані) та лоцених керамічних. Поховання супроводжувались погнутими залізними мечами та наконечниками списів, а також умбонами від щитів, бойовими ножами, фрагментами піхов. Інший інвентар представлений шоломами, шпорами, частинами портупей, фібулами пізньолатенської схеми тощо.

Поховальний обряд, форми і орнаментация керамічних посудин знаходять аналогії серед латенізованих культур північно-західного кола (шеворська, оксивська, ясторфська). Могильник, очевидно, належить до пам'яток типу Харівка, які, крім зарубинецьких, мають виразні західні елементи. Наявність двох компонентів у матеріальній культурі пам'яток зарубинецького часу Середнього Посейм'я свідчить про складність етнічних процесів у цьому регіоні. За знахідками фібул та зброї кельтського типу могильник датовано серединою I ст. до н. е. — початком I ст. н. е.

Литвиновичі 3,
поселення

Багатошарове поселення розташоване на правому березі р. Клевень (права притока Сейму) біля с. Литвиновичі (Сумська обл.) Досліджено у 1992 р. А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським. Під час розкопок виявлено 2 будівлі та 17 господарських ям, що містили матеріали зарубинецької культури, а також два заглиблення, з яких походить велика кількість знахідок, зокрема пряслиця зі стінок амфор, кістяні булавки і лоцило, залізні ножі, молоток та фібула, скляні намиста, амулет з ведмежого пазура, кухонний та столовий посуд, уламки античних амфор, а також фрагмент ніжки глиняного виробу, так званого олтарика. Ліпна кераміка представлена уламками груболіпного (горщики, конічні покришки та диски) та лоценого (переважно, миски і вази) посуду середньодніпровського зарубинецького і.

Матеріали зарубинецької культури
з городища Монастирок

менше — північно-західного (ясторфсько-пшеворського) походження. Таке поєднання двох традицій характерно і для керамічного комплексу інших пам'яток типу Харівки. Уламки амфор і фібула пізньолатенської схеми дозволяють датувати зарубинецьке поселення Литвиновичі 3 I ст. до н. е.

Пилипенкова Гора,
городище

Найбільше городище зарубинецької культури (1,5 га) Пилипенкова Гора розташоване на високому пагорбі правого берега Дніпра на південній околиці Канева. Пам'ятку досліджували у 1948 р. В. А. Богусевич і Н. В. Лінка, у 1966—1970 рр. Є. В. Максимов. Укріплення являли собою систему валів і ровів, а також ескарпів, які оточували вершину горба. На розкопаній частині виявлено 42 житла і 112 господарських ям. Розташовані житла на відстані до 5 м одне від одного групами по 8—12 жител, які утворюють коло. Житла здебільшого прямокутні площею 12—20 кв. м, долівка заглиблена до 0,5 м. Стіни каркасно-плотової конструкції з глиняною обмазкою. Фрагменти обмазки з одного боку були ретельно заглажені, з іншого мали відбитки пруття. У центральній частині жител на земляній долівці знаходилися вогнища у вигляді глиняних або обкладених камінням черенів. Як правило, біля них були привогнищеві ями. Біля жител розташовані вогнища просто неба з кам'яними черенями — рештки літніх кухонь. На краю городища знайдено залишки залізобитних горнів та скупчення шлаків. З городища походить багато кухонного і тарного (горщики, корчаги, покришки, диски) та столового (насамперед, чорнолощені миски) посуду, а також бронзові фібули, уламки зернотерок, серпи, бронзоплавильні тиглі, побутові речі, прикраси. Виявлено понад 2000 уламків амфор, що походять з античних центрів виноробства — Фасоса, Родоса, Пароса, Синопи. Городище датовано кінцем III ст. до н. е. — I ст. н. е.

Пирогів,
могилиник

Могилиник розташований на південній околиці Києва поблизу с. Пирогів. Пам'ятку досліджували у 1966—1968, 1970—1972 рр. А. І. Кубишев, Є. В. Максимов і В. О. Круц, у 1988—1992 рр. Л. Є. Скиба. Розкопано 260 поховань за обрядом тілоспалення: ямні, урнові, а також ямно-урнові (кальциновані кістки знаходяться і в урні і на дні могили). Поховання супроводжувалися

кухонним (горщики) та столовим (чорнолощені горщики, миски, кухлі) посудом, бронзовими та залізними фібулами, а також жертвовною їжею. Могилиник функціонував з 185/170 рр. до н. е. до 40-х рр. I ст. н. е. Матеріали могилиника дозволили реконструювати анімистичні уявлення та окремі аспекти світогляду давнього населення.

Суботів,
могилиник, поселення

Могилиник знаходився на території с. Суботів (Черкаська обл.) на лівому березі р. Суботі (притока Тясмину). Перше поховання виявлене випадково під час земляних робіт у 1909 р. Ще 4 поховання випадково знайдені у 1951, 1955, 1957 рр. У 1953 р. І. М. Самойловський на могилинику дослідив 4 поховання. Отже, всього на могилинику відкрито 9 поховань. Всі поховання є тілоспаленнями. Рештки кремації вміщено в урни. Крім уламків типових лощених мисок зарубинецької культури, з поховань походять кулястої форми горщик і глек з великою ручкою, опуклобокий горщик з високою циліндричною шийкою, бронзовий горщик-сітула, бронзові фібула, сережки, браслети, підвіски, дзвіночок, пряжки, намистини з гірського кристалу і пасти, єгипетський фаянсовий скарабей та ін. На багатьох речах є сліди перебування у вогні. Такий комплекс може свідчити про впливи з боку сарматських, кельтських та гето-дакійських племен. Поховання датовано II ст. до н. е. — I ст. н. е.

Поселення знаходилося на високому мисі правого берега р. Суботі. Тут досліджено житло-напівземлянку і господарську яму. Житло мало прямокутну форму, долівка заглиблена до 0,75 м. З культурного шару і об'єктів походить груболіпний і лощений посуд, досить велика кількість античних амфор, уламки червонолакового посуду, залізні ножі, два серпи, глиняні пряслиця тощо. Суботівське поселення є найпівденнішою пам'яткою зарубинецької культури у Середньому Подніпров'ї. Датовано поселення рубежем III/II ст. до н. е. — I ст. н. е.

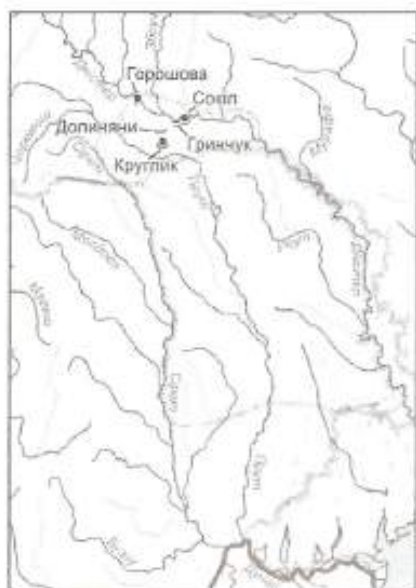
Харівка,
поселення

Поселення зарубинецької культури розташоване на підвищенні у заплаві р. Сейм поблизу с. Харівка (Сумська обл.). Пам'ятку досліджував Д. Т. Березовець у 1949—1950 рр. Виявлено 2 житла і рештки 5 вогнищ просто неба. Котловани жител були неглибокими. Вдалося простежити рештки стін каркасно-плотової конструкції з глиняною обмазкою і

глинобитною долівкою. У стінку глинобитної печі одного з жителів було вмонтовано дві мініатюрні посудинки. У житлах і культурному шарі знайдено уламки груболіпного і лощеного посуду, амфор, кришки з пустотілою ручкою, пряслиця, залізний наконечник списа. Привертають увагу два гор-

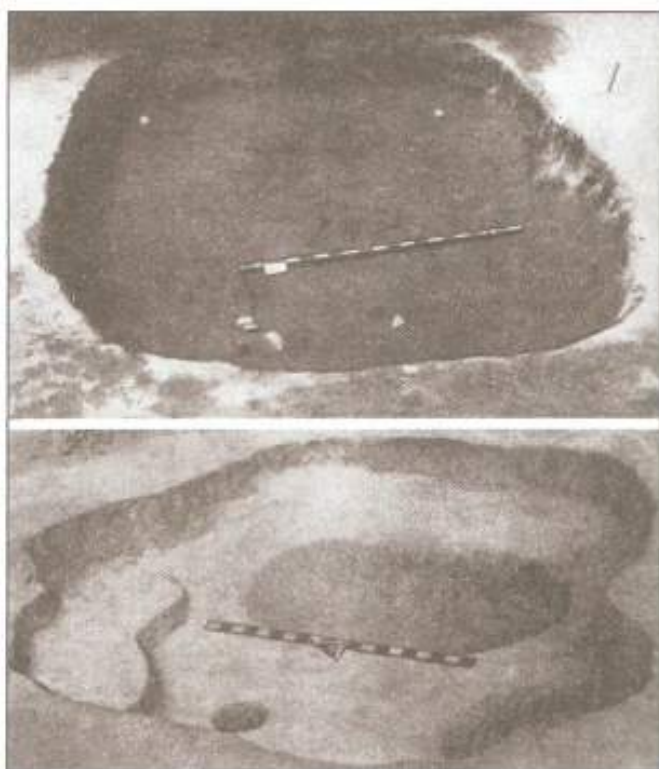
щика — один з шорстковою поверхнею, другий прикрашений вертикальними різними лініями. Форми і орнаментация цих посудин знаходять аналогії серед латенізованих культур північно-західного кола (пшеворська, оксидська, ясторфська). Поселення датовано кінцем III — II ст. до н. е.

Поснешті-лукашівська культура

Горошова,
поселення

Поблизу с. Горошова (Тернопільська обл.) знаходиться поселення поснешті-лукашівської культури, розкопки на якому проведено у 1970—1972, 1978 рр. С. П. Пачковою. Досліджено 9 напівземлянкових жи-

Житла 2, 8 поселення Горошова

Посуд з поселення Горошова

тел, площею до 20 кв. м і глибиною 0,5 м. Поблизу них розташовано 8 господарських ям і 6 вогнищ просто неба. Одна із будівель вважається житлом-святилищем. Це споруда з нішею, у центрі якої була яма овальної форми, з рештками вогнища на її борту. На вогнищі і у ямі, крім попелу, вугілля та дрібних уламків кераміки виявлено перепалені кістки тварин та людей.

Наявність кельтських матеріалів та посуду різних латенізованих культур відображають процес переселення племен з території Південної і Західної Польщі, в який були втягнуті представники різних археологічних культур. Датовано поселення другою половиною II ст. до н. е. — першою половиною I ст. до н. е.

Гринчук,
поховання

Поблизу с. Гринчук (Хмельницька обл.) виявлено поховання поснешті-лукашівської

культури за обрядом тілоспалення. Перепалені кістки дорослої людини були вміщені в урну — приземкуватий чорнолощений горщик з опуклими плечиками. Рештки поховального вогнища у вигляді вугликів і золи містились у засипці поховальної ями та біля урни, де також виявлено кістки тварини.

Долиняни,
могильник

Поблизу с. Долиняни (Чернівецька обл.) знаходився безкурганний могильник поенешті-лукашівської культури. Досліджено Г. І. Смірною у 1977—1978, 1985, 1987—1988 рр. Виявлено 58 поховань (разом із кенотафами) за обрядом тілоспалення, серед яких 12 було урнових. У похованнях знайдені фібули, скроневі кільця, залізні ножі і наконечник списа, бритви, бронзовий браслет з нанизаними скляними намистинами, глиняні пряслиця. Привертають увагу бронзові наконечники піхов римського типу, проте самих мечів у могилах не виявлено. Могильник датовано другою половиною II — кінцем I ст. до н. е.

Круглик,
поселення, поховання

Поблизу с. Круглик (Чернівецька обл.) знаходилося поселення поенешті-лукашівської культури. Поселення досліджено у 1957—1959 рр. Б. О. Тимошуком та І. С. Винокуром, у 1973 р. — С. П. Пачковою. На

Миска і горщик з поселення Круглик

поселенні виявлено залишки 5 жител. Усі вони були наземними, прямокутними, з каркасно-плотовими стінами. Залишки стін мали вигляд великих скупчень обпаленої

глиняної обмазки з відбитками жердин та лозин. Одне житло мало площу 48 кв. м, на відміну від решти, площа яких складала 17—24 кв. м. Від вогнищ збереглося бутове каміння, що входило до їхньої конструкції та залишки глинобитних черенів. В одному з жител була глиняна піч, черинь якої викладений плоскими каменями пісковіку і обмазаний шаром глини. З поселення походять різноманітний ліпний посуд (горщики, корчаги, миски, світильники, друшляки, кухлі, диски, мініатюрні посудини), фрагменти амфор, пряслиця, ллячки, залізні вузьколезовий наральник, ніж, наконечник списа та уламок фібули, фрагмент розписної кельтської посудини. В одному з жител знайдено 7 залізних серпів, зв'язаних у давнину у жмут, які лежали разом з 2 плоскими точильними брусками. Поселення датовано часом з II ст. до н. е. до початку н. е.

Поблизу села у кургані доби бронзи виявлено поховання за обрядом тілоспалення поенешті-лукашівської культури. Рештки кремації вміщено в урну — високий горщик з опуклим плечем і невеликими петельчастими ручками.

Сокіл,
поселення

Поблизу с. Сокіл (Хмельницька обл.) відоме поселення поенешті-лукашівської культури. Розкопки проведено Л. В. Вакуленко у 1974—1977 рр. Досліджено 2 житла, 2 господарські споруди, 6 господарських ям. Житла були прямокутними досить глибокими напівземлянками, долівка яких знаходилася на глибині 0,8 та 1,5 м. У житлах, площа яких складала 17,5 і 14 кв. м., були господарські ями та входи зі сходінками. Господарські споруди, виявлені на поселенні, також були заглибленими до 1,1—1,3 м. З поселення походять ліпний посуд, у тому числі фрагменти чорнолощених мисок, пряслиця та бронзова булавка.

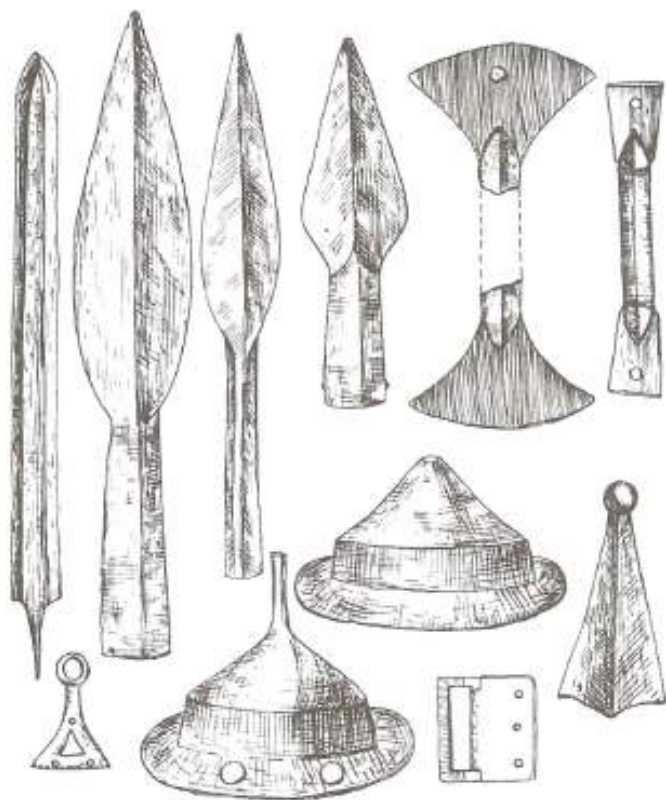

Пряслиця і бронзова булавка.
Поселення Сокіл

У похованні знайдено унікальну бронзову обкладку піхов меча довжиною 56, шириною 4—9 см. З одного боку піхви були окуті бронзовою бляхою, з іншого, зовнішнього — прикрашені ажурними зображеннями, які становлять п'ять окремих сцен, розміщених у прямокутні, вертикально розміщені рамки, які містять міфологічний сюжет про походження роду. Ця обкладка піхов меча — унікальний виріб європейських ремісників, виготовлений за індивідуальним замовленням.

Добростани,
поховання

Поблизу с. Добростани (Львівська обл.) під час будівництва водосховища виявлено зруйновані поховання пшеворської культури III ст., що належали воїнам-вершникам, імовірно, вандалам. Поховання здійснені за обрядом тілоспалення. Зафіксовано як урнові (збереглися фрагменти посудин — урни),

Інвентар зі зруйнованих поховань
пшеворської культури в Добростанах

так і ямні поховання. Серед поховального інвентарю — двосічний меч, три умбони щитів, чотири наконечники списів, два держачи щитів, уламки залізної шпори, пряжки тощо. Один з умбонів і три наконечника списів ритуально зігнуті. Пам'ятку датовано II — першою половиною III ст. н. е.

Загаї II,
поселення

Поселення пшеворської культури розташоване поблизу с. Загаї (Волинська обл.). Досліджено Д. Н. Козаком у 1985, 1987 рр. Виявлено житло-напівземлянку овальної у плані форми та господарську яму, які датовано I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е. У центральній частині житла зафіксовано рештки вогнища у вигляді скупчення попелу та вугликів. Серед знахідок переважають уламки ліпного посуду з потовщеними вінцями (риса характерна для латенізованих культур).

Лучка,
поховання

Поблизу с. Лучка (Тернопільська обл.) у 1925 р. випадково виявлене поховання пшеворської культури за обрядом тілоспалення. Рештки кремації вміщено у ліпний горщик, який був прикритий умбоном щита. У горщику також містились рештки бронзового окуття піхов меча, поверхня якого прикрашена ажурним орнаментом, а нижній кінець оплавлений у вогні. Біля урни лежав тричі зігнутий наконечник списа, дві шпори, пряжка, дві бронзові фібули та інші дрібні металеві речі. Датовано I ст. н. е.

Інвентар з поховання
пшеворської культури у с. Лучка

Милуші,
поселення

Поселення пшеворської культури поблизу с. Милуші (Волинська обл.) відкрите В. В. Охріменком. У 1987 р. В. В. Шкорпадом на поселенні досліджено напівземлянкове житло прямокутної форми площею 16,5 кв. м. Посередині житла знаходилося округле глинобитне вогнище діаметром 1 м, глиняний черинь якого підкладено уламками кераміки та залізного шлаку. На ньому лежали миска й кухлик. Поселення функціонувало наприкінці I ст. до н. е.

Монастириха,
поховання

В околицях с. Монастириха (Тернопільська обл.) знайдено поховання за обрядом тілоспалення. Перепалені кістки були

Поховальна урна пшеворської культури
з с. Монастириха

вміщені в урну — чорнолощений горщик біконічної форми, орнаментований меандром. Поховання датовано I ст. до н. е.

Підберізіці,
поселення

Поселення пшеворської культури знаходилося в уроч. Підлужжя поблизу с. Підберізіці (Львівська обл.). Досліджено Д. Н. Козаком у 1974—1975 рр. Виявлено 16 жител, 2 господарські споруди, 10 господарських ям і 4 вогнища просто неба. Житла були напівземлянками площею 18—20 кв. м., прямокутними в плані із заокругленими кутами. Посередині або в одному з кутів розміщалося вогнище, як правило, викладене камінням. Стіни жител мали каркасно-плотову конструкцію і були обмазані глиною. У житлах та інших об'єктах виявлені досконало виготовлені горщики, миски, кухлики, характерною рисою яких є потовщені, профільо-

вані кількома гранями вінця (риса властива для латенізованих культур). У культурному шарі поселення також знайдено 18 глиняних пряслиць, 8 ножів, наконечники списа і стріли, залізу і бронзову фібули, голку, кістяні проколки та ін. Поселення датовано I ст. до н. е.

Підбірці,
поселення

Поселення пшеворської культури розташоване в уроч. На пісках поблизу с. Підбірці (Львівська обл.). У 1977 р. Д. Н. Козаком досліджено житло, господарську споруду та вогнище просто неба, викладене камінням. Житло має квадратну у плані форму, його розміри 4 × 3,8 м, долівка заглиблена до 0,7 м. У куті розташоване вогнище округлої форми діаметром 0,9 м, викладене камінням. У долівці знаходилося вісім ямок від стовпів, розміщених по кутах і посередині протилежних стінок. Заглиблена господарська споруда має прямокутну у плані форму із заокругленими кутами розмірами 3,2 × 2,6 м. З об'єктів та культурного шару поселення походить значна кількість ліпного посуду, більшість якого має шорстковану поверхню. Поселення датовано першою половиною I ст. н. е.

Підріжжя,
поселення

Поселення пшеворської культури поблизу с. Підріжжя (Волинська обл.) досліджене І. П. Русановою у 1967—1968 рр., В. Д. Бараном у 1971 р. Загалом відкрито 7 заглиблених жител, кілька господарських споруд і велику кількість господарських ям. Житла були прямокутними зі стінами каркасно-плотової конструкції і вогнищами посередині. З об'єктів походить велика кількість посуду, серед якого привертає увагу низка форм, характерних для посуду зарубинецької культури. Поселення датовано I ст. до н. е. — II ст. н. е.

Солонці,
могилиник

Поблизу с. Солонці (Закарпатська обл.) знаходився могильник пшеворської культури добродзеньського типу, з пошаровим обрядом поховання. Розкопки провели у 1977—1978 рр. Е. А. Балагурі та В. Г. Котигорошко. Пам'ятка являла собою майданчик майже прямокутної форми, розмірами 22,8 × 16,5 м, орієнтований за сторонами світу і оточений по периметру ровом завширшки 1,4—2,6 м при глибині 0,5 м. Поверхню майданчика вкривав шар деревного вугілля,

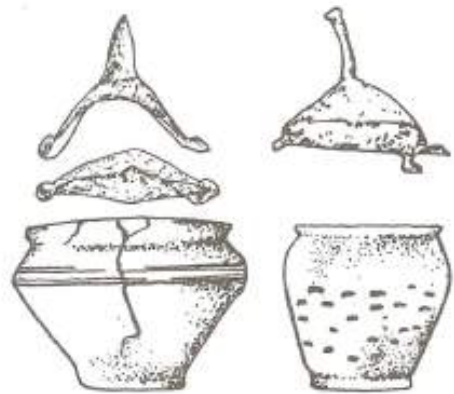
Золоті підвіски. Могильник Солонці

кальцинованих кісток та уламків перепаленої кераміки завтовшки 0,2—0,35 м. З нього походить велика кількість уламків посуду, здебільшого перепалених та деформованих, а також залізні та бронзова фібули, пряжки, уламки кістяних гребенів, намисто, золоті, бронзові та залізні підвіски, фрагменти скляного посуду, залізні ножі, молоток, прясла та ін. Пам'ятку датовано серединою IV — початком V ст.

Червоноград,
поховання

У м. Червоноград (Львівська обл.) під час будівництва дороги у 1878 р. виявлено поховання пшеворської культури, що належать

воїнам-вершникам, імовірно, вандалам. Поховання здійснені за обрядом тілоспалення. Рештки кремації та погнута зброя знаходилися в урнах. Низка речей (залізний умбон,

Поховальні урни та інвентар з поховань пшеворської культури у м. Червоноград

зігнутий держак щита, дві залізні шпори) походить зі зруйнованих поховань. Поховання датовано III ст. н. е.

Чишки,
поселення

Поселення пшеворської культури розташоване поблизу с. Чишки (Львівська обл.) на невеликому піщаному мисі. У 1974—1975 рр. Д. Н. Козаком на поселенні проведено археологічні дослідження. Виявлено залишки заглибленої споруди (житла?) прямокутної форми з утрамбованою долівкою, підсипаною піском. Зі споруди та культурного шару поселення походить ліпний посуд — горщики, миски та кухлики із заглаженою або лощеною поверхнею. Помітну частину комплексу складають широкогорлі горщики із шорсткованою поверхнею. Поселення датовано I ст. до н. е.

РАНЬОРИМСЬКИЙ ПЕРІОД (I—II ст. н. е.)

Пізньюзарубинецькі пам'ятки

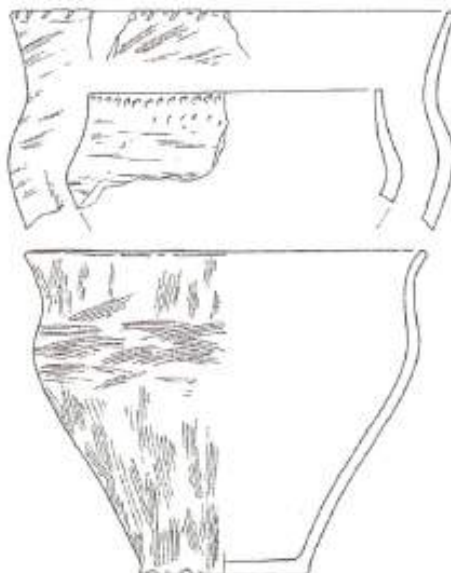

Березівка-2, поселення

Поблизу с. Березівка (Сумська обл.) на лівому березі р. Ворсклиця знаходилося пізньюзарубинецьке поселення, матеріали якого, можливо, свідчать про міграцію середньодніпровського населення на схід. Досліджено А. М. Обломським у 1989—1990 рр. Виявлено 6 заглиблених споруд прямокутної форми (5 жител і 1 господарська), 26 господарських ям та вогнище просто неба. В усіх об'єктах містились фрагменти ліпного посуду — корчаг, горщиків, мисок, у тому числі з лощеною поверхнею. Знайдено також залізні ножі, шила, пряслиця. Датовано серединою I — II ст.

Вовки, поселення

Поблизу хут. Вовки (Полтавська обл.) на правому березі р. Грунь розташоване ба-

Вовки. Ліпний посуд з розчосами гребінцем

гатошарове поселення. Є. О. Горюновим у 1975—1977 рр. досліджено рештки 2 пізньюзарубинецьких жител та господарські ями. Одне з жител мало центральний стовп та глиняну пічку в одному з кутів. Ї черинь був викладений уламками ліпного посуду — переважно великих горщиків з широким горлом. Деякі горщики мали розчоси гребінцем по всій поверхні. Такий орнамент може свідчити про міграцію частини верхньодніпровського населення на південь. З культурного шару походить уламок сильно профільованої фібули. Пам'ятку датовано II ст. н. е.; вона є еталонною для культурної групи типу Грині — Вовки.

Грині 1, поселення

У гирлі р. Тетерів поблизу хут. Грині (Київська обл.) знаходилося пізньюзарубинецьке поселення. У 1962—1963 рр. Д. Я. Телегіним досліджено майже квадратне у плані заглиблене житло з центральним стовпом і вогнищем у куті. Його розміри $3,4 \times 3,2$ м, долівка на глибині 0,7 м. Черинь вогнища викладений уламками ліпної кераміки. Реконструйовано горщики з ребристим і заокругленим плечем та широким горлом. Більшість горщиків мали своєрідний орнамент — сліди розчосів гребінцем або тріскою, який свідчить про певну верхньодніпровську традицію. Знайдено також пряслице, скляну намистину і уламок античної червонолакової мисочки. Поселення датовано II ст. н. е.

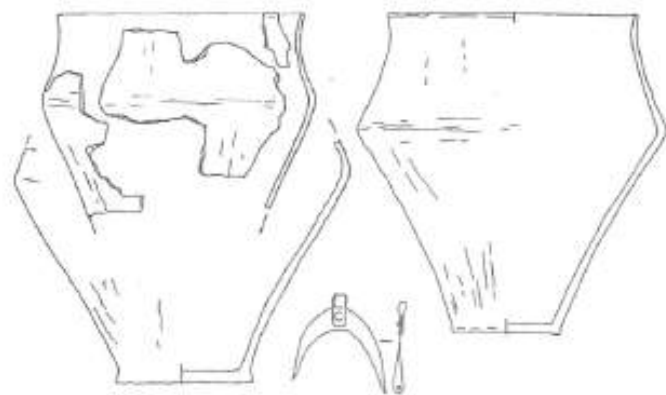
Жукинський скарб

Жукинський скарб (Київська обл.) — комплекс бронзових прикрас II ст., виготовлених у техніці виїмчастих емалей, знайдено В. В. Хвойкою у пониззі Десни на почат-

ку XX ст. Можливо, ці речі знаходились у похованні за обрядом тілоспалення. Скарб складався з пластинчастого вінця (діадеми) та великої фібули з трикутною спинкою, прикрашених карбованим орнаментом, намиста з хрестоподібними підвісками, прикрашеними емаллю, вінця з хвилеподібно вигнутого дроту та двох масивних браслетів. Жукинський скарб — одних з найраніших комплексів речей кола виїмчастих емалей. Скарб зберігався в Державному історичному музеї м. Києва і втрачений під час Другої світової війни.

Йосипівка, уроч. Пляж,
поселення

Пізньюзарубинецьке поселення знаходилося поблизу с. Йосипівка (Дніпропетровська обл.) в уроч. Пляж на лівому березі р. Орель. Досліджено у 1971—1974 рр. експедицією під керівництвом Д. Я. Телегіна.

Йосипівка, уроч. Пляж.
Груболіпні горщики і бронзова підвіска

На пам'ятці виявлено матеріали епохи неоліту, бронзи, пізньюзарубинецького часу і леньківської культури. Пізньюзарубинецькі матеріали представлені груболіпним (горщики, корчаги) і лоценим (високі ребристі миски) посудом, фрагментами ранньоримських амфор, бронзовою пластинчастою підвіскою-лунницею. Поселення датовано серединою I — II ст.

Киселівка 3,
поселення

Пізньюзарубинецьке поселення розташоване на лівому березі р. Замглай поблизу с. Киселівка (Чернігівська обл.). У 1976 р. Є. В. Максимовим і Р. В. Терпиловським на поселенні досліджено 2 напівземлянкові споруди і 13 господарських ям. Одна споруда, яка, очевидно, була житлом, мала прямокутну в плані форму (5 × 4,6 м) і яму в центрі (від стовпа або вогнища). Інша споруда

була шестикутної форми. Крім груболіпного посуду, з поселення походять окремі фрагменти лоцених мисок, залізний ніж, уламок серпа і скляна намистина. Оскільки поселення одношарове, може вважатися еталонною пам'яткою типу Почеп для Нижнього Подесення.

Лютіж,

залізодобувний і залізообробний центр

Поблизу с. Лютіж (Київська обл.) у заплаві правого берега Дніпра біля гирла р. Ірпінь знаходився пізньюзарубинецький спеціалізований залізодобувний та залізообробний центр. У 1962—1964 рр. В. І. Бідзілею та С. П. Пачковою досліджено практично всю площу поселення. Виявлено 3 житла-напівземлянки, залишки 15 залізоплавильних горнів, а також велику кількість господарських ям-погребів та ям для випалу деревного вугілля.

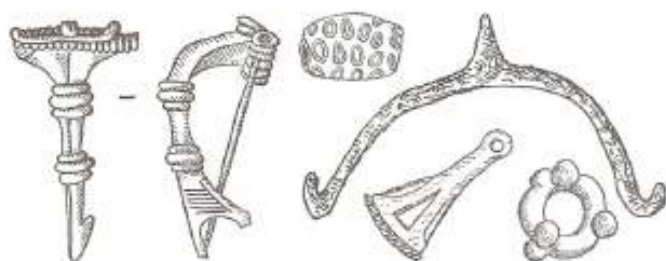

Рештки залізоробного горна з Лютежа

Переважну більшість посуду складають груболіпні горщики. Серед лоценого столового посуду переважають фрагменти мисок. Серед індивідуальних знахідок бронзова очкова фібула, залізні ножі, серпи, долота, зубила й шила, глиняні пряслиця та дещо скляної посудини. Також знайдено численні залізні шлаки. Невелика кількість жител дозволяє зробити висновок, що спеціалізоване поселення металургів і ковалів функцінувало протягом невеликого часу наприкінці I ст. н. е.

Мар'янівка,
поселення

Пізньюзарубинецьке поселення Мар'янівка (Вінницька обл.) розташоване на лівому березі р. Соб (ліва притока р. Південний Буг). Поселення досліджено П. І. Хавлюком у 1966—1967 рр. Відкрито чотири житла, з яких най-

Речі з поселення Мар'янівка

краще збереглося перше, а решта являє собою залишки пошкоджених оранкою черенів вогнищ. Досліджено також шість господарських ям. Ліпний посуд, який походить з об'єктів і культурного шару, близький до посуду з пам'яток Середнього Подніпров'я — Лютежа, Оболоні. Із знарядь праці, побутових речей і прикрас звертають увагу два уламки залізних серпів, ножі, булавка, уламки двох бронзових фібул. Датовано серединою I — II ст.

Носівці, поселення

Пізньюзарубинецьке поселення Носівці (Вінницька обл.) розташоване на пагорбі, на правому березі р. Соб. Поселення досліджено П. І. Хавлюком. Відкрито рештки двох жител і господарську яму. Від першого житла залишилися рештки зруйнованого

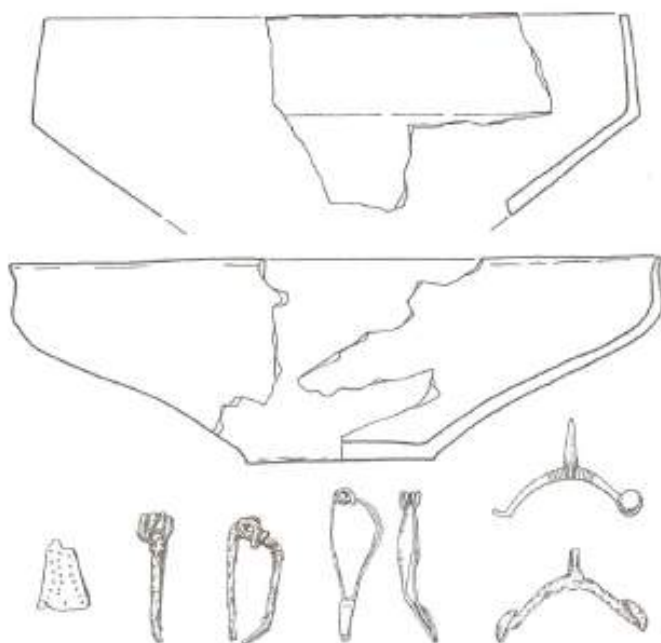

Носівці. Фігурка лева з єгипетського фаянсу

вогнища, від другого — вогнище і глиняна обмазка з відбитками пруття. Крім ліпного посуду, знайдено ножі, шила, бронзову голку від фібули, пронизку, скляну намистину, фігурку лева з єгипетського фаянсу. Поселення датовано серединою I — II ст.

Оболонь (Луг-4), поселення

Поселення Оболонь (Луг-4) знаходилося в заплаві Дніпра на північній околиці Києва, на невисокій дюні. У 1966—1973 рр. пам'ятка майже повністю досліджена Г. М. Шовкопляс. Виявлено 55 жител рубежу й перших століть н. е., які збереглися повністю, а також ще 6 споруд, частково зруйнованих вимоїнами. Певно одночасно існувало 2—3 десятки споруд. Житла були в плані прямокутними

Пізньюзарубинецькі речі з поселення Оболонь (Луг 4)

із заокругленими кутами, площею від 9,5 до 21 кв. м (3,0—5,85 × 2,4—4,4 м). Їхні долівки заглиблені на 0,2—0,7 м від давньої поверхні. У більшій частині жител стовпові ями відсутні, що може свідчити про зрубну конструкцію. У 20 житлах по кутах і вздовж стін зафіксовано стовпові ямки. Імовірно, стіни цих будівель були каркасно-плотової конструкції. В одному з жител по лінії опорних стовпів простежено залишки глиняної обмазки. У більш ранніх житлах вогнища мали вигляд обпалених плям на долівці або лінзоподібних заглиблень діаметром 0,45—1 м, частково заповнених золою та вугіллям. Пізніші вогнища являли собою глиняні черені, до вимостки яких іноді входили уламки посуду і камені. Такі черені мали діаметр 0,8—1,1 м.

На поселенні також відкрито рештки п'яти черенів просто неба і велику кількість господарських ям. У їхньому заповненні були уламки посуду, побутові речі, кістки тварин, риб тощо.

З поселення, крім великої кількості груболіпного і лощеного посуду, походять залізні ножі, шила, чотири фрагментованих серпа, рибальські остроги і гачок, бронзові й залізні фібули, браслети, трапецієподібні підвіски, уламок підковоподібної фібули кола виїмчастих емалей, залізна і бронзова шпори латенського типу, кам'яні розтиральники, кілька десятків глиняних пряслиць, вироби з кістки, уламки античних амфор та ін.

Поселення демонструє процес трансформації зарубинецької культури у пізньюзарубинецькі пам'ятки після кризи середини I ст. н. е. Вважається, що до пізньюзаруби-

нецького часу належать принаймні 14 жител і 15 господарських ям. Усі ці житла були зрубної конструкції і знаходилися на краях поселення. Очевидно, забудова його центральної частини відбувалася у час зарубинецької культури. Імовірно, поселення виникло ще на рубежі III ст. до н. е. та існувало до початку або середини II ст. н. е.

Рахни,

могильник, поселення

На могильнику поблизу с. Рахни (Вінницька обл.) П. І. Хавлюком у 1968—1969 рр. досліджено 12 поховань за обрядом тілоспалення. В одному похованні кремацію було проведено на місці захоронення. У всіх інших кремація відбувалася на стороні, і кальциновані кістки, очищені від решток поховального вогнища, знаходилися на дні неглибоких (0,4—0,6 м)

Поховання на могильнику Рахни

ям овальної форми (1,5 × 2 м). Зазначається, що рештки черепів в похованнях знаходилися зверху разом із супровідним інвентарем (бронзовими фібулами, браслетами, гривнами, скляним намистом, пряслицями, посудом). У цілому поховальний ритуал зберігає зарубинецьку традицію, хоча наявність перепалених речей може бути впливом пшеворської культури. Могильник датовано серединою I — II ст.

Поселення знаходиться на правому березі р. Соб. Досліджено П. І. Хавлюком у 1968, 1970 рр. Виявлено 6 жител-напівземлянок з глиняними вогнищами або печами, господарську споруду і яму овальної в плані форми. В об'єктах і культурному шарі містився ліпний посуд, пряслиця, нечисленні побутові металеві речі.

Рябівка 3,

поселення

Пізньюзарубинецьке поселення Рябівка 3 розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Ворсклиця поблизу с. Рябівка (Сумська обл.). У 1990 р. Р. В. Терпиловським і А. М. Обломським на поселенні досліджено 14 господарських ям із пізньюзарубинецькими матеріалами. Із них та культурного шару походить груболіпний посуд, у тому числі з розчосами гребінцем, та кілька уламків лощених мисок. В одній ямі був уламок залізного серпа. Кераміка за формами і характером орнаментатії зберігає верхньодніпровську традицію. Поселення належить до пам'яток типу Грині і може бути датоване другою половиною II ст. н. е.

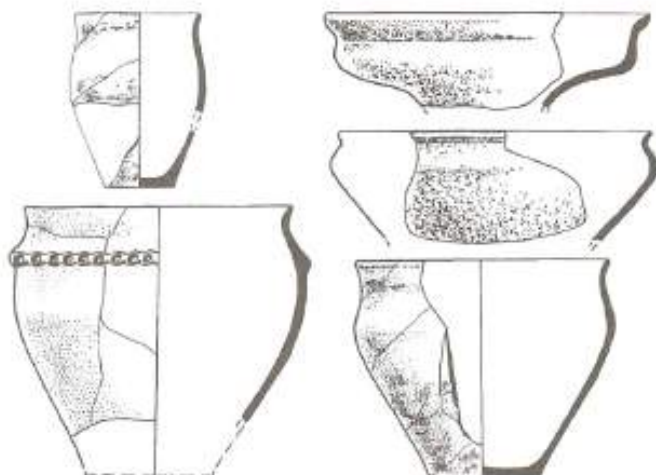
Зубрицька культура

Боратин, поселення

Поблизу с. Боратин (Рівненська обл.) на високому березі Стиру розташоване по-

селення зубрицької культури. Відкрите у 1979 р. В. Г. Охріменком. У 1981—1982 рр. Д. Н. Козаком досліджено 2 житла, 4 гос-

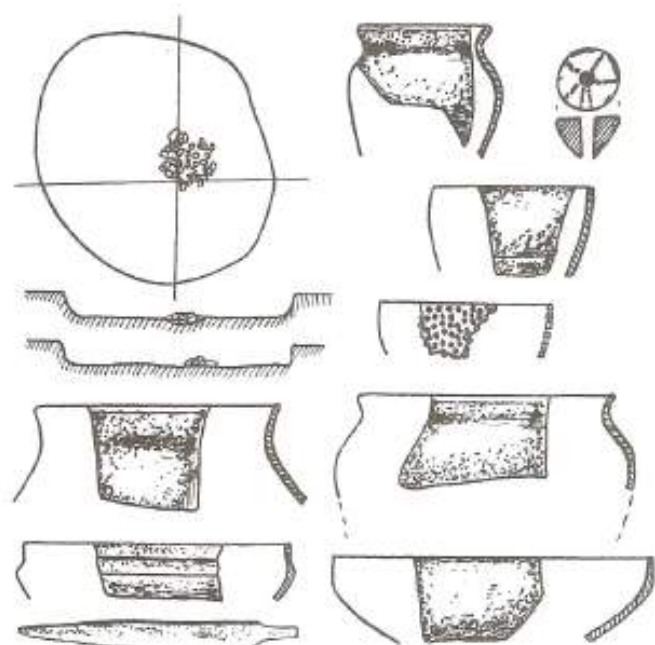

Боратин. Ліпний посуд з поселення

подарські споруди та 7 ям-погребів. Поселення розташоване вздовж річки і частину його зруйновано зсувом берега. Житла були напівземлянками прямокутної форми у плані, площею 12—14 кв. м, з глинобитними вогнищами. Поселення датовано другою половиною I ст. н. е. і є однією з найраніших пам'яток зубрицької культури на Волині.

Велика Слобідка I, поселення

Поселення зубрицької культури знаходиться поблизу с. Велика Слобідка (Хмельницька обл.) на пологому схилі над каньйоном, у якому протікає р. Мікша, права притока Дністра. Поселення тягнеться смугою довжиною понад 1 км і шириною 500—600 м.

Велика Слобідка I. Комплекс житла 8

У 1980 р. Д. Н. Козаком досліджено 4 житла, 5 господарських ям та 1 господарську споруду. Крім численних уламків ліпного посуду, знайдено залізні ножі і шила, кістяні проколки, глиняні пряслиця, верхню частину бронзової фібули. Поселення датовано кінцем I—III ст.

Гірка Полонка II, поселення

Поселення зубрицької культури розташоване на схилах високого берега р. Черногузки, лівої притоки р. Стир поблизу с. Гірка Полонка (Волинська обл.). Селище відкрите О. В. Охріменком. У 1983—1984 рр. Д. Н. Козаком досліджено 5 жител, 4 господарські споруди та 87 господарських ям. Житла заглиблені, прямокутної форми, з більше чи менше заокругленими кутами. Опалювали-

ся вогнищами, рештки яких зафіксовано у вигляді скупчень попелу та вугликів. Крім великої кількості ліпного посуду, знайдено глиняні пряслиця, тягарці до ткацьких верстатів, котушку, кістяні проколки та голку, бронзову шпильку зі спіралеподібною голівкою та бронзовий дротяний браслет. Матеріали поселення дають змогу простежити процес формування зубрицької культури внаслідок переселення з Прип'ятського Полісся населення зарубинецької культури та його взаємодії з місцевим населенням пшеворської культури. Поселення датовано другою половиною I—початком II ст.

Городок, поселення

Два поселення зубрицької культури відкриті В. В. Шкоропадом у 1988 р. Вони розташовані неподалік від села на першій надзаплавній терасі р. Черногузки в урочищах Острів і Пасовище. Обидва поселення досліджено повністю. Вони були короткотривалими, про що свідчить незначна кількість матеріалу в об'єктах і культурному шарі. На кожному з цих поселень проживало, судячи з кількості житлових і господарських комплексів та їх розташування, не більше одного покоління людей.

В уроч. Пасовище виявлено 2 напівземлянкові житла, 8 господарських споруд і 8 господарських ям. Житла були каркасно-стовпної конструкції з глинобитними вогнищами. Серед знахідок переважає ліпний посуд (горщики, миси, кухлики). Також виявлено побутові речі — дві кістяні проколки і кам'яний розтироч. Поселення датовано другою половиною I ст. н. е. і є поки що єдиною на Волині пам'яткою, всі об'єкти якої належать до ранньої фази існування зубрицької культури. Його матеріали поєднують елементи пшеворської, зарубинецької та, певною мірою, дакійської культури, що ілюструє процес формування зубрицької культури.

Поселення в уроч. Острів складалося з 4 жител, 8 господарських споруд і 25 господарських ям, сконцентрованих у двох групах, відстань між якими складає 20 м. Всі житла різні за формою, конструктивними особливостями, інтер'єром. Об'єднує їх наявність глинобитних вогнищ та прип'ятських ям. У двох житлах були материкові останці-прилавки, у трьох — ями-погреби. З поселення походять ліпний посуд, три глиняні пряслиця, кілька кістяних проколок, кістяна голка, залізний ніж, амулет з ікла дикого

кабана. У керамічному комплексі поєднані пшеворські і зарубинецькі елементи, що є типовим для ранніх пам'яток зубрицької культури. Поселення Городок-Острів датовано кінцем I — першою половиною II ст. н. е.

Загаї II,
поселення

Поселення зубрицької культури Загаї II (Волинська обл.) досліджено Д. Н. Козаком у 1995 і 1997 рр. Виявлено 6 жител, 5 господарських споруд і 23 господарські ями. Житла — напівземлянки наближеної до прямокутної форми із заокругленими кутами. Опалювальними спорудами у житлах були вогнища — у одному житлі зберігся глиняний черинь, у інших житлах рештки опалювальних споруд мали вигляд скупчень попелу і вугликів.

На поселенні виявлено унікальне святилище, яке розміщувалося приблизно в центрі селища на невеликій терасі неподалік від потічка. Це заглиблена споруда площею 12 кв. м (2,6 × 3,5 м), орієнтована кутами строго по сторонах світу. Кути заокруглені, стіни прямовисні, мають висоту 0,4 м від рівня підлоги. Долівка знівельована, рівна, дуже міцно утрамбована. Посередині влаштований жертovníк у вигляді ями діаметром 1 м, стінки і дно якої обмазані глиною і сильно випалені. Від вогнища, що горіло в ямі, залишилося скупчення попелу і вугілля, у якому містилися перепалені кістки людей та тварин, уламки горщиків. Поблизу виявлено три невеликі стовпові ямки, дві людські щелепи (чоловіка у віці до 35 і жінки до 25 років) та фрагмент глиняної фігурки жінки. У невеликій ніші у стінці навпроти жертovníка знаходився основний атрибут

Загаї II. Рисунок П. Л. Корнієнка за реконструкцією Д. Н. Козака

святилища — кам'яний ідол у вигляді погруддя чоловіка, вирізьбленого з вапняку.

Святилище функціонувало у другій половині I ст. н. е. і, судячи з його розмірів, було обциним святилищем, яке обслуговувало невеликий колектив, очевидно, громаду, що мешкала на селищі і, можливо, споріднені з нею сусідні обцини.

Линів,
поселення

Поблизу с. Линів (Волинська обл.) у верхів'ях р. Черногузки в уроч. Друга Безодня, знаходилося поселення зубрицької культури. Досліджено Д. Н. Козаком у 1988—1989 рр. Виявлено 8 жител, 7 господарських споруд та 17 господарських ям. Житла — напівземлянки прямокутної форми. У чотирьох житлах були глинобитні вогнища, у найбільшому (5,2 × 3,4 м), крім вогнища, знаходилася глиняна піч, ще у двох житлах рештки опалювальних споруд мали вигляд скупчень попелу і вугликів.

Линів. Глиняні пряслиця й тягарець до ткацького верстата

Крім великої кількості уламків глиняного ліпного посуду, на поселенні знайдено кістяні лошцила і проколки, залізні ножі, глиняні тягарці для ткацького верстата і пряслиця, кам'яні бруски, уламок глиняної ллячки, кістяний гребінець, глиняний «хлібець», фрагмент залізних кінських вудил.

Поселення датовано другою половиною I — II ст. н. е.

Пасіки-Зубрицькі,
поселення

На околиці с. Пасіки-Зубрицькі неподалік Львова вздовж річки Зубра (притоки Дністра) було розташоване поселення зубрицької культури. У 1979 р. Д. Н. Козаком досліджено 4 житла, 3 господарські споруди та господарські ями. Житла — напівземлянки каркасно-стовпової та каркасно-плотової

Пасіки-Зубрицькі. Липний горщик
з житла 10

конструкції. У двох з них виявлено глинобитні вогнища, в одному — глиняна піч, ще в одному опалювальна споруда була відсутня.

Серед господарських об'єктів привертає увагу млинова споруда з найдавнішими на території України ротаційними жорнами, яка датована першою половиною II ст. н. е. Це була велика будівля прямокутної форми площею 37 кв. м заглиблена у материк на 1,43 м. На прилавках лежали жорнові камені з черепашника та їхні уламки. На долівці теж знаходилося чимало дрібних уламків жорен. Ями-погреби були заповнені уламками кераміки і зотлілим деревом. Великі розміри споруди, її оригінальна внутрішня конструкція, що включала систему ям-погребів і прилавків, жорнові камені, виявлені всередині, свідчать про її громадський характер. Цілком ймовірно, що будівля слугувала сховищем для продуктів землеробства общини і була одночасно місцем помелу зерна населенням селища.

Крім липного, з поселення походять посуд, виготовлений на гончарному крузі. Це, зокрема, два горщика, уламок чаші на високій ніжці та миски. На поселенні знайдено залізні шила, ножі, наконечники списів, шпору і цинцет, бронзову фібулу, глиняні пряслиця і лячку, намистину з єгипетського фаянсу. Поселення датовано I—II ст. н. е.

Підберізіці, поселення

Поблизу с. Підберізіці (Львівська обл.) в уроч. Підлужжя знаходилося поселення зубрицької культури. Поселення відкрито Д. Н. Козаком у 1973 р. і досліджене ним у 1973—1975 рр. Відкрито 9 житлових споруд і стільки ж господарських об'єктів. Вони розташовані вздовж схилу на відстані 8—16 м один від одного, складаючи одну лінію. Житла заглиблені або наземні зі стінами каркас-

Підберізіці. Знахідки з поселення

но-плотової і стовпово-каркасної конструкції з невибагливим внутрішнім інтер'єром (земляний прилавок-лежанка, вогнище посередині, дерев'яний стіл та лави). У керамічному комплексі поєднані зарубинецькі та липицькі риси. На поселенні знайдені ремісничі знаряддя (ножі, сокири, прясла, жорна), предмети побуту і одягу (пряжки, фібули, кістяні гребені), зброя (наконечники дротиків і стріл, бойові ножі). Поселення датовано другою половиною I—III ст.

Підріжжя, поселення

Поселення зубрицької культури розташоване на лівому березі р. Стир західніше с. Підріжжя (Волинська обл.). Поселення відкрито і досліджене І. П. Русановою у 1967, 1968 рр. У 1971 р. розкопки на поселенні проведено В. К. Воляником за участі Д. Н. Козака. Досліджено 7 жител, близько 80 господарських ям та 19 вогнищ просто неба.

Житла — напівземлянки наближеної до прямокутної форми з вогнищами. Господарські ями мають округлу або овальну у плані форму діаметром від 0,6 до 1,8 м та глибину від 0,5 до 1,4 м. Вогнища являли собою більш чи менш щільні скупчення обпаленого каміння, інколи — кам'яні вимостки з вугіллям та попелом. Посуд виключно липний. Це різноманітних форм горщики, миски, кухлики, сковорідки. Знайдено також підковоподібну залізну пряжку із спіралеподібним завитком, кілька залізних ножів та фрагментовані наконечників списів, дві бронзові пластини окуття ромбоподібної форми із штампованим орнаментом та бронзову голку.

Поселення датовано рубежем I—II ст.

Сокільники, поселення

Поблизу с. Сокільники на околиці Львова знаходилося поселення зубрицької культури. Пам'ятку досліджено Д. Н. Козаком у

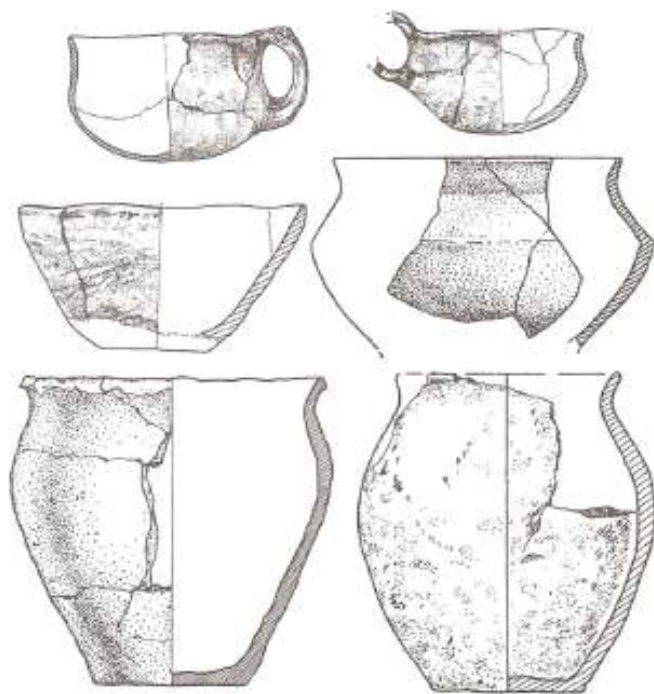
1976 р. Виявлено 7 жител, 6 господарських споруд і 7 господарських ям. Усі відкриті житлові споруди розміщувалися двома рядами вздовж схилу на відстані 10—15 м один від одного. Відстань між рядами дорівнювала 15—20 м. Серед знахідок переважає ліпний посуд. Також знайдено залізні тесла, сокиру, ножі, фібули (бронзову і залізну), кістяний гребінь, глиняні пряслиця тощо. Поселення датовано II—III ст.

Хрінники (уроч. Шанків Яр),
поселення

Багатошарове поселення розташоване між селами Хрінники і Набережне (Рівненська обл.) на високому лівому березі р. Стир (зараз заплава, залита водою, утворює Хрінницьке водоймище). Сьогодні внаслідок зсуву знищено 20—30 м берегової лінії. Залишки об'єктів розташовані на смузі шириною не більше 10—15 м, а в окремих місцях до 5 м. З 1993 р. Д. Н. Козаком на пам'ятці проводяться планомірні рятувальні археологічні дослідження.

Серед інших об'єктів на поселенні досліджено 7 жител, 7 господарських споруд і 16 господарських ям зубрицької культури, сконцентровані у п'яти територіальних групах, що складають, очевидно, житлово-господарські комплекси. Різна форма, розміри, розбіжності в елементах інтер'єру жител свідчать про відсутність стійких традицій житлобудівництва.

Весь посуд ліпний і за функціональним призначенням поділяється на горщики, миски, кухлики, диски — покритки (коржівниці).

Хрінники, уроч. Шанків Яр.
Ліпний посуд зубрицької культури

Керамічний комплекс характеризується перевагою посудин, що генетично близькі до посуду зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Наявність тут конічних кухликів та слабопрофільованих горщиків вказує на певні зв'язки із зубрицькими пам'ятками Верхнього Подністров'я. В об'єктах та культурному шарі поселення також виявлено кілька кістяних проколов, гребінь і амулет, глиняні пряслиця і тягарці до ткацького верстата. Датовано поселення зубрицької культури другою половиною I—II ст.

Липицька культура

Бовшів,
поселення

На багатошаровому поселенні неподалік с. Бовшів (Івано-Франківська обл.) у 1961—1962 рр. Л. І. Крушельницькою досліджено 2 житла і господарську яму липицької культури. Житла — напівземлянки чотирикутної у плані форми з округлими глиняними

печами. Черінь однієї з них викладено камінням. В об'єктах містилися уламки ліпного і гончарного посуду. Поселення датовано I—II ст.

Верхня Липиця,
могильник, поселення

Неподалік с. Верхня Липиця (Івано-Франківська обл.) розташовані поселення та могильник липицької культури.

У 1889—1890 рр. І. Коперницьким досліджено могильник, що дав назву археологічній культурі. Відкрито 60 поховань за обрядом тілоспалення та сім тілопокладень. Кальциновані кістки, очищені від решток поховального вогнища, здебільшого були вміщені в накриті урни (переважно гончарні посудини) або в ями. Вони супроводжувалися великою кількістю поховального інвентаря.

рю — посуду, побутових речей (ключі, ножі, шила, дзеркальця, пряслиця), металевих деталей одягу (фібули, пряжки), прикрас. Виявлено 3 майданчики, на яких спалювали небіжчиків («ustrina»). Вони мали вигляд плям випаленої землі овальної форми розмірами 7 × 1,5 м. Могильник датовано часом від 70-х років I ст. до останньої чверті II ст.

Поселення досліджено В. М. Цигиликом у 1962—1964 рр. Тут виявлено 7 житлових споруд, 4 вогнища просто неба, рештки 2 печей і 15 господарських ям. Зібрано велику колекцію ліпного посуду, серед якого переважають середніх розмірів тюльпаноподібні горщики. Гончарний представлений незначною кількістю уламків чаш на високих ніжках, глечиків і горщиків. Знайдено також залізні ножі, шила, ключ, шпору, дві скляні намистини, два срібні денарії, гему із зображенням Гермеса. Поселення датовано I—II ст.

Завалля,
могильник

Поблизу с. Завалля (Івано-Франківська обл.) знаходився могильник липицької культури. Пам'ятку у 1980 р. досліджувала Л. В. Вакуленко, у 1984 р. — Ю. М. Малеев. Відкрито 16 поховань за обрядом тілоспалення, з яких 14 — урнових (одне парне) та

Глиняний посуд з могильника Завалля

2 ямних. Урнами були 9 гончарних та 6 ліпних посудин, деякі з них мали покриття. У похованнях виявлено залізні ножі, прясла, бронзові прикраси та ін. Могильник датовано другою половиною II ст.

Заліски,
поселення

На багатошаровому поселенні неподалік с. Заліски (Львівська обл.), відомому з початку 1930-х років, у 1933, 1947 та 1960 рр. М. Ю. Смішком досліджено 3 дуже поруйновані наземні житла, 2 глиняні печі та залізоплавильне горно липицької культури. Крім ліпного і гончарного керамічного посуду, з об'єктів походять уламки амфор, залізна фібула, долото, ножі, скляний посуд тощо. Поселення датовано I—II ст.

Звенигород,
могильники, поселення

Поблизу с. Звенигород (Львівська обл.) розташовані 3 безкурганні могильники та поселення липицької культури. У 1953—1955 рр. могильники в урочищах Загуменки і Гоева Гора досліджував І. К. Свешніков, могильник на території садиби Великача і поселення — Д. Н. Козак у 1974, 1975 рр. На могильнику в уроч. Гоева Гора виявлено 11 поховань за обрядом тілоспалення. Переважають урнові поховання, кальциновані кістки у яких старанно очищені від залишків поховального вогнища. Серед поховального інвентарю ножі, пряжки, прясла, намиста тощо. У багатьох похованнях виявлено перепалені уламки ліпного і гончарного посуду. У похованні № 15 в урні (гончарному горщику) під кістками знаходились зігнутий залізний ніж, два уламки бронзових фібул, фрагменти окуття пояса, дві залізні пряжки. Урна стояла на встромлених у землю наконечнику списа та зігнутому мечі. На могильнику в садибі Великача у більшості поховань містилася перепалена кераміка.

Пам'ятки датовано I—II ст. Матеріали, у яких поєднуються елементи шеворської, зарубинецької, липицької та сарматської культур, ілюструють складні етнокультурні процеси, що проходили у регіоні.

Зелений Гай,
поселення

На багатошаровому поселенні в с. Зелений Гай (Тернопільська обл.) у 1966 р. В. Д. Бараном досліджено два житла і яму липицької культури. Житла — напівземлянки чотирикутної форми з ямками від

стовпів. Опалювальних споруд не простежено. Крім ліпного і незначної кількості гончарного посуду, знайдено уламок жорнового каменя, пряслиця та ін. Поселення липицької культури датовано I—II ст.

Колоколин,
поховання

Поблизу с. Колоколин (Івано-Франківська обл.) у 1935 р. випадково виявлено зруйноване поховання липицької культури за обрядом тілопокладення. Зберігся лише череп, поблизу якого знаходилися чотири бронзових фібули, бронзові пряжка, окуття та поясні накладки, бронзова ручка, оздоблена масками Пана, уламки срібних пластинок та ніжок від сакрального столика. Поховання належало представнику племінної верхівки. Датовано початком I ст.

Незвисько,
поселення

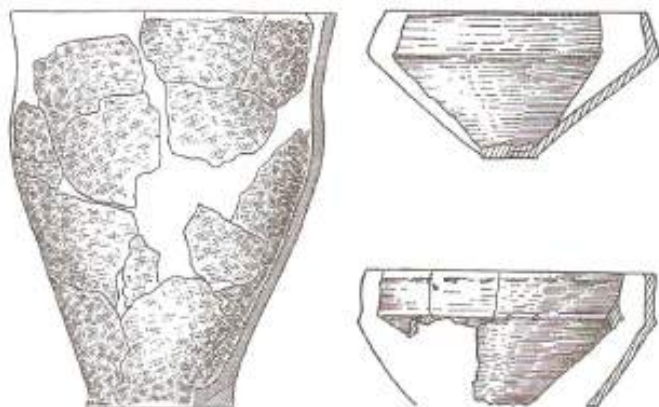
На багатошаровому поселенні на околиці с. Незвисько (Івано-Франківська обл.), відкритому К. Гадачеком, у 1926 р. Л. Козловським під час досліджень трипільського поселення відкрито 4 заглиблені житла і залишки круглої печі просто неба, купол якої був споруджений з кам'яних плиток, скріплених глиною. Пізніше приналежність цих об'єктів до липицької культури довів М. Ю. Смішко (1934). У 1954, 1957 рр. Г. І. Смірною виявлено ще 2 житла-напівземлянки липицької культури.

Отже, всього на поселенні відкрито 6 заглиблених жител липицької культури. Чотири з них мали чотирикутну у плані форму, одне було овальним, а ще одне — складної конфігурації. Їхня площа не перевищувала 18 кв. м. У чотирьох житлах усередині були вогнища, у двох — лише сліди вугілля і попелу. Майже у всіх житлах зафіксовано ямки від стовпів попід стінками. Із заповнення жител походять фрагменти здебільшого ліпного посуду.

Поселення датовано I — початком III ст. Це досі єдина пам'ятка липицької культури, розташована на правому березі Дністра.

Ремезівці,
поселення

На багатошаровому поселенні поблизу с. Ремезівці (Львівська обл.) розкопками В. Д. Барана (1965 р.) і В. М. Цигилика (1966—1968 рр.) виявлено 17 житлових та 2 господарські споруди, ряд скупчень гли-

Ліпний посуд зарубинецького типу
з поселення Ремезівці

няної обмазки, які, мабуть, є залишками наземних споруд, та 17 господарських ям липицької культури. Житла були заглибленими, майже чотирикутної у плані форми. Їхня площа не перевищує 20 кв. м, лише в одного — 27,5 кв. м.

Дві господарські споруди пов'язані з виробництвом заліза. Це, зокрема, двокамерна напівземлянка з п'ятьма залізоплавильними горнами, вирізаними у материкових стінках. У цьому виробничому комплексі працювали ремісники-професіонали, про що свідчать знахідки ковальських інструментів.

Господарські ями здебільшого пов'язані з окремими житлами, утворюючи господарські комплекси. З поселення походять численні знаряддя праці і побутові речі. Крім ліпного та гончарного посуду типового для липицької культури, в окремих об'єктах поселення знайдено ліпний посуд зарубинецького типу. Поселення датовано кінцем I — початком III ст.

Черепин,
поселення

На багатошаровому поселенні поблизу с. Черепин (Львівська обл.) В. Д. Бараном у 1954—1956 рр. виявлено два житла-напівземлянки і три господарські ями липицької культури. Житла були прямокутної форми і мали площу 9,6 та 36 кв. м. Всередині розміщувалися глинобитні вогнища і ями-погреби. У 1964—1965 рр. Л. І. Крушельницькою досліджено ще дві господарські споруди, вогнище просто неба і господарську яму. Крім уламків керамічного посуду, в об'єктах знайдено кілька побутових речей і фрагмент скляної намистини. Поселення липицької культури датовано I—II ст.

Чижиків,
поховання

У 1955 р. під час земляних робіт поблизу с. Чижиків (Львівська обл.) виявлено тілопокладення липицької культури, яке супроводжувалося глиняним посудом і коштовними римськими виробами. Серед них бронзова ойнохоя з широкою масивною ручкою, оздобленою зображенням голови і лап лева, бронзова напівсферична миска на кільцевому піддоні, бронзова ручка патери із зображенням баранячої голови, дві невеликі бронзові шпори, бронзова накладка. Поховання датовано I ст. Похований належав до верхівки дакійського суспільства.

◀ Речі з поховання у Чижикові

ПІЗНЬОРИМСЬКИЙ ПЕРІОД І ГУНСЬКИЙ ЧАС (III — середина V ст.)

Вельбарська культура

Баїв,
могильники

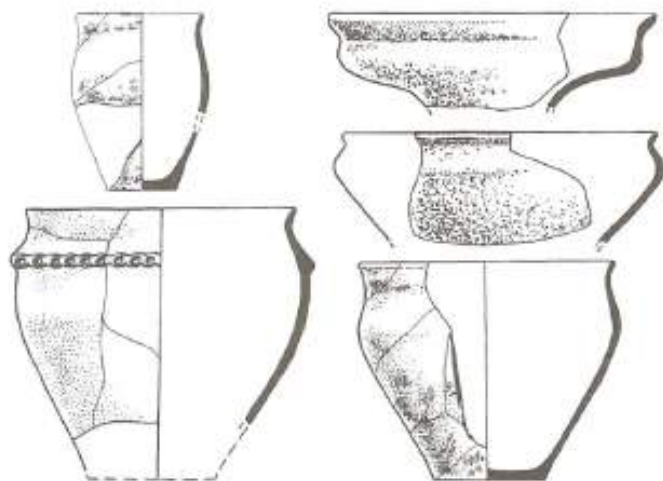
В околицях села Баїв (Волинська обл.) відомо два могильники вельбарської культури. На одному з них у 1964, 1965 рр. В. П. Петровим відкрито 32 поховання — 13 тілопокладень і 19 тілоспалень. Рештки кремацій вміщені у невеликі округлі ями, лише в одному випадку — в урну. Небіжчики поховані у неглибоких ямах випростаними на спині або ж на боку з легко піднятими ногами і зігнутими у ліктях руками. Серед інвентарю фібули, пряжки, намиста зі скла, сердоліку, бурштину, гральні жетони, підвіска із срібного денарія Адріана, а також глиняні ліпні горщики, миски, кухлики.

Другий могильник (Баїв II) досліджував у 1984—1985 р. Д. Н. Козак. Виявлено чотири поховання — одне тілопокладення і три тілоспалення із захороненням решток кремації в урнах (глиняних ліпних горщиках). В одному з горщиків лежала золота S-подібна підвіска. Біля кістяка була залізна застібка.

Могильники датовано кінцем II — III ст. Їхні матеріали ілюструють поховальні звичаї давнього східногерманського населення на початковому етапі їх проживання на Волині. Віридуалізм свідчить про племінну неоднорідність общини.

Боратин,
поселення

Поблизу с. Боратин (Рівненська обл.) знаходилося поселення вельбарської культури. Досліджено Д. Н. Козаком у 1981—1982 рр. Виявлено 11 жител і 10 господарських ямпогребів.

Ліпний посуд з поселення Боратин

Житла — напівземлянки овальні або прямокутні із заокругленими кутами, площею до 16 кв. м, зі стовповими ямками і земляною долівкою. У трьох житлах біля однієї зі стін було залишено материкові прилавки. Одне житло мало невеличку піч, складену з глиняних вальків, у решті сліди опалювальних споруд не збереглися.

Виключенням є велике наземне житло площею 85 кв. м з двома глинобитними вогнищами та 49 стовповими ямками, розташованими двома паралельними рядами на відстані 0,6—1 м одна від одної. Це єдина споруда такого типу у вельбарській культурі.

На поселенні знайдені вироби з металу, глини, кістки, каменя, зокрема кілька бронзових та залізних фібул, рибальські гачки і гарпуни, керамічний посуд (горщики, миски, вази, кухлі). Античний посуд та світильник свідчать про контакти жителів із північнопричорноморськими центрами. Датовано поселення кінцем II — IV ст.

Борсуки,
поселення

Поселення поблизу с. Борсуки (Тернопільська обл.) досліджено В. Д. Бараном, В. К. Волянником і Д. Н. Козаком у 1975 р. Відкрито одне наземне житло, кілька господарських ям, наземні вогнища просто неба. Житло прямокутної форми, із земляною, утрамбованою долівкою і вогнищем посередині. Ствові ямки по кутах, велика кількість глиняної обмазки з відбитками лозин і дерев'яних колод на одному з боків свідчать про каркасно-плотову конструк-

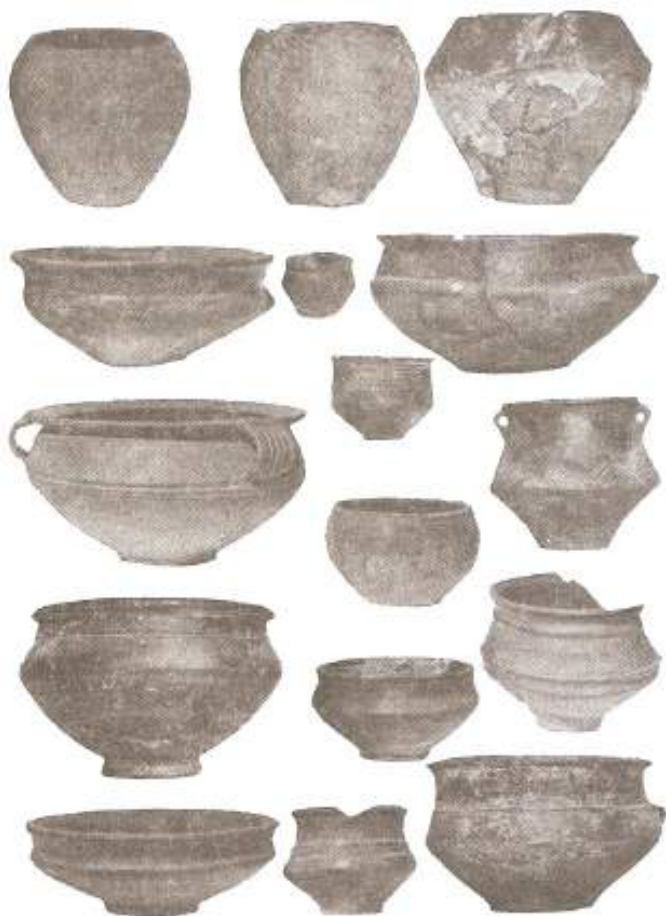
цію стін. Знайдено значну кількість ліпного посуду. 30 % керамічного комплексу становлять гончарні вироби черняхівського типу. Датовано поселення кінцем II — IV ст.

Велика Слобідка II,
поселення

Недалеко від с. Велика Слобідка (Хмельницька обл.) розташоване поселення вельбарської культури. Д. Н. Козаком і О. І. Журком досліджено три заглиблені житла. Одна споруда мала довжину 14,8 і ширину 4,8 м (так званий довгий дім — *stallhaus*). В середині відкрито 50 стовпових ям, розміщених уздовж стін і по осевій лінії, деколи у два ряди. Така система розміщення стовпових ям свідчить про каркасно-плотову конструкцію стін. Опалювальний пристрій відсутній. Найвірогідніше, це був будинок общинного призначення. Датовано поселення кінцем II — IV ст.

Дерев'яне,
могильник

Поблизу с. Дерев'яне (Рівненська обл.) відомий могильник вельбарської культури. Перші дослідження могильника проведено у 1935 р. Є. Леським. Ним відкрито чотири

Посуд з поховань могильника Дерев'яне

тілоспалення в урнах. Біля кожної з них знаходилося ще від трьох до семи посудин. Серед поховального інвентарю фібули, кістяні гребені, скляне намисто, поясні пряжки тощо. У 1938 р. Т. Рейманом досліджено ще два поховання. Власник садиби під час земляних робіт зруйнував ще два поховання. У 1956—1957 рр. розкопки на могильнику провів Ю. В. Кухаренко, але не виявив жодного поховання. Могильник датовано III ст.

Дитиничі,
могильник

Поблизу с. Дитиничі (Рівненська обл.) знаходився могильник вельбарської культури. Могильник досліджували В. В. Ауліх, І. К. Свешніков і М. Ю. Смішко у 1956—1958 рр. Розкопано 21 поховання за обрядом тілоспалення, більшість з яких ямні.

Урна з кальцинованими кістками.
Посуд та фібула з могильника Дитиничі.

Поховання супроводжувалися глиняним ліпним та гончарним посудом, бронзовими фібулами, пряжками тощо. Могильник датовано III — поч. IV ст.

Загаї II,
поселення

Поблизу с. Загаї (Волинська обл.) знаходилось поселення вельбарської культури, яке у 1985, 1987 рр. досліджував Д. Н. Козак. Виявлено п'ять заглиблених жител, біля яких розташовані господарські споруди і ями-льохи. Простежено чотири таких житлово-господарські комплекси з відстанню між ними 20—30 м. Кожна садиба була огорожена. Знайдено знаряддя праці і

побутові речі, велику кількість ліпного посуду та фрагменти гончарної кераміки черняхівського типу. Датовано поселення III—IV ст.

Качинський скарб

Поблизу с. Качин (Волинська обл.) у 1961 р. знайдено скарб, речі якого належали представнику готської племінної верхівки. Скарб містився в глиняному горщику і складався зі срібних жіночих прикрас (дві срібні пластинчасті фібули і пряжка, прикрашені позолотою), металевих елементів кінського спорядження (залізні вудила зі срібними орнаментованими деталями, 12-лопатева бляха та п'ять підвісок, виготовлених з масивних срібних пластин і прикрашених візерунками) та злитку срібла (109 г). Усі речі унікальні, виготовлені майстрами з рейнських чи північногальських майстерень або ж безпосередньо римськими ремісниками. Скарб датовано початком V ст.

Костянець, поселення

Поблизу с. Костянець (Рівненська обл.) розташоване поселення вельбарської культури. У 1947 р. М. Ю. Смішком досліджено два наземні житла зі стінами каркасно-плотової конструкції з глиняною обмазкою. У них виявлено велику кількість ліпного та гончарного посуду, кілька бронзових фібул, пряслиця, залізні голки, ключ. Знахідки великої кількості залізного шлаку свідчать, що на поселенні займалися залізодобувним ремеслом. Поселення датовано III—IV ст.

Линів, поселення

Поблизу с. Линів (Волинська обл.) знаходилося поселення вельбарської культури. Досліджено Д. Н. Козаком у 1988—1989 рр. Отримані матеріали дозволили виділити два періоди існування селища. Спочатку тут було чотири невеликі напівземлянки. Причому три житла були об'єднані в один двір (садибу), поряд з яким знаходилося дві господарські будівлі та кілька ям-погребів. Четверте житло розташоване на деякій відстані від спільного двору.

Пізніше на поселенні було одне велике глинобитне житло наземного типу площею 80 кв. м (stallhaus) з двома потужними вогнищами. Ще одне невелике житло-напівземлянка, як і у попередній час, знаходилося на деякій відстані від великого.

На поселенні знайдено чимало ліпного і гончарного посуду, побутові речі. Датовано селище III—IV ст.

Рудка, поховання

Поблизу с. Рудка (Тернопільська обл.) у 1936 р. А. Цинкаловським досліджено «князівське» поховання вельбарської культури, що належало представнику племінної верхівки. Тілопокладення було виявлено випадково під час ремонту дороги. Небіжчик лежав випростаним на спині у глибокій (2,1 м) прямокутній ямі (2,5 × 1,1 м) головою на північ. Біля нього знаходились бронзові миска і казан, скляний келих, глиняні посудини, срібні фібула, шпори, ніж, скляні гральні жетони тощо. Поховання датовано другою половиною III ст.

Хрінники, уроч. Шанків Яр, поселення

На багатошаровому поселенні між селами Хрінники і Набережне (Рівненська обл.) на високому лівому березі р. Стир (зараз зашлава, залита водою, утворює Хрінницьке водоймище), яке з 1993 р. досліджується Д. Н. Козаком, відкрито понад 60 жител, значну кількість господарських ям, а також млинову споруду і святилище-жертвник вельбарської культури.

Святилище-жертвник складної конструкції було розташоване у центрі селища. Його основою був прямокутний земляний май-

Знахідки вельбарської культури з поселення Хрінники, уроч. Шанків Яр

данчик розмірами 5×4 м, заввишки 10—15 см. У східній частині капища збереглася частина огорожі у вигляді стіни, що складалася з трьох шарів землі та глини. Під стіною із зовнішнього боку виявлено цілі черепи коня, дикого кабана, свині та два черепи собаки.

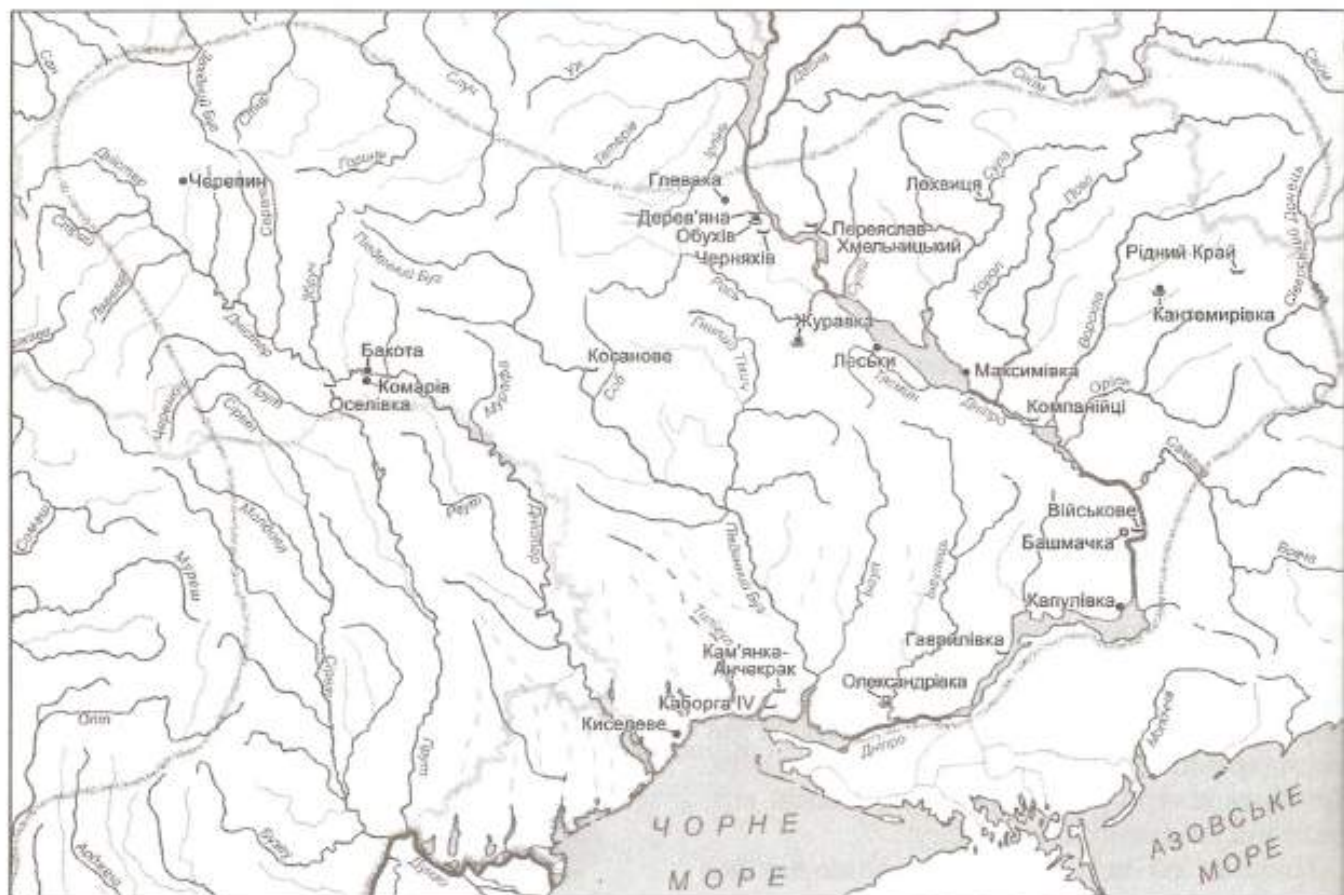
На схід від капища був заглиблений (до 0,35 м) майданчик (7×14 м), заповнений кістками хижих звірів (ведмідь, вовк, дикий кабан, лис) та свійських тварин (бик, свиня, кінь, собака/вовк, вівця/коза). Трапилися також кілька дрібних людських кісток і фрагмент черепа людини віком 23—25 років. Серед кісток тварин знаходилася велика кількість уламків ліпного та гончарного посуду. Біля капища також знайдені жіночі кістяні заковки і бурштинова намистина.

Датовано жертвник другою фазою існування поселення — другою половиною III — першою половиною IV ст.

Млинова споруда — це заглиблена будівля овальної форми розмірами $2 \times 3,8$ м, в якій знайдено ротаційні жорна, виготовлені з черепашику. Біля жорнових каменів виявлено багато уламків ліпного посуду і кілька фрагментів гончарних посудин, дві кістяні проколки, залізний ніж, уламок бронзової фібули, а також речі, які належали жінкам — рогова шпилька для закріплення волосся, шпилька-заковка із зуба тварини, пряслице. Млинова споруда належить до останнього етапу існування поселення — кінця IV ст.

На селищі знайдено величезну кількість ліпного і гончарного посуду, знаряддя праці, побутові речі і прикраси. Матеріали поселення дають підстави вважати, що це був великий торгово-ремісничий, культовий і політико-адміністративний центр готів. Поселення датовано кінцем II — IV ст.

Черняхівська культура

Бакота, поселення

Поблизу с. Бакота (Хмельницька обл.) знаходилося поселення черняхівської культури. Досліджено І. С. Винокуром у 1963—1964, 1980—1991 рр. На багатошаровому поселенні відкрито 54 житла, 3 гончарних горни та за-

лишки язичницького капища черняхівської культури. Житла чотирикутні, двох типів — напівземлянкові і наземні. Опалювалися переважно глиняними вогнищами. Гончарні горни двоярусні, з опорним стовпом.

Капище займало площу приблизно 25 кв. м. У його центрі розміщувалися спе-

ціально принесені великі камені зі слідами обробки та дії вогню. Уламок підтесаного каменя прямокутної форми, ймовірно, був нижньою частиною ідола. Неподалік від нього, у заглибленні, виявлено два людських черепи. Навколо каменів знаходилися жертвні ями з кістками тварин і уламками кераміки.

У культурному шарі і в об'єктах знайдено значну кількість гончарного і ліпного посуду, знаряддя праці, побутові речі і прикраси. Поселення датовано III—IV ст.

Башмачка,

городище, поселення, могильник

Поблизу с. Башмачка (Дніпропетровська обл.) на правому березі Дніпра відоме городище черняхівської культури. Відкрито О. В. Бодянським у 1953 р., досліджене А. Т. Сміленко у 1971—1980 рр. Воно розташоване в центрі великого поселення. Городище займало мис розмірами 40 × 60 м, який з напольної сторони захищений двома ровами (на відстані 24 м один від одного) та поділеною на кліті кам'яною стіною завтовшки 3 м з дерев'яним верхом. Інші стіни були дерев'яними на підмурку. У центрі городища знаходилась велика наземна будівля (7,5 × 4,6 м), вздовж стіни — житла. Городище могло бути резиденцією місцевого вождя. З городища походять численні уламки гончарного та ліпного посуду, залізні знаряддя праці, побутові речі та прикраси (гребінь, бронзові фібули та перстень, скляні і сердоликові намистини).

Поблизу розташовані два могильника черняхівської культури. На Північному досліджено чотири поховання за обрядом тілоспалення — одне курганне та три безкурганні урнові. На Південному могильнику досліджено одне курганне тілопокладення «князівського» рангу та 11 безкурганних тілоспалень. Пам'ятки датовано кінцем III — IV ст.

Військове,

могильник

Неподалік від с. Військове (Дніпропетровська обл.) на березі Дніпра поблизу Дніпрогесу знаходився могильник черняхівської культури. У 1967 р. пам'ятку досліджував О. В. Бодянський. Привертають увагу два курганні поховання, які належать представникам племінної верхівки. Під настипами діаметром 15 м і висотою 0,3—0,5 м виявлені кострища, які були рештками спалених споруд, складених з дубових колод. У центрі першого кургану, в заглибленні, містились перепалені кістки чоловіка. В одній з кісток його ноги застряг наконечник стрі-

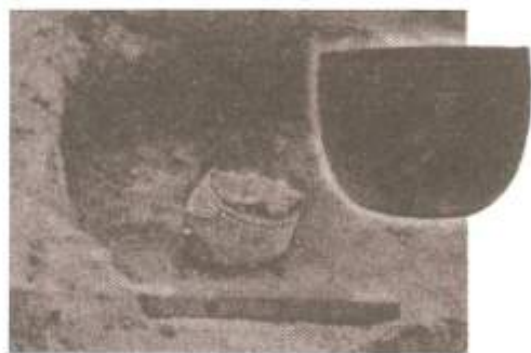
Ваза черняхівської культури з «календарем». Могильник Військове

ли. Тут же знайдено глиняний кубок та 20 гральних круглих жетонів зі скла чорного і світло-зеленого кольору. У шарі попелу і вугілля містилось більше тисячі перепалених уламків від, щонайменше, 18 посудин. Знаки на одному з глеків можна вважати давнім календарем. У другому кургані у двох урнах (цілому горщику та у нижній частині горщика) були рештки кремації жінки. У шарі попелу виявлено до 500 перепалених уламків гончарного посуду, прикраси та металеві деталі одягу. Можливо, кілька безкурганних дитячих тілоспалень і два тілопокладення, які супроводжувались посудом та речами, що були розташовані на схід від курганів, складають з ними один ритуальний комплекс. Пам'ятку датовано кінцем III — IV ст.

Гаврилівка,

могильник

Поблизу с. Гаврилівка (Херсонська обл.) знаходився могильник черняхівської культури. У 1952—1956 рр. могильник повністю досліджено Е. О. Симоновичем. З 96 похо-

Могильник Гаврилівка. Поховання 31. Загальний вигляд і кубок-урна

вань 29 становлять тілопокладення північної орієнтації, 25 — західної орієнтації, 26 — тілоспалення із захороненням решток кремації в урнах, 16 — у ямах. Захоронення західної орієнтації переважно безінвентарні, решта супроводжуються посудом, ювелірними та побутовими речами. У матеріалах могильника присутні компоненти притаманні культурі східногерманських племен та пізньоскіфсько-сарматського населення. Матеріали могильника віддзеркалюють складну етнічну і соціальну структуру населення черняхівської культури. Могильник датовано кінцем III — IV ст.

Глеваха,
поселення

Поблизу с. Глеваха (Київська обл.) знаходилося поселення черняхівської культури. Досліджено Р. В. Терпиловським у 1982—1985 рр. Це селище розташоване на місці ранішого поселення київської культури. Мешкало на ньому населення східногерманського походження, яке просунулось на початку IV ст. у басейн Стугни. Досліджено чотири житлових будівлі і гончарну майстерню, а також 11 господарських ям черняхівської культури. Крім гончарного посуду, виявлено ліпний посуд вельбарського типу, кілька фібул тощо.

Дерев'яна,
могильник

Могильник черняхівської культури поблизу с. Дерев'яна (Київська обл.) був відкритий випадково у 1940 р. У 1959, 1961 рр. пам'ятку досліджував Е. О. Симонович, у 1970—1989 рр. — Н. М. Кравченко. Загалом відкрито 42 поховання: 31 тілопокладення, 10 тілоспалень (9 ямних, 1 урнове), 1 кенотаф. Наявність колективних поховань за обрядом тілопокладення вирізняє цей могильник з-поміж інших черняхівських могильників. Інвентар поховань складається з гончарного і ліпного посуду, побутових речей, деталей одягу і прикрас (фібул, пряжок, підвісок, намистин та ін.). Серед ліпного посуду є горщики східногерманських типів. Всі речі з поховань за обрядом тілоспалення, як правило, пошкоджені вогнем. Могильник датовано IV — початком V ст.

Журавка,
поселення, могильник

Поблизу с. Журавка (Черкаська обл.) на притоці р. Вільшанки розташовано археологічний комплекс, що складається з поселення і відповідного йому могильника черняхівської культури. Пам'ятки досліджено

Е. О. Симоновичем у 1959—1963 рр. На поселенні відкрито 33 напівземлянкові житла, 170 господарських ям, декілька вогнищ просто неба, два гончарні двоярусні горни та майстерню гончаря. Серед посуду переважає характерний гончарний, хоча присутня значна кількість ліпного київського (праслов'янського) та вельбарського (східногерманського) типів.

На могильнику розкопано 124 поховання, головним чином, тілопокладення різних типів. Менше поховань за обрядом тілоспалення із захороненням решток кремації в урнах або ямах. Речовий інвентар складається зі знарядь праці та побутових речей, деталей одягу і прикрас (фібул, пряжок, підвісок, намистин та ін.).

Пам'ятки датовано III—IV ст. і висвітлюють процес формування черняхівської культури на основі давньослов'янських, східногерманських та пізньоскіфсько-сарматських традицій.

Каборга IV,
могильник

На лівому березі Березанського лиману поблизу с. Осетрівка (Миколаївська обл.) знаходиться могильник черняхівської культури Каборга IV. У 1973—1974 рр. Б. В. Магомедовим досліджено 9 поховань за обрядом тілоспалення та 18 за обрядом тілопокладення, частина яких містилась у ямах з підбоями і заплечиками. Інвентар включав гончарний і ліпний посуд, побутові речі, прикраси. В окремих типах речей і особливостях ритуалу помітні елементи германського, пізньоскіфського і сарматського походження, що відбиває змішаний склад населення причорноморської групи чер-

Речі з могильника Каборга

Посуд з могильника Каборга

няхівської культури. Могильник датовано кінцем III — серединою IV ст. Він є найранішою черняхівською пам'яткою регіону.

Кам'янка-Анчекрак,
могильник, поселення

Поблизу с. Кам'янка (Миколаївська обл.) на лівому березі Березанського лиману розташовані могильник і поселення черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак. Пам'ятки досліджував Б. В. Магомедов у 1976—1977 рр.

На могильнику виявлено 33 поховання за обрядом тілопокладення. Крім простих поховальних ям, зафіксовані ями з підбоями та ями із заплечиками. Більшість могил перекрито кам'яними закладами. Поховальні ями складних форм пов'язані з традиціями еллінізованого (пізньоскіфського) населення регіону. Серед поховального інвентарю переважає сіроглиняний гончарний посуд, є також амфори, побутові речі, фібули, поясні пряжки, намисто і підвіски-амулети. У багатьох могилах містилися світильники.

На поселенні досліджено великий господарський комплекс — садибу, яка складала-

Світильник, амфора і гончарна ваза з могильника Кам'янка-Анчекрак

ся приблизно з 15 приміщень з кам'яними стінами. З них житловими були лише 3—4. Більшу частину решти приміщень, імовірно, використовували як склади сільськогосподарської продукції та стійла для худоби. Двір — загін площею 1600 кв. м міг вмістити стадо в сотні голів. Очевидно, поселення Кам'янка-Анчекрак було значним торговим центром (факторією).

Пам'ятки датовано IV — першою половиною V ст.

Кантемирівка,

могильник, поселення

Поблизу с. Кантемирівка (Полтавська обл.) на правому березі річки Коломак розташовані поселення і могильник черняхівської культури.

На могильнику у 1924 р. М. Я. Рудинським розкопано три поховання під курганами — 2 тілопокладення у ямах з підбоями, одне — у катакомбі. Ці поховання, що належали сармато-аланській племінній еліті, супроводжувалися гончарним посудом, прикрасами, у тому числі золотими та срібними, побутовими речами, серед яких скляні гральні жетони. Рідкісним для черняхівської культури є кінське спорядження, знайдене у кургані з катакомбою. Ці поховання датовано першою половиною V ст.

У 1948 р. Є. В. Махно досліджено на могильнику десять безкурганних поховань (шість тілопокладень і чотири тілоспалення), типових для черняхівської культури. У цих похованнях містився лише посуд. Таким чином, матеріали могильника свідчать про присутність алан в черняхівських громадах після розгрому «держави Германаріха» гунами.

На поселенні у 1948 р. Є. В. Махно досліджено наземне житло зі стінами каркасно-плотової конструкції, обмазаними глиною. На долівці знаходилися ліпні горщики та гончарні лощені миски.

Капулівка,
поселення

Поблизу с. Капулівка (Дніпропетровська обл.) на березі р. Підпільної (тепер берег Каховського моря) знаходилося поселення черняхівської культури. У 1961 р. на поселенні О. В. Бодянським розкопано три заглиблені житла, у 1964 р. Л. М. Рутківською досліджено рештки двох жител-напівземлянок і господарську яму. Житла були однокамерними, прямокутної форми, глибиною 0,8—0,9 м, з глиняною піччю або кам'янкою. Стіни мали каркасно-плотову конструкцію і були обмазані глиною. Серед знахідок переважає гончарна кераміка черняхівсько-

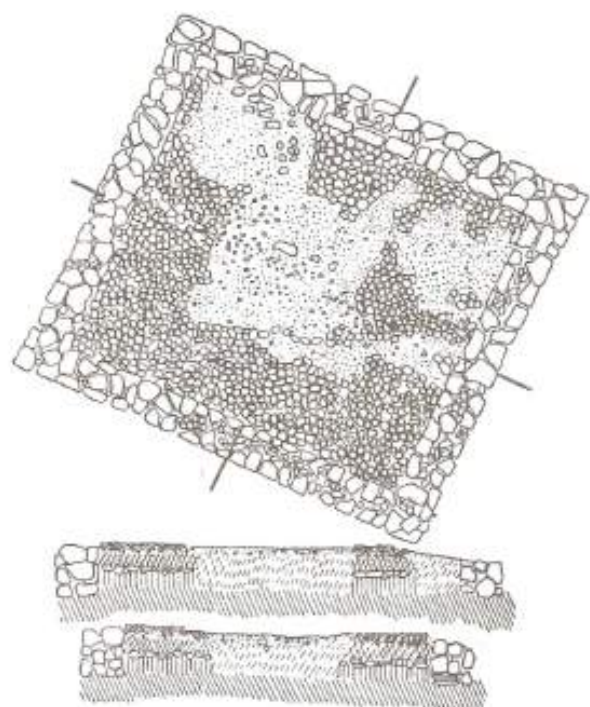
го типу. Значна кількість уламків амфор свідчить про жваві зв'язки з Боспорськими містами. З культурного шару та скарбу, знайденого на поселенні, походять ювелірні вироби, виконані у поліхромному стилі та інкрустовані дорогоцінним камінням. Поселення датовано другою половиною IV — початком V ст.

Киселеве,
поселення

Поблизу с. Киселеве неподалік від Одеси на березі Куяльницького лиману знаходилося поселення черняхівської культури. Розкопки на ньому були проведені К. А. Раєвським у 1938—1940 рр. Досліджено залишки трикамерної і трьох двохкамерних споруд з кам'яними стінами (у тому числі, очевидно, реміснича майстерня). Будівлі розташовані у два ряди вздовж схилу. Знайдено уламки залізних речей — заступа, рала, серпа, наконечника списа та залізний шпак, а також уламки ліпного та гончарного посуду, амфор. Поселення датовано IV — початком V ст. У його матеріалах виразно простежено два компоненти — черняхівський та античний.

Комарів,
поселення

Поблизу с. Комарів (Чернівецька обл.) розташоване поселення черняхівської культури. Пам'ятку досліджував М. Ю. Смішко у 1956—1957 рр., Ю. Л. Шапова у 1971—1973 рр. Виявлено залишки 6 споруд — 2 заглиблених і

План склоробної майстерні
на поселенні Комарів

4 наземних, а також п'ять кам'яних вогнищ просто неба. Одна з наземних споруд була склоробною майстернею — єдиною, що розташована за межами кордонів Римської імперії. Це будівля на кам'яному фундаменті, у якій виявлено інструменти ремісника (залізний черпак, тиглі), відходи виробництва та браковані вироби (уламки чарок, кубків, флаконів) з безколірного або зеленкувато-синього, фіолетового і жовтого скла. Скло виготовляли за античними рецептами, поширеними в Європі у перші століття н. е.

Компанійці,
могильник

Поблизу с. Григоро-Бригадирівка (Компанійці) (Полтавська обл.) знаходився могильник черняхівської культури. Досліджений Є. В. Махно у 1960—1965 рр. Документально зафіксовано 87 поховань за обрядом тілоспалення та 41 тілопокладення. Залишки кремацій розміщені в ямках (60 поховань) або урнах (27). Можливо, це були тілопальні поховання «з розсіяними кісточками», але документація про них відсутня. Серед поховального інвентарю гончарний та ліпний посуд, скляне і пастове намисто, металеві фібули і пряжки, залізні ножі, глиняні пряслиця, кістяні гребені. Деякі керамічні посудини є наслідком скляним кубкам зі шліфованими овалами. Зафіксовані також ліпні посудини з шорстковою поверхнею. Привертає увагу поховання за обрядом тілоспалення, яке супроводжувалося ритуально зігнутих мечем, умбоном, наконечниками списів. Аналогічні поховання, як і посуд з шорстковою поверхнею, відомі у шеворській культурі. Громада, яка залишила могильник, складалася з представників східногерманських, пізньоскіфсько-сарматських та давньослов'янських племен. Пам'ятку датовано IV ст.

Фібули та посуд з могильника Компанійці

Косанове,
могильник

Поблизу с. Косанове (Вінницька обл.) знаходився могильник черняхівської культури. Пам'ятку досліджено В. П. Петровим і Н. М. Кравченко у 1961—1964 рр. Виявлено 39 поховань за обрядом тілопокладення та 82 за обрядом тілоспалення. У похованнях містився гончарний і ліпний посуд (горщики, миски, глеки, вази), скляні келихи і намисто, металеві фібули і пряжки, кістяні гребені тощо. Могильник функціонував від

Фібули з могильника Косанове

кінця III до початку V ст. За особливостями інвентарю і поховальними звичаями населення, яке залишило могильник, належить до східногерманського племінного союзу на чолі з готами.

Леськи,
поселення

Поблизу с. Леськи (Черкаська обл.) розташоване поселення черняхівської культури. Пам'ятку досліджували у 1956 р. А. Т. Сміленко і М. Ю. Брайчевський. Виявлено залишки двох садиб, одна з яких складалася з дев'яти наземних споруд каркасно-плотової конструкції. Чотирикамерна (9,5 × 5,5 м) була житлом, інші мали господарське призначення. Посуд представлений, переважно, гончарними горщиками з шорсткою поверхнею, значно менше лощених мисок. Знайдено також уламки скляного кубка і скляне намисто, знаряддя праці та побутові речі.

Лохвиця,
могильник

Поблизу м. Лохвиця (Полтавська обл.) неподалік злиття річок Артополота і Сули роз-

Лохвицький могильник. Поховання 6: загальний вигляд, горщик-урна та речі з поховання

ташованій могильник черняхівської культури. У 1955 р. В. П. Петровим і Д. Т. Березовцем досліджено 20 поховань — 12 тілопокладень і 8 тілоспалень. Ще ряд поховань було раніше зруйновано будівельними роботами. У семи похованнях рештки кремації містилися в урнах, у одному — в ямі. У двох випадках урнові тілоспалення знаходились над тілопокладеннями. Більшість поховань мають супровідний інвентар, який складається переважно з гончарного посуду (шорстких горщиків, лощених мисок, глеків та кубків). Знайдено також прикраси (намистини зі скла, бурштину та сердолику; підвіски — кістяні пірамідальні, металеві відерцеподібні та з морських мушлів), бронзові пряжки, побутові речі (шило, ножі, пряслиця), кинджал і ланцетоподібний залізний ніж з перевитою ручкою. Могильник датовано III—IV ст. Матеріали могильника свідчать про зв'язки населення Посулля з Середнім і Нижнім Подніпров'ям.

Максимівка,
поселення

Поблизу с. Максимівка (Полтавська обл.) розташоване поселення черняхівської культури. У 1959 р. досліджено Є. В. Махно. Виявлено залишки 10 наземних споруд і 10 господарських ям. Об'єкти становили

чотири окремі садиби, кожне з яких складалося із житла, двох господарських споруд (комора і клуня) та господарських ям. Посуд представлений переважно гончарними горщиками з шорсткою поверхнею, серед яких є великі піфосоподібні, менше лощених мисок і глеків. Знайдено також уламки скляного посуду, фрагмент залізного наральника, калатало для худоби, кам'яні жорна та інші побутові речі й прикраси.

Обухів,

поселення, могильник

Поблизу м. Обухів (Київська обл.) знаходився комплекс пам'яток черняхівської культури — поселення Обухів 1 і могильник Обухів 1а. Пам'ятки досліджено у 1972—1992 рр. Н. М. Кравченко. На поселенні відкрито 35 житлово-господарських комплексів (житла наземні і заглиблені, господарські споруди, ями-льохи, вогнища просто неба). На краю поселення виявлено рештки залізоплавильного горна, крицю і шлаки. Крім гончарного посуду, знайдено уламки ліпного та амфор, а також тигель, серп, наральник, ножі, фібули, пряжки, гребінці, пряслиця, тягарці до ткацьких верстатів тощо.

На могильнику досліджено 43 поховання — 22 тілопокладення і 21 тілоспалення. З поховань походить переважно гончарний посуд, прикраси та деталі одягу з бронзи і срібла (фібули, пряжки, підвіски), кістяні гребінці, фрагменти скляних кубків, пастове та скляне намисто.

Олександрівка,

городище, могильник

Поблизу с. Олександрівка (Миколаївська обл.) розташовані городище і могильник черняхівської культури, які датовано кінцем IV — початком V ст. Пам'ятки досліджував у 1979 р. Б. В. Магомедов. Городище займає скельний мис, з боку поля обмежене ровом і валом, який насипаний із суглинку з домішкою щебеню. На валу була стіна з вапнякових плит висотою не менше 3 м. Виявлено фундаменти круглих башт, одна з яких розташована біля в'їзду. Територія городища забудована довгими спорудами з каменю, що розділені на окремі приміщення. Опалювалися вони вогнищами квадратної форми, викладеними з кам'яних плит, обмазаних глиною. Городище було політичним центром — постійною резиденцією вождя племінного об'єднання і його дружини, а також у разі військової небезпеки слугувало захистом для мешканців округи.

На могильнику досліджено два поховання за обрядом тілопокладення. Поховальні ями були заповнені камінням. Поблизу знаходився жертovníк. Він являв собою прямокутну кам'яну огорожу розмірами 1,6 × 1,8 м. Звичай спорудження на місцях поховань жертovníків, так званих есхар, був занесений в Північне Причорномор'я із Греції. Наявність такого жертovníка на могильнику Олександрівка свідчить, що однією зі складових черняхівської культури у Причорномор'ї було еллінізоване населення.

Оселівка,

могильник

Поблизу с. Оселівка (Чернівецька обл.) знаходився могильник черняхівської культури. Досліджено Г. Ф. Нікітіною у 1969—1977 рр. Відкрито 89 поховань. Із них 69 за обрядом тілоспалення і 20 — тілопокладення. У похованнях знайдено різноманітний гончарний посуд, побутові речі, металеві деталі одягу, прикраси. Привертає увагу тілопальне поховання в урні, яке супроводжувалося зброєю, у тому числі деформованим наконечником списа і вчетверо зігнутих мечем. Пам'ятку датовано III—IV ст.

Переяслав-Хмельницький,

могильник

Неподалік від міста Переяслав-Хмельницький (Київська обл.) на березі р. Трубіж знаходився могильник черняхівської культури. Досліджено Є. В. Махно і В. К. Гончаровим у 1952, 1954 рр. Виявлено 42 поховання: 21 тілоспалення, 19 тілопокладень та 2 кенотафи. У 16 похованнях кістяки мали ритуальні порушення. Тілоспалення відбувалось на стороні. У низці поховань у поховальних ямах знаходилася лише невелика кількість кальцинованих кісток та уламки перепаленого посуду. Супровідний інвентар

Скляний кубок, кістяний гребінь, гончарна ваза та гральні скляні жетони з могильника Переяслав-Хмельницький

складався, головним чином, із гончарних шерехатих горщиків, лощених мисок, ваз і глеків. Знайдено також скляні посудини, бронзові фібули та пряжки, кістяні гребені, скляні жетони для гри, намисто тощо.

Рідний Край,
могильник

Поблизу с. Рідний Край (Харківська обл.) на лівому березі р. Уди розташований могильник черняхівської культури. У 1978—1984 рр. Є. М. Петренком досліджено 14 поховань — 6 тілопокладень і 6 тілоспалень із захороненням решток кремації в урнах, а також 2 кенотафи, у яких виявлено лише поховальний інвентар. У похованнях містилися фібули, бронзові пряжки, кістяні гребені та підвіски, залізні ножі. Серед посуду переважають гончарні миски і горщики, є також глеки, ліпні горщики та кружки. Пам'ятку датовано III—IV ст.

Теремці,
поселення

Поселення черняхівської культури знаходилося на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра поблизу с. Теремці (Хмельницька обл.). Досліджене В. Д. Бараном у 1979—1980 рр. До раннього періоду поселення (IV ст. н. е.) належать 3 напівземлянки без опалювальних споруд, 2 господарські будівлі, 18 господарських ям та кам'яне вогнище просто неба. У цих об'єктах гончарний посуд значно переважав над ліпним. Пізній період на поселенні представлений 25 житлами-напівземлянками з печами-кам'янками, 4 господарськими спорудами та 16 господарськими ямами. У цих об'єктах містився як гончарний, так і ліпний посуд, який часто кількісно переважав. Об'єкти пізнього періоду датовано кінцем IV — V ст. (деякі існували до VI ст.). З поселення походять уламки амфор, залізні ножі, бронзові фібули, у тому числі трипальчаста V ст., уламки скляних кубків, триколіорова намистина. Поселення є перехідною пам'яткою від черняхівської до празько-корчацької культури.

Черепин,
поселення

Поблизу с. Черепин (Львівська обл.) знаходилося поселення черняхівської культури, яке є однією з еталонних пам'яток регіону. Досліджене В. Д. Бараном у 1954—1956 рр. Виявлено 9 жител-напівземлянок, 16 господарських ям та залишки 2 наземних споруд. Близько 60 % уламків посуду належать ліпним горщикам та конічним мискам. Гон-

чарний посуд представлений горщиками та піфосоподібними посудинами з шорсткою поверхнею, а також лощеними мисками, горщиками та глеками. Знайдено також знаряддя праці, побутові речі і прикраси (ножі, шила, струг, жорнові камені, бруски, кістяні гребені). Отримані матеріали (передусім ліпний посуд) ілюструють трансформацію зубрицької культури у черняхівську культуру провінційно-римського типу, демонструючи безперервність етнокультурного розвитку регіону в першій половині I тис. н. е.

Черняхів,
могильник

На околиці с. Черняхів (Київська обл.) знаходився могильник, матеріали якого стали основою для виділення черняхівської культури. Могильник відкрито і досліджено у 1900 р. В. В. Хвойкою (251 поховання), у 1961—1962 рр. Е. О. Симоновичем (21 поховання). Із 272 поховань — 203 тілопокладень різних типів і 69 тілоспалень. Частина тілопокладень була ритуально порушена. Тілоспалення відбувалося на стороні. Рештки кремації вміщено у невеликі ямки або урни (глиняні горщики чи миски). У похованнях знайдено переважно гончарний посуд і особисті речі (металеві фібули і пряжки, кістяні гребені, скляні намиста тощо), а також три римські монети.

Посуд з Черняхівського могильника
(фото В. В. Хвойки)

Київська культура

Глеваха,
поселення

Поблизу с. Глеваха (Київська обл.) знаходилося поселення київської культури. У 1982—1985 рр. Р. В. Терпиловським досліджено 4 житла-напівземлянки та 45 господарських ям. Житла прямокутної,

Яма київської культури для випалювання вугілля. Поселення Глеваха

наближеної до квадрату, форми, площею 16—18 кв. м, з вогнищами. В об'єктах знайдено переважно ліпний (горщики та корчаги, диски), а також імпортований черняхівський посуд, пряслиця, кілька залізних і бронзова фібули, кістяні гребені. Датовано поселення другою половиною III ст.

Дегтярівка, уроч. Лавриків Ліс,
поселення

Неподалік від с. Дегтярівка (Чернігівська обл.) в уроч. Лавриків Ліс знаходилося поселення київської культури. У 1969—1970 рр.

П. М. Третяковим досліджено 5 квадратних у плані напівземлянок з відкритими вогнищами, господарську споруду, а також 24 господарські ями. Знайдено кухонний (горщики, диски) та столовий (миски) посуд, близько 20 пряслиць, залізні фібулу та булавку, ножі, шило, кістяні та кам'яні знаряддя (голки, лоцила, бруски). Поселення датовано III — серединою IV ст.

Київка 1,

поселення, могильник

Поблизу с. Київка (Чернігівська обл.) на невисокому правому березі р. Убідь розташовані поселення і могильник київської культури. Пам'ятки досліджував у 1970 р. П. М. Третяков, у 1977 р. — Р. В. Терпиловський, а пізніше Г. О. Романова. На поселенні розкопано житло-напівземлянку з відкритим вогнищем та 60 господарських ям. Знайдено кухонний (горщики, диски) та столовий (миски) посуд, глиняні пряслиця, залізний серп та посохоподібні булавки.

На могильнику досліджено 5 поховань за обрядом тілоспалення із захороненням решток кремації в ямках. У похованнях містилися уламки ліпного посуду.

Пам'ятки датовано III — серединою IV ст.

Козаровичі,

поселення і могильник

Неподалік від с. Козаровичі (Київська обл.) на низькому правому березі Київського водосховища поблизу гирла р. Ірпінь знаходилися поселення і могильник раннього етапу київської культури. У 1968—1970 рр. С. В. Максимовим досліджено 6 заглиблених

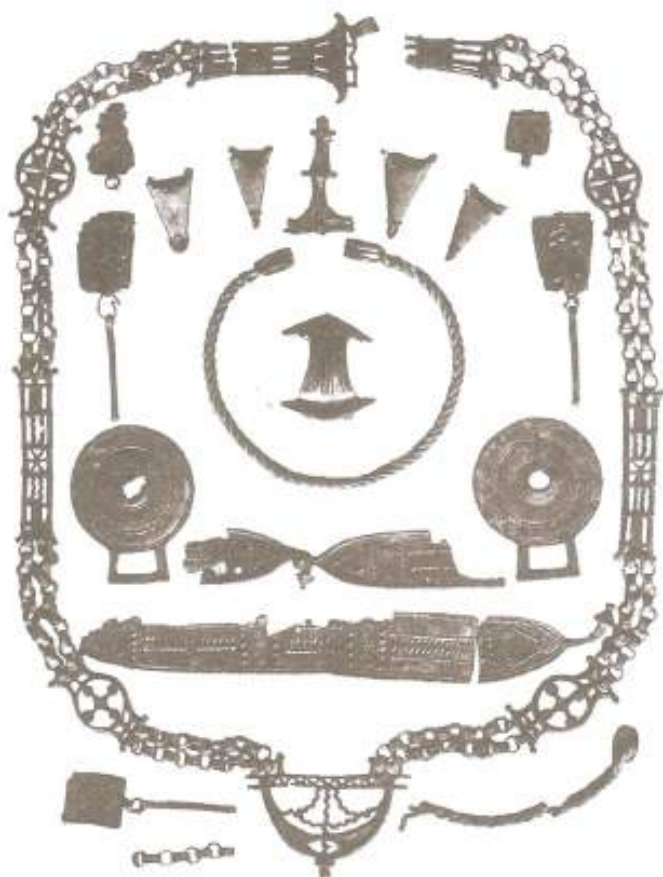
жител, у яких черені глинобитних пічок були вимощені уламками ліпного посуду. На поселенні знайдено уламки груболіпного (переважають ребристі та слабoproфільовані горщики) і лощеного посуду, пряслиця, 2 ножі, шило, рибальський гачок, 2 бронзові підвіски-лунниці з виїмчастою емаллю червоного кольору, пряжку, пастові намистини.

На могильнику виявлено 15 поховань за обрядом тілоспалення із захороненням решток кремації у ямах різного розміру. У похованнях містилися залишки поховального вогнища і уламки перепаленого посуду, а в одному випадку — залізна підв'язна фібула.

Пам'ятки датовано кінцем II — III ст.

Межигірський скарб

Межигірський скарб (Київська обл.) — комплекс прикрас виготовлених у техніці виїмчастих емалей, випадково знайдений наприкінці XIX ст. поблизу Межигірського монастиря (Київська обл.). До скарбу входили бронзові фібула та ланцюг складної конструкції з ажурних ланок, прикрашені червоною та зеленою емаллю, а також фрагмент широкого браслета, шийні гривни, підвіски-дзвіночки, пластинчасті вінчики, круглі та трапецієподібні підвіски з карбованим орнаментом. Комплекс датовано III ст.

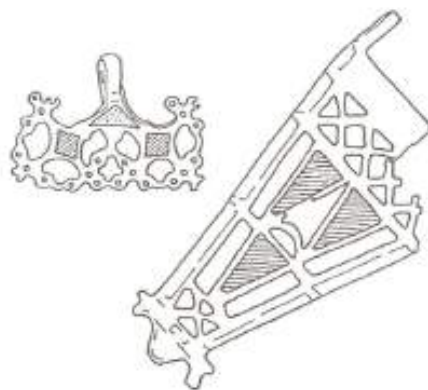

Межигірський скарб

Нові Безродичі,

поселення і могильник

Неподалік від с. Нові Безрадичі (Київська обл.) в уроч. Митьків Кут відомі поселення і могильник київської культури. Пам'ятки досліджував В. М. Даниленко у 1965—1966 рр. На поселенні виявлено заглиблене чотирикутне житло та кілька господарських ям. З об'єктів і культурного шару походять уламки ліпного посуду, залізний гребінь, шило, глиняне пряслице.

Підвіска і фібула з виїмчастою емаллю.
Нові Безрадичі

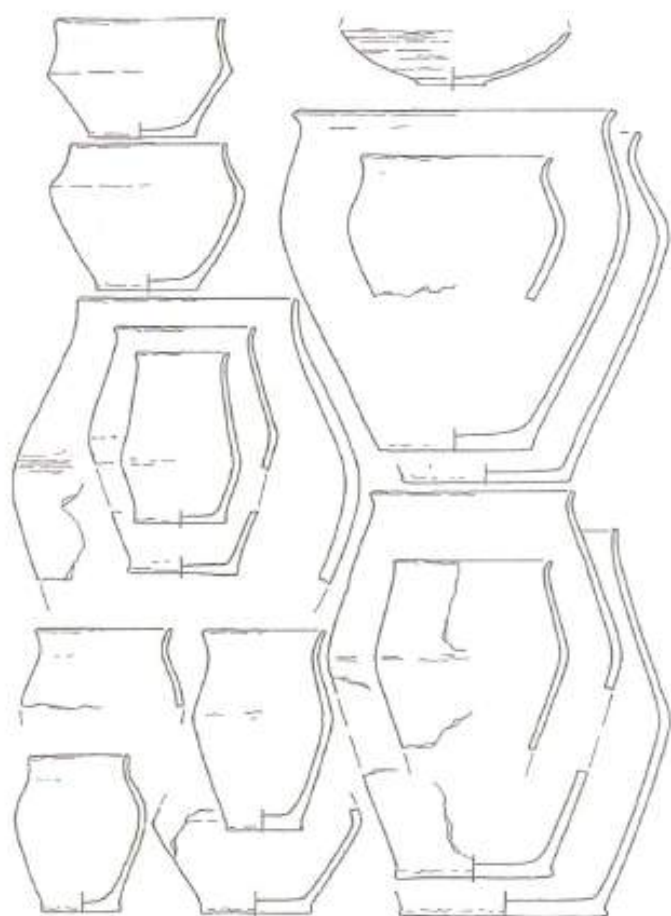
На могильнику досліджено 14 поховань за обрядом тілоспалення. Рештки кремації вміщено у невеликі округлі ямки, у засипці яких зафіксовано вуглики і попел від поховального вогнища, а також дрібні перепалені уламки від різних ліпних посудин. Звертає увагу, що у поховальні ями вміщено зовсім мало кальцинованих кісток. Поховальний інвентар представлений залізними ножем і шилом, фібулою. Винятком є поховання у великій квадратній ямі розмірами 2 × 2 м. У ній, крім кількох невеликих скупчень кальцинованих кісток, містилися вуглики і зола від поховального вогнища, а також глиняні пряслиця, лунниця з емаллю, фрагменти різних посудин, у тому числі і гончарної миски черняхівського типу.

Пам'ятки датовано III — початком IV ст.

Обухів 3,

поселення

Між с. Дерев'яна і м. Обухів (Київська обл.) розташоване поселення київської культури. Пам'ятку відкрито у 1972 р. Н. С. Абашиною. На поселенні досліджено кілька заглиблених споруд, господарських ям та 2 черені вогнищ просто неба. Один із них складався з 9 шарів керамічної вимостки, для якої використано уламки 40 ліпних посудин, переважно великих корчаг. Унікаль-

Обухів 3. Посуд з вимостки череня 1

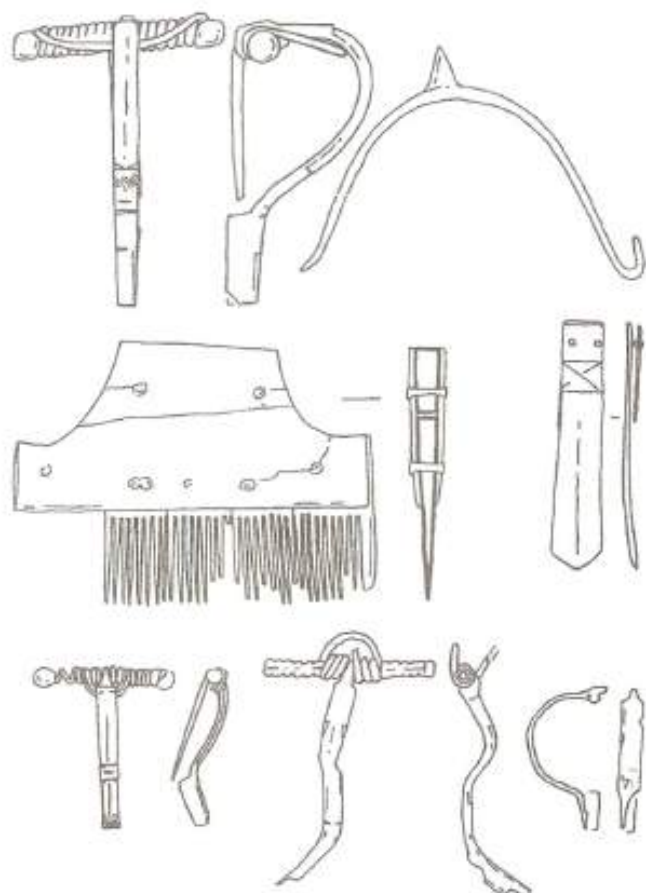
ним є блок граніту з петрогліфами, який було знайдено поблизу цього череня. Серед зображень — фігури тварин і тамгоподібні знаки. Можливо, це рештки культового комплексу. Поселення датовано III — серединою IV ст.

Обухів 7, поселення

Поблизу м. Обухів (Київська обл.) на правому березі р. Кобриня в уроч. Рухів Яр знаходилося багатопарове поселення. У 1979, 1981, 1983 рр. Н. С. Абашиною на поселенні досліджено житло, 2 господарські споруди, 4 вогнища просто неба та 6 господарських ям київської культури. Житло — напівземлянка прямокутної форми з глиняним вогнищем, долівка якої була підмазана світлою глиною. Заглиблені господарські споруди мали стіни каркасно-плотової конструкції, про що свідчить глиняна обмазка з відбитками пруття. У спорудах виявлені уламки великих біконічних корчаг. У трьох вогнищах просто неба черені мали керамічну вимостку. З об'єктів і культурного шару поселення походять численні фрагменти керамічного ліпного посуду, залізні ножі, глиняні пряслиця. Поселення датовано III—IV ст.

Олександрівка I, поселення

На північній околиці м. Чернігів, у межах колишнього с. Олександрівка знаходилося багатопарове поселення. У 1993—1997 рр. Р. В. Терпиловським і О. В. Шекуном досліджено 24 житлові та 20 господарських споруд, залишки колодязя і понад 800 господарських ям київської культури. Житла були зрубними,

Олександрівка 1.
Матеріали київської культури

заглибленими у квадратний котлован (напівземлянки) або наземними. Заслужовує на увагу майстерня з виготовлення напівфабрикатів гребенів з лосиного та оленього рогу. У ній знайдено численні уламки імпортного гончарного посуду черняхівської культури. Крім ліпного посуду, на поселенні знайдено металеві деталі одягу, побутові речі, прикраси, знаряддя праці тощо. Пам'ятка демонструє активні контакти між племенами київської культури Чернігівського Подесення та населенням черняхівської культури. Поселення датовано другою половиною IV — початком V ст.

Роїще, поселення

Поблизу с. Роїще (Чернігівська обл.) на багатопаровому поселенні у 1975—1978 рр.

Є. В. Максимовим і Р. В. Терпиловським досліджено 11 житлових і господарських споруд та близько 230 господарських ям київської культури. Житла були зрубними, заглибленими у квадратний котлован (напівземлянки) або наземними. Крім характерного ліпного посуду, знайдено численні уламки імпортованої гончарної кераміки черняхівської культури. Також знайдено металеві деталі одягу, побутові речі, прикраси, знаряддя праці тощо. Унікальним є виявлений у культурному шарі поселення скарб із п'яти великих срібних пластинчастих лунниць і трьох кілець. Поселення датовано другою половиною IV — серединою V ст.

Улянівка,
поселення

Поблизу с. Улянівка (Чернігівська обл.) розташоване поселення заключного ета-

пу київської культури. У 1974—1975 рр. Є. В. Максимовим і Р. В. Терпиловським досліджено чотири житла-напівземлянки та одне наземне, дві господарські будівлі, кілька ям-льохів. Пізніше Г. В. Жаровим досліджено напівземлянкове і наземне житла, низку господарських ям. Серед знахідок — бронзові браслет та уламок фібули кола виїмчастих емалей, фрагмент люстерка гунського часу, залізні ножі та уламок списа, кістяні голки, глиняні пряслиця, імпортовані речі — посуд черняхівської культури і скляне намисто. У керамічному комплексі переважають слабопрофільовані та ребристі (біконічні) горщики, диски-коржівниці. Пам'ятка демонструє процес трансформації київської культури Подесення у ранньосередньовічну колочинську. Поселення датовано другою половиною IV — серединою V ст.

Культура карпатських курганів

Глибока,
могильник, поселення

Поблизу містечка Глибока (Чернівецька обл.) розташовані могильник і поселення культури карпатських курганів. Моги́льник відкрито у 1893 р. віденським археологом Й. Сомбаті. Вважається першою пам'яткою, з якої почалося дослідження культури карпатських курганів. Моги́льник складався із 86 курганів. Й. Сомбаті розкопав 2 кургани, Б. О. Тимошук у 1951 р. — 5, Л. В. Вакуленко у 1967 р. ще 2. Висота насипів до 1 м, діаметр 10—12 м. Поховальний обряд — тілоспалення. Насипи було зроблено безпосередньо над місцем кремації небіжчиків. У похованнях знайдено глиняний посуд, побутові речі, прикраси. В одному з курганів знаходилося дев'ять керамічних посудин, серед яких була пізньоантична амфора.

Поселення відкрила і досліджувала у 1965—1967, 1969 рр. Л. В. Вакуленко. Проведено розкопки 16 жител, 2 господарських ям та 5 вогнищ просто неба. Житла були напівземлянками глибиною 0,5—0,9 м, площею 9—12 кв. м. Опалювалися глинобитни-

Посуд з Глибоцького могильника

ми печами. Деякі господарські ями обмазані глиною. З поселення походить ліпний та

Поселення Глибока. Житло культури карпатських курганів

гончарний посуд, амфора танаїського типу, бронзові та залізні вироби.

Поселення і могильник датовано серединою III — початком V ст.

Грабовець,
поселення

Поселення культури карпатських курганів розташоване поблизу с. Грабовець (Івано-Франківська обл.). Відкрито і досліджено Л. В. Вакуленко у 1967 р. Виявлено 3 житла-напівземлянки прямокутної форми, господарську споруду і яму. Житла мали площу від 10 до 30 кв. м. і глибину 0,3—0,5 м. Поселення датовано серединою III — початком V ст.

Марківці,
могильник

Могильник культури карпатських курганів, що складався з 28 насипів, знаходився поблизу с. Марківці (Івано-Франківська обл.). У 1938 р. К. Журовським досліджено 12 курганів. Насипи погано збереглися, їхня висота не перевищувала 0,6 м. Діаметри насипів від 5 до 12 м. Під насипами, у центрі майже всіх курганів простежені вогнища. Рештки кремації знаходилися як на давній поверхні, так і у невеликих ямках (діаметром 0,4 і глибиною 0,35 м), очищені від решток вогнища. Поховальний інвентар складався з ліпного і гончарного посуду (цілого та фрагментів). Поховання датовано серединою III — початком V ст.

Мишин,
могильник

Могильник культури карпатських курганів, що складається з 14 насипів, відомий поблизу с. Мишин (Івано-Франківська обл.). У 1935 р. М. Ю. Смішком досліджено шість курганів. Їхні насипи мали висоту 0,8—1,1 м, діаметри від 8,6 до 11 м. Під насипами на давній поверхні простежувалися

залишки вогнищ, перемішані з перепаленими людськими кістками, деколи кальциновані кістки разом з попелом і вугіллям було вміщено у невеликі ямки (діаметром 0,2—0,5 м, глибиною 0,2—0,4 м.). Серед поховального інвентарю, крім ліпного і гончарного посуду, бронзова фібула, залізний браслет. Поховання датовано серединою III — початком V ст.

Нижній Струтинь,
могильник

Поблизу с. Нижній Струтинь (Івано-Франківська обл.) на лівому березі р. Чечва розташований могильник культури карпатських курганів, що складався з 46 курганів у двох групах. І. Коперницьким у 1912 р. та М. Ю. Смішком у 1935 і 1937 рр. розкопано 16 курганів. Рештки кремації, що здійснювалась безпосередньо на місці поховання,

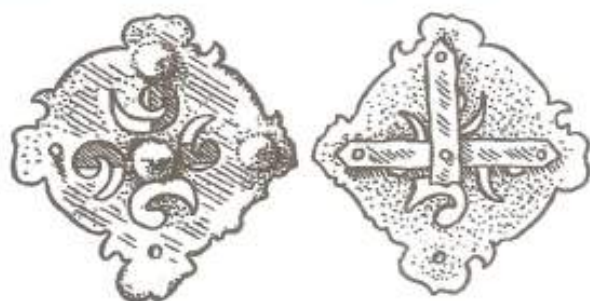

Посуд з могильника Нижній Струтинь

вміщено в урни, в ямки або залишено на вогнищі. У трьох курганах місце спалення оточене рівчачками, що утворювали коло діаметром 6,8—7 м. Одне з поховань перекривала купа великих каменів висотою 0,85 м. У похованнях знайдено глиняний посуд, античну амфору, скляну чашу, сердолікову намистину, ножі тощо. Датовано III—IV ст.

Перерісль,
могильник

Могильник культури карпатських курганів, що складався з 67 насипів, розташований у трьох групах, відомий у долині р. Надвірнянська Бистриця поблизу с. Перерісль (Івано-Франківська обл.). У 1934 р. Я. Пас-

Перерісль. Бронзова бляшка з кургану 8

тернаком досліджено 17 курганів. Їхні насипи мали висоту від 0,4 до 1,5 м, діаметри 5—11 м. Рештки кремації, що здійснювалась безпосередньо на місці поховання, вміщено в урни, в ямки або залишено на вогнищі. Серед поховального інвентарю, крім ліпного і гончарного посуду, були уламки кістяного гребінця, пряжок та фібул. Моги́льник датовано серединою III — початком V ст.

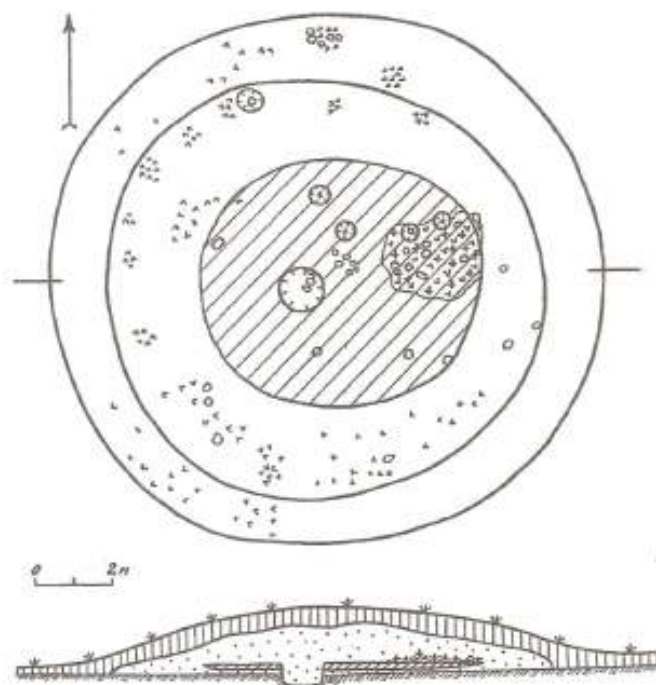
Печеніжин,
поселення

Поблизу с. Печеніжин (Івано-Франківська обл.) на лівому березі р. Печеніги розташоване поселення культури карпатських курганів. Пам'ятку досліджувала Л. В. Вакуленко у 1972—1973 рр. Відкрито залишки заглибленого житла, господарську споруду, господарську яму, вогнище просто неба і 2 гончарні майстерні. Кожна складалася з овалного заглибленого робочого приміщення (4 × 3 м, 5,8 × 3,3 м) та двоярусного гончарного горна, який челюстями топки виходив у це приміщення. У центрі нижніх топкових камер діаметром 2 м знаходились глиняні стовпи діаметром 0,5 м, що були опорою для верхніх випалювальних камер. Знайдено велику кількість уламків посуду, керамічний брак. Датовано серединою III — початком V ст.

Пилипи,
поселення, моги́льник

Поблизу с. Пилипи (Івано-Франківська обл.) розташовані поселення і моги́льник культури карпатських курганів. Пам'ятки досліджено Л. В. Вакуленко у 1983—1984, 1987—1989 рр. На поселенні виявлено 4 напівземлянкові житла, ями, господарські

споруди. Особливо важливим є відкриття 10 зерносховищ, що були системою зернових ям під спільним перекриттям. У ямах містились обгорілі зерна пшениці, ячменю, вівса, проса тощо. На моги́льнику розкопано

План і розріз кургану 1
моги́льника Пилипи

17 курганів з обрядом тілоспалення на місці. Серед поховального інвентарю привертають увагу римська амфора та скляна чаша. Пам'ятки датовано IV ст.

Трач,
моги́льник

Моги́льник культури карпатських курганів, що складався з 10 насипів, 4 з яких були частково знищені, відомий поблизу с. Трач (Івано-Франківська обл.). У 1936 р. моги́льник досліджував М. Ю. Смішко. Насипи курганів мали висоту від 0,5 до 1 м, діаметри 6—10 м. Рештки кремації, що здійснювалась безпосередньо на місці поховання, вміщено в урни, в ямки або залишено на вогнищі. Поховальний інвентар представлений ліпним і гончарним посудом. Поховання датовано серединою III — початком V ст.

СЛОВ'ЯНИ У ДОБУ ВЕЛИКОГО РОЗСЕЛЕННЯ (середина V — VII ст.)

Празько-корчацька культура

Бакота, поселення

Поблизу с. Бакота (Хмельницька обл.) на Середньому Дністрі на багатошаровому поселенні досліджено 10 жител-напівземлянок, 4 господарські ями, споруду і піч виробничого призначення празько-корчацької культури. Розкопки проведено І. С. Винокуром у 1963—1964, 1980—1991 рр. Житла мають прямокутну у плані форму з довжиною стін від 2,6 до 4 м і долівкою на глибині 0,7—0,9 м. Печі-кам'янки розташовані в північній частині жител. Серед знахідок у житлах переважає ліпний посуд, є також знаряддя праці і побутові речі.

Споруда виробничого призначення також прямокутної форми (2,6 × 4 м) і має глибину 0,4 м. Майже в її центрі знаходилось глинобитне вогнище, а у північному куті на долівці стояла округла кам'яна ступа діаметром 0,55 м із заглибленням посередині. На долівці містилась велика кількість уламків ліпного посуду, побутові речі.

Піч виробничого призначення була майже круглої форми (діаметром 1,1 м) і пов'язана із залізообробкою. Її викладено з великих необроблених каменів та гальки, а шатроподібне перекриття зроблено з невеликих каменів скріплених глиною. Черенем служили плоскі камені. У печі знаходилась зола і вуглики, шматки залізних шлаків, уламок стінки залізоплавильного горна.

Об'єкти празько-корчацької культури датовано VI—VII ст.

Бернашівка, поселення

Поблизу с. Бернашівка (Вінницька обл.) на лівому березі Дністра на багатошаровому поселенні відкрито об'єкти празько-корчацької культури. Поселення досліджено

Житло на поселенні Бернашівка

І. С. Винокуром у 1977—1978, 1987, 1989—1995 рр. На особливу увагу заслуговує житло-майстерня ювеліра, в якому знайдено 64 кам'яні ливарні формочки і керамічний тигель-лялячку. Метал плавили безпосередньо в житлі у печі-кам'янці. Формочки виготовлено з каменю місцевих порід. Вони призначені для виготовлення пластин-напівок і підвісок, медальйонів, пряжок, пронизок та ін. Унікальною є форма для відливання пальчастої фібули. Ці матеріали свідчать про високу професійність слов'янських ювелірів. Об'єкти празько-корчацької культури датовано кінцем V—VII ст.

Бовшів I, поселення

На багатошаровому поселенні поблизу с. Бовшів (Івано-Франківська обл.) на лівому березі р. Гнила Липа Л. І. Крушельницькою (1961 р.) і В. Д. Бараном (1962 р.) досліджено 5 жител-напівземлянок з печами-кам'янками. Вони розташовані на середині схилу двома рядами, віддалі між якими становить близько 12 м. У житлах знайдено ліпний посуд, бронзову шпильку, фрагменти пряслиця і бронзової сережки, рештки зернотерки.

Гореча,
поселення

Поблизу с. Гореча (Чернівецька обл.) відоме поселення празько-корчацької культури. Б. О. Тимошуком у 1972, 1974 рр. досліджено 8 жител-напівземлянок (глибиною 0,6—1 м) зі стінами каркасно-стовпової конструкції і печами кам'янками. Стіни жител мали довжину від 3 до 4,5 м. Біля деяких печей були вкопані великі горщики. Виявлено ліпний посуд та побутові речі.

Городок,
поселення

На поселенні празько-корчацької культури поблизу с. Городок (Хмельницька обл.) О. М. Приходнюком у 1966—1968 рр. досліджено 27 жител-напівземлянок прямокутної форми з печами-кам'янками, 4 приміщення господарського призначення, ями-погребі та культовий майданчик. Житла та господарські споруди розташовані трьома групами. Знайдено велику кількість ліпного посуду, побутових речей: ножі, проколки, пряслиця, голку, шило, фрагменти коси та наральника.

Культовий майданчик разом з трьома житлами був відокремлений від поселення яром. Жертовник був викладений плоским камінням, мав прямокутну форму (2,3 × 1,5 м) і був орієнтований за сторонами світу. На каменях помітні сліди дії вогню. Біля східного боку жертовника знаходилися рештки вогнища у вигляді округлої ями діаметром 1,1 м і глибиною 0,2 м. У ямі, дно якої пропечене до 5—7 см, містились перепалені кістки тварин, уламки кераміки, вугілля та попіл.

Зелений Гай,
поселення

У центрі с. Зелений Гай (Тернопільська обл.) розташоване багаточарове поселення, на якому у 1966—1967 рр. В. Д. Бараном досліджено 8 жител-напівземлянок празько-корчацької культури. Всі вони чотирикутні в плані, по кутах мають ямки від стовпів — опор каркасних стін. У 7 житлах були печі-кам'янки, а в одному — відкрите вогнище. У житлах виявлено ліпний посуд та побутові речі. Поселення датовано кінцем V—VI ст. і воно є однією з найраніших пам'яток празько-корчацької культури.

Зимне,
городище

Неподалік від м. Володимира-Волинського (Волинська обл.) на центральній частині високого довгого мису розташоване Зимнівсь-

Розріз валу Зимнівського городища

ке городище. Його довжина складає 135 м, ширина — 14—65 м. Городище відкрив у 1930-х роках О. Цинкаловський, досліджував у 1951—1952 рр. Ю. М. Захарук, у 1957—1960, 1964 рр. — В. В. Ауліх. Городище було значним ремісничим осередком, адміністративно-політичним і культовим центром. Воно мало дерев'яно-земляні укріплення, до яких примикала довга дерев'яна будівля, поділена на окремі приміщення з вогнищами, що одночасно була елементом оборонних стін. На городищі знайдено величезну кількість посуду, виробів з кістки і каменя, понад дві сотні різноманітних залізних предметів та речей зі срібла і бронзи, серед яких зброя (наконечники списів, дротиків та стріл), кінські вудила, знаряддя праці (коса-горбуша, різець-ложкар, молотки, серпи), побутові речі (ножі, шила, кресала), деталі одягу (пряжки, нашивні бляшки) та прикраси (браслети, підвіски тощо). Наявність на городищі лячок, тиглів, ливарних формочок і заготовок свідчить про їхнє місцеве виробництво. Вважається, що Зимнівське городище було племінним центром слов'янського об'єднання дулібів і загинуло у пожежі під час нападу аварів у VII ст.

Зняцьово,
поселення

Поблизу с. Зняцьово (Закарпатська обл.) знаходилося одне з найраніших поселень празько-корчацької культури у регіоні. У 1966 р. С. І. Пеняком досліджено напівземлянкове житло видовженої прямокутної форми (5 × 2,2 м) глибиною 0,4—0,5 м з вогнищем у куті. У ньому виявлено велику кількість уламків ліпних глиняних горщиків, залізні ножиці, 3 пряслиця, наконечник стріли, блакитні скляні намистини. Житло датовано VII—VIII ст.

Каветчина,
поселення

Поблизу с. Каветчина (Хмельницька обл.) на першій низькій терасі лівого берега Дністра, в ур. Лука знаходилося поселення празько-корчацької культури. У 1974—1977 рр. О. М. Приходнюком досліджено 27 жител-напівземлянок, 10 господарських споруд, 12 ям-

Підкам'янка. Поселення Каветчина

льохів, піч та 4 вогнища поза будівлями. Житла чотирикутної форми, площею 10—16 кв. м з пічками-кам'янками. Серед знахідок ліпні горщики та глиняні сковорідки, а також фрагменти гончарного черняхівського посуду та залізна фібула з під'язною ніжкою, що є важливою ознакою існування поселення у V ст. Отже, поселення Каветчина є однією з найраніших пам'яток празько-корчацької культури, яку датовано серединою V—VII ст.

Київ, Старокиївська Гора,
городище

Городище розташоване у північно-західній частині Старокиївської гори. Її стрімкі схили, що мають висоту 80—100 м над рівнем Дніпра, як і болотиста заплава Либеді, були природними укріпленнями. Південна, напольна частина, могла бути захищена лише за допомогою штучних укріплень — валу і рову, залишки яких зафіксовані з цього боку. Територія давнього Київського городища дорівнювала приблизно 2 га.

Найдавніше житло, що належить до празько-корчацької культури, досліджено П. П. Толочком і В. К. Гончаровим у 1971 р. у західній частині городища. У житлі-напівземлянці знаходилася добре збережена глиняна пічка підковоподібної форми, заповнена ліпним посудом. Поселення на

Піч у житлі празько-корчацької культури і ліпні горщики з неї. Старокиївська Гора

Старокиївській Горі датовано кінцем V—VI ст. і воно є однією з найраніших пам'яток празько-корчацької культури.

Кодин,
поселення

Між сс. Чагор і Остриця (Чернівецька обл.) в уроч. Кодин знаходилися два поселення празько-корчацької культури. Досліджені у 1977—1979 рр. І. П. Русановою і Б. О. Тимошуком. На поселенні Кодин 1 відкрито 30 житлових і господарських споруд, на поселенні Кодин 2 — 46. Житла — квадратні напівземлянки з печами-кам'янками. Посуд ліпний, але в найбільш ранніх житлах на обох поселеннях виявлено по декілька уламків гончарного посуду черняхівського типу. На поселенні знайдені металеві та кістяні знаряддя праці, бронзові прикраси та ін. Дві залізні фібули з поселення Кодин 1, які датовано V ст., мають велике значення для встановлення часу виникнення празько-корчацької культури. У цілому поселення датовано серединою V—VII ст.

Корчак,

курганний могильник, поселення

Поблизу с. Корчак (Житомирська обл.) відомі 14 невеликих поселень та курганний могильник VI—VII ст., матеріали яких дали назву археологічній культурі.

Курганний могильник був розташований на лівому березі р. Тетерів і складався

з 27 насипів, оточених ровиками. У 1921 р. С. С. Гамченко розкопав 8 курганів. Висота насипів 0,14—0,67 м, діаметри 7—23 м. Кальциновані кістки, уламки посуду, зола, вугілля та попел містилися як у насипах, так і під насипами — на давній поверхні та в ямках.

У 1959—1963 рр. дослідження поселень проведено І. П. Русановою. Поселення розмірами 100—200 × 30—40 м, розташовані на корінних берегах р. Тетерів, прорізаних численними ярами. На поселенні Корчак I досліджено 12 жител, між якими знаходилися господарські ями. На поселенні Корчак VII відкрито 16 жител, господарські ями і 2 агломераційні печі, заповнені вугіллям та шматками залізної руди. Наземні господарські споруди з ямами всередині були сконцентровані у північній частині поселення. На поселенні Корчак IX досліджено 7 жител, 2 наземні господарські споруди та численні господарські ями. Між житлами на поселенні Корчак IX виявлено безкурганне поховання за обрядом тілоспалення. Рештки кераміки вміщено в урну — ліпний горщик, який стояв у невеликій ямі глибиною 10—15 см.

Житла на всіх поселеннях були чотирикутними, близькими до квадратної форми напівземлянками (глибиною від 0,2 до 1,2 м) площею 10—16 кв. м зі стінами каркасно-стовпової конструкції (довжиною від 2,5 до 4 м). Стіни жител були складені з колод або розколотих деревин (плах). В одному з кутів знаходилася піч-кам'янка. Серед знахідок на всіх поселеннях переважає ліпний посуд (горщики і сковорідки), зафіксовано також деякі побутові речі (ножі, глиняні пряслиця, залізний серп та ін.). Датовано поселення VI—VII ст.

Нові Безрадиці, поселення

На багатошаровому поселенні поблизу с. Нові Безрадиці (Київська обл.) В. М. Даниленком у 1967 р. досліджено кілька жител-напівземлянок празько-корчацької культури. Вони мають квадратну у плані форму, довжина стін 3,5 м. Житла загинули у пожежі, тому зрубна конструкція добре простежено. У кутах розташовані печі-кам'янки. Крім ліпного глиняного посуду, знайдено невелику залізну сокиру, пряжку та деякі побутові речі. Житла датовано VI—VII ст.

Оболонь (Луг IV), поселення

На багатошаровому поселенні Оболонь (Луг IV) у північній частині Києва, дослід-

Ліпний горщик
з поселення Оболонь (Луг IV)

женому у 1966—1974 рр. Г. М. Шовкопляс, відкрито 3 житла і низку господарських ям празько-корчацької культури. Поселення розташоване на правому березі Дніпра, на невисокій дюні у заплаві. Житла празько-корчацької культури прямокутні, площею 10—16 кв. м, з печами-кам'янками. Знайдено ліпний посуд, переважно горщики, і уламок залізного ножа. Поселення датовано кінцем V — VI ст. Воно є однією з найраніших пам'яток празько-корчацької культури.

Рашків II, III, поселення

Поселення празько-корчацької культури Рашків II і III знаходилися на березі Дністра поблизу с. Рашків (Чернівецька обл.). У 1970, 1972—1978 рр. поселення досліджено

Горщики з поселення Рашків III

В. Д. Бараном. На поселенні Рашків II відкрито 14 жител-напівземлянок з печами-кам'янками, заглиблену споруду без печі і господарську яму. На поселенні Рашків III виявлено 92 житла-напівземлянки з печами-кам'янками і 53 господарські ями. Розкопками досліджено майже всю площу поселення Рашків III, що дало змогу простежити його планіграфію і реконструювати загальний вигляд.

З об'єктів і культурного шару обох поселень походять ліпний посуд (горщики, сковорідки, миски), знаряддя праці та побутові речі (ножі, шила, проколки, бруски тощо), металеві деталі одягу та прикраси (фібули, браслети, пряжка, підвіски). Поселення датовано V—VII ст.

Ріпнів II, поселення

Неподалік с. Ріпнів (Львівська обл.) на лівому березі р. Західний Буг знаходилося поселення празько-корчацької культури Ріпнів II. Досліджено В. Д. Бараном у 1957—1961 рр. Відкрито 10 жител-напівземлянок, господарську яму і споруду виробничого призначення. Житла мали приблизно однакову конструкцію. Форма їх наближена до квадрату, довжина стін близько 3 м, глибина долівки — 0,8—1,3 м. Печі у житлах глиняні, підковоподібної форми. У деяких житлах були пристінні виступи — основа лав-лежанок.

Приміщення виробничого призначення пов'язане із залізообробкою. Воно являє собою напівземлянку майже квадратної форми. У материковій стінці її котловану вирізані три металургійні чи ковальські горни, черені яких вимощені уламками глиняного посуду. Біля них у долівці були дві неглибокі ями. В одному з кутів споруди розташо-

вана глиняна піч підковоподібної форми, заповнена шматками залізних шлаків та крипі, уламками посуду.

Крім великої кількості ліпного глиняного посуду та побутових речей, на поселенні знайдено бронзову підвіску-лунницю, залізний ніж, 2 точильні бруски і скляну намистину. Поселення датовано VI—VII ст.

Тетерівка,

поселення, поховання, могильник

Поблизу с. Тетерівка (Житомирська обл.) на лівому березі р. Тетерів знаходилося поселення празько-корчацької культури. Досліджено І. П. Русановою та І. К. Фроловим у 1963—1964 рр. Відкрито 13 жител-напівземлянок та 17 господарських споруд. Житла мали стіни зрубної і каркасно-стовпової конструкції та печі-кам'янки у кутах. Серед знахідок на поселенні переважає ліпний посуд. Також виявлені залізні ножі і наконечники стріл, глиняні пряслиця, ложка-лячка, кам'яна ливарна формочка та «хлібці» — глиняні вироби, що формою імітували хліб і мали ритуальне призначення.

Між житлами виявлено поховання за обрядом тілоспалення. У поховальній ямі стояло дві посудини, заповнені перепаленими кістками. Кальциновані кістки лежали також поза урнами, в ямі. Довкола поховальної ями півколом розміщено стовпові ямки.

Неподалік розташований безкурганний могильник празько-корчацької культури. Виявлено рештки 6 поховань за обрядом тілоспалення. В одному випадку перепалені кістки було вміщено в урну — ліпний горщик, у решті кальциновані кістки разом з вугликами і попелом знаходилися у невеликих ямках діаметром 0,45—0,85 м і глибиною 0,3—0,4 м.

Поселення і поховання датовано VI—VII ст.

Устя,

поселення

Поблизу с. Устя (Хмельницька обл.) на березі р. Смотрич знаходиться поселення празько-корчацької культури. У 1968 р. О. М. Приходнюком досліджено 7 жител-напівземлянок, розміщених двома рядами на відстані 17—30 м одне від одного. У чотирьох житлах були печі-кам'янки, у двох — вогнища, викладені з каменю, і в одному — глинобитне вогнище. На поселенні знайдено велику кількість ліпного посуду та побутових речей. У деяких житлах трапляється як ліпний празько-корчацький, так і гончарний посуд черняхівського типу. Поселення датовано кінцем V — VI ст.

Глинобитна піч. Поселення Ріпнів II

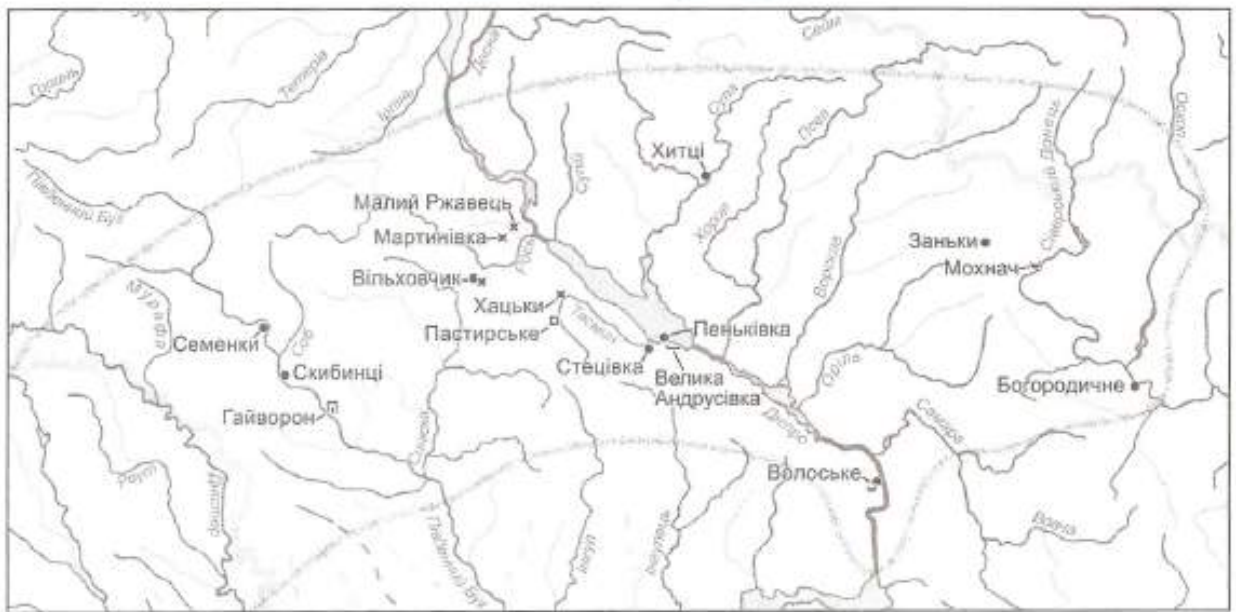
Чепоноси,
поховання

Поблизу с. Чепоноси у 1966—1967 рр. Б. О. Тимощуком, І. С. Винокуром і О. М. Приходнюком досліджено два поховання празько-корчацької культури під курганами. Земляний насип першого кургану діаметром 15 м зберігся на висоту 0,3 м. Під ним знаходилася невелика прямокутна глиняна площадка, на якій була проведена кремація небіжчика. Біля площадки стояв ліпний горщик-урна. Перепалені кістки, перемішані з вугіллям та попелом, лежали в урні

та навколо неї. Простежено рештки семи вогнищ у неглибоких ямках, розташованих по колу, що були пов'язані з обрядом поховання.

Земляний насип другого кургану мав діаметр 17 м і висоту 0,7 м. Під ним на знівельованому майданчику з підсиного темного ґрунту виявлено перепалені людські кістки. Поблизу стояв роздавлений ліпний горщик. Приблизно в центрі насипу, на глибині 0,3 м виявлено рештки тризни у вигляді шару перепаленого ґрунту, вугликів і золи.

Пеньківська культура

Богородичне,
поселення

Поблизу с. Богородичне (Донецька обл.) на лівому березі р. Сіверський Донець відоме поселення пеньківської культури. Пам'ятку досліджували О. М. Приходнюк і М. Л. Швецов у 1986, 1989 рр. Виявлено 6 жител-напівземлянок прямокутної форми і 32 господарські ями. 2 житла мали каркасну конструкцію, 4 — зрубну. В одному з них рештки зрубу збереглися у вигляді обгорілих колод. Привертають увагу рештки вогнища, черинь якого був викладений уламками кам'яних жорен. У долівці кожного житла були господарські ями (від 1 до 3). На поселенні знайдені ліпні круглобокі і ребристі горщики, інколи прикрашені насічкою по вінцях, миски та сковорідки, а також глиняні пряслиця, бронзова фібула, лячки, кам'яні жорна, залізні вудила і наконечники стріл, вироби з кістки. Це поселення розташоване на межі лісу і лісостепу і є одним з найсхідніших поселень пеньківсь-

кої культури. Поселення датовано кінцем V—VII ст.

Велика Андрусівка,
могильник

Поблизу с. Велика Андрусівка (Черкаська обл.) на дні у заплаві р. Тясмин знаходився могильник пеньківської культури. Д. Т. Березовцем у 1955—1959 рр. розкопано 4 безкурганні поховання за обрядом тілоспалення. Рештки кремації містилися у невеликих ямах. У одному з поховань виявлено бронзову пряжку, у решті — ліпний посуд. Поховання датовано кінцем V — VI ст.

Вільховчик,
поселення, скарб

Біля с. Вільховчик (Черкаська обл.) розташоване поселення пеньківської культури. У 1974—1976 рр. пам'ятку досліджував О. М. Приходнюк. Відкрито 3 житла-напівземлянки чотирикутної форми площею 7,5—11 м, глибиною до 0,9—1 м. Долівки жител підмазані глиною. В одному з кутів кожної

знаходились рештки печей або вогнищ з глиняними череннями та стінками з каміння. Серед знахідок переважає ліпний посуд округлобоких і ребристих форм, глиняні пряслиця.

У 1975 р. на території поселення був виявлений ліпний горщик пенківського типу, у якому знаходились срібні прикраси від поясного набору (шкіряна основа не збереглася). Серед них поясні наконечники та накладки з прорізним та зооморфним орнаментом, різноманітні розетки. Всі предмети литі. Цей скарб належить до «старожитностей антів». Датовано VI—VII ст.

Волоське,
поселення, поховання

Неподалік с. Волоське (Дніпропетровська обл.) на острові Сурському, поблизу гирла р. Сули, відомі поселення і невеликий могильник пенківської культури. У 1940, 1947 рр. О. В. Бодянським досліджено житла-напівземлянки з печами-кам'янками, господарську яму і вогнище просто неба. Житла мали квадратну форму, розмірами 3,5 × 3,45 м, і були трохи заглиблені у землю (до 0,2 м). В одному з жител збереглися сліди вогнища. Поблизу виявлено два поховання за обрядом тілоспалення. Серед інвентарю цих ямних поховань ліпні горщики ребристої форми, трапецієподібні підвіски і намистини. З поселення і зруйнованих поховань походять прикраси комплексу «старожитностей антів» — пальчасті фібули, поясні накладки, браслети з потовщеними кінцями. Пам'ятки датовано кінцем V — VII ст.

Гайворон,
металургійний центр

Неподалік с. Гайворон (Кіровоградська обл.) на безіменному острові р. Південний

Залізоплавильне горно з Гайворонського металургійного центру

Буг між сс. Гайворон і Солгутів знаходився металургійний центр пенківської культури. Розкопаний В. І. Бідзілею у 1960—1961 рр. На площі приблизно 3000 кв. м досліджено чотири агломераційні печі, у яких проходив процес збагачення руди, і 21 горно для виплавки заліза. Усі горна були глинобитними наземного типу із зовнішнім діаметром 40—45 см і збереглися на висоту до 60 см. Їхні стінки всередині вкриті накипом шлаків. У деяких горнах зафіксовані отвори для сопел міхів, що знаходились на висоті 30—35 см. Також виявлено житлове приміщення та кілька ям, де зберігалися запаси руди. Датовано центр VI—VII ст.

Заньки,
поселення

На багатопаровому поселенні поблизу с. Заньки (Харківська обл.) на лівому березі Сіверського Донця О. Г. Дяченком у 1976—1977, 1984—1989 рр. досліджено 9 жител-напівземлянок пенківської культури. Вони мали прямокутну форму розмірами 3,4 × 3,2 м., глибиною 0,4—0,7 м. Опалювалися житла вогнищами. Знайдено велику кількість ліпного посуду, побутових речей і прикрас. Поселення датовано VI—VII ст.

Малий Ржавець,
скарб

Поблизу с. Малий Ржавець (Черкаська обл.) у 1889 р. випадково знайдено скарб жіночих прикрас. До нього входило 2 срібних браслети з потовщеними кінцями, 6 великих срібних скроневих кілець, 2 срібних «नावушники» та 2 бронзові гривни. Скарб датовано VI—VII ст.; належить до так званих старожитностей антів.

Мартинівський скарб

Мартинівський скарб (Черкаська обл.) був випадково знайдений у 1907 р. поблизу с. Мартинівка. Він складався з приблизно 120 срібних ювелірних виробів. Це жіночі прикраси — очілля (вінчик), скроневі підвіски, шийні гривни, наручні браслети, пальчаста, зоо- та антропоморфні фібули. Чоловічі речі — оздобы портупей чи поясів (накладні бляшки, пряжки та поясні наконечники), металеві деталі від піхов. Найвідомішими є срібні з позолотою фігурки чоловічків та фантастичних звірів. До скарбу входили речі візантійського походження (певно церковне начиння) — срібні чапні і ложка для евхаристії, уламок блюда. Деякі з них мали клейма константинопольських ювелірів. Скарб датовано останньою чвертю

Срібні пряжки і поясні накладки
з Мартинівського скарбу

VII ст. Очевидно, ці речі належали антському дружиннику, який здобув їх у військових походах на Балкани.

Мохнач,
поховання

Поблизу с. Мохнач (Харківська обл.) випадково під час земляних робіт виявлено поховання жінки у глибокій могилі (2,7 м) з підбоям. Від вхідної ями підбій був відділений дерев'яною перегородкою. Небіжчицю поховано у багатому вбранні. Серед прикрас дві пальчасті фібули, дротяні шийні гривни, спіралеподібні скроневі кільця, браслети з потовщеними кінцями, нагрудний ланцюг, 5 трапецієподібних підвісок, 115 бурштинових і 27 скляних намистин тощо. Поховання супроводжувалось ліпним горщиком, типовим для пенківської культури. Пам'ятка свідчить про взаємозв'язки слов'ян і кочовиків. Поховання датовано VI—VII ст.

Пастирське,
городище

Пастирське городище (Черкаська обл.), розташоване по обох берегах р. Сухий Ташлик. Розкопки городища розпочав у 1898, 1901 рр. В. В. Хвойка, у 1938, 1939 р. їх продовжили І. В. Фабріціус і С. В. Коршенко,

Візантійська амфора, ліпний і гончарний
горщики з Пастирського городища

а у 1949, 1955 рр. — М. Ю. Брайчевський. У 1990—1993, 1995, 1997, 1998 рр. пам'ятку досліджував О. М. Приходнюк. Усього на городищі досліджено 50 чотирикутних жител-напівземлянок площею 10—20 кв. м, господарські споруди та ями. Розкопано залишки трьох довгих будівель, в одній з яких виявлено велику кількість обвугленого зерна. Встановлено, що в останній чверті VII ст. було поновлено укріплення — на вершині старого валу скіфського часу збудували стіну з двох паралельних плотів, простір між якими заповнили ґрунтом. На городищі мешкали високопрофесійні ремісники, що обслуговували як лісостепові слов'янські племена, так і кочовиків-булгар. Виявлено кузню з повним набором ремісничих знарядь (ковадло, пара молотів, пара кліщів, ножиці для різання металу, зубило та пробійник). Ювелірне ремесло засвідчене не лише сотнями фібул, браслетів, скроневих підвісок та інших речей, які походять, передусім, із трьох скарбів, але й набором інструментів (пробійник, молоточок-чекан, шаблон для виготовлення браслетів з порожнистими розширеними кінцями тощо). На городищі, очевидно, виготовлявся також високоякісний гончарний посуд з лощеною орнаментованою поверхнею. Городище датовано кінцем VII — серединою VIII ст.

Пеньківка,
поселення

Поблизу с. Пеньківка (Кіровоградська обл.) знаходилося три поселення (Моло-

*Житло з піччю-кам'янкою.
Поселення Пеньківка (Луг I)*

чарня, Луг I, Луг II), що дали назву археологічній культурі. Поселення досліджені Д. Т. Березовцем у 1956—1959 рр.

Поселення в уроч. Молочарня знаходилося на правому березі старого русла р. Тясмин. Досліджено 4 житла-напівземлянки з печами-кам'янками та господарську яму. Серед посуду переважають ліпні горщики ребристої (біконічної) форми. Знайдено глиняні пряслиця, кам'яні жорна, срібну зооморфну фібулу.

Поселення Луг I було розташовано на видовженому підвищенні у заплаві р. Тясмин. Досліджено 30 жител і 2 господарські споруди. Житла-напівземлянки площею 9—16 кв. м містили печі-кам'янки, складені з великих гранітних брил або частин битих жорен. Крім ліпного посуду, знайдені побутові речі з кістки та каменю. З металевих речей привертають увагу уламок коси, пружинні ножиці, бронзова трапецієподібна підвіска, плоска залізна двошипна стріла з черешком.

На поселенні Луг II, яке також знаходилося на підвищенні у заплаві р. Тясмин, досліджено 17 жител-напівземлянок з печами-кам'янками і господарську споруду. Крім ліпного посуду, тут знайдено ножі, глиняні пряслиця, кістяні проколки та залізне вістря списа листоподібної форми.

Поселення датовані кінцем V — VII ст.

Семенки,
поселення

Поблизу с. Семенки (Вінницька обл.) на правому березі Південного Бугу знаходилося поселення пеньківської культури. У 1959—1962 рр. повністю досліджено П. І. Хавлюком. Виявлено 29 жител-напівземлянок, здебільшого квадратної форми з

Ліпні горщики з поселення Семенки

печами-кам'янками, 8 господарських споруд, 19 господарських ям і залізоплавильне горно. Крім великої кількості ліпного посуду, серед якого переважають ребристі горщики, знайдено побутові речі з кістки і заліза: проколки, ножі, пряслиця, голки, кам'яні ливарні формочки та ін. Поселення датовано VI—VII ст.

Скибинці,
поселення

Поблизу с. Скибинці (Вінницька обл.) на острові на Південному Бугу розташоване поселення пеньківської культури. П. І. Хавлюком у 1959 р. досліджено 4 житла-напівземлянки і господарські ями. Житла мали стіни каркасно-стовпової конструкції. У двох житлах були печі кам'янки підковоподібної форми, ще у двох — вогнища. Знайдено уламки ліпного посуду і деякі побутові речі, кам'яні ливарні форми. Привертає увагу бронзова пластина (накладка) у вигляді фігурки лева. Поселення датовано VI—VII ст.

*Бронзова накладка із зображенням лева.
Поселення Скибинці*

Стецівка,
поселення

Поблизу с. Стецівка (Черкаська обл.) на підвищенні у заплаві правого берега р. Тясмин відоме поселення пеньківської культури. У 1956—1958 рр. В. П. Петровим досліджено 11 жител-напівземлянок з печами-кам'янками і юртоподібну споруду. Прямокутні житла площею 12—18 кв. м розташовані двома не дуже чіткими рядами. Знайдено уламки посуду, у тому числі ребристих горщиків, численні побутові речі. Поселення датовано VI—VII ст.

Хацьки,
скарб

Поблизу с. Хацьки (Черкаська обл.) у 1893 р. випадково знайдено скарб речей, що належить до «старожитностей антив». Скарб включав комплекти чоловічих і жіночих прикрас. Серед них срібні браслети, трапецієподібні підвіски, трубки-пронизки, бурштинові намистини, підвіски з мушлі. Предмети поясного набору представлені срібними пряжками, бляхами з прорізним орнаментом, фігурними наконечниками та ін. Скарб датовано VI—VII ст.

Хитці,
поселення

На багатошаровому поселенні поблизу с. Хитці (Полтавська обл.), яке розташоване на правому, низькому березі р. Удай, у 1973—1976 рр. Є. О. Горюновим досліджено 11 жител-напівземлянок та численні господарські ями пеньківської культури. Житла невеликих розмірів мають квадратну або прямокутну в плані форму. У кожному зафіксовано вогнище відкритого типу. Посуд представлений ліпними ребристими (біконічними) та округлобокими горщиками, мисками, дисками та сковорідками з невисоким бортиком. Також виявлені глиняні

Ліпний посуд пеньківської культури
з поселення Хитці

пряслиця, тиглі, скляні намистини, бронзові браслети тощо. Об'єкти пеньківської культури датовано серединою V—VII ст.

Рябівка 3,
поселення

Багатошарове поселення Рябівка 3 (Сумська обл.), розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Ворсклиця, відкрите у 1987 р. О. В. Сухобоковим; досліджене Р. В. Терпиловським, А. М. Обломським у 1990 р. Площа поселення 400 × 40—60 м. На пам'ятці виявлено 5 заглиблених прямокутних у плані споруд і 3 господарські ями пеньківської культури. Посуд представлено ліпними округлобокими, біконічними і тюльпаноподібними горщиками, дисками та сковорідками. Також знайдено залізний ніж, глиняні пряслиця і бронзові прикраси. Поселення датовано V—першою половиною VII ст. Його верхня дата визначається розташованим на цьому місці невеликим кочівницьким могильником (4 поховання-тілопокладення з частинами скелета коня), в якому знайдено бронзові браслети і поясну накладку.

Колочинська культура

Бездрик,
курганний могильник

Поблизу с. Бездрик (Сумська обл.) на березі річки розташований могильник колочинської культури, що складався з 13 насипів діаметром 5—11 м і висотою 0,3—1,3 м. В. В. Приймаком і Д. В. Середою у 1998 і 2000 рр. досліджено чотири кургани. Рештки кремації у вигляді скупчень перепалених кісток і вугілля знайдено на різних рівнях насипу або у невеликих ямках. Одне з двох поховань у кургані 2 містило три ліп-

них горщика. Поховальний інвентар інших поховань включав уламки ліпного посуду і бронзові прикраси, залізне тесло, глиняні пряслиця, кістки домашніх тварин. Поховання датовано серединою V — VII ст.

Великі Будки,
поселення, скарб

Поблизу с. Великі Будки (Сумська обл.) знаходиться поселення колочинської культури. Пам'ятку досліджували В. М. Горюнова і Г. О. Романова у 1981 р. Виявлено 6 напівземлянкових жител, 39 господарських ям та вогнище просто неба. Житла однокамерні, квадратні у плані, площею від 11 до 24 кв. м. Долівка заглиблена до 0,9 м. Стіни були зрубними або каркасними. У центрі кожного житла знаходився опорний стовп, а недалеко від нього — відкрите вогнище. Серед знахідок на поселенні переважає ліпний посуд слабопрофільованих та ребристих форм.

Фібули та накладки зі скарбу
на поселенні Великі Будки

У верхньому шарі заповнення напівземлянки знайдено скарб, до складу якого входив металобрухт — уламки срібних прикрас (фібули, браслетів, гривен, великої пластинчастої підвіски зі складним орнаментом та ін.), а також готові вироби — парні пластинчасті фібули та більше ніж 1200 дрібних нашивних бляшок з оловянисто-свинцевого сплаву. Скарб датовано VII ст. Комплекс демонструє зв'язки племен колочинської культури регіону з Подунав'ям та Прибалтикою.

Заяр'я,
поселення

Поблизу с. Кудлаївка (Чернігівська обл.) на краю правого корінного берега р. Мало-

течки (правої притоки Десни) розташоване поселення колочинської культури Заяр'я. У 1970 р. Є. О. Горюновим досліджено житло — квадратну напівземлянку з відкритим вогнищем у центрі, а також кілька господарських ям. Крім характерної ліпної кераміки і пряслиця, знайдено уламок туфового жорна, а також фрагмент денця гончарної посудини черняхівського типу, що дозволяє датувати пам'ятку в межах V ст.

Козари 7,
поселення

Поблизу с. Козари (Чернігівська обл.) на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси р. Остер знаходилося поселення колочинської культури Козари 7. Г. В. Жаровим у 2001 р. досліджено 8 будівель і понад 70 господарських ям. 6 будівель з центральним стовпом були житлами. Господарські ями мали головним чином циліндричну форму (діаметр 0,8—1,8 м, глибина до 1 м). Знайдено уламки груболіпних слабопрофільованих горщиків, два фрагменти гончарних посудин черняхівської культури, а також близько ста керамічних пряслиць та їхніх уламків. На частину з них нанесено знаки, прокреслені по сирій глині. Серед знахідок — бронзовий туалетний пінцет, скляні намистини, залізні кільця від кольчуги (?) та ін. Пам'ятку датовано першою половиною — серединою V ст. Очевидно, поселення Козари 7 було залишене деснянськими племенами, що просувались на південь після занепаду черняхівської культури.

Кролевець,
поселення

Поселення колочинської культури було розташоване на околиці м. Кролевця (Сумська обл.) на березі р. Реть. Поселення виявлено Л. І. Белінською. Тут досліджено житло-напівземлянку розмірами 3,8 × 4 м, з нижнього шару заповнення якої походять фрагменти опуклобоких та ребристих груболіпних горщиків, дисків та сковорідок з невисоким краєм, а також залізні ніж і уламок серпа, кістяна проколка, п'ять пряслиць. Одне з них орнаментоване наколами, що утворюють хвилясту лінію. Тут знайдено 2 фрагменти гончарних посудин черняхівської культури. Житло датовано першою половиною — серединою V ст. Поселення належить до найраніших пам'яток колочинської культури, які зберігають певні риси попередньої київської культури.

Колодязний Бугор,
поселення

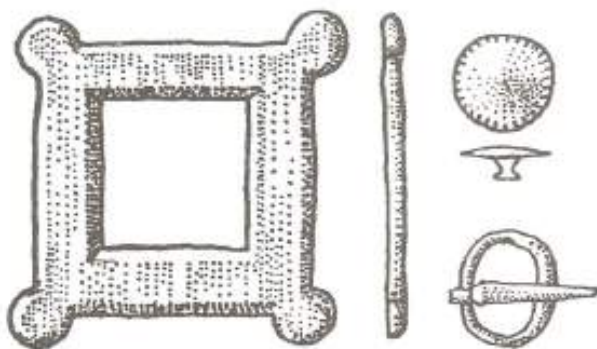
На багатошаровому поселенні Колодязний Бугор, яке розташоване неподалік с. Лисконоги (Чернігівська обл.) на дюнному підвищенні у заплаві лівого берега р. Смяч (правої притоки Десни), П. М. Третяковим у 1967 і 1969 рр. досліджено 2 житла та кілька господарських ям. Житла були напівземлянками квадратної у плані форми. Крім характерного ліпного посуду — слабопрофільованих (банкоподібних і тюльпаноподібних) горщиків і глиняних пряслиць, заслуговують на увагу фрагмент залізної фібули і наконечник стріли гунського типу, що дозволяють датувати пам'ятку V ст.

Литвиновичі 3,
поселення

На багатошаровому поселенні, яке розташоване на краю правого берега р. Клевень поблизу с. Литвиновичі (Сумська обл.), А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським у 1992 р. досліджено житло-напівземлянку та кілька господарських ям колочинської культури. Житло розмірами 3,2 × 5 м мало виступ у одній із стін. Знайдено ліпний посуд — слабопрофільовані горщики, диски і скворідки. Житло датовано V ст.

Смяч,
поселення, могилиник

Поселення і могилиник колочинської культури Смяч відомі поблизу с. Мамекине (Чернігівська обл.). П. М. Третяковим і Є. О. Горюновим у 1968 р. на могилинику досліджено 5 безкурганних поховань за обрядом тілоспалення. Рештки кремації були вміщені у невеликі округлі ямки. У деяких похованнях, крім перепалених кісток людини, містились кістки коня і собаки. Це свідчить, що інколи на одному вогнищі з небіжчиком спалювали жертвну тварину.

Вироби з бронзи. Могилиник Смяч

На поселенні досліджено житло — прямокутну напівземлянку та кілька господарських ям. Стіни житла мали каркасно-стовпову конструкцію. У кутах збереглися ямки від опорних стовпів, у центрі виявлено рештки глинобитного вогнища. Бронзова пряжка з житла та залізна з могилиника дозволяють датувати комплекс V ст.

Моценка,
городище

Городище колочинської культури розташоване на високому мисі, над заплавою правої притоки р. Снов поблизу с. Моценка (Чернігівська обл.). Воно складається, власне, з двох городищ із самостійною системою

Розріз валу на городищі Моценка

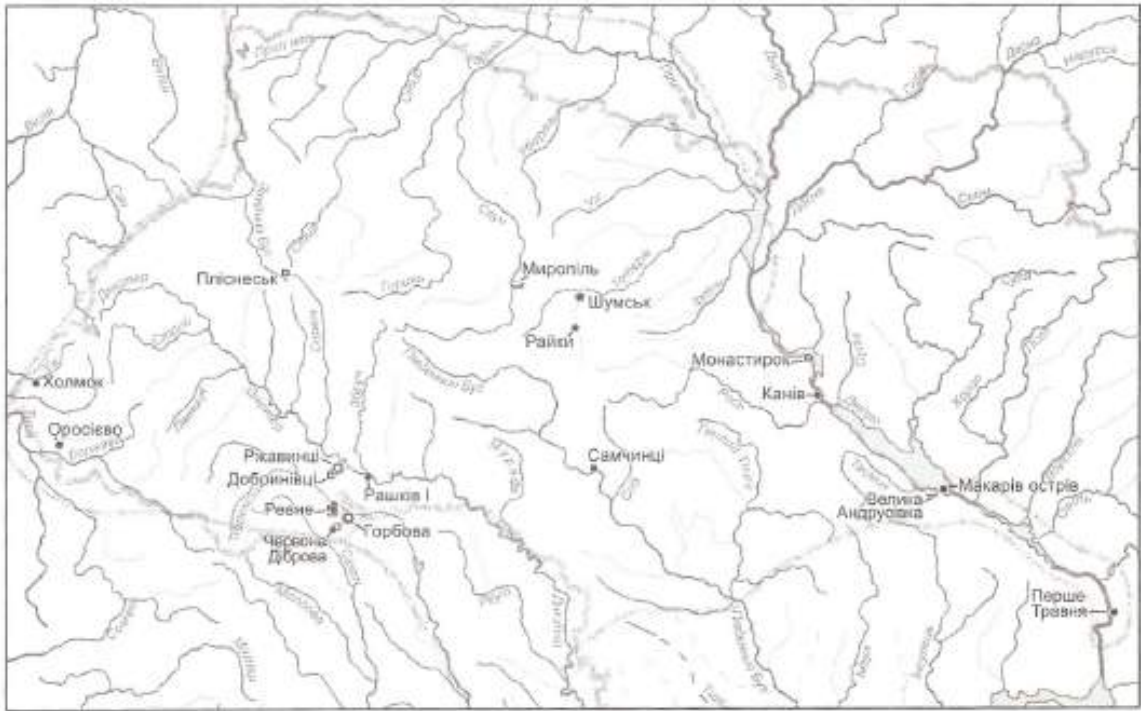
укріплень: нижнього (50 × 37 м) та верхнього (80 × 50 м). У 1985 р. М. Б. Щукіним частково досліджено оборонні споруди верхнього городища. На городищі знайдено бронзові пальчасту фібулу і антропоморфну фігурку, залізі пряжку, серп, дві пари вудил, фрагменти кольчуги і панцира. Городище датовано VI—VII ст.

Олександрівка I,
поселення

На північній околиці м. Чернігів, в межах колишнього с. Олександрівка розташоване багатошарове поселення. У 1993—1997, 2000, 2001, 2003 рр. Р. В. Терпиловським і О. В. Шекуном досліджено 6 жител-напівземлянок колочинської культури. Форма жител в плані близька до квадратної, довжина стіни 3,8—4,4 м, глибина 0,2—0,5 м. Судячи по стовповим ямам у кутах котлованів, житла мали каркасно-стовпову конструкцію, у центрі знаходилися відкриті вогнища. Серед знахідок переважає ліпний посуд — неорнаментовані ліпні горщики слабопрофільованих баночних і опуклобоких форм. Крім того, знайдено глиняні пряслиця, залізний ніж, бронзовий перстень зі спіралью скрученого

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ (VIII—IX ст.)

Райковецька культура

Велика Андрусівка, могильник

Безурганний могильник райковецької культури відомий поблизу с. Велика Андрусівка (Кіровоградська обл.) У 1955—1959 рр. Д. Т. Березовцем досліджено 29 поховань за обрядом тілоспалення. Рештки кремації були захоронені у невеликих ямах або вміщені в урни, які стояли у неглибоких ямах. Можливо, що їх ставили просто на вирівняну площадку й засипали зверху землею. Найчастіше поховання складалося з однієї урни, лише в декількох випадках у похованнях було по дві або три урни. Урнами слугували переважно ліпні горщики, вінця яких інколи прикрашені пальцевими вдавленнями. У меншій кількості траплявся ранньогончарний посуд. Могильник датовано VIII—IX ст.

Горбова, городище-святилище

Поблизу с. Горбова (Чернівецька обл.), поруч із великим селищем райковецької культури відоме городище-святилище. Пам'ятку досліджував Б. О. Тимошук у 1960—1962 рр. Городище розташоване на мису, центральний майдан (діаметром 30 м) якого обмежений кільцевим валом. На плоскій вершині валу виявлені рештки вогнищ. Дві бокові площадки городища також обмежені валами з рештками вогнищ.

Добринівці, городище

Поблизу с. Добринівці (Чернівецька обл.) розташоване городище райковецької куль-

Залізний серп та кістяні вироби з городища Добринівці

тури. Пам'ятку досліджував В. О. Тимошук у 1973—1974 рр. Городище з усіх боків було оточене дерев'яною стіною, укріпленою зрубами-опорами, які були розташовані на певній відстані один від одного. Частина цих зрубів була основою веж. Територія городища була забудована житлами-напівземлянками і майстернями ремісників. Опорні зруби стіни також використовувались мешканцями городища як житла і майстерні. Городище було значним ремісничим центром VIII—X ст.

Канів,
поселення

Південніше м. Канів (Черкаська обл.) на терасах правого берега Дніпра розташоване поселення райковецької культури площею приблизно 17 га. Пам'ятку досліджувала Г. Г. Мезенцева у 1957—1962 рр., Р. В. Терпиловський і Є. В. Синиця у 1997—2010 рр.

Кістяні проколки, глиняні пряслиця, залізний наконечник стріли та бронзовий рибальський гачок. Канівське поселення

На кількох ділянках поселення відкрито понад 30 жител зрубної та каркасно-стовпової конструкції з печами-кам'янками в одному з кутів, кілька господарських приміщень та близько 50 господарських ям. Із жител та культурного шару походить ліпний та ранньогончарний посуд (горщики, сковорідки). Ліпні посудини по вінцях часто прикрашені вдавленнями, а ранньогончарні — лінійним та хвилястим орнаментом по всій посудині. Знайдено також уламки великих жаровень, залізні ножі, шила, фрагмент фібули, бронзовий рибальський гачок, кістяні проколки, глиняні пряслиця тощо.

Поселення датовано VIII — першою половиною X ст.

Макарів Острів,
поселення

Поблизу с. Пеньківка (Кіровоградська обл.) в уроч. Макарів Острів, що являє собою останець з усіх боків оточений болотами, знаходилося поселення райковецької культури. Пам'ятку досліджували у 1956 р. Д. Т. Березовець, у 1957 р. Н. В. Лінка і Г. М. Шовкопляс. Відкрито 10 напівземлянкових жител з печами-кам'янками. В одному з жител, між стіною і піччю-кам'янкою, був знайдений скарб залізних речей, що складався з наральника, шести серпів, двох сокир, двох тесел, трьох наконечників списів та двох дужок до дерев'яних відер. Крім ліпного посуду, в житлах містився ранньогончарний посуд з хвилястим та лінійним орнаментом. Також знайдені глиняні пряслиця, залізні ножі, кістяні проколки тощо. Пам'ятку датовано VIII—IX ст.

Миропіль,
курганний могильник

Між сс. Миропіль та Ульха (Житомирська обл.) на р. Случ відомий великий курганний могильник райковецької культури, який складався з 15 окремих курганних груп. Більшість насипів невисокі (30—40 см), ледь помітні, проте є кургани діаметром до 10 м. Могильник досліджували С. С. Гамченко (1896), Ю. В. Кухаренко (1954), І. П. Русанова (1969). Загалом розкопано 50 курганів. Кремація здійснювалася на місці, про що свідчать залишки вогнищ з перепаленими людськими кістками на давній поверхні або у невеликих ямках під насипами. Довкола низки поховань простежено залишки від стовпів, між якими знаходилися укладені горизонтально обгорілі колоди. Розміри цих прямокутних дерев'яних споруд над похованнями складали 2—3 × 2,4—3 м. У деяких курганах під насипом збереглися сліди стовпової огорожі. Довкола насипів зафіксовано рештки поминальних вогнищ у вигляді ровиків, заповнених вуглистою землею.

Монастирок,
городище

На багатшаровому городищі поблизу колишнього с. Монастирок (Черкаська обл.) на плато правого берега Дніпра Є. В. Максимовим і В. О. Петрашенко досліджено 30 жител-напівземлянок з печами-кам'янками і численні господарські ями райковецької культури. З об'єктів походить ліпний та ранньогончарний посуд, залізні і кістяні знаряддя праці (ножі, ложкар, проколки), предмети домашнього вжитку і прикраси,

Городище Монастирок. Житло райковецької культури з піччю-кам'янкою

зокрема бронзові сережки-лунниці. Знайдено також срібний арабський дирхем. Об'єкти райковецької культури датовано VIII—X ст.

Оросієво,
поселення

Поблизу с. Оросієво (Закарпатська обл.) розташоване поселення райковецької культури. В. Г. Котигорошком у 1973 р. досліджено три заглиблені (до 0,25—0,3 м) житла з глинобитними печами. Крім ліпного та гончарного посуду, знайдені побутові речі — глиняні прясла, ножі. Поселення датовано VIII—IX ст.

Пліснеськ,
культове місце

Культове місце розташоване в уроч. Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу (Львівська обл.). Досліджене М. А. Филипчуком у 2009 р. На краю мисового підвищення на невеликому майданчику, сильно насиченому вугіллям і кальцинованими та обгорілими людськими кістками, виявлено 9 поховань. Кожне поховання містило людський череп, тою чи іншою мірою пошкоджений вогнем, та невелику кількість хаотично розташованих різних кісток. У похованнях знаходились фібули, у тому числі пальчаста; фігурка фантастичного звіра (лева?); уламки ліпного посуду і вістря стріл аварського типу. До складу культового місця входять рештки громадських будинків та язичницького храму, де виявлено керамічний посуд, прикраси, ливарні формочки і бойовий ніж.

Культове місце датовано VII—X ст.

Перше Травня,
поселення

Поблизу с. Перше Травня (Дніпропетровська обл.) у гирлі балки Яцевої відоме поселення райковецької культури. Пам'ятку досліджувала А. Т. Сміленко у 1955—1956 рр.

Глиняна піч в житлі на поселенні Перше Травня

Виявлено 8 жител, розташованих у ряд вздовж берега, відстань між якими від 10 до 70 м. Житла прямокутні, напівземлянкові, у деяких збереглися вхідні східці. Стіни каркасно-плотові, обмазані глиною. Печі глиняні, прямокутні, великих розмірів. У житлах і поруч з ними розташовані господарські ями, часом з уламками жорен. Звертає увагу ціла круглодонна амфора кримського походження.

Поселення датовано VIII—IX ст.

Райки,
поселення

Поблизу с. Райки (Житомирська обл.) в уроч. Лука знаходилося слов'янське поселення, що дало назву археологічній культурі. Досліджено В. К. Гончаровим у 1946—1948 рр. Поселення розташоване на дюнному підвищенні у заплаві правого берега р. Гнилог'ять. Виявлено 8 жител — чотирикутних напівземлянок зі стінами зрубної конструкції і печами-кам'янками. Горщики ліпні і ранньогончарні. Ліпні по вінцях часто прикрашені вдавленнями, а ранньогончарні — лінійним та хвилястим орнаментом по всій посудині. Знайдено також глиняні миски і сковорідки, залізні ножі та серп, глиняні пряслиця.

Поселення датовано VIII—IX ст.

Глиняні пряслиця з поселення Лука-Райковецька

Рашків I,
поселення

Поблизу с. Рашків (Чернівецька обл.) знаходилося поселення райковецької культури. Повністю досліджено В. Д. Бараном у 1970, 1972—1978 рр. Виявлено 80 жител-напівземлянок, понад 100 господарських ям

Ділянка поселення Рашків I

і залізоплавильне горно. Знайдено ліпний і обточений на ручному крузі посуд (горщики, сковорідки, миски), знаряддя праці та побу-

Глинняний посуд. Поселення Рашків I

тові речі (залізні наральники, ножі, шила, кістяні проколки, кам'яні бруски, жорна та ін.), бронзові прикраси. Матеріали поселення дозволили з'ясувати закономірності розташування жител у відповідності з родинними зв'язками.

Пам'ятку датовано VIII—IX ст.

Ревне,

городища, поселення, могильник

Поблизу с. Ревне (Чернівецька обл.) по обох берегах Прута розташовані два городища, десять селищ і без курганний могильник райковецької культури. Пам'ятки

Житло-напівземлянка з піччю кам'яною.
Ревнянське поселення

досліджував В. О. Тимошук у 1972, 1977—1980 рр.

Городище-сховище IX ст. Ревне I було оточене дерев'яною стіною стовпової конструкції, посиленою з напольної сторони глиняним укосом. З внутрішньої сторони до неї примикали довгі наземні будинки, а у центральній частині городища жител не виявлено. На безкурганному могильнику біля городища відкрито 53 ями поховання IX ст. за обрядом тілоспалення, а також місце для кремації небіжчиків і культовий майданчик. На межі IX—X ст. городище і супутнє селище, на якому досліджено 12 жител-напівземлянок, згоріли.

На городищі Ревне II у IX ст. з напольної сторони була споруджена дерев'яна стіна стовпової конструкції. На центральному майданчику городища розкопано 11 жител-напівземлянок з печами-кам'янками, 5 ремісничих майстерень і яма-погріб. Житла-напівземлянки виявлено і за межами укріплень на супутньому селищі.

Всі пам'ятки продовжують існувати в давньоруський час.

Ржавинці,

городище-святилище

Поблизу с. Ржавинці (Чернівецька обл.) на краю поселення райковецької культури на високому пагорбі розташоване городище-святилище. Пам'ятку досліджував В. О. Тимошук у 1973 р. Округлий майдан діаметром 24 м по периметру оточений двома рядами валів висотою до 1,5 м. На вершині внутрішнього валу були кам'яні площадки з рештками вогнищ. Вздовж зовнішнього боку зовнішнього валу проходила площадка-виступ, шириною 1,5 м, підмазана жовтою глиною. На ній також знаходилися залишки давніх вогнищ. За зовнішнім

валом проходив рів шириною 5—6 м і глибиною 1 м, на дні якого виявлені залишки вогнищ. У північній частині городища між внутрішнім та зовнішнім валами відкрито давнє джерело обкладене кам'яними плитами. У південній частині біля внутрішнього валу виявлений кам'яний чотирихотранний стовп із звуженим кінцем, висотою 2,5 м. Певно, це рештки ідола, який стояв у центрі святилища. Пам'ятку датовано VIII—IX ст.

Самчинці,
поселення

Поблизу с. Самчинці (Вінницька обл.) відоме поселення райковецької культури. П. І. Хавлюком у 1959—1960 рр. досліджено 14 жител-напівземлянок прямокутної фор-

*Піч-кам'янка в житлі
на поселенні Самчинці*

ми, 2 господарські споруди, 2 господарські ями. Крім великої кількості ліпного посуду, серед якого переважають округлобокі горщики, знайдено побутові речі з кістки і заліза: проколки, ножі та ін. Поселення датовано VIII—IX ст.

Холмок,
поселення

Поблизу с. Холмок (Закарпатська обл.) розташоване одне з найбільших поселень райковецької культури площею до 20 га. С. І. Пеняком у 1973—1974 рр. досліджено житлово-господарський комплекс площею 50 кв. м, що складався з кількох житлових приміщень з глинобитними вогнищами, двох господарських заглиблених споруд та

великої кількості нерегулярно розташованих стовпових ям, які, очевидно, залишились від огорожі та наземних дерев'яних конструкцій. Між одним із жител та господарською будівлею знаходилося глинобитне вогнище просто неба. Комплекс датовано VIII—IX ст.

Червона Діброва,
городище, селище

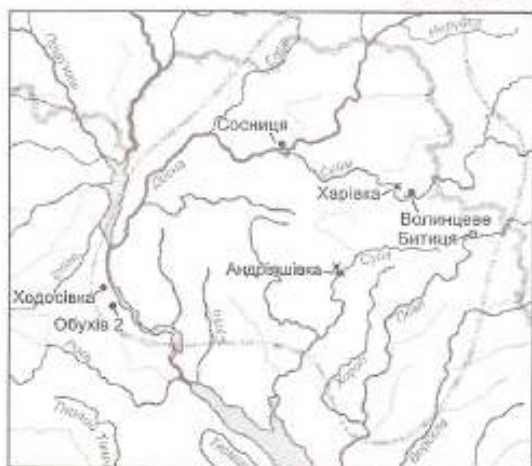
Поблизу с. Червона Діброва (Чернівецька обл.) розташовані городище-сховище і супутнє селище райковецької культури. Пам'ятки досліджував Б. О. Тимощук у 1973 р. Основу оборонних конструкцій, що проходили по периметру городища складала дерев'яна стіна з горизонтально покладених деревин, закріплених стовпами-стояками. Ззовні вона була зміцнена земляним укосом з кам'яною серцевиною — крепідом, а з внутрішнього боку — наземними будівлями з дерев'яно-глиняними стінами. Центральна частина городища не містила забудови.

На селищі виявлено житла-напівземлянки з печами-кам'янками. Пам'ятки датовано VIII—IX ст.

Шумськ,
святилище

На правому березі р. Гнилоп'ять поблизу с. Шумськ (Житомирська обл.) знаходилося святилище IX ст. Пам'ятку досліджені І. П. Русановою у 1964 р. Святилище мав вигляд хрестоподібного заглиблення, розмірами 14,2 × 11 м, з чотирма виступами по боках. У центрі, очевидно, знаходився ідол від якого залишилася стовпова яма діаметром 1 м і глибиною 0,6 м. Вся центральна частина заглиблення перед ним зайнята рештками велетенського вогнища: товщина вугільного прошарку сягає тут 0,5 м. Вогнища виявлені також у південному та східному виступах. У північному виступі лежали великі прямокутні камені, ймовірно, рештки жертovníка. Тут виявлені перепалені кістки півня і маленьке крем'яне вістря стріли. З цього боку знаходився м'який гильник. Поховання мали вигляд неглибоких ямок, заповнених перепаленими людськими кістками, уламками посуду та золотом. Неподалік виявлено садибу, що складала з житла та великої кількості господарських споруд.

Волинцевська культура

Андріяшівка,
поселення, скарб

Поблизу с. Андріяшівка (Сумська обл.) на підвищенні у заплаві р. Сули розташоване поселення волинцевської культури Мельники 1. Під час охоронних розкопок у 2002 р. Г. В. Жаровим і Р. В. Терпиловським відкрито два житла-напівземлянки каркасно-стовпової конструкції. У верхньому шарі одного із жител виявлено скарб жіночих прикрас, до якого входили срібні парні браслети з розширеними кінцями, п'ять шийних гривень (дві — срібні, дві — бронзові, вкриті срібною фольгою, одна — бронзова). У іншому житлі були дві глиняні печі. В ньому знайдено фрагменти ліпного посуду, верхню частину гончарного волинцевського горщика, а також футляр для голок з пташиної кістки і залізне шило. Поселення датовано VIII ст.

Битиця,
городище

Битицьке городище — єдине укріплене поселення волинцевської культури розташоване на високому останці корінного берега р. Псел поблизу с. Битиця (Сумська обл.). Його площа перевищує 7 га. Пам'ятку досліджував у 1953 р. І. І. Ляпушкін, у 1984—1991 рр. О. В. Сухобоков і С. П. Юренко. Відкрито понад 60 жител-напівземлянок з глиняними печами, господарські споруди і ями, кузню, а також знайдено два скарби прикрас і знарядь праці. З городища походить велика колекція ліпного та гончарного (у тому числі амфор) посуду. Виявлено близько 250 металевих виробів (наральники і чересла, серпи, коси-горбуші, сокири, тесла, струг), зброю та кінську зброю (наконечники списів, дротиків, стріл, бойові сокири, шабля, стремена і вудила). Городище почало функціонувати у середині VIII ст., а загинуло на межі VIII/IX ст. Городище було

великим торгово-ремісничим та адміністративним центром, на якому простежується співіснування слов'янського і тюркського населення. Зокрема, присутні риси, притаманні культурі кочовиків — юртоподібні житла (10—15 % від загальної кількості), піч-тандир, певні категорії озброєння. Це дає підстави вважати його форпостом Хозарського каганату на слов'янських землях, а саме, на території племінного об'єднання сіверян.

Волинцеве,
поселення, могильник

Поблизу с. Волинцеве (Сумська обл.) на виступі останця у заплаві р. Сейм розташовані поселення і могильник, матеріали яких стали основою для виділення волинцевської культури. Пам'ятки відкриті і досліджені Д. Т. Березовцем у 1948—1949, 1965—1966 рр., С. П. Юренко у 1980—1981 рр.

На селищі відкриті залишки 31 житла-напівземлянки, 3 виробничі, господарська та 2 ритуальні споруди. Стіни жител мали зрубну конструкцію або каркасно-плотову із глиняною обмазкою. Опалювались вони глинобитними печами. У житлах збереглися різні деталі внутрішнього облаштування та ями-льохи. Серед знахідок, крім великої кількості ліпного і гончарного посуду, залізний наральник, ножі, побутові речі, прикраси.

Споруди виробничого призначення відрізнялися великими розмірами (до 35—40 кв. м) та внутрішнім облаштуванням. У кожній з них було по три печі, повернуті челюстями до центру приміщень. У двох спорудах печі слугували залізоплавильними горнами. Зокрема, одна з них заглиблена на 50 см від рівня долівки, а перед нею розташована яма глибиною 1,3 м, заповнена залізними шлаками.

Розкопки поселення Волинцеве

Поховання на Волинцевському могильнику

За піччю лежала криця того ж діаметру, як і черинь печі.

Одна зі споруд культового характеру була квадратною напівземлянкою з ямою від великого стовпа у центрі. У трьох кутах і біля середини східної стіни в ямах, що виходили підбоями за межі приміщення, містилися ритуальні поховання за обрядом тілопокладення.

На могильнику Д. Т. Березовцем досліджено 17 безкурганних поховань за обрядом тілоспалення із захороненням решток кремації в урнах разом з особистими речами і посудинами-стравицями. Поховання склалися з різної кількості урн і посудин-стравиць. У всіх випадках урни та стравиці знаходились у неглибоких ямках під самою поверхнею, через що вся площа могильника була вкрита уламками посуду — залишками зруйнованих поховань.

Датовано пам'ятки VIII ст.

*Гончарний посуд.
Волинцевський могильник*

*Обухів 2,
поселення*

Поблизу м. Обухів (Київська обл.) відоме багатошарове поселення, яке досліджували у 1970—1992, 2007—2009 рр. Н. М. Кравченко, Н. С. Абашина, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкін. На поселенні відкрито 24 житла-напівземлянки, господарські споруди, вогнища просто неба та господарськими волинцевської культури. Житла переважно прямокутної форми з довжиною стін 3,2—4,7 м і великими глинобитними підковоподібними або кубовидними печами.

*Гончарний і ліпний горщик.
Поселення Обухів 2*

Серед знахідок переважає ліпний посуд, хоча є кілька гончарних горщиків райковецького і волинцевського типів. Також знайдено побутові речі (ножі, уламок коси-горбуші, пряслиця, пряжки) та прикраси (підвіски, намистини). Об'єкти волинцевської культури датовано VIII—IX ст.

*Сосниця,
поселення і могильник*

Поблизу м. Сосниця (Чернігівська обл.) на правому березі р. Убідь розташовані поселення і могильник волинцевської культури. У 1948 р. одне поховання розкопав Ю. С. Виноградський, у 1949 р. поселення і могильник досліджував Д. Т. Березовець. На поселенні відкрито п'ять жител-напівземлянок з глинобитними печами.

Могильник безкурганний. Поховання здійснено за обрядом тілоспалення. Рештки кремації вміщено в урни — ліпні і гончарні горщики. Серед перепалених кісток знаходились металеві злитки і багато намистин. Виявлено два місця кремації небіжчиків у вигляді площадок з розщеплених колод (плах) розмірами 1,9 × 1,2 м. По кутах площадок у землю були забиті чотирикутні дерев'яні палі. Плахи і палі згоріли під час кремації і

від них залишився шар вугілля. На площадках знайдено кальциновані людські кістки і декілька намистин.

Датовано пам'ятки VIII ст.

Харівський скарб

Скарб був випадково виявлений у 1949 р. на підвищенні правого берега р. Сейм поблизу с. Харівка (Сумська обл.). Збереглося 68 виробів із золота і срібла та намисто із морських мушлів. Серед речей — прикраси, предмети поясного набору та кінського спорядження, частина яких візантійського (балканського) виробництва, частина — середньодніпровського (пастирського), інші мають середньодунайське (аварське) походження або прибалтійські витоки. Скарб датовано першою половиною VIII ст.

Ходосівка, поселення

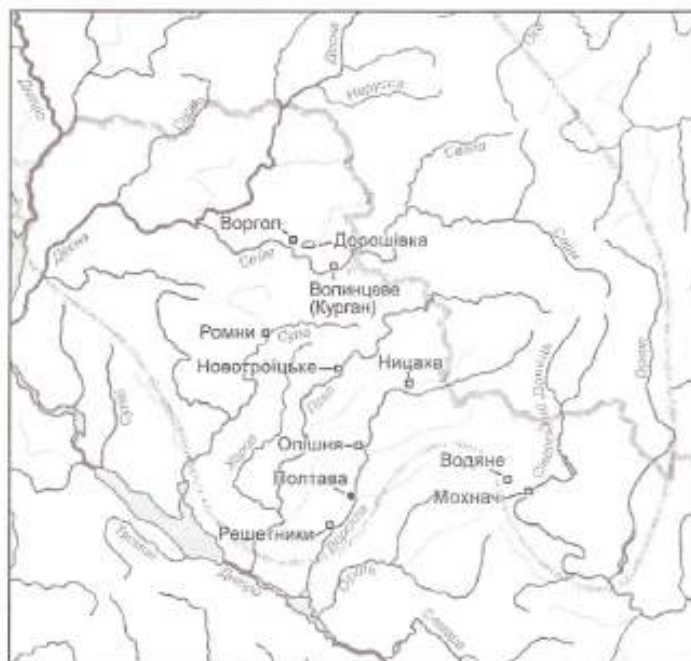
Поблизу с. Ходосівка (Київська обл.) відоме поселення волинцевської культури. Розташоване вздовж балки на високому плато правого берега Дніпра. Площа його приблизно 22 га. Виявлене Р. С. Орловим у 1969 р., невеликі розкопки у 1972 р. здійснено О. В. Сухобоковим, у 1985—1989 рр. досліджувала В. О. Петрашенко. Виявлено 19 квадратних жител-напівземлянок з глинобитними печами, переважно підковоподібної форми, 60 господарських ям, 6 глинобит-

Ділянка Ходосівського поселення

них вогнищ просто неба і споруди, пов'язані із залізобним виробництвом. Житла розташовані рядами, всередині яких виділяються будівлі, що становили одне подвір'я. Житла мали близьку до квадратної форму, стіни довжиною 4—4,5 м, у кутах — глинобитні печі переважно підковоподібної форми. Виявлено велику кількість знарядь праці і побутових речей — ножі, серпи, різці, струги, пряжки, пряслиця, а також прикраси — каблучки, браслети, скляне намисто. У керамічному комплексі переважає ліпний посуд, кружальний — волинцевського типу — у невеликій кількості. Також знайдені уламки глиняних жаровень і сковорідок. Поселення датовано VIII—IX ст.

Роменська культура

Водяне, городище

Поблизу с. Водяне (Харківської обл.) на одному з мисів правого берега р. Уди відоме

городище роменської культури. Пам'ятку обстежено у 1948 р. І. І. Ляпушкіним, у 1950 р. Б. О. Рібаковим. У 1951—1952 рр. невеликі розкопки провів Б. А. Шрамко. У 2002—2003 рр. В. В. Колодою на городищі досліджено 11 заглиблених жител роменської культури та кілька господарських ям, погребів та вогнищ просто неба. Серед знахідок переважає ліпний і ранньогончарний посуд. Виявлено також залізні і кістяні побутові речі. Городище датовано серединою VIII — початком XI ст.

Волинцеве, городище Курган

Поблизу с. Волинцеве (Сумська обл.) на мису, що піднімається над заплавою, розташоване городище роменської культури Курган. З напольного боку воно оточене ровом та валом висотою 4,5 м. Пам'ятку досліджував у 1948 р. В. Й. Довженок. На всій площі городища лежав потужний шар попелу. Під ним виявлено п'ять майже однакових землянкових жител розмірами 4 × 3,8 м, заглиблених на 1,3—1,8 м. Житла були стов-

пової конструкції. Печі вирізані у глиняних останцях, склепіння зроблено з глини. Всі житла мали входи із земляними східцями. Крім ліпного посуду, знайдено залізний наральник, ножі, жорнові камені, прясла, кістяні кочедики та проколки, амулети з ікол ведмедя.

Воргол,
городище

Поблизу с. Воргол (Сумська обл.) в уроч. Вишнева Гора на двох мисах корінного берега р. Клевені, відокремлених глибокими ярами, розташоване городище роменської культури. Обидві частини городища мають спільний рів і окремі вали висотою 2—2,5 м. У 1949 р. Д. Т. Березовцем досліджено 5 квадратних жител-напівземлянок розмірами 4,5 × 4,5 м зі стінами каркасно-стовпової конструкції та входами із земляними східцями. Печі розмірами 1,2 × 1 м вирізані у глиняних останцях, черені викладені уламками посуду або камінням, склепіння зроблене з глини і «конусів». У житлах були круглі у плані (зернові) ями з обпаленими стінками, що розширювалися донизу. На городищі знайдено тесло, ножі, кресала, глиняні пряслиця, точильні бруски, амулети з іклів ведмедя. Посуд ліпний. Горщики прикрашено гусеничним штампом, хвилястим та лінійним орнаментом.

Донецьке
городище

Багатошарове Донецьке городище розташоване на вузькому мису (65 × 20—40 м) на високому, правому березі Уди поблизу с. Покотилівка (Харківська обл.). Невеликі дослідження на городищі були проведені у 1902 р. В. О. Городцовим, у 1929 р. — О. С. Федоровським. Систематичні дослідження пам'ятки здійснив у 1955—1962 рр. Б. А. Шрамко. Розкопки проводили також у 1978 р. А. Г. Дьяченко, у 2003 р. В. В. Скирда.

Переважає кількість матеріалів належить до роменської культури (VIII—X ст.). Городище того часу було захищене стіною з горизонтально покладених колод, закріплених між вертикальними парними стовпами. Житла-напівземлянки розташовані на одній лінії (вулиці). У деяких житлах збереглися рештки віконних отворів, а в одному — дерев'яна підлога і вхід з облицьованими деревом сходами. У кутах жител розміщалися глинобитні печі, вирізані у материковому останці, склепіння яких було зміцнено глиняними «конусами». Іноді під підлогою знаходився невеликий погріб. На городищі

містилися також різноманітні господарські споруди, ями, горн для випалювання кераміки.

Крім ліпних горщиків і сковорідок, на городищі знайдено фрагменти гончарних глеків салтівської культури і амфор, а також нечисленні вироби з бронзи, заліза, каменю та кістки, скляні і сердоликові прикраси, срібні монети.

Дорошівка,
курганний могильник

Поблизу с. Дорошівка (Сумська обл.) на березі р. Клевені відомий могильник роменської культури. Пам'ятку досліджував у 1873 р. Д. Я. Самоквасов, у 1949 р. — Д. Т. Березовець. Насипи курганів мали висоту 1,5—2,8 м, діаметр 5—8 м. Із 17 розкопаних курганів 9 являли собою урнові

Дорошівський могильник.
Ліпний горщик-урна

тілоспалення, 3 — безінвентарні тілопокладення, 5 зовсім не містили знахідок. Урни розташовані у верхній частині насипів, на глибині 0,15—0,25 м від поверхні. У кожному кургані було по одній-дві урни (ліпні горщики), заповнені перепаленими людськими кістками, попелом, вугликами, також траплялись оплавлені дрібні бронзові та срібні речі, злитки скляних намистин.

Ницаха,
городище

Поблизу с. Ницаха (Сумська обл.) на крутому березі р. Ворсклиці в уроч. Малий Балкан розташоване городище роменської культури. Пам'ятку обстежено у 1947 і 1971 р. І. І. Ляпушкіним, а у 1960 р. Б. А. Шрамком. Городище має близьку до овальної форму розмірами 32 × 38 м. Від плато відділене досить потужним валом. У 1970—1989 рр. О. В. Сухобоковим досліджено значну кіль-

кість жител-напівземлянок, господарських споруд та ям. Із об'єктів і культурного шару походить ліпний і ранньогончарний посуд роменської культури, а також сільськогосподарські знаряддя (серпи, коса-горбуша, сошник, жорна) та побутові речі. Матеріали роменської культури датовано VIII — початком XI ст.

Новотроїцьке, городище

Неподалік с. Новотроїцьке (Сумська обл.) на мису правого високого берега р. Псел знаходилося городище роменської культури. Пам'ятка відома з початку XX ст. У 1948 р. обстежене, у 1952—1954 рр. повністю розкопане І. І. Ляпушкіним. Штучні укріплення відсутні. Можливо вони були дерев'яними і до нашого часу не збереглися. Досліджено 48 напівземлянкових жител каркасно-стовпової та зрубної конструкції з прямокутними глиняними печами, вирізаними у материкових останцях, господарські та виробничі споруди, льохи та ями, зафіксовано ознаки місцевого металообробного виробництва (залізні плашки, злитки кольорових металів, штампи).

Ділянка розкопу Новотроїцького городища

З городища походить велика кількість ліпного посуду (горщиків, мисок, сковорідок), залізних знарядь праці та прикрас з кольорових металів (більшість з них містились у двох скарбах, в одному з яких було також десять срібних дирхемів 711—819 рр.). З кістяних виробів траплялися кочедики та проколки, з кам'яних — уламки жорен та розтирачі. На городищі знайдено сережки, дзеркальце, бубонці, а також фрагменти глечиків, амфор і баклажок салтівського типу.

Пам'ятку датовано VIII—X ст. Половина жител згоріла, можливо, внаслідок нападу печенігів, і після цього життя на городищі не відновлювалося.

Опішня, городище

На підвищенні зі стрімкими схилами біля р. Ворскли поблизу с. Опішня (Полтавська обл.) розташоване городище роменської культури. Досліджено у 1940, 1957 рр. І. І. Ляпушкіним, у 1975 р. О. В. Сухобок-овим. Всього на городищі відкрито 25 жител-напівземлянок і 39 господарських споруд, переважно ям. Житла мали квадратну або прямокутну форму площею від 9 до 30 кв. м. Долівка на глибині 0,4—1,2 м. Стіни мали каркасно-стовпову конструкцію. Печі вирізані у кубоподібних останцях материкової глини, їхнє склепіння викладено з глиняних вальків (конусів). Вздовж стінок розташовані материкові останці — основи лав (лежанок). Знайдено ліпний посуд, прикра-

Ліпний посуд з городища Опішня

си, залізні знаряддя праці і побутові речі (уламок серпа, ножі, кресало, шило, кістяні проколки, пряслиця, точильні бруски, а також дзеркало і перстень-печатку салтівського типу). Городище датовано VIII—X ст.

Полтава, городище, поселення

Городище роменської культури займало мис у межах Соборного майдану на Старополтавській (Івановій) Горі, селища були розташовані поруч — у межах всієї Старополтавської і більшої частини Інститутської гір та на Миколаївській Гірці. Пам'ятки досліджувалися експедицією під керівництвом О. Б. Супруненка у 1983—1984, 1998—2007 рр. На городищі і селищах відкрито житлово-господарські комплекси пізньороменського часу. Житла були напівземлянками з глиняними печами. На Інститутській Горі засвідчено існування суцільної житлової забудови. Відкрито рештки двох рядів житлових споруд. У культурному шарі та об'єктах містилась велика кількість

Глинобитна пiч у житлi
роменської культури. Полтава

ранньогончарного і ліпного посуду, знарядь праці та різних побутових речей. Пам'ятки датовано IX—X ст.

Решетники,
городище

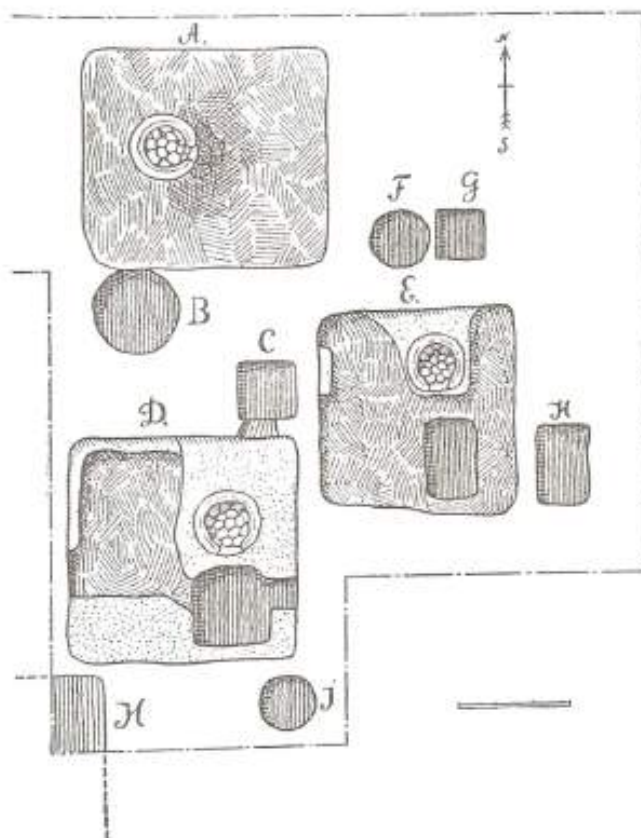
Поблизу с. Решетники (Полтавська обл.) знаходиться найпівденніше у басейні р. Ворскли городище роменської культури. Пам'ятку досліджував І. І. Ляпушкін у 1946, 1960 рр. Городище розташоване на правому березі ріки, з напольного боку укріплене земляними валами. Загальна площа городища приблизно 0,6 га. Потужність культурного шару до 1 м. Знайдено значну кількість уламків ліпного посуду, глиняні пряслиця, залізні шлаки. Ранньогончарний посуд відсутній. Городище датовано VIII—IX ст.

Ділянка з господарськими ямами. Городище Решетники

Ромни,
городище

Городище в уроч. Монастирище поблизу м. Ромни (Сумська обл.) дало назву археологічній культурі. Воно займає довгий низький мис біля впадіння р. Ромен в Сулу. З напольного боку городище має рів та вал висотою до 2,5 м, з інших боків висота валу сягає 1,5 м. Форма городища овальна, розмірами 44 × 75 м. Досліджено у 1901, 1906, 1924 рр. М. О. Макаренком. Він розкопав шість прямокутних напівземлянкових жител каркасно-стовпової конструкції розмірами приблизно 5 × 4 м, заглиблених на 0,75—1 м.

Городище Монастирище.
План розкопу М. О. Макаренка

Печі, нижні частини яких вирізані у глиняних останцях, мали глиняні склепіння та черені. Інколи вони мали передпiчні ями. У декількох житлах простежені входи із земляними сiдцями. Поруч із житлами розташовані господарські ями.

Найчисленнішу групу знахідок становлять ліпні горщики. Трапляються уламки ранньогончарних посудин та ліпні наслідування їм. На городищі також виявлені глиняні пряслиця, залізні ножі, скляні наміста.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов М. И.* История хазар. — М., 1962.
- Археология Украинской ССР.* Т. 3. — К., 1986.
- Археологія України.* Курс лекцій. — К., 2005.
- Ауліх В. В.* Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972.
- Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
- Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.
- Баран В. Д.* Давні слов'яни. — К., 1998.
- Баран В. Д.* Черняхівська культура. — К., 1981.
- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. — К., 1991.
- Баран В. Д., Баран Я. В.* Історичні витоки українського народу. — К., 2005.
- Баран Я. В.* Слов'янська община. — Чернівці, 2004.
- Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
- Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968.
- Буданова В. П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — М., 2000.
- Вакуленко Л. В.* Українські Карпати у пізньоримський час. — К., 2010.
- Вольфрам Х.* Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). — СПб., 2003.
- Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К., 1972.
- Винокур І.* Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.
- Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996.
- Гопкало О. В.* Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Горбаненко С. А., Пашкевич Г. О.* Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.
- Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
- Давня історія України.* Т. 3: Слов'яно-руська доба. — К., 2000.
- Еременко В. Е.* «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. — СПб., 1997.

- Етнічна історія давньої України.* — К., 2000.
- Зиньковская И. В.* Анты и готы в Днепро-Донской лесостепи. — Воронеж, 1999.
- Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960; СПб., 1997.
- Козакевич Г. М.* Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. — К., 2010.
- Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. — К., 1984.
- Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1992.
- Козак Д. Н.* Венеди. — К., 2008.
- Козак Д. Н.* Етюди давньої історії України. — К., 2010.
- Козак Д., Прищепя Б., Шкоронад В.* Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004
- Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину. — Ужгород, 2008.
- Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV—XIII вв.) / Археология СССР.* — М., 2003.
- Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ. — М., 1964. — Вып. Д1-19.
- Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця.* — К., 1989.
- Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74.
- Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001.
- Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
- Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Михайлина Л. П.* Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.
- Мончинська М.* Велике переселення народів. Історія неспокійної епохи IV та V століть. — К., 2009.
- Нидерле Л.* Славянские древности. — М., 1956; М., 2000.
- Никитина Г. Ф.* Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.
- Новое в археологии Киева.* — К., 1981.
- Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. — М., 2002.
- Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991.
- Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — Препр. — К., 1991.
- Пачкова С. П.* Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2007.
- Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980.
- Петрашенко В. О.* Слов'янська кераміка VIII—X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
- Петров В. П.* Етногенез слов'ян. — К., 1972.

- Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142.
- Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.
- Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О. М.* Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О. М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Київ; Чернівці, 2001.
- Приходнюк О. М.* Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005.
- Прокопий из Кесарии.* Война с готами. — М., 1950; 1996.
- Рафалович И. А.* Славяне VI—IX вв. в Молдавии. — Кишинев, 1972.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — М., 1973. — Вып. Е1-25.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
- Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Языческие святилища древних славян. — М., 2007.
- Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — М., 1981.
- Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I—VI вв.).* — М., 1991.
- Свод древнейших письменных известий о славянах. Том II (VII—IX вв.).* — М., 1995.
- Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.
- Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. / Археология СССР. — М., 1982.
- Седов В. В.* Славяне в древности. — М., 1994.
- Седов В. В.* Славяне в раннем средневековье. — М., 1995.
- Седов В. В.* Славяне: Историко-археологическое исследование. — М., 2002.
- Скиба Л. Є.* Пирогівський могильник зарубинецької культури. — К., 2001.
- Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. / Археология СССР.* — М., 1993.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* — К., 1990.
- Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. — К., 1960.
- Степи Евразии в эпоху средневековья / Археология СССР.* — М., 1981.
- Сухобоков О. В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О. В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Тацит К.* О происхождении германцев и местоположении Германии / Соч. в 2-х томах. — Л., 1970. — Т. 1.
- Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.
- Терпиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Люблин, 2004.

- Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.
- Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимошук Б. О. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990.
- Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1990.
- Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998.
- Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970; 1972.
- Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996.
- Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966.
- Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974.
- Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Л., 1982.
- Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. — К., 2007. — Т. 1.
- Україна: хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. — К., 2009. — Т. 2.
- Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага, 1961.
- Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975.
- Шукин М. Б. На рубеже эр. — СПб., 1994.
- Шукин М. Б. Рождение славян // Стратум: структуры и катастрофы. — СПб. — 1997.
- Шукин М. Б. Готский путь. — СПб., 2005.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985.
- Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997.
- Archeologia o początkach Słowian. — Kraków, 2005.
- Asezarea de la Botoșana-Suceava. — București, 1984.
- Galuška L. Slované doteky předků. O životě na Moravě 6.—10. století. — Brno, 2004.
- Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian. — Kraków, 2000.
- Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. — Darmstadt, 1992.
- Fusek G. Slovensko vo včasnოსловянском období. — Nitra, 1994.
- Hensel W. Skąd przyszli słowianie. — Wrocław, 1984.
- Herrmann J. Die Slawen in Deutschland. — Berlin, 1985.
- Kazanski M. Les Slaves. Les origines (Ier—VIIe siècle après J.-C.). — Paris, 1999.
- Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna Południowa. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977.
- Parczewski M. Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. — Kraków, 1988.
- Prahistoria ziem Polskich. Pozni okres latenski i okres rzymski. — 1981. — Т. V.
- Teodor D. Spațiul carpato-dunăreano-pontic în milenium marilor migrații. — Buzău, 2003.

Вступ	3
1. Латенський період (III ст. до н. е. — I ст. н. е.)	9
1.1. Латенські пам'ятки	15
1.2. Зарубинецька культура	22
1.3. Поєнешті-лукашівська культура	33
1.4. Пшеворська культура	40
2. Ранньоримський період (I—II ст. н. е.)	49
2.1. Пізньозарубинецькі пам'ятки	56
2.2. Зубрицька культура	64
2.3. Липицька культура	71
3. Пізньоримський період і гунський час (III — середина V ст.)	81
3.1. Вельбарська культура	94
3.2. Черняхівська культура	104
3.3. Київська культура	123
3.4. Культура карпатських курганів	131
4. Господарська діяльність і соціальна структура землеробського населення рубежу — першої половини I тисячоліття н. е.	141
5. Світогляд землеробського населення рубежу — першої половини I тис. н. е.	163
6. Слов'яни у добу великого розселення (середина V — VII ст.)	175
6.1. Празько-корчацька культура	196
6.2. Пенківська культура	208
6.3. Колочинська культура	218
7. Східні слов'яни напередодні утворення держави (VIII—IX ст.)	227
7.1. Райковецька культура	237
7.2. Волинцевська культура	248
7.3. Роменська культура	258
8. Господарство і соціальна структура східних слов'ян напередодні утворення держави	267
9. Слов'янське язичництво	283
Археологічні пам'ятки України	295
Рекомендована література	360

**АБАШИНА Наталя Серафимівна,
КОЗАК Денис Никодимович,
СИНИЦЯ Євген Валентинович,
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович**

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ. АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ

Мова українська

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки,
художнє оформлення рисунків *А. В. Панікарського*

Оформлення макету
комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

ПП "Видавництво "Стародавній Світ"
тел. (044) 599-34-43, 223-13-21
e-mail: books@ancientry.org
www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 10.01.2012. Формат 70 × 100 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Шкільна. Ум. друк. арк. 32,03. Обл.-вид. арк. 31,8.
Наклад 1000 прим. Зам. № 10-1.

А 136 Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В.
Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. — К.:
«Стародавній Світ», 2012. — 366 с.: 417 рис.

ISBN 978-966-2608-05-2

У навчальному посібнику на основі нових досліджень висвітлено процеси формування та історичного розвитку слов'ян у переддержавний період на території Південно-Східної Європи і України, зокрема. Хронологічно це період від перших писемних звісток про слов'ян (III ст. до н. е.) до часу формування слов'янських племінних союзів і державних утворень (IX ст. н. е.). Характеристику археологічних культур, які мають пряме або опосередковане відношення до формування та ранньої історії слов'ян, наведено в контексті подій європейської історії, відтворених за писемними джерелами.

УДК 904(477)“639”
ББК Т4(4 Укр)431.1